

KÜLTÜR EVRENİ

ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Sonbahar/Падать/Autumn 2009 ■ Yıl / Год / Year 1 ■ Sayı / Число / Number 4

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК
QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW
ISSN: 1308-6197

Sahibi / Хозяин / Owner

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. – Konur Sokak 66/9 Bakanlıklar-ANKARA
Tel: 0090.312 4259353 – kulturevreni@gmail.com

Sorumlu Yazı İşleri Md./Ответственный

секретарь/Associate Editor

Erhan İVGİN

Editör

Руководитель работы / Editor

Ömer ÜNAL

Genel Koordinatör / Директор / Director

Erhan İVGİN

Redaktör/Редакция/Redacteur

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

Yayın Kurulu / Редакция / Editorial Board

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN ■ Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY ■ Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU
Prof. Dr. Taciser ONUK ■ Prof. Dr. İsmail PARLATIR ■ Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU ■ Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Yazışma Adresi / Адрес издательства / Correspondance Address

Kültür Ajans Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 66/9 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) – Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: hayrettinivgin@gmail.com – erhanivgin@gmail.com

www.kulturevreni.com

Fiyatı / Стоимость / Price

10 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

15 \$ / 10 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Abone Bedeli / Стоимость подписки

Subscription Price

40 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

60 \$ / 50 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Baskı Tarihi/ Press Date

28 Aralık 2009

Baskı / Типография / Press

BRC BASIM

Samanyolu Cad. No: 35 İskitler/ANKARA

Tel: 0090.312.384 44 54

Temsilcilikler / Представители / Representative

AZERBAYCAN

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

AZERBAYCAN

Dr. Meyser KAYA

e-mail: tarzenkayaturk23@gmail.com Tel: 00994503290442

KKTC

Yrd. Doç. Dr. Mehmet DEMİRÜREK

Tel: 00905394132608 – 00905428803008

TÜRKİYE

Ömer ÜNAL

e-mail: h.omerunal@gmail.com

Tel: 00905337706462

Kültür Evreni dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler, yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.

Желающим публиковаться в журнале **Вселенная Культуры** следует оформлять материалы в соответствии с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

Hakem Kurulu

Консультативный совет – Редколлегия

Editorial Board

- Akd. Prof. Dr. Bekir NABİYEYEV (AMEA Nizami Edebiyat Enstitüsü)
Akd. Prof. Dr. Ebulfez AMANOĞLU (Nahçıvan AMEA)
Akd. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Nahçıvan Devlet Üniversitesi)
Akd. Prof. Dr. İsmail HACIYEV (Nahçıvan AMEA)
Akd. Prof. Dr. Teymur BÜNYADOV (AMEA Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü)
Akd. Prof. Dr. Vasim MEMMEDELİYEYEV (Bakü Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir GÜRER (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL (Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK (Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali UÇAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Asker KARTARI (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Atabay KILIÇ (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Celil Garipoğlu NAGIYEV (Bakü Asya Üniversitesi)
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Edip GÜNAY (İstanbul Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Fuat BOZKURT (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE (Azerbaycan Devlet Konservatuarı)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayrettin RAYMAN (Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail GÖRKEM (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail ÖZTÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail PARLATIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmet ÇETİN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kurtuluş KAYALI (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi)

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

- Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Muharrem CAFERLİ (Nahçıvan AMEA)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ (Piriştine Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Reşat GENÇ (Gazi Üniversitesi-em.)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi-em.)
Prof. Dr. Sevim AKTEN (Erzurum Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Şuayip KARAKAŞ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Tacida HAFIZ (Piriştine Üniversitesi)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi-em.)
Prof. Dr. Tülay UĞUZMAN (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi)
Prof. Dr. Zafer ÖNLER (Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi)
Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Muğla Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Makbule MUHARREMOVA (Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhtar KUTLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA (Bakü Devlet Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Lefke Avrupa Üniversitesi)

Not: Alfabetik olarak sıralanmıştır.

К сведению: Следует в алфавитном порядке

Note: it is arranged in accordance with an alphabetical order.

İÇİNDEKİLER/ СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

“İncinir” Redifli Şiirle İlgili Sorunlar

Nail Tan 13

The Problems Related to the Poem With “İncinir” Rhyme

Проблемы, связанные со стихотворениями с редифом “İncinir”

H. Aliyev Fonunun Azərbaycan'da Sağlık Kültür ve Sosyal Dayanışma Alanındaki Çalışmaları

Aynur Ramizkızı Aliyeva 25

Activity of the Fund Named After H.Aliyev in Health Area of Azerbaijan

Деятельность Фонда Имени Г.Алиева В Области Здравоохранения Азербайджана

İran Qanunvericiliyində İşdən Boyun Qaçıran Şəxsin Cəza Cavab Dehliyi Şərtləri

Şahbazi Əli Yusifoğlu 32

The Conditions of Penal Responsibility of the Quitter in Iran's L

Условия Уголовной Ответственности Прогульщика Иранском Законодательстве

Müasir Memarlıq və Ənənə

Aytən Kamandarqızı Şərifova 40

Modern Architecture and the Tradition

Современная Архитектура И Традиция

The Business Environment in Iran and Its Effect on Poverty

Behnam Azadi 45

İranda Biznesin Teşkili ve Onun Sefil Yaşayanların Hayatına Etkisi

Бизнес Среда В Иране И Её Эффективность Для Немуших Слов Насиления.

Bədii Əsərlərin Dilində Dialektizmlərin Yeri və Mövqeyi (S.Rəhimovun «Saçlı» Romanı Əsasında)

Çinarə Məhəmmədqızı Qəhrəmanova 52

The Dialecticism's Site And Position In A Literary Works Language

Место И Положение Дialektизмов На Языке Художественных Произведений

Genderin Rolünün İnkişafı – Cins və Genderin İnkişafı

Davud Bəhramoğlu Namazi 61

Development of Gender Rol—Sex and Gender Development

Роль Гендера В Половом Развити

Azərbaycan Demokratik Respublikasının Dövrü Mətbuatında İslam Mövzusu Əliqulu Əmiraslanovlu Qardaşov	67
<i>Islam Theme in Azerbaijan Press During the Democratic Republic Исламская Тематика В Азербайджанской Прессе Периода Демократической Республики</i>	
Əlaqələr Meridianında (Filoloji Aspekt) Gülbəniz Sedullakızı Məmmədova	74
<i>“Relations in Meridians” (The Philological Aspect) В Меридиане Связей (Филологический Аспект)</i>	
Террор Армянских Организаций Mehriban Fəxrədinqızı Aliyeva	79
<i>Ermeni Birliklerinin Terörü Armenian Terrorist Organizations</i>	
U. Folkner’in “Augustos Işığı” Romanı Mənsurə Ağayeva	85
<i>“Light in August “ By U. Faulkner Роман У.Фолкнера «Августовский Свет»</i>	
Functional Concept and Functional Analysis Masoud Zabardast Baba	91
<i>Fonksiyonal Anlayış ve Fonksiyonal Tahlil Понятие Функции И Функциональный Анализ</i>	
“Aran Güzellemesi”, “Ağır Şerili” ve “Fatma Güzellemesi” Âşık Türkülerinin Ezgisel Özellikleri (Âşık Aslan Koşalının Okumasından) Doç. Dr. Naile Rasimkızı Rahimbeyli	98
<i>Melodical Features Ashuq’s Music “Aran Gozelemesi”, “Agir Sherili”, “Fatma Gozellemesi” (Executive Is Ashuq Aslan Kosali) Своеобразие Ашугских Песен «Аран Козеллемеси», «Агыр Шерили»(В Исполнении Ашуга Аслана Кошалы)</i>	
Devletler Özel Hukukunda Düzenleme Yöntemlerinin Birleşmesi (Unification) ve Uyuşması (Harmonisation) Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Düzenlenmesinin Zorunlu Şartı Gibi Ofelya Ebülhasankızı Mahmudova	104
<i>Unification and Harmonization of the International Private Law Regula Methods As A Necessary Condition in Regulating Azerbaijan-Turkish Relations Объединение (Unification) и Соответствие (Harmonisation) Методов Регулирования в Частном Праве Государств Как Обязательное Условие Регулирования Турецко- Азербайджанских Взаимоотношений.</i>	
Stress Management and Its Role in Health and Work Puran Hüseyin Surati	114
<i>Stresin Idare Edilmesi, Onun İşe ve Sağlığa Tesiri Влияние Стресса На Здоровье И Работу И Управление Им</i>	

İngiliz Dilinde Prefiksler (Önekler)

Rənahlı Sura 125

The Prefixes in the English Language

Префиксы В Английском Языке

**К вопросу Обучения Студентов-Турок Способам Выражения
Определительных Отношений В Русском Языке**

Vefa Fereçkızı Aliyeva 132

Rus Dilinde Ad ve Sıfat Tamlamalarının Türk Öğrencilerine Öğretilmesine Dair

About Teaching Turkish Students the Ways of Expressing Attributive Combinations in Russian

**“Bütün Deyilənlərə Rəğmən Vəya Ağa Məhəmməd Şah Qacar” Tarixi
Piyəsində Gerçəkliyin Bədii İnikası”**

Dr. Yeganə Bilalqızı Mirzəyeva 139

“Finnally...Or Mahommed Shah Qajar” Historical Piесе of Artistic Reality

*«Ко Всему Сказанному Или Ага Магомед Шах Гаджар» Исторической Пьес
Художественное Отображение Действительности.*

Müəllif Nitqində Personajın Ədəbi-Bədii Portretinin Təsviri Haqqında

Zemfira Şahnezerkızı Memmedova 146

On Description of Artistic and Literary Portrait of A Personage in the Author’s Speech

*В Авторской Речи Об Описании Художественно-Литературного Портрета
Персонажа*

M. Ə. Dehxodanın Türkiyədə Jurnalistik Fəaliyyəti

Əhmədi Səədətinqızı Tahirə 154

Journalistic Activity of Ali Akbar Dehhoda in Turkey

Журналисти ческая Деятельность Али Акбар Дехода В Турции

**Destruktiv Davranışlı Kiçik Yaşlı Şagirdlərin Şəxsi Keyfiyyətlərinin
Formalaşmasının Eksperimental Metodikasının Tətbiqi və Hərəkətli Fəaliyyət
Programı**

Yulət Yavəroğlu Əliyev 162

*The Application of Exprtimental Methods of Building Up Personal Qualities For Juvenile
Students With Destructive Behaviours and Operative Activity Program*

*Программа Действий И Состовления Экспериментальной Методики Формирования,
Личного Качества С Деструктивным Поведекием Учеников Младшего Класа*

Azərbaycanlıların Soyqırım və Deportasiya Tarixindən

Prof. Dr. Həmzə Cəfərov-Doç. Dr. Abdulla Mustafayev 170

From the History of Deportation and Genocide of Azerbaijanis

Из Истории Геноцида И Деиортации Азербайджанцев

Azərbaycanda Tərtib Olunan İlk «Türk Dilli» Dərsləklərinin Tarixindən Pəri Şəmsəddinqızı Paşayeva	180
<i>About The History Of The First Manuals Of «The Turkish Language» Compiled in Azerbaijan</i> <i>Из Истории Первых Учебников «Турецкого Языка» Составленных В Азербайджане</i>	
Azerbaijan and Turkey Are Active Members of the Islam Conference Organization (OIC)	
Agil Ahmadov	189
<i>Azərbaycan və Türkiyə İslam Konferansı Örgütünün (İKÖ) Aktiv Üyeleridir</i> <i>Азербайджан И Турция Активные Участники Организации Исламская Конференция.</i>	
Mövlanədə Ürfan və Təsəvvüf	198
Susən Məhəmmədrzaqızı Əsgəri <i>Описание Мистицизма И Гностицизма Мёвланы</i> <i>A Description of Molana's Mysticism and Gnosticism</i>	
Muğam Skripkanın Dili ilə	
Məleykə Əhədzadə	205
<i>Muqam in Violin Sound</i> <i>Муғам На Языке Скрипки</i>	
Makedonya Türk Basınında ve Edebiyatında Atatürk-I	
Dr. Nazlı Rânâ Gürel-Dr. Zeki Gürel	211
<i>Macedonian Turkish Literature and Press Atatürk – I</i> <i>Ататюрк в турецкоязычной печати и литературе Македонии - I</i>	
Azərbaycan Bestekarlarının Eserlərində Makam Esasının Özellikleri	
Cemile İsmayilkızı Hasanova	228
<i>Features of Modus Bases of Azerbaijan Composer's Work</i> <i>Особенности Ладовой Основы Произведений Азербайджанских Композиторов</i>	
Рәпсодия На Тему «Джанги» Для Фортепиано С Оркестром Исмаила Гаджибекова	
Natella İskenderova	236
<i>İsmail Hacıbəyovun «Cengi» Fortepiyano Rapsodiyası</i> <i>Rapsodia "Janqi" For Fortepiano With Orchestra By Ismail Hajibekov</i>	
Проблемы Интерпретации Современной Музыки	
Maya Sadıxzadə	242
<i>Müasır Musikinin Təfsir Problemləri</i> <i>Problems of Contemporary Music Interpretation</i>	

Песня «Зибейда» Тофика Кулиева Tamilla Kərimqızı Əbdülkərimova	249
<i>Tofik Quliyevin «Zibeyda» Türküsü</i> <i>Tofiq Guliyev's "Zibeyda" Song</i>	
Музыкально-Педагогические Традиции Азербайджана Semile Mammedkızı Cabbarova	254
<i>Azərbaycanın Müzikal- Pedagoji Gelenekləri</i> <i>Musical - Pedagogy Tradition of Azerbaijan</i>	
Mevlana'nın Lirik Şiirlerinde Nur Felsefesi Nüsretullah Kamyab-Noğreh Alioğlu	260
<i>Mevlana'S Light Philosophy in His Poetical Poems</i> <i>Философия Света Моулави В Его Лирических Стихотверениях</i>	
Aхundovşünaslığın Türkiyə Mərhələsi Doç. Dr. Mehmedeli Bayramoğlu Mustafayev	274
<i>The Turkish Step of Akhundov Study</i> <i>Ахундовская Творчество В Турецко Литературном Ведение</i>	
60-80-ci illər Ədəbiyyatında Mövzu Axtarışları Doç. Dr. Səidə Faiqqızı Məmmədova	281
<i>Searching of Theme in the Literature of the 1960-80th Years</i> <i>Поиск Темы В Литературе 60- 80 Годов</i>	
Bəxtiyar Vahabzadə Əsərlərində Dilə Münasibət Xatirə Xaliddinqızı Vəliyeva	286
<i>The Language Relations in the Art of Bakhtiyar Vahabzadeh</i> <i>Отношение К Языку В Произведениях Бахтияра Вагабзаде</i>	
İngilis Dilində Artıqlıq və Onun Azərbaycan Dilində İfadəsi Yeganə Həmdullaqızı Cavadova	292
<i>The Article in the English Language and Its Expression in Azerbaijani</i> <i>Английский Артикль И Его Выражение В Азербайджанском Языке</i>	
Heydar Aliyev Türkiyə-Naxçıvan İlişkilerinin Kurucusudur Dr. Adalet Gasimoğlu Gasimov	298
<i>Heydar Aliyev - the Founder of Interrelations of Turkey and Nakhchivan</i> <i>Гейдар Алиев - Основатель Турецко-Нахчыванских Связей</i>	
Sabiha Gökçen'in Eserinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk Zeki Ergül	305
<i>Mustafa Kemal Atatürk, As Portrayed in Sabiha Gökçen's Writing"</i> <i>Гази Мустафа Кемаль Ататюрк в произведении Сабихи Гёкчен</i>	

Tədris Ədəbiyyatının Redaktəsinə Olan Tələblər	
Ulduza Saniyeva	311
<i>Требования К Редактированию Учебных Изданий</i>	
<i>Demands For the Edition of Educational Literature</i>	
T.Bakixanov Yaradıcılığında Türk – Azərbaycan Müziği İlişkilerinin Özəllikleri	
Hökümə Natiqızı Əliyeva-Gülzar İbrahimqızı	319
<i>Properties of the Relations of Turkish-Azerbaijan Music with the Creativity of T.Bakixanov</i>	
<i>Особенности турецко-азербайджанских музыкальных взаимоотношений в творчестве Т.Бакиханова</i>	
Nəriman Həsənzadənin Poetik Axtarışları	
Elmira Əlqızı Mustafayeva	326
<i>N. Hassanzade's Poetical Searches</i>	
<i>Поэтический Искания Наримана Гасанзаде</i>	
Xəlil Rza Ulutürkün Tərcümeyi-Hali və Bədii İrsinin Tədqiqinə Dair	
Doç. Dr. Əlizadə Bayramoğlu Əsgərli	331
<i>On the Biography and the Research of Literary Heritage of Khalil Rza Uluturk</i>	
<i>Автобиография Х.Р.Улутюрка И Об Исследованию Его Художественного Наследства</i>	
1990'lı Yıllardan Bugünə Tatar Nesiri	
Yrd. Doç. Dr. Çulpan Zaripova Çetin	338
<i>Tartar Prose From 1990's Onwards</i>	
<i>Татарская Проза С 1990 Года По Сегодняшний День</i>	
Naхçıvan Muxtar Respublikasında Torpaq Fondunun Müasir Vəziyyəti	
Sahib Hacıyev	347
<i>Contemporary State of the Soil in Nakhchivan Autonomous Republic</i>	
<i>Современное Состояние Земельного Фонда Нахчыванской Автономной Республики</i>	
Regional Mühitdə Aqrar Sahənin Təşkilatı-İqtisadi Mexanizminin Təkmilləşdirilməsi	
Nuriyyə İbrahimova	356
<i>Improve in the Regional Environment of the Organizational Economical Mechanism of the Agrarian Area</i>	
<i>Организация Аграрного Сектора В Региональной Среде – Совершенствование Экономического Механизма</i>	

Müasir Azərbaycan Poeziyasında Xalq Adət- Ənənələrinin, Mərəsimlərinin Təsviri və Vəsfı	
Əpoş Vəliyev	362
In the Modern Azerbaijan Poetry Descriptive People of the Ceremonies of the Habit Traditions. Изображение И Отражение Национальных Традиций, Обычаев И Обрядов В Современной Азербайджанской Поэзии	
Xarici İqtisadi Fəaliyyətin Tarif Tənzimlənməsi Metodları	
Əsgər İbadətoğlu Mirzəyev	367
<i>Tariff Methods On the Regulation of Foreign Economic Activity</i> <i>Методы Тарифного Урегулирования Внешней Экономической Деятельности</i>	
Azərbaycan və Türk Dili Fonetikasının Əlaqəli Tədrisi İmkanları	
Elbəyi Sadıqoğlu Maqsudov	374
<i>Connective Teacing Chanees of the Azerbaijani and Turkish Languages.</i> <i>Возможности Свяznego Преподавания Фонетике Азербайджанской И Тюркской Языков</i>	
Some Problems in the Projection in the Application of Computer According To Engineer Graphic Art and Their Solution Ways	
İmash Adishirin Hacıyev	382
<i>Yazılımda Bilgisayarın Uygulamasında Mühendis Tasarımları Üzerine Bazı Problemler, Onları Giderme Yolları</i> <i>Некоторые Проблемы Инженерной Графики В Проектировании С Применением Компьютера И Пути Их Решения</i>	
Rəng Bildirən Sözlərin Etnoqrafik Səciyyəsi	
Nailə Əliqızı Mirzəyeva	388
<i>Ethnographic Description of Color Terms</i> <i>Этнографическая Характеристика Лов,Обозначающих Цвета</i>	
Efficacy of Drama Therapy on The Quality Of Farsi Speech and the Academic Achievement Of Bilingual Students	
Shokrollah Pouralkhas - Soran Rajabi	394
<i>Tiyatro Terapisinin İki Dil Bilen Öğrencilerin Konuşmasına ve İlmi Gelişmesine Etkisi</i> <i>Влияние Театральной Терапии На Речь Научное Развитие Студентов, Изучающих Два Языка.</i>	
Nəsiminin Dilində İsmi Frazəoloji Vahidlər	
Türkan Əsgərova	406
<i>Substantive Phraseological Units in Nasimi's Literary Language</i> <i>Субстантивных Фразеологических Единиц На Литературном Языке Насими</i>	
İranlı Möcüzünaslar	
Fərman Xəlilov	413
<i>Iranian Researches of Mojuz</i> <i>Иранские Исследователи "М.А.Моджус"</i>	

Muğan-Lənkəran Bölgəsi 1917-1920-ci İllərdə (Tarixşünaslıq Məsələləri)	
Vüsalə Əliyeva	419
<i>"Mughan - Lankaran Regions in 1917-1920 Years" (History Studies Affaires)</i> <i>Муғано-Лекноранский Регион В 1917-1920 Годax (Историкографические Проблемы)</i>	
Детские Хоры Хаяма Мирзаде.	
Rəna Quliyeva	429
<i>Hayyam Mirzadenin Çocuk Piyesleri</i> <i>Musical Works Written For Children-By H. Mirzazade.</i>	
Orkestralaştırma Prensiplerine Dair Firengiz Elizadenin Bakışları	
Mehriban Əliyeva	435
<i>Franghiz Alizade's Views of the Principles of Orchestration</i> <i>Взгляды Фирангиз Ализаде На Принципы Оркестрового Мышление</i>	
Azərbaycan Xalq Mahnı Janrlarının Öyrənilməsi və Təsnifatı Haqqında	
Meysər KAYA	441
<i>About Studying of Genres of National Songs of Azerbaijan and Their Classification</i> <i>Об Изучении Жанров Народных Песен Азербайджана И Их Классификация</i>	
Tarhimizi Yaşatan Eserler	
Doç. Dr. Nezaket Hüseynkızı	448
<i>The Works That Restore Our History</i> <i>Произведения У Вековечивающие Нашу Историю</i>	
Kültür Evreni Dergisi Sahibi Yazar Hayrettin İvgin Moskova ve Prizren'de	
Ödüllerini Törenle Aldı	451
<i>"Owner of the Kültür Evreni (Culture Universe) Magazine, Hayrettin İvgin received his awards with ceremony in Moscow and Prizren"</i> <i>В Москве И В Призрене Вручены Награды Хозяину Журнала "Вселенная Культуры" Исследователю Хайреттину Ивгину</i>	

“İNCİNİR” REDİFLİ ŞİİRLE İLGİLİ SORUNLAR

THE PROBLEMS RELATED TO THE POEM WITH “İNCİNİR” RHYME

ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ СО СТИХОТВОРЕНИЯМИ С РЕДИФОМ "İNCİNİR"

Nail TAN*

Özet

Türk âşık edebiyatında şairi karıştırılmış şiirlerden biri de “Sevmesem incinir, sevsem incinir.” mısrasıyla tanınan şiirdir. Ercişli Emrah’ın bu şiiri, Erzurumlu Emrah’la Ercişli’nin aynı şair sanıldığı dönemde, Erzurumlu Emrah adına da yayımlanmıştır. Ancak, iki halk şairinin varlığı bütün kanıtlarıyla ortaya konulmasına rağmen, Ercişli Emrah’ın şiirleri hâlâ Erzurumlu Emrah adına yayımlanıyor.

Makalede, şiirin gerçek şairiyle ilgili deliller ortaya konulmakta, ayrıca benzer veya benzek/nazire şiirlerden de örnekler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ercişli Emrah, Erzurumlu Emrah, Âşık Ömer, Gevherî, Seyranî, Seyityar Oğlu, incinir redifli.

Summary

In the Turkish folk literature one of the poems of which the poet was mixed up is the poem known by the verse “Gets hurt if I don’t love, gets hurt if I love.” (“Sevmesem incinir, sevsem incinir.”) This poem of Emrah (from Erciş) was published -in a time when the two were thought as the same person- under the name of Emrah (from Erzurum), too. Despite the existence of the two folk poets was revealed with all the proof, the poems belong to Emrah of Erciş are still published under the name of Emrah of Erzurum.

In the article, the evidence about the real poet of the poem are revealed, moreover examples of benzer (the identical) or benzek/nazire (inspired poem) poems are given.

* Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Emekli Genel Müdürü

Key words: Emrah of Erciş, Emrah of Erzurum, Folk Poet (Âşık) Ömer, Gevherî, Seyranî, Seyityar Oğlu (Son of Seyityar), Rhyme With İncinir (İncinir Rhyme).

Türk âşık edebiyatında şairi karıştırılmış, aynı zamanda birçok değişik şekli yayımlanmış şiirlerden biri de “Bir nâzenin bana gel gel eyledi” diye başlayan ünlü “incinir” redifli şiirdir. Şiir, hem Erzurumlu Emrah hem de Ercişli Emrah adına yayımlanmıştır. Söz konusu şiirden bağımsız bazı şiirler söylendiği, yazıldığı gibi benzek/nazirelerine de rastlanmıştır. Bunlar içinde; Âşık Ömer, Gevherî, Seyityar Oğlu ve Develili Seyranî’nin şiirleri ilk akla gelenlerdir.

Yazımızda, önce Ercişli-Erzurumlu Emrah karışıklığı üzerinde durup şiirin gerçek şairiyle ilgili görüşlerimizi ortaya koyup sonra da “incinir” redifli diğer şiirleri değerlendirmeye çalışacağız.

Ercişli Emrah (16-17. yüzyıl) adına yayımlanan, farklı dörtlük, mısra ve kelimeleri bulunan şiirler aşağıda sıralanmış, birinci şiire göre farklı kelimeler koyu basılarak gösterilmiştir.

Ercişli Emrah/a

Bir nâzenin bana gel gel eyledi
Varmasam incinir, varsam incinir
Beyaz gerdanından, ince belinden
Sarmasam incinir, sarsam incinir

Kaşına çekilmiş kudret kalemi
Görmemiş dünyada derd ü elemi
Her sabah her akşam verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir

Yine görünüyor yârin illeri
Başımızda esen sevda yelleri
Yârin bahçesinde gonce gülleri
Dermesem incinir, dersem incinir

Nereden nereye sevmişim yârı
Ateşi koymuyor yakıyor beni
Âşık Emrah, sever böyle bir canı
Sevmesem incinir, sevsem incinir¹

¹ Bezirci, Asım; *Türk Halk Şiiri*, İstanbul 1993, C. I, s. 222-223.

Ercişli Emrah/b

Bir nâzenin bana “gel gel” eyledi
Varsam incinir *varmasam* incinir
O nazik elinden, ince belinden
Sarsam incinir, *sarmasam* incinir

Kaşları mihrapdır, gözler harami
Lisanından döker Tanrı kelamı
Gelir bin naz ile verir selamı
Alsam incinir, *almasam* incinir

Nereden nereye *sevdim o* yârı
Ateşi, *hicranı söndürür nârı*
Emrah, hey der isen giden civanı
Sevsem incinir, *sevmesem* incinir²

Ercişli Emrah/c

Bir nâzenin bana gel gel eyledi
Varmasam incinir, varsam incinir
Nazik elininen, ince *belini*
Sarmasam incinir, sarsam incinir

Kaşına *çekmiştir* kudret kalemi
Ağzıninan çuhıyır Tanrı kelamı
Seher sabah verim Tanrı selamı
Vermesem incinir, *versem* incinir

Nereden nereye *sevdim o* yârı
Üregime basdın ataşı, nârı
Emrah *hey der, Selvi gibi nigârı*
Sevmesem incinir, sevsem incinir³

Ercişli Emrah/ç

Bir nâzenin bana gel gel eyledi
Varmasam incinir, varsam incinir
Nazik ellerinden, ince belinden
Sarmasam incinir, sarsam incinir

² Uraz, Murat; *Halk Edebiyatı*, İstanbul 1933, s. 133.

Ergun, Sadettin Nüzhet; *Türk Şairleri*, İstanbul 1943, C. III, s. 1267.

Öztelli, Cahit; “Ercişli Emrah Üzerine Çalışmalar”, *TFAY-1976*, Ankara 1977, s. 169.

³ Recep Oğlu Yahya; Emrah ile Selbi Han Hekâti, Kağızman 1880, el yazması eser, v.11/b.
Okuyan M. Fahrettin Kırzioğlu, Ali Saraçoğlu, *Ercişli Emrah*, Ankara 1999, s. 555.

Kaşları mihraptır, gözler harami
Saldı yüreğime derdi, veremi
Gelir bin naz ile verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir

Nereden nereye ***sevdim cânanı***
Ateşi ***söndürür nâr-i hicranı***
Emrah'ım der şu gözleri şahani
Sevmesem incinir, sevsem incinir⁴

Poyrazoğlu, 2006 yılında yayımladığı *Ercişli Emrah ile Selbihan Hikâyesi* kitabında bazı mısraları farklı yayımlamıştır:

- 2.1. Kaşları mihraptır, kaşları harami
- 3.1. Nereden nereye sevdim o yâri

Ercişli Emrah/d
Bir nâzenin bana “gel gel” eyledi
Varmasam incinir, varsam incinir
O nazik elinnen, ince ***belinnen***
Sarmasam incinir, sarsam incinir

Kaşları mihraptır, gözler harami
Lisanından töker Tanrı kelami
Gelir bin naz ile verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir

Gine görünüyor yârın elleri
Başımızda esen sevda yelleri
Yârın bahçesinde gonca gülleri
Dermesem incinir, dersem incinir

Nereden nereye sevmişim yârı
Ataşı ***komayor*** yakıyor ***meni***
Emrah ***eyder isen giden civanı***
Sevmesem incinir, sevsem incinir⁵

Ercişli Emrah/e
Bir nâzenin bana “gel gel” eyledi
Varmasam incinir, varsam incinir
Nazik ellerinden, ince belinden
Sarmasam incinir, sarsam incinir

⁴ Poyrazoğlu, Ahmet; *Ercişli Emrah Değişleri*, İstanbul 2001, s. 119.

-----; *Emrah ile Selbihan Hikâyesi*, İstanbul 2006, s. 39.

⁵ Sakaoğlu, Saim; *Ercişli Emrah*, Ankara 1987, s. 119.

Kaşına çekilmiş kudret kalemi
Görmemiş dünyada **derdi**, elemi
Gelir bin naz ile verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir

Kime söylüyüm bu müşgül halları
Bülbül teki öter şirin dilleri
Dostun bahçasından gonca gülleri
Dermesem incinir, dersem incinir

Gördüm yârın yanağından alını
Boşa mı savurdum ömür malını
Emrah diyer, dudağının balını
Sormasam incinir, sorsam incinir
(Emmesem incinir, emsem incinir)⁶

Erciş çeşitlemelerindeki (Yakup Kuşçuoğlu⁷, Celal Gazioğlu⁸) “e” şiirine göre farklı mısralar şunlardır:

- 1/2. Gitmesem incinir, gitsem incinir
- 2/1. Güzelliğin dört köşeye bela mı?
- 2/2. Bize gelir oldu tatlı kelamı
- 3/2. Bülbül teki öter onun dilleri
- 3/3. Selbi'nin bağınnan gonca gülleri
- 4/3. Emrah, karşısındaki (karşındaki) güzel civanı⁹

Ercişli Emrah/f

Muhan Bâli'nin derlediği Ercişli Emrah ile Selvi Han Hikâyesi anlatmalarına göre, âşığın kendisine küsüp giden sevgilisinin arkasından söylediği şiir şöyledir:

Bir nâzenin bana “gel gel” eyledi
Gitmesem incinir, **gitsem** incinir
Nazik ellerinden, ince belinden
Sarmasam incinir, sarsam incinir

Kaşları mihraptır, gözler haramı
Saldı yüreğime derd ü veremi
Gelir bin naz ile verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir

⁶ Saraçoğlu; age. s. 264 ve 549.

⁷ Kuşçuoğlu, Yakup; “Bizim Emrah-Emrah ile Selbi”, *Van* gazetesi, 12 Eylül 1939 ve 15 Eylül 1939.

⁸ Gazioğlu, Celal; Erciş tanıtma broşürü, Erciş 1985, teksir.

⁹ Saraçoğlu; age., s. 264, 549, 553.

Nereden nereye *sevdim o* yârı
Ateş-i hicranı söndürür nârı
Emrah *hey der isen giden civanı*
Sevmesem incinir, sevsem incinir¹⁰

Yine aynı bilim adamının derlediği Behçet Mahir anlatmasında ise ilk dörtlük şu şekildedir:

Yüz bin mihnetinen bir yâr becerdim
Sevmesem incinir, sevsem incinir
İki yanağından, bir bukağından
Öpmesem incinir, öpsem incinir¹¹

Erzurumlu Emrah (?-1860/1861)'a mal edilerek yayımlanan şiirlerde çeşitleme daha azdır. Örnekler, aşağıda sıralanmış, birinci şiire göre farklı kelimeler koyu siyah basılarak gösterilmiştir:

Erzurumlu Emrah/a
Bir nâzenin bana gel gel eyledi
Varmasam incinir, varsam incinir
Beyaz gerdanından, ince belinden
Sarmasam incinir, sarsam incinir

Kaşına çekilmiş kudret kalemi
Görmemiş dünyada derdi, elemi
Her sabah her akşam verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir

Gene görünüyor yârin illeri
Başımızda esen sevda yelleri
Yârin bahçesinden gonca gülleri
Dermesem incinir, dersem incinir

Nereden nereye sevmişim yâri
Ateşi komıyor yakıyor beni
Âşık Emrah, sever böyle bir cânı
Sevmesem incinir, sevsem incinir¹²

Necati Turgut Göksel yayımına göre, ikinci dörtlüğe bir cönkte şu farklı şekilde rastlanmıştır:¹³

¹⁰ Bâli, Muhan; Ercişli Emrah ile Selvi Han Hikâyesi, Varyantların Tespiti ve Halk Hikâyeciliği Bakımından Önemi, Ankara 1973, s. 241-242.

¹¹ Bâli; age., s. 112.

¹² Güney, Eflatun Cem; *Erzurumlu Emrah/Hayatı Şahsiyeti Eserleri*, Sivas 1928, s. 68.

Güney, Eflatun Cem-Güney, Çetin E.; *Erzurumlu Emrah/Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul 1950, s. 105.

Sevengil, Refik Ahmet; *Yüzyıllar Boyunca Halk Şiiri*, İstanbul 1965, s. 281-282.

¹³ Göksel, Necati Turgut; *Âşık Emrah*, Niğde 1970, s. 281.

Kaşların mihraptır, gözler haramı
Sardı yüreğimi derd ü veremi
Gelir bin naz ile verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir

Yine N. T. Göksel yayımında son dörtlük farklı şekilde şöyledir:

Nedendir bu kadar sevdim o yâri
Ateş-i hicranı söndürür nârı
Emrah, âşık isen eyleme zârı
Sevmesem incinir, sevsem incinir

Erzurumlu Emrah/b
Bir nâzenin bana gel gel eyledi
Varmasam incinir, varsam incinir
Beyaz gerdanından, ince belinden
Sarmasam incinir, sarsam incinir

Kaşına çekilmiş kudret kalemi
Görmemiş dünyada **derd ü elemi**
Her sabah her akşam verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir

Gene görünüyor yârin illeri
Başımızda esen sevda yelleri
Yârin **bahçesinde** gonca (Ural: gonca) gülleri
Dermesem incinir, dersem incinir

Nereden nereye sevmişler (Ural, Arısoy: sevmişim) yâri
Ateşi komuyor (Ural, Arısoy: komuyor) yakıyor beni
Âşık Emrah, sever böyle bir canı
Sevmesem incinir, sevsem incinir¹⁴

Erzurumlu Emrah/c
Bir nâzenin bana gel gel eyledi
Gelmesem, gelsem incinir
Nazik ellerinden, ince belinden
Sarmasam incinir, sarsam incinir

¹⁴ Köprülü, M. Fuad; *Türk Şazşairleri*, İstanbul 1940, s. 601-602, 2. bsl. Ankara 1965, s. 732-733. Köprülü, Orhan F.; *Yunus Emre'den Âşık Veysel'e Türk Klasikleri*, İstanbul 1974, C. III, s. 247-248.

Ural, Orhan; *Erzurumlu Emrah/Yaşamı Şiirleri*, İstanbul 1984, s. 129.
Arısoy, Sunullah; *Türk Halk Şiiri Antolojisi*, Ankara 1985, s. 249-250.

Kaşları mahveder, gözler harami
Saldı yüreğime derd ü ele mi
Gelir bin naz ile verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir
Gene görünüyor yârin illeri
Başımızda esen sevda yelleri
Yârin ***bahçesinde*** gonca gülleri
Dermesem incinir, dersem incinir

Nereden nereye ***sevdim o*** yâri
Ateş-i ***hicranı söndürür nârı***
Emrah'ı (Emrahî olmalı) ***der isen giden civanı***
Sevmesem incinir, sevsem incinir¹⁵

Erzincan yöresinden derlenen, mahlas dörtlüğü eksik TRT Repertuarına girmemiş bir türkünün sözleri ise şöyledir:¹⁶

Bir nâzenin bana gel gel eyledi
Gitmesem incinir, gitsem incinir
Nazik ellerinden, ince belinden
Sarmasam incinir, sarsam incinir

Kaşlar kemaldir (kalemdir olmalı), gözler harami
Saldı yüreğime derdi veremi
Gelir bin naz ile verir selamı
Almasam incinir, alsam incinir

Gene görünüyor yârin illeri
Başımızda esen sevda yelleri
Yârin bahçesinde gonca gülleri
Dermesem incinir, dersem incinir

Değerlendirme

Şiir, kesinlikle Ercişli Emrah'ındır. Bizi bu kaniya ulaştıran başlıca kanıtları şöyle sıralayabiliriz:

a. Erzurumlu Emrah'ın dili Arapça ve Farsça kelimelerle donatılmış olup Ercişli'ye göre daha ağdalıdır. Ercişli'nin dili, daha yalın ve Azerbaycan Türkçesine yakındır.

b. Nakşibendî tarikatına mensup bir şairin yoğun aşk şiirleri yazması mümkün değildir.

¹⁵ Yener, Cemil; *Türk Halk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1973, s. 139.

¹⁶ Taş, Fahri-Turhan, Salih; *Erzincan Türküleri*, Ankara 2004, C. I., s. 194.

c. Çeşitlemelerinin fazla oluşu şiirin eskiliğini gösterir. 19. yüzyılda söylenmiş bir şiirin çeşitlemeleri daha azdır.

ç. Şiirin *Emrah ile Selvi Han/Selbihan Hikâyesi*'nde yer alması, mâşuka bir kadına söylenmiş olması da kuvvetli bir kanıttır. Hikâyeye göre; rüzgâr Selbihan'ın saçlarındaki bir demet menekşeyi Emrah'a savurmuş. Emrah, menekşe demetini yerden alıp koklamamış. Bu durum karşısında Emrah'a küsen sevgilisi, kırk cariyesini arkasına alıp bağ aşağı yürüyüp uzaklaşmış. Emrah da arkasından bu koşmayı söylemiş.¹⁷

Ercişli Emrah'la Erzurumlu Emrah, Cumhuriyet'in ilk yıllarında aynı şair sayılmış, Ercişli'nin sözleri de Erzurumlu'ya mal edilmiştir. 1930'lu yıllardan itibaren Ercişli Emrah'ın varlığı ortaya çıkmış, uzun yıllar sonra Ali Saraçoğlu¹⁸ ve Metin Karadağ¹⁹ tarafından iki âşığın şiirleri kesin denilebilecek şekilde birbirinden ayrılmıştır. Bu ayırım sırasında, Eflatun Cem Güney'in Erzurumlu Ağa Dayı'dan yaptığı Erzurumlu Emrah derlemelerinin yarattığı ve Cahit Öztelli'nin kanıtlarıyla ortaya koyduğu²⁰ çarpıklık da giderilmiştir.

“İncinir” redifli şiirdeki Ercişli-Erzurumlu Emrah karışıklığı ve yayımlanırken ortaya çıkan dörtlük, mısra, kelime değişiklikleri Ali Saraçoğlu tarafından kitabında sekiz sayfa karşılaştırmalı bir biçimde incelenmiştir.²¹ Biz bu incelemeyi daha da geliştirdik.

Söz konusu şiirdeki farklı dörtlük, mısra ve kelimeler; nakledicinin ezber eksikliğini yakın sözlerle doldurma, kelimeleri ağız özelliğine göre söyleme ve yayımcıların yanlış okuma, sadeleştirme, geçerli yazım kurallarını uygulama çabaları gibi nedenlere bağlanabilir. Ercişli Emrah/b şiirinde, Uraz, 6+5 hece ölçülü şiirde redif öncesi kelimelerin yerlerini “varsam-varmasam, sarsam-sarmasam” şeklinde değiştirerek önemli bir yanlış yapmıştır.²² Uraz, sonraki yıllarda bu yanlışlığın farkına vararak kelimelerin yerlerini düzeltmiştir. 1937'de yayımladığı *Hakiki Ercişli Emrah ve Selvi Han Hikâyesi* kitabında olduğu gibi. Yayımladığımız Ercişli Emrah şiirleri içinde onun edebî kimliğine en yakışanları a ve e'dir diyebiliriz. Yakın yıllarda yayımlanan en yeterli iki Erzurumlu Emrah kitabına (Metin Karadağ²³ ve Ali Berat Alptekin'in²⁴) “incinir” redifli şiir alınmamış, böylece Ercişli Emrah tezinin kabul gördüğü anlaşılmıştır.

¹⁷ Uraz; age., s. 133.

¹⁸ Saraçoğlu; age.

¹⁹ Karadağ, Metin; *Erzurumlu Emrah/Yaşamı Sanatı Şiirleri*, Ankara 1996, 472 s.

²⁰ Öztelli, Cahit; *Sahte Şöhret Bir Ozan Erzurumlu Emrah*, Ankara 1976, 38 s.

²¹ Saraçoğlu; age., s. 547-553.

²² Uraz; age., s. 133.

²³ Karadağ; age.

²⁴ Alptekin, Ali Berat; *Palandöken'in Zirvesindeki Âşık Erzurumlu Emrah*, Ankara 2004, 239 s.

“İncinir” redifli diğer şiirler

Âşık Ömer (1621-1707) şu şiirini²⁵ söylerken/yazarken çağdaşı Ercişli Emrah'tan ilham almış mıdır, bilinmez. Öztelli'ye göre²⁶ bu şiir Ercişli Emrah'ın şiiri-ne benzek/naziredir.

Lâl-i nâbın, yârin hokka feminden
Almasam incinir, alsam incinir
Yıllarca ağlayup hicr ü gamundan
Gelmesem incinir, gelsem incinir

Bulursam mahfice yolda giderken
Selam vermez ahde ikrâr ederken
Görsem adûlarla işret ederken
Gülmesem incinir, gülsem incinir

Muhabbet herkesin sanma kârıdır
Derûnunda göz göz olan nârıdır
Yüzün görsem, gözüm kanlar akıdır
Silmesem incinir, silsem incinir

Zeyn olsa sevdiğim giyse alların
Varsam bahçesine dersem güllerin
Mâh yüzüne siyah zülf ü tellerin
Bölmesem incinir, bölsem incinir

Ömer, sabreyle bu rûz-ı müşkilin
Gelür râz-ı aşkın sorar müşkilin
Ne kadar sa'yettim bilmem müşkilin
Bilmesem incinir, bilsem incinir

17. yüzyıl âşıklarından Gevherî'nin de “incinir” redifli bir şiiri vardır.²⁷ “İncinir” redifinin ikili ve tekli kullanılması şiirin benzek olmadığını gösteriyor.

Şunda bir dilbere müptelayım kim
Ağlasam incinir, gülsem incinir
Bir şâh-ı hûbâna ben gedâyım kim
Ben medh ü senâlar kılsam incinir

Daim artmaktadır derûnum âhı
Lûtfun meded kıl sen bana İlahî
Kendisi iltifat eylemez gâhi
Bir gayriye mâil olsam incinir

²⁵ Ergun, Sadettin Nüzhet; *Âşık Ömer/Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul 1936, s. 32-33.

²⁶ Öztelli; *Sahte*, s. 30.

²⁷ Elçin, Şükrü; *Gevherî Divanı*, Ankara 1998, s. 635.

Hiç bilmezem dostlar, neylesem ana
Çaresiz bir derde oldum müptela
Gevherî der, ölsem yolunda bana
Ölmesem incinir, ölsem incinir

Yine 17. yüzyıl âşıklarından Seyityar Oğlu'nun "incinir" redifli bir şiiri, Vahit Lütfi Salcı'ya ait bir yazmada Cahit Öztelli tarafından görülüp yayımlanmıştır.²⁸ Öztelli'ye göre, Ercişli'nin şiirine benzek/naziredir. Ancak, Gevherî'nin şiiriyle birçok mısranın ortak olması, iki şiirin şairlerinin karıştırıldığı kanısını uyandırıyor. Dolayısıyla benzek demek mümkün değildir. Seyityar Oğlu'nun kimliği hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. İsmail Özmen, şairin adını Seyit Yâroğlu şeklinde yazmıştır ki, bizce de bu yazış doğrudur. Şairi, 17. yüzyılda yaşamış bir Bektaşî şairi olarak göstermekte ve bir şiirini vermektedir.²⁹ Bu şiir, yayımladığı şiir değildir. Kanımca Gevherî'nin şiirinin geliştirilmiş, mahallîleştirilerek Seyit Yâroğlu'na mal edilmiş bir çeşitlemesidir. Şiir şöyle:

Şöyle bir dilbere müptelâyım ki
Bilmesem ol dilber nemden incinir
Ol bir şâh-ı hûbân, ben bir gedâyım
Ağlasam incinir, gülsem incinir

Ol dilber karşımda dur dese bana
Elimden doluyu al dese bana
Gel benim yolunda öl dese bana
Ölsem incinir, ölmesem incinir

Yine dumanlandı dağların başı
Ah ile figândır, âşıkın işi
Durmaz çağlar, akar gözümün yaşı
Silsem incinir, silmesem incinir

Seyityar Oğlu der, edeyim âhı
Medet senden, medet bana ilâhî
Kendisi rahm etmez hiç bize gâhî
Gayriye gönlümü versem incinir

Develili Seyranî (1807-1886)'nin şu şiirinin³⁰ Ercişli Emrah'ın şiirine benzek/nazire olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bir dilberin hânesinde rûz ü şeb
Kalmasam incinir, kalsam incinir
Ahmer yanağından her dem bûsesin
Almasam incinir, alsam incinir

²⁸ Öztelli; *Sahte*, s. 30-31.

²⁹ Özmen, İsmail; *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, Ankara 1995, C. III, s. 159-160.

³⁰ Çatak, Ali; *Develili Seyranî*, Kayseri 1992, s. 212. Şiir, H. Nezihî Okay, Hasan Ali Kasır, Muzaffer Uyguner, H. Avni Yüksel ve Mustafa İslamoğlu'nun Develili Seyranî kitaplarında yoktur. Bu yüzden, şüpheli bir şiirdir.

Mail oldum yine ben bir civana
Suhanları hayat verir insana
Olduğu mecliste derya ummana
Dalmasam incinir, dalsam incinir

Dilber suhanım yabanda atmaya
Ol rakipler sanısına yetmeye
Çirk zebanlar ile sohbet etmeye
Gelmesem incinir, gelsem incinir

Seyranî medh eder, bir hokka dehân
Beni bend eylemez derilse cihan
Şairlerin üsküfüne bir şahan
Salmasam incinir, salsam incinir

Sonuç

Özellikle, “sevmesem incinir, sevsem incinir” mısrasıyla tanınan ve bu berces-te mısrası âdeta deyimleşen “incinir” redifli şiir kesinlikle Ercişli Emrah’ındır. Ercişli Emrah veya halk şiiri seçkisi/antolojisi hazırlayanların bundan böyle Ali Berat Alptekin ve Metin Karadağ gibi hareket ederek Erzurumlu Emrah’a mal edilen Ercişli Emrah şiirleri konusundaki yanlış tutumlarını değiştirmeleri gerekir.

Diğer halk şairlerinin “incinir” redifli, çoğu benzek olan şiirleri de sevgiliye çok yakışan alınma duygusunu bir kez daha yüceleştirerek âşık edebiyatımıza zenginlik katmıştır.

**H. ALİYEV FONUNUN AZERBAIJAN'DA
SAĞLIK KÜLTÜR VE SOSYAL DAYANIŞMA
ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI**

**ACTIVITY OF THE FUND NAMED AFTER H.ALIYEV IN
HEALTH AREA OF AZERBAIJAN**

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФОНДА ИМЕНИ Г.АЛИЕВА В ОБЛАСТИ
ЗДРАВООХРАНЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Aynur Ramizkızı ALİYEVA*

Özet

Ermenistan'ın Azerbaycan'a askeri saldırışı, ülkemizde yönetimde olan güçlerin siyasal deneyimsizliği ve kişisel çıkarları sosyal-siyasal ortamı daha da gererek devletin bağımsızlığı için tehlike oluşturdu. Ülkemiz için çok ağır olan bu dönemde ikinci kere yönetime dönen Milli Lider Haydar Aliyev'in iç ve dış politika alanlarında gerçekleştirdiği önlemler ülkemizi kaçınılmaz felaketin eşiğinden döndürdü. Ülkede sosyal-siyasal istikrar sağlandı. Millî devletçilik ilkelerine uygun yeni dış politika rotasının şekillenmesi ve gerçekleştirilmesi sonucu Azerbaycan'ın uluslararası alimde saygınlığı artmış oldu. Düşünülerek yapılan sosyal ekonomik politika sonucu ekonomik kalkınma sağlandı, halkın yaşam düzeyi iyileştirildi ve maaşlara zam yapıldı.

Bu alanda yapılan çalışmalara devlet ve hükümet kurumlarıyla beraber H.Aliyev Fonu da katkılarda bulunmaktadır. Fonun başkanı M.Aliyeva geniş şekilde yardımseverlik çalışmalarına göre 2007 yılının mayıs ayında Altın Kalp Uluslararası Ödülünü almıştır.

Kurulduğu ilk günden başlayarak insanların sağlığına özellikle dikkat eden H.Aliyev Fonu bugün de halka yapılan sağlık hizmetlerinin düzeyinin iyileştirilme-

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü

si, sağlık kurumunun altyapısının yenileştirilmesi alanında çalışmalarını başarıyla sürdürmektedir. İşte bu yazıda biz H.Aliyev Fonunun sağlık sağlık kültürü ve sosyal dayanışma alanında yaptığı çalışmaları anlatmağa çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, politika, H.Aliyev Fonu, Altın Kalp, Ödül

Abstract

Military attack of Armenia against Azerbaijan, political inexperience and personal ambitions of ruling forces of our country more intensified social and political situation and created the danger for state independence. The measures carried out by nation-wide leader H.Aliyev returned to the leadership in Azerbaijan in such a heavy for Azerbaijan period saved our country from inevitable disaster. Social and political stability was provided in the country, as a result of formation and fulfillment of new course of foreign policy according to the principles of national statehood the influence of Azerbaijan in international world increased.

Along with state and governmental agencies nongovernmental organizations including the Fund named after H.Aliyev participated in the works realized in this direction.

In May 2007 M.Aliyeva was awarded with international prize of Gold Heart for wide-ranging charity.

The Fund named after H.Aliyev which paid a special attention to people's physical health since its foundation, successfully continues the works in the area of increase of the level of medical service rendered to the population and renewal of health infrastructure today as well.

Key words: Azerbaijan, policy, the Fund named after H.Aliyev, Gold Heart, prize.

Çok milletli sömürgeci Sovyet İmparatorluğunun siyasal, sosyal ekonomik ve ideolojik krizin daha da derinleşmesi sürecinde bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ı (ekim 1991) demokratik, laik, hukuk devleti ve sivil toplum kuruculuğu yolunda ciddi sınavlar, çeşitli zorluklar bekliyordu. Ermenistan'ın Azerbaycan'a askeri saldırısı, ülkemizde yönetimde olan kuvvetlerin siyasal acemiliği ve kişisel kibirleri sosyal siyasal ortamı daha da gererek devlet devletin bağımsızlığı için tehlike oluşturdu. Ülkemiz için çok zor olan böyle bir dönemde Azerbaycan'a, ikinci defa yönetime dönen liderimiz H.Aliyev'in iç ve dış politika alanında gerçekleştirdiği projeler ülkemizi kaçınılmaz felaketten kurtardı. Ülkede sosyal siyasal istikrar sağlandı, ulusal devlet ülkelerine uygun yeni dış politika kursunun yapılması ve gerçekleştirilmesi sonucu Azerbaycan'ın uluslararası düzeyde saygısını artırdı. Zekice yapılan sosyal ekonomik politika sonucu hızlı ekonomik kalkınma sağlandı, halkın yaşam düzeyini sergileyen gelirlere ve maaşlara zam yapıldı.

Ulu önderin Azerbaycan'ın sosyal ekonomik, kültürel kalkınması, sivil dünya birliğine entegrasyonu, halkın maddi refahının iyileşmesi için gerçekleştirdiği poli-

tika bugün de başarıyla sürdürülüyor. Bu yönde yapılan çalışmalara devlet ve hükümet kurumları yanında sivil toplum kurumları, o sıradan da H.Aliyev Fonu da katılıyor. “Azerbaycan halkının Umummilli Lideri H.Aliyev’in anısına saygısını belirtmek arzusu ve isteği, H.Aliyev siyasal dehasının daim yaşar düzeyini yansıtmak zarureti, küreselleşen dünyada H.Aliyev’in Azerbaycancılık felsefesinin ülkemiz için önemini vurgulamak amacı ve H.Aliyev’in kurduğu ulusal devletçilik idelerini yeni kuşaklara hep benimsetmek”(1, s.33) amacıyla Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı İ.Aliyev’in 10Mart 2004 tarihli fermanıyla kurulan H.Aliyev Fonunun çok yönlü çalışmalarında halkın sağlık hizmetinin düzeyinin iyileştirilmesine yönelik çeşitli program ve organizasyonların gerçekleştirilmesine destek vermesi de özel bir yer almaktadır. Bu açıdan fondun **Şeker Hastası Çocuklara En Yüksek Şefkat** ve **Kan Yetmezliği Olmayan Hayat İçin** projeleri dikkat çekmektedir.

Uluslararası Diyabet Federasyonu ve Dünya Sağlık Kurumu tarafından diyabetle hastalanmaları önlemek amacıyla daha 1991 yılından başlayarak her sene 14 Kasım günü Dünya Diyabet Günü gibi kutlanıyor. Diyabetin hızla yaygınlaşması onun 21.yüzyılın epidemisine dönüşmesinden endişe eden Dünya Diyabet Federasyonu 2007 – 2008’li yılları çocuk ve ergenlerde şekerli diyabetle mücadele yılı ilan etti. Her yıl dünyada 70 bin çocuğun şekerin birinci türüne yakalanması diyabetle mücadelenin güçlendirilmesini gerektirir, aksi halde bugünkü hasta çocuk ve ergenler 30-40 yaşlarına ulaştıklarında dünya nüfusunun 380 milyonunu oluşturacaklar (2, s.5).

Azerbaycan’da da şekerli diyabet hastalarına yardım amacıyla önemli organizasyonlar gerçekleştiriyor. 2004 yılında ülkemizde kabul edilmiş **Şekerli Diyabet Hastalığına Yakalanan Kişilere Devlet Şefkati Hakkında** yasa Bağımsız Devletler Birliği mekanında bu yönde ilk yasadır. Bu yasa BDB Parlamentolar Arası Assamblesinin önerisiyle birlik ülkelerinin parlamentolar için model olarak önerilmiştir.

UNESCO ve İSESCO’nun elçisi olan M.Aliyeva’nın başkanlığını yaptığı H.Aliyev Fonu diyabetli çocukların sorunlarının çözümüne toplumun, yerli ve yabancı şirketlerin dikkatini çekmek, Uluslararası Diyabet Federasyonunun bu alanda katılımını aktifleştirmek amacıyla 4 Aralık 2004 yılda **Diyabetli Çocuklara En Yüksek Şefkat** projesinin tanıtım törenini düzenledi. H.Aliyev Fonunda yapılan tanıtım töreninde Uluslararası Diyabet Federasyonunun Başkanı, Azerbaycan Diyabet Derneğinin, Danimarka’nın **Novo Nordisk** Şirketinin, UNICEF’in Azerbaycan Temsilciliğinin, o sıradan da diğer hükümet ve uluslararası kurumların temsilcileri katılıyordu. Tanıtım töreninde konuşma yapan M.Aliyeva belirtti ki, Azerbaycan’da diyabet hastalarına yakalananların 310 kişisi 14 yaşına kadar çocuklardır, önceleri onların ensülinle donatımında zorluklar olmuş, bizim görevimiz onlara yardım etmektir.

Diyabetli Çocuklara Devlet Şefkati projesinin tanıtımından sonra H.Aliyev Fonu Azerbaycan Diyabet Derneği ve Danimarka’nın çok kaliteli ensülin üretimi alanında dünyada lider olan **Novo Nordisk** Şirketiyle beraber projeyi gerçekleştirmeğe başladılar. Proje kapsamında 2005 yılından başlayarak diyabetli çocuklara sürekli olarak ensülin ilaçları, kalem şırıngalarla donatılıyorlar. Diyabetli çocuklara

yardım eden H.Aliyev Fondu Fransa'nın **Servey** Şirketiyle de ilişkilere sahiptir. Bu şirket ilaçların buluşu ve üretimi alanında ikinci en büyük ünlü kuruluştur. Adı geçen şirkette hazırlanan ilaçların diyabetli hastalara, onların ailelerine, yakınlarına ulaştırılması H.Aliyev Fonunun çalışmalarının bir parçasıdır.

H.Aliyev Fonunun sağlık alanında gerçekleştirdiği diğer bir projeyse çok endişe edilen, özel bir dikkat isteyen kan yetmezliğine karşı mücadele konusuyla ilgilidir. Ülkemizin her 12 vatandaşından birinin bu patoloji genin taşıyıcısı olması her sene 200'e kadar büyük BETA – lösemi hasta çocuğun doğması, hastalığın bazı bölgelerde hızla yayılması özel bir endişe yapar. Dünya Sağlık Kurumunun tahminlerine bakılırsa, Azerbaycan'da kan yetmezliğine karşısı gerekir düzeyde alınmazsa bu hastalığa yakalananların sayısı 45 yıl içinde 16 bine ulaşabilir (3, s.98).

Böyle bir durum H.Aliyev Fonunun da bu hastalığa karşı mücadelede özel bir projeye katılmaya şevketti. Kan yetmezliği hastalarının sayısı, onların durumu ve tedavi olanakları hakkında bilgi toplayan H.Aliyev Fonu 8 Şubat 2005 yılında **Kan Yetmezliği Olmayan Hayat Uğruna** konulu açık oturum yapıldı. Burada hastalığa karşı mücadelede toplum, uluslararası kurumla, o sıradan da Uluslararası Yetmezliği Federasyonu ile işbirliği konusu görüşüldü. H.Aliyev Fonunun Başkanı M.Aliyeva belirtti ki, "Kan yetmezliğinden en fazla çocuklar zarar görüyor. Hastalık büyük küçük ayrımı yapmasa da, çocukların acısı dayanılmazdır. Bu yüzden de çok iş yapmak gerekir ve bunun üstesinden yalnız beraber gelinebilir. Hem devlet, hem de toplum, vakıflar, durumu iyi olan insanlar berabercesine bu belayı engelleyebilirler" (3, s.100).

Görüşmeler zamanı çağdaş gereçlerle donatılmış uzman Kan Yetmezliği Merkezinin ve Kan Bankasının kurulması, hastalık yüzünden acı çekenlerin güvenli ve kaliteli kanla donatımı için gönüllü bağışçı servisinin geliştirilmesi, kan yetmezliğinin yaygınlaşmasını önlemek için halkın eğitilmesi çalışmalarının yapılması, prenatal teşhis yöntemiyle hastalığın bulunması, kan yetmezliğiyle mücadele yapan bazı devletlerin deneyimini öğrenmek ve onlarla işbirliğini genişlendirmek, çok iyi uzmanlar hazırlamak için anlaşıldı.

Kan yetmezliğine karşı mücadelenin daha da organize özellik kazandırmak ve tasarlanan projeleri planlı olarak gerçekleştirmek amacıyla Danışma Kurulu oluşturdu. İtalya, İsrail devletlerinin kan yetmezliğine karşı mücadele deneyimi araştırılıyor, bu ülkelerin uygun kurumlarıyla işbirliği genişletiliyor. Bazı ülkelerin kan yetmezliğiyle mücadele alanında büyük deneyim kazanmış uzmanlarının Azerbaycan'a gelişleri düzenleniyor, onlarla açık oturumlar yapılıyor.

Ülkemizde halka hizmetin kalitesinin yükseltilmesi alanında önemli çalışmalar yapılmaktadır. Şöyle ki, ülkemizde hastanelerin sayısı 2003 yılındaki 738'den (4, s.240) 2009 yılının başlarında 756'ya (5, s.5) tüm uzmanlık alanlarından olan doktorların sayısıysa 29.5 binden 33 bine ulaştı. Hastanelerin modern gereçlerle donatılmasında, sağlık kurumlarında tam tadilatın yapılmasında H.Aliyev Fonu da aktif katılıyor. Şöyle ki, Fonun girişimiyle Ezizbeyov ilçesinin Türkan kasabasında poliklinik, acil servis, Şüvelan kasabasında hastane, İsmaili ilinin İvanovka köyünde onarılarak modern gereçlerle donatılmıştır (6, s.3).

H.Aliyev Fonu çeşitli hastalıklar yüzünden acı çeken ve yardım için başvuran vatandaşlara da yardım ediyor. Sağlık konularıyla ilgili 2004 – 2007'li yıllarda

Fona 5 binden fazla başvuru yapılmıştır. Bu insanlara yardım amacıyla Fon ülkenin çeşitli sağlık kurumlarıyla ilişkiler kurmuş ve onlara yardım etmiştir. 2004 – 2007’li yıllarda 134 hastaya ülkenin çeşitli sağlık kurumlarında ameliyatlar yaptırılmış, 13 hastaninsa ameliyat ve tedavisi yurtdışında yapılmıştır (7, s.22).

2005 yılında Bakü’de metronun **Bakü Sovyet’i** (şimdiki **İçeri Şehir**) istasyonundaki kaza zamanı yaralanmış insanların tedavi olunmasını da H.Aliyev Fonu üstlenmiş, ölen insanların ailelerine yardım etmiştir.

Dünyanın bazı ülkelerinin saygın sağlık kurumlarıyla işbirliği yapan H.Aliyev Fonu bu kurumlar tarafından Fona hediye edilmiş tıp gereçlerini ve araçlarını Azerbaycan’ın sağlık kurumlarına vererek onların teknik donatılarının yenileştirilmesine de yardım ediyor.

Almanya’nın hatırı sayılır **Fresenius Medical Jare** ve **Kare – Stozz** şirketlerinin Fona hediye ettikleri 10 homodializ ve endoskopik araçları uygun görülen sağlık kurumlarına verilmiştir. Homodializ aygıtı kronik böbrek yetmemezliği hastalarının tedavisi zamanı kullanılıyor. Fransa’nın **Seruiet** şirketinin Fona hediye ettiği **Diabeton MP** ilaçları da diyabet hastalarına verilmiştir.

Sağlık alanında uluslararası işbirliği düzeyinde H.Aliyev Fonu aynı zamanda yardıma muhtaç olan bazı bölge devletlerine de yardım ediyor. Şöyle ki, Gürcistan Cumhuriyetinin Hematoloji ve Tranfizyoloji Enstitüsünün başvurusuyla ilgili H.Aliyev Fonu bu kuruma **Desferal** ilacını hediye etmiştir.

H.Aliyev Fonu sağlıkla ilgili forumların düzenlenmesi alanında da aktiflik sergiliyor. 2006 yılının haziran ayında Bakü’de **Orta Çağ El Yazılarında Tıp ve Eczacılık** konusunda yapılan 1.Uluslararası Sempozyum H.Aliyev Fonu ve Washington Bilimler Akademisi tarafından düzenlenmişti. Daha sempozyumdan bir sene önce, 2005 yılının haziranında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin Elyazmaları Enstitüsünde korunan ve tıpa ait olan 3 ender elyazması H.Aliyev Fonunun desteğiyle UNESCO’nun Dünya Hafızası Programının Uluslararası Listesine alınmıştı. Bunlar 11.yüzyılda yaşamış Abdülğasim Zehrevi’nin **El Megalet es Selasin** (Serrahiye ve Aletler Hakkında) çok ciltli eserinin 13.hissesi, Abu Ali Sina’nın 12.yüzyılda Bağdat’ta kopyalanan El Kanun fit Tıp (Tıp Kanunları) kitabının 2.cildi ve Rüterem Jurcani’nin 12.yüzyılda yazdığı, 17.yüzyılda kopyalanmış **Zahire-yi Nizamşah** (Nizamşahların rezervleri) elyazmalarıdır (8, s.2).

Sempozyumda açılış konuşması yapan M.Aliyeva Azerbaycan’da korunan tıpa ait 3 ender elyazmasının UNESCO’nun Dünya Hafızası Programının Uluslararası Listesine alınmasının, uluslararası sempozyumların düzenlenmesinin önemini vurgulayarak belirtti: “Eminim ki... sempozyum verimli olacak ve gelecekteki işbirliğimize kuvvetli destek olacaktır”. Dünya Hafızası Programına bir tek değişik devletler ve halklar için değil, genellikle insanlık için önem taşıyan yazılı anıtlar da alınır ve toplam 120 ender elyazmasının alındığı bu programda şimdi Azerbaycan’a ait 3 elyazması var... 3 ender elyazmamıza.. böylesine yüksek değer verilmesi, onların eski yazılı anıt olması yanında, hem de orta çağlarda Azerbaycan’da tıp biliminin yüksek gelişme aşamasına ulaşmasının göstergesidir... bilim ve özellikle tıp bilimi 20 yüzyılda akıl almaz zaferler kazanmış... bazı yeni alanlar ortaya çıkmış ve bu da insan hayatının uzatılmasına hizmet veriyor. Bilim kanıtlamış ki, tüm

buluşların ve yeniliklerin özünde yüzyıllarca denenmiş ve onaylanmış gerçekler toplusu durmaktadır. Bu toplumun temelini de yüzyıldan yüzyıla, kuşaktan kuşağa geçerek bize ulaşmış eski elyazmaları oluşturmaktadır. Bu el yazmaların her biri değişik devletlerin, bizim genel tarihimizin ve kültürümüzün ürünüdür. Bu yüzden de korunması ve gelecek kuşaklara ulaştırılmasında biz sorumluyuz. Bu açıdan da bizim H.Aliyev Fonu ve Washington BA Bakü şehrinde...1.Uluslararası sempozyumun düzenlenmesi kararı aldı (9, s.44-46).

H.Aliyev Fonunun Başkanı M.Aliyeva'nın halka, özellikle de çocuklara ve erginlere sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi alanında yaptığı işler uluslararası sağlık kurumları, çeşitli ülkelerin yardım fonları tarafından yüksek değerlendirilmiştir. Dünya Sağlık Kurumu İcra Komitesinin 29 Ocak 2007 tarihinde Cenevre'de yapılan 120. dönem toplantısının kararıyla M.Aliyeva anne, çocuk ve aile sağlığının korunması işinde hizmetleri için İhsan Doğramacı Aile Sağlığı Fonunun ödülünü almıştır (6, s.2). Aynı yılın mayısında Dünya Sağlık Asamblesinin 60. dönem toplantısında ödülün sunum töreninden sonra konuşma yapan M.Aliyeva Dünya Sağlık Kurumuna ve İhsan Doğramacı Aile Sağlığı Fonuna teşekkürünü belirterek demiş: "Dünyaca ünlü çocuk doktoru ve yardımsever, profesör İhsan Doğramacı bütün hayatını çocukların sağlığı ve eğitimi gibi yüce amaçlara adanmıştır. Dünya Sağlık Kurumunun kurucularından birisi, onun tüzüğünü imzalamış, bu kurumun canlı tarihi sayılan böylesine büyük bir kişilik tarafından ödül almak benim için büyük şeref... Dünya Sağlık Kurumuyla Azerbaycan arasındaki işbirliği olunca verimlidir. Bu kurum Azerbaycan'da tıp eğitimi, güvenli aşı, anne ve çocukların sağlığının korunması gibi alanlarda bazı projeler gerçekleştirilir" (10, s.125-126).

M.Aliyeva geniş kapsamlı çalışmalarına göre mayıs 2007'de **Altın Kalp** uluslar arası ödül almıştır. 27 Mayıs'ta Moskova'da gerçekleştirilen ödül töreninde ünlü İtalyan oyuncusu, törenin patroniçesi Sofi Loren, Rusya Federasyonu Federal Meclisin Federasyon Şurasının Başkanı, Rusya federasyonu Güvenlik Şurasının Sekreteri, o sıradan da Rusya siyasi sosyetesinin, iş çevrelerinin, bilim ve kültür adamlarının diğer temsilcileri, Azerbaycan'ın Moskova'daki Büyükelçisi, H.Aliyev Fonunun Moskova'daki temsilcisi L.Aliyeva ve diğerleri katılmışlar. Törende konuşma yapan M.Aliyeva: "Düşünüyorum ki, hem ödül sahiplerinizin ve hem de adaylarınızın yardım işleri şefkate, merhamete, başkasının üzüntüsünü paylaşmaya, çevredekilerin ve bizim yardımımıza ihtiyacı olanların acısını duymağa ve paylaşmağa seslemiştir.

Dilerim ki, bu ödülün sahiplerinin sayısı her yıl daha artsın ve şöylece, dünyada iyilik ve şefkat daha çok olsun, acı ve hüznün azıcık da olsa, azalversin. **Altın Kalp** çeşitli ülkelerden olan insanları, değişik meslek ve görevler sahiplerini universal ve sonsuz ide – yardımseverlik idesi çevresinde birleştiriyor" dedi. (11, s.1).

Törenin düzenleyicisi **Altın Kalp** Yardım Fonunun Düzenleme Kurulunun Başkanı İ.Brand kitle iletişim temsilcilerine bildirmiş ki, M.Aliyeva'nın bu ödülü alması onun başkanlığını yaptığı H.Aliyev Fonunun diyabet, kan yetmezliği, ve remle mücadele programı kapsamında, o sıradan da sağlık durumları kısıtlı olan çocuklara yardım alanında yaptığı çalışmalar için verilmiştir.

Belirtmemiz gerek ki, beşeri idelere özel hizmet vermiş insanların ödüllendirilmesi töreni her sene Rusya Federasyonunun UNESCO'nun Çalışmaları Üzere

Komisyununun, Rusya Kızıl Haçının, Federasyon Şurasının *Altın Kalp* Yardım Fonunun, UTAT – Tass Ajansının ve bazı diğer kurumların desteğiyle düzenleniyor.

Kurulduğu günden başlayarak insanların sağlığına özel dikkat eden H.Aliyev Fonu bugün de halka yapılan sağlık hizmetinin düzeyinin iyileştirilmesi, sağlık kurumunun altyapısının yenileştirilmesi alanında işini başarıyla sürdürüyor.

KAYNAKLAR

1. Prezident İ.Eliyev ve medeniyet (2003 – 2008). 2 ciltte, 1.cilt, Bakü, 2008.
2. Dünya Diyabet Federasyonu 2007 – 2008 yılları çocuk ve erginlerde şekerli diyabetle mücadele Yılı İlan Edildi. Halk Gazetesi, 15 Kasım 2007
3. Hoşmeramlı Sefir. 1.cilt, Bakü, 2005.
4. Azerbaycan'ın İstatistik Verileri 2008, BAKü, 2008.
5. Ülkenin Ekonomik ve Sosyal Gelişmesi. Devlet İstatistik Komitesinin Bilgisi. *Respublika* gazetesi. 14 Şubat 2009.
6. [www. heydar-aliyev-foundation.org](http://www.heydar-aliyev-foundation.org).
7. H.Aliyev Fonu 2004 – 2007. Bakü.
8. Bakü'de Orta Çağ El Yazmalarında Tıp ve Eczacılık konusunda 1.Uluslararası Sempozyumu başladı. Halk Gazetesi, 13 temmuz 2006.
9. Hoşmeramlı Sefir. 4.cilt, Bakü, 2007.
10. Hoşmeramlı Sefir. 5.cilt, Bakü, 2007.
11. Hacızade A. Azerbaycan'ın Birinci Hanımı M.Aliyeva'ya Uluslararası *Altın Kalp* Ödülü Takdim Edildi. *Azerbaycan Muallimi*, 1 Temmuz 2007.

İRAN QANUNVERİCİLİYİNDƏ İŞDƏN BOYUN QAÇIRAN ŞƏXSİN CƏZA CAVAB DEHLİYİ ŞƏRTLƏRİ

THE CONDITIONS OF PENAL RESPONSIBILITY OF THE QUITTER IN IRAN'S L

УСЛОВИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ПРОГУЛЬЩИКА ИРАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Şahbazi Əli YUSİFOĞLU*

Özet

Bilerekden insan ölümü töretmek emelinin analizi ve təhkiatı onunla sonuqlanabilir ki, mevcut olan yasalardaki şartları nazarda tutmadan işdən boyun qaçırana cinayətlərdə hiç bir bəraət kazandırılabilir. Yazıda İran yasalardakı bu şartlar təsvir və izah edilmektedir. Şartlar bunlardan ibarətdir: Hukuku vəzifəsi olmaq, akrabalıq əlakaları olmaq, işdən boyun qaçıranın labüd hərəkəti yerinə yetirmək eməllərinin olması və işdən boyun qaçıranın gərəkən psikioloji vəziyyətdə olması.

Anahtar kelimələr: Analiz, yasa, bildiri, İran, labüd.

Abstract

For analysis and investigation of ability to commit the intentional murder with quit, it can conclude that according to exist law, without considering conditions the quit can not occur in the base of warrant in crimes.

Author tried in this article to prove that with describing and explaining these conditions in Iran's law the quitter is engaged on his own penal responsibility.

* Bakü Devlet Üniversitetinin cinayət hüququ fakültəsinin dissertantı və Azad İslam Üniversitetinin Rəşt filialının elmi heyət üzvü

These conditions briefly consist: having the legal duty, having causality relative, the ability of quitter to do the necessary action and having necessary mental element in the quitter.

Key words: Analysis, law, article, Iran, relativ.

Qətl və cinayət əsasən hər hansı bir əməlin törədilməsilə baş verir və hər hansı bir şəxsin əxlaqi baxımdan və ya qanunlara görə əməl edilməsi vacib sayılan hər hansı bir işdən boyun qaçırma məsələsi cinayətin maddi dəlili hesab edilə bilməz. Çünki cinayət xarakterli nəticəni həmin məsələyə aid edərək onu cinayətin səbəbi hesab etmək olmaz. Hər-hansı işdən boyun qaçırılma məsələsinin səbəb olacağına əhəmiyyətsiz olduğunu istinad edilən faktorlar arasındakı əlaqənin zəif olması ilə izah edərək bildirilir ki, qətl hadisəsi öz-özlüyündə var olan bir hadisə olduğundan yalnız var olan bir amil tərəfindən törədilə bilər və var olan bir şey heç bir zaman yoxluqdan törənə bilməz. [Xoi, 1995:6]

Deməli işdən boyun qaçırmaq, öz-özlüyündə nə iştirak baxımından, nə səbəbkarlıq baxımından, nə də ki, şəriət qanunlarına görə cavabdehlik daşınan əməllər baxımından törədilmiş cinayətin baş verməsini zəruri edə bilməz. Odur ki, təhlükələrin qarşısını almaq işindən boyun qaçırmaq, şəriət baxımından həmin işin görülməsi vacib buyurulmuş olsa belə cavabdehliyə səbəb olmur. Amma buna baxmayaraq həmin tədbirin həyata keçirilməsindən boyun qaçıran şəxs günahkar hesab edilir. Buna görə cinayətə görə cavabdehlik işin özünə aid edilir və işdən boyun qaçıran şəxsin cavabdehsizliyi əsas götürülür. Bu üzəndən hər hansı bir şəxs, digər şəxsi həlak olan vəziyyətdə görərsə və onu xilas etmək imkanına malik olduğu halda, həlak olan şəxsdən uzaqlaşarsa heç bir cavabdehlik daşımayacaqdır. Deməli əgər kimsə qətl hadisəsini izləyirsə və imkanı oldutu halda öldürülən şəxsə hər hansı bir yardım etməkdən imtina edirsə, onun bu hərəkəti, daha doğrusu desək hərəkətsizliyindən məqsədi qətl olsa belə həmin şəxs yalnız üzrxahlıq etməyə məhkum edilir.

Amma qanuni baxımdan, islam cəza qanunlarının ikinci maddəsi açıq şəkildə cinayətin maddi tərkib əlamətlərinin işdən boyun qaçırmaq formasında bürəzə verməsinin mümkünliyünü qəbul edir. «Qanunvericilikdə hər hansı bir əməlin həyata keçirilməsi və ya ondan boyun qaçırılmasından ötrü ötrü cəza müəyyən edilmişdirsə, həmin əməl cinayət hesab olunur» Göründüyü kimi bu maddədə, əməlin törədilməsilə ondan boyun qaçırılması arasında heç bir fərq qeyd edilməmişdir ki, biri qayda olaraq, o birisi isə istisna olaraq qəbul olunsun. Amma mövzu ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirdikdə məlum olar ki, əməldən boyun qaçırmaq məsələsi yalnız bir sıra şərtlər olduqda cinayətin maddi dəlil və əsası hesab oluna bilər. Müəllif hazırki məqalədə İran İslam Respublikasının qanunvericiliyində işdən boyun qaçıran şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsini şərtləndirən faktorları izah etməyə çalışır.

İşdən boyun qaçırmaq müsbət bir əməlin qarşısında durur, yəni xarici aləmdə hər hansı bir üzvün hərəkəti müşahidə olunmur və mövcud vəziyyətdə heç bir dəyişiklik baş vermir. Misal olaraq ərin öz həyat yoldaşına yaşayış

təminatını və ya alimenti verməməsi və ya həkimin xəstəni müalicə etməməsi və ya bir şəxsin digərinin qərq olduğunu gördüyü halda, onun xilas olunması üçün hər hansı bir tədbirin həyata keçirməməsi və ya bir şəxsin digərinə olan borcunu qaytarmaması və.s... qeyd etmək olar.

Roma və kilsənin keçmiş hüquq qanunvericiliyində də bu cür məsələlər cinayət hesab edilirdi. Çünki kimin imkan və gücü olduğu halda hadisənin qarşısını almırsa xətakar hesab olunurdu. Cinayət haqqında bu cür təsəvvür qanunlara da siraət etmişdir. Misal olaraq, Çinin 1935-ci ildə qəbul olunmuş cəza qanununun 15-ci maddəsində belə göstərilir ki, «qanunvericilikdə qarşısının alması vacib və zəruri hesab edilən hər hansı bir nəticənin qarşısını almamaq, həmin nəticəni törətmək kimi qəbul edilir.» [Zeraət, 2006:14]

Yaralılara yardım etməkdən boyun qaçırmaq və həyatı təhdid edən təhlükənin aradan qaldırılması barədə 1975-ci ildə təsdiq edilmiş islam cəza məcəlləsinin vahid maddəsinə əsasən «Hər hansı bir şəxs, bir və ya bir neçə şəxsin həyatının təhlükədə olduğunu müşahidə edərsə və özü dərhal tədbir görməklə və ya başqalarından yardım istəməklə və ya dərhal aidiyyətli orqanlara xəbər verməklə həmin təhlükənin baş verməsi və ya onun nəticəsinin daha da ağırlaşmasının qarşısını ala bilərsə və görəcəyi həmin tədbir nəticəsində onun özünə və ya başqalarına heç bir təhlükə yaranmayacağına, həmçinin köməyin olduğu və ya yardımın edilməsini zəruri edən faktorların mövcud olduğu halda heç bir tədbir görməzsə, həmin şəxs təqsirli bilinərək bir ilədək həbs cəzasına və ya əlli min riala qədər nəqd cərimə ödənişinə məhkum ediləcəkdir.» Həmin şəraitdə yardım etməkdən çəkinən şəxs əgər öz peşəsinə görə daha təsirli və yerindəşən yardımdan boyun qaçırıbsa, o zaman üç aydan iki ilədək həbs cəzasına və ya on mindən yüz min riala qədər nəqd cərimə ödənişinə məhkum ediləcəkdir.

Həmin maddənin onuncu bəndində göstərilir: Qanuna görə və ya vəzifə borcu olduğundan yaralanmış və ya həyatları təhlükədə olan şəxslərə yardım etməli olan şəxslər, heç bir tədbir görmədən bu yardımdan boyun qaçırırsa, həmin şəxs təqsirli bilinərək altı aydan üç ilədək həbs cəzasına məhkum ediləcəkdir. Qeyd olunan qanunun icra təlimatı 1985-ci ildə Nazirlər kabinetində təsdiqlənmişdir.

Müxtəlif ölkələrin hüquq məcəlləsində bu xüsusla bağlı yekdil fikir mövcud deyil. İtaliyanın cəza qanunvericiliyinə əsasən şəxsin qanuna görə həyata keçirməsi vacib sayılan işdən boyun qaçıraraq qətlə səbəb olması məsələsini qəsdən törədilmiş qətl hadisəsi kimi cəzalandırılması nəzərdə tutulmuş və qətl hadisəsinin qarşısının alınmamasını, qətl törətmək hadisəsilə eyni hesab etmişdir. 19 oktyabr 1951-ci ildə təsdiqlənmiş İtaliya cəza qanunlarının 40-cı maddəsində açıqca göstərilir ki: əgər insan qarşısını alınması onun üçün vəzifə borcu olan bir hadisənin qarşısını almaqdan boyun qaçırırsa, elə bil ki, həmin hadisəni özü təşkil etmişdir. 1954-cü ildə təsdiqlənmiş Fransa cəza qanununun 63-cü maddəsi yardım prinsipi təsiri altında və insanların ictimai ədalət və təhlükəsizliyin genişləndirilməsi prosesində iştirak etməsini nəzərə alaraq belə bir qərara gəlir ki: əgər hər hansı bir şəxs özünə və digər üçüncü şəxsə təhlükə yaratmadan təcili tədbiri vasitəsilə cinayət xarakterli bir hadisənin və ya

insanların tam fiziki vücuduna qarşı yönəliq bir təqsirli əməlin qarşısını ala bildiyi halda, bu işdən əmələn boyun qaçırırsa, üç aydan beş ayadək həbs cəzasına və iyirmi dörd min və ya bir milyon frank cərimə ödəməyə və ya bu iki cəzanın birinə məhkum olunacaqdır. [Sadiqi.2008:63]

İşdən boyun qaçıran şəxs üçün cəzalandırma məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur bəzi hüquq sistemlərini araşdırmadan öncə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ölkələrin, o cümlədən İngiltərə, Almaniya, Fransa və Amerikanın bəzi ştatlarının hüquqi cəza məcəlləsində nədənsə hətta yardıma ehtiyacı olan şəxslərə yardımın göstərilməməsi barədə, yəni İranda 1975-ci ildə təsdiq olunmuş qanun məcəlləsində mövcud olan qanuna oxşar bir xüsusi cinayət növü belə proqnozlaşdırılaraq nəzərdə tutulmamışdır və hətta yardım etməkdən boyun qaçıran şəxslər bu ad altında təqib olunurlar. Bəzi nəzər sahiblərinin fikircə, o cümlədən fərdin üstünlüyünü qəbul edən nəzəriyyə tərəfdarı «Prof.Vilyams» fikrinə görə belə bir cinayətin nəzərdə tutulması əslində vətəndaşın əxlaqi borcunun qanuni vəzifə borcuna çevrilməsi hesab olunur. Bu məsələ polis məmurları və məhkəmə işçilərinin iş həcmnin şiddətli şəkildə aramasından əlavə vətəndaşların azadlığına olan yersiz müdaxilə növlərinin yaranmasına da səbəb olur. Çünki belə olduğu halda vətəndaşlardan tələb olunacaq ki, öz rahatlıqlarını unudaraq hansı yerdə yardıma ehtiyacı olan şəxsləri gördülərsə onun imdadına yetişməyə tələssinlər yoxsa əks halda nəinki əxlaqi cəhətdən danlağa məruz qalacaqlar, bəlkə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə təhlüksilə də qarşılaşa bilərlər. «Prof.Vilyams»-ın fikir və nəzərinin əksinə olaraq belə bir cinayət növünün İngiltərə hüquq məcəlləsində nəzərdə tutulmasının tərəfdarı olan digər nəzər sahibləri, o cümlədən «Rof.Rşurs» və digər hüquqşünasların fikircə vətəndaşlardan ən adi həddə və onların gücü çatdığı səviyyədə yardım göstərmələri gözlənilir və bundan artıq onlardan heç bir şey tələb olunmur. [Sadiqi,2007:29] Nəhayətən işdən boyun qaçırmaqla bağlı qanunları nəzərə alsaq görərik ki, cinayətlərdə bəraət əsası verilmir, yalnız aşağıda qeyd edilən şərtlərin də mövcud olmasından başqa:

Baxmayaraq ki, işdən boyun qaçırmaq öz-özlüyündə cinayətə səbə ola bilməz, amma xüsusi şərait zamanı və keçmişdə baş vermiş bəzi əməllərin baş verdiyi halda, qeri-dolayı yolla qətl və ya fiziki xəsarətlə nəticələnə bilər. İslam cəza qanunlarının 316-ci maddəsinə əsasən bir cinayət ola bilər ki, iştirakla və yaxud səbəbkarlıqla baş verə bilər. Həmin qanunun 318-ci maddəsində səbəbkarlıq aşağıdakı formada tərif edilir: «cinayətdə səbəbkarlıq o deməkdir ki, bir şəxs digər bir şəxsin tələf olmasısəbəb olan və ya onun əleyhinə cinayətin baş verməsinə şərait yaratmış, amma özü bir başa cinayət törətməmiş ola.» Deməli əgər işdən boyun qaçırmaq elə bir şəraitdə baş versə ki, burada cinayətkar cinayətin səbəbkarı kimi görünmüş olsun, baxmayaraq ki, bir başa cinayətə səbəb olan amil kimi olmasa belə işdən boyun qaçırmağa istinadların əlaqələrini aşkar etməklə ortaya çıxmış nəticəyə cavabdehlik daşıyacaqdır. Ümumiyyətlə işdən boyun qaçırmanın məsuliyyəti ondan irəli gəlir ki, bir şəxs tədbir görməyə vəzifələndirildiyi halda, üzərinə düşən bu vəzifəni yerinə yetirməmiş olsun. Həmin vəzifənin haradan irəli gəldiyi əhəmiyyət kəsb etmir.

Belə ki, bu ola bilər qanun, müqavilə, qohumluq əlaqəsi, lazım olan yardımın göstərilməsi imkanın mövcud olması və ya işdən boyun qaçıran şəxsin lazımı psixoloji durumda olmasından irəli gəlmiş olsun. İndisə qeyd olunan məsələlərin hər birini ayrılıqda izah etməyə çalışacağıq.

Birinci şərt sırf əxlaq deyil, bəlkə qanundan irəli gələn bir vəzifə borcunun mövcud olmasından ibarətdir. Amma burada qanun dedikdə sırf cəzalandırma qanunu nəzərdə tutulmur, bəlkə icra edilməsi vacib sayılan digər qanunları da əhatə edir. Misal olaraq aşağıdakı qanunu qeyd etmək olar: «mülkü məcəllənin» 168-ci maddəsinə əsasən uşaqların saxlanması valideynlərin həm hüququ sayılır və həm də vəzifə borcudur.»

Həmçinin mülki məcəllənin 1176-cı maddəsinə əsasən «Baxmayaraq ki, ana uşağına süd vermək məcburiyyətində deyil, amma uşağın qidalandırılması ana südündən başqa bir qida vasitəsilə mümkün olmadıqda, artıq o, bu vəzifəni daşmalı olacaqdır.» Bəzi hallarda isə dövlət və ya hüquqi və fiziki şəxslər xüsusi bir vəzifənin həyata keçirilməsi ilə bağlı digər bir şəxslə müqavilə bağlayır, o cümlədən həkim, tibb bacısı, qatar kondüktoru, həbsxana qapıçısı və ya boğulanların xilasedicisi ilə. Demək olar ki, bu müqavilə mülkü məcəllənin 10-cu maddəsinə əsasən qeyd olunan müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin icra edilməsini vacib sayır və nəticədə həmin «qanuni» vəzifə borclarına əməl etməyənlər üçün öhdəlik məsuliyyəti hesab ediləcəkdir. Beləliklə İngiltərənin əksinə olaraq, İran qanunvericiliyində bir otaqda yaşayanlar və ya bir idman komandasında çalışan idmançılar kimi şəxslərin işdən boyun qaçırması nəticəsində irəli gəlmiş ölüm və ya fiziki xəsarətlərə görə həmin şəxs məsuliyyət daşımayacaqdır.»

«Qanuni vəzifə borcu» sözünün mənasını genişləndirməklə belə demək olar ki, «zərər yoxdu qaydası» və digər oxşar qaydaları nəzərə alsaq, deməli digərlərinə zərər verməmək və öz əməllərindən doğan təhlükəni aradan qaldırılması, vətəndaşların vəzifə borcu kimi qəbul edilməlidir və ona riayət və əməl etməmək onların məsuliyyətə cəlb edilmələrinə səbəb olacaqdır. Beləliklə hər hansı bir şəxs, ev sahibinə xəsarət yetirmək üçün onun evinə od vurarsa və sonra başa düşsə ki, ev sahibi evdə yatmışdır, amma odu söndürmək və onun xilas etmək əvəzinə öz-özünə düşsə ki, «nə yaxşı təsadüf! elə yaxşı oldu onun ölümü ilə şərdən də xilas olaram» və beləliklə də yanğını söndürmək imkanına malik olduğu halda ev sahibinin alovda yanaraq canını tapşırmasına tamaşa edir. Ola bilsin ki, həmin şəxsi qəsdə törədilən qatil hesab etmək olar. Şübhəsiz ki, əgər burada qəsdən törədilmiş cinayətin tərkib əlamətləri mövcud olmamarsa, o zaman edilmiş ittiham qəsdən törədilməmiş hesab ediləcəkdir. [Sadiqi, 2007:38]

Ya da fərz edək ki, sürücü yüksək sürət və ya ehtiyatsızlıq və ya səhlənkarlıq üzündən piyadanı vurur və yaralanmış şəxsə yardım məqsədilə tələsik avtomobildəndüşür, amma yaralanmış adamı gördükdə anlayır ki, aylardır həmin şəxsə pul borcludur verdiyi vədini pozmuş və borcünü qaytarmamışdır. Sürücü yaralanmış şəxsin ölməsi və onun əlindən xilas olması məqsədilə onu bu halda qoyur və həmin səhnədən qaçır, yaralı isə (vurulduğundan deyil) çoxlu qan itirdiyindən dünyasını dəyişir. Ola bilər ki,

burada sürücünün qəza törətdikdən sonra qaçması ilə bağlı «İslam cəza qanunları»-nın 719-cu maddəsinə istinad etməklə həmin maddədə nəzərdə tutulmuş cəzalandırma tədbirlərini təyin etmək əvəzinə, əgər sürücünün suyuqəsdə (qərəzli niyyəti) aşkar edilərsə, həmin şəxs qəsdən adamöldürmə cinayətilə məhkum edilsin. [5,S.38] Bu barədə İngiltərənin hüquq qanunvericiliyində də, o yerdə ki, şəxsin törətdiyi əməl digəri üçün təhdükə yaradıbsa, həmin mövqe irəli sürülmüşdür.

Nəticənin, yəni ölüm və ya vurulan bədən xəsarətinin işdən boyun qaçıran şəxsə aid edilməsinin ikinci şərti, onlar arasında qohumluq əlaqəsinin olmasıdır. İşdən boyun qaçıran şəxsi, digərinin ölümü və ya aldığı bədən xəsarətinə görə o zaman məsuliyyətə cəlb etmək olar ki, həmin nəticə onun işdən boyun qaçırması nəticəsində baş vermiş olsun. Odur ki, əgər ölümü müstəqil şəkildə şərtləndirə bilən digər bir istinadedici amil mövcuddursa, ortaya çıxmış nəticənin məsuliyyətini işdən boyun qaçıran şəxsin üzərinə atmaq olamaz. Birinci şərti izah edərkən xüsusi şəxslər, o cümlədən həkim, tibb bacısı, boğulanları xilas edən və.s...çəkilən misallar, qanuni vəzifə borcunun mövcud olduğundan əlavə, burada işdən boyun qaçırmaqla ondan doğan nəticə arasında bir növ səbəbkarlıq əlaqəsi də mövcuddur. Məsələn, təzə dünyaya gəlmiş uşağından xilas olmaq niyyətilə uşağın aqlamalarına əhəmiyyət verməyib aclıqdan və susuzluqdan ölmüş uşağın anası barədə haqq olaraq hamı deyəcəkdir ki, «anna öz uşağını öldürdü» Amma əgər bir şəxs başqasının vurub qaçdığı şəxsin yanından etinasız şəkildə keçib gedirsə və yaralanmış insan ölürsə, nəinki həmin şəxsi heç kim bu ölümün səbəbkarı hesab etmir, bəlkə bu ölümə səbəb olan və onu vuraraq qoyud qaçmış sürücünü günahlandırır. Bu səbəbdən qanuna görə vəzifə borcu olduğuna rəğmən, xəstə və ya yaralı xəstəxanada qəbul etməkdən boyun qaçıran və nəticədə yaralı dünyasını dəyişdiyinə ögrə həkim və ya tibb bacısını qatil (istər qəsdən istərsə də səhvən törədilmiş) hesab etmək olmaz. Bu ona görədir ki, qeyd olunan ölüm hadisəsi xəstəxanaya qəbul edilməməsi üzündən deyil, bəlkə xəstəlik və ya yaralma nəticəsində baş vermişdir.

Amma əgər xəstəxanada yatan xəstə sağalma dövrünü keçirirsə və bu halda xəstənin süni tənəffüsə ehtiyac olduğu ortaya çıxarsa və həkim və ya tibb bacısı süni tənəffüs vermə vəzifəsini yetirməkdən boyun qaçırırsa, ya xəstənin bədəninə qoşulmuş və onun həyatta qalmısı üçün zəruri hesab olunan dəzgahı yenidən yandırmazsa, həmin həkim və ya tibb bacısı həmin məsələyə görə və psixoloji əlamətə əsasən qəsdən və ya səhvən qətl törədmiş, yəni qatil hesab ediləcəkdir. Çünki ölümə səbəb məhz həkim və ya tibb bacısının işdən boyun qaçırması olmuşdur. Beləliklə, qeyd edilən misallar arasında olan incə fərq barədə deməliyik ki, bu fərq qeyd olunan ikinci misalda işdən boyun qaçırmaq əməlilə ölüm arasında olan təsirli səbəbkarlıq əlaqəsinin olması, birinci misalda isə bu əlaqənin olmamasından ibarətdir. Müəllifin fikrincə, şərt olaraq həmin səbəbkarlıq əlaqəsinin zəruriliyi, ananın südəmər uşağına qida verməməsi və uşağın ölümünə görə məsuliyyətə cəlb ediləcəkdir. Amma əgər həddibuluğa və yetkin yaşa çatmış uşaq yemək almaq üçün ata və anasından pul istəyə, amma valideynlər uşağa pul və ya qida verməkdən imtina edələr və nəticədə uşaq

dünyasını dəyişə baxmayaraq ki, aliment vermək onların borcludur, ata və ya ananı qatil (istər qəsdən istərsə də səhvən törədilmiş) hesab etmək olmaz. Çünki adət üzrə evlədin bu vəziyyətlə ölməsi aclıqdan irəli gəlmiş kimi qəbul olunur ki, buna da səbəb valideynlərin tədbirsizliyi olmamışdır, bəlkə onların bu hərəkəti yalnız onun təsirinə mane olmuşdur və maniyənin yaradılmaması şəxsin ortaya çıxmış nəticə müqabilində məsuliyyətə cəlb olunması üçün kifayət etmir. Bu üzdəndir ki, Sahibi-Cəvahirin söylədiyi kimi «işdən boyun qaçırmaqlar əgər onlardan qeyrisinin tələf olmasına səbəb olarsa məsuliyyətə cəlb etmək məsələsi ortaya qoyulmamalıdır. » [Nəcəfi.1988:153]

İşdən boyun qaçırmaqdan irəli gələn ölüm və ya bədən xəsarətinə görə işdən boyun qaçıran şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olan şərtlərdən üçüncüsü, həmin şəxsin lazımi tədbirin görülməsi imkanına malik olmasıdır. Odur ki, hovuza düşərək qərqli olmaqda olan kiçik yaşlı uşağın imdadına yetişməyən ata, o zaman qatil hesab edilə bilər ki, ona nicət verməyə qadir olduğu halda bu yardımdan imtina etmiş olsun. Bu məsuliyyət ümumiyyətlə üzməyi və uşağına yardım etməyi bacarmayan ataya şamil edilmir. [Nəcəfi,1988:50] Həmçinin 1975-ci ildə təsdiqlənmiş « yaralılara yardım və insan həyatına yönəlmiş təhdükənin aradan qaldırılması barədə olan islam cəza qanunu» yardımdan boyun qaçıran şəxsin cəzalandırma məsuliyyətinə cəlb edilməsini «görəcəyi tədbirdən həmin şəxsin özünə və ya digərlərinə heç bir təhlükənin yönəlməməsi» -ilə şərtləndirir. Eləcə də, əgər ölmək arzusunda olan bir xəstə, həkim və ya tibb bacısı tərəfindən süni tənəffüs aparatının qoşulmasının qarşısını alarsa xəstənin ölümünə görə onlardan heç bir məsuliyyət daşımayacaqdır. [Sadiqi, 2007:45]

İşdən boyun qaçıran şəxsin məsuliyyətə cəlb olunmasının dördüncü şərti, həmin şəxsdə lazımi psixoloji ünsürün mövcud olmasından ibarətdir. Başqa ifadəylə desək, işdən boyun qaçıran şəxsin qəsdən törədilmiş qətl və ya bədən xəsarəti hadisəsində məsuliyyətə cəlb olunması üçün gərək həmin nəticə onun istəyilə həyata keçirilmiş olsun, yəni o, bu nəticəni bilərəkdən törətmiş olsun. Odur ki, əgər işdən boyun qaçırma əməli sırf səhlənkarlıq və ya şəxsin xəbərsizliyi üzündən baş verərsə, o, yalnız qəsdən deyil, bəlkə səhvən törədilmiş qətl və ya dədən xəsarətinə görə məsuliyyət daşıyacaqdır. [Sadiqi.2007:44] Bir çoxu İmamyyə hüquqşünasları bu məsələyə dair bağlı bir yerdə saxlanmış və qida və sudan məhrum edilmiş şəxsi misal çəkərək, həbs edən şəxsi qatil hesab etmişlər. Şübhəsiz ki, belə bir durumda qətl qəsdən və ya səhvən törədilən qətl hadisəsi kimi qəbul edilib-edilməməsi, həbs edən şəxsin niyyət və fikrindən asılı olacaqdır ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz psixoloji ünsürə aid olan bir məsələdir. Bu barədə «Təhrir ül-Vəsile» kitabında, qətlə yetirilmiş şəxsin qapalı yerdə saxlanılmasına işarə edilmədən, onun bu müddət ərzində hər bir insan evladı kimi bu müddət ərzində yemək və içməkdən məhrum edilməsi nəticəsində ölməsi məsələsinə işarə edilmişdir və bu cür qətl hadisəsi, hətta qatilin öldürmə qəsdini etmədiyi halda belə, qəsdən törədilmiş qətl hadisəsi hesab edilmişdir. [8,S.51] Əlbəttə qeyd olunan əməlin qəsdən törədilmiş qətl hadisəsi hesab edilməsi tanınmış islam hüquqşünaslarının fikri və nəzərləri əsasında ki, 1991-ci ildə təsdiq olunmuş islam cəza qanununun 296-cı

maddəsinin **B** və **C** bəndlərində də, öz əksini tapmışdır. Bu bəndlərə əsasən, növcə öldürücü əməldən (istər mütləq formada insanlar və istərsə xüsusi şəkildə üzərində cinayət törədilmiş bir şəxsin əleyhinə yönəlmiş olsun) irəli gələn qətl hadisəsi, qətli törədən şəxsin fikir və niyyəti nəzərə alınmadan, qəsdən törədilmiş qətl hadisəsi hesab edilir.

İşdən boyun qaçırmaq üzündən xüsusi şəraitdə baş vermiş bəzi cinayət subyektlərini aşağıdakı şərtlərlə sadalamaq olar:

A) Əgər hər hansı bir bina sahibinin, binanın insanların keçdiyi yola dağılaraq tökülməsindən və tələfolma ehtimalından xəbərdar ola və təmirə imkanı olduğu halda bu işdən boyun qaçırma, dağıntı nəticəsində hər hansı bir şəxsin tələf olmasına görə cavabdehlik daşıyacaqdır. (İslam cəza qanununun 350-ci maddəsi)

B) Hevanlara baxımsızlıq və nəzarətsizlik nəticəsində baş vermiş cinayətlərə görə, həmin hevanların sahibi cavabdehlik daşıyır. Bu şərtlə ki, o, öz heyvanının təhlükəli olduğundan xəbərdar və buna rəğmən səhlənkarlıq etmiş ola. (İslam cəza qanununun 357-ci maddəsi) [Mənsur.2008:106]

C) Əgər bir şəxs öz evladını üzgüçülüüyü öyrənmək üçün üzgücü müəlliminə tapşıpa və müəllimin səhlənkarlığı üzündən uşaq boğula. Həmin müəllim bu əmələ görə cavabdehlik daşıyacaqdır. Çünki onun bu məli uşağın ölümünə səbəb olmuşdur. Halbu ki, müəllimin vəzifə borcudur ki, üzməyi uşağa öyrətmək üçün lazımi vasitələrin köməyilə onun təhlükəsizliyini təmin etsin. O, bu vəzifəyə səhlənkar yanaşarsa, işdən boyun qaçıraraq sırf səhlənkarlıq üzündən törənmiş cinayətə görə cavabdehlik daşıyacaqdır.

Ç) Əgər cinayətkar başqa bir şəxsi həbs edib, ona qida verməkdən imtina edərsə və bu müddət o qədər davam edərsə ki, adət üzrə bu müddət ərzində onun sağ qalması mümkün olmazsa, həmin şəxs öldükdə bu hadisə qəsdən törədilmiş qətl hadisəsi hesab ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Xoi, Məbani təkmlət ül-minhac, Tehran, 1995.
2. A.Zeraət, Ümumi cəza məcəlləsi, Tehran, 2006.
3. Sadiqi.M, Şəxslər əleyhinə olan cinayətlər, Tehran, 2008.
4. Sadiqi.H, Şəxslər əleyhinə olan cinayətlər, Tehran, 2007.
5. Aqai Nia.H, Şəxslər əleyhinə olan cinayətlər, Tehran, 2005.
6. Nəcəfi.M, Cəvahir ül-Kəlam, Tehran, 1988.
7. Williams . W .Criminal Low . London . 1961.
8. Musəvi Xomeyni.R, Təhril ül-Vəsile, Tehran, 1987.
9. Mənsur.C, İslam cəza qanunları, Tehran, 2008.

MÜASIR MEMARLIQ VƏ ƏNƏNƏ
MODERN ARCHITECTURE AND THE TRADITION
СОВРЕМЕННАЯ АРХИТЕКТУРА И ТРАДИЦИЯ

Aytən Kamandarqızı ŞƏRİFOVA*

Özet

Orta asır mimarlık abideleri, kendilerinin formal kuruluş hususiyetlerinde esaslı ilmi mahiyet kesbeden değerlerle zengindir. Böyle değerlerin öğrenilmesi mimarlığın tedrisinin ve inşaat tecrübesinin inkişafına, gelişmesine yol açabilir. Böyle ki, orta asır ananevi mimarlığın zengin geometri-riyazi prensipleri ve bu esaslarda kurulmuş ahekli prensipleri çağdaş mimarlık inşaat tecrübesinin talepleri ile uygun oluyor. Bugün mevcut inşaat tecrübesi son derece değişmiş, kullanılan inşaat malzemeleri yeteri kadar artmış, inşaatın teşkili ve teknolojisi ise tekmilleşmiştir. Bütün bu değişiklikler, aynı zamanda inşaat malzemelerinin daha geniş çerçevede kullanılan diyapazonu imkan veriyor ki, çağdaş mimarlıkta milli mimarlık ananelerini devam ve geliştirerek standartsız konstruksiyalı hacim-feza sistemleri yaratılmıştır.

Anahtar kelimeler: yenilik, kümbez, dekorativ oymalar, bionik forma, polat.

Summary

The architectural monuments of the Middle ages are of great fundamental scientific importance in terms of formal structural features. The study of these monuments may lead to the improvement of architectural education and to the development of construction experience. The geometric-mathematic principles of the traditional medieval architecture and the principles of harmony formed on these basis may meet the requirements of modern architectural construction experience. Nowadays the present construction experience has dramatically

* Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Mimarlık Enstitüsünün Doktora Öğrencisi.

changed, the range of construction materials used has considerably increased, and the construction technology has improved. All these innovations as well as a wider range of usage of construction materials make it possible to create capacious-spacious systems with non-standard design, by maintaining and developing national architectural traditions in modern architecture.

Key words: innovations, dome, decorative carving, bionic form, steel.

Bədii-estetik forma yaratma müasir memarlığın ən vacib problemi olaraq qalır. Bütün dövrlərdə olduğu kimi indi də memarlar qarşılarında duran bu problemi görür və onun həllinin müxtəlif yollarını yeni prinsiplər əsasında arayıb araşdırır, yeni memarlıq obrazları yaradırlar. Nəticədə daim qeyri-adi formalar və konsepsiyalar yaranır, inşaatda yeni istiqamətlər və üsullar meydana gəlir. Bu gün bütün dünyanı demək olar ki, Norman Foster, Riçard Rocerd, Zaha Xədid, Kristian Portzampark, Jan Nuvel, Santyaqa Kalatrava kimi məşhur memarların yüksək səviyyəli texnologiya və memarlıq formalarını birləşdirən dahiyənə tikililər şəbəkəsi ilə örtülmüşdür. Norman Foster şüşə və poladdan istifadə edərək ultramüasir tikililər ucaldır və bu tikililərə yeni texnologiyalar tətbiq edir. Zaha Xədid isə heyrət doğuran bə ağıla sığmayan qəribə layihələri ilə bütün dünyada tanınır. Santyaqa Kalatrava isə beton və poladdan analoqu olmayan bionik formalar yaradır.

Ümumiyyətlə memarlığın bütün dövrlərində bütün dahi memarlıq əsərləri sənət mədəniyyətində öz yerini məhz zəngin obrazları ilə tapmışdır. Bu baxımdan obraz memarlığın əsas mahiyyəti sayılır və müasir memarlıqda obraz həm də aktual olaraq qalır (1, səh.67). Məlum olduğu kimi hər bir dövrün öz memarlıq üslubu, obrazı olmuşdur. Memarlıq üslubu isə dövrünün sosial inkişafı, yerli şərait, inşaat texnologiyasının səviyyəsi ilə müəyyən olunurdu. Avropa memarlığı ilə yanaşı, Yaxın Şərq memarlığı da özünəməxsus obrazına, klassik işlənmə prinsiplərinə məxsusdur. Minarələr, günbəzlər, tağ və tağbəndlər, dekorativ oyma elementləri, zəngin bədii-ifadə vasitələri müsəlman memarlığının səciyyəvi xüsusiyyətləridir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr müsəlman memarlığını araşdırarkən görünür ki, memarlıq hər zaman öz dövrünün bütün elmləri иля бир говшагда дурурду. Memarlar isə dərin riyazi, həndəsi və fəlsəfi biliklərə malik идиляр. Məhz bu səbəbdən orta əsr memarlıq abidələri özlərinin formal quruluş xüsusiyyətlərində fundamental elmi mahiyyət kəsb edən dəyərlərlə zəngindir (5, səh.162).

Bu cür dəyərlərin öyrənilməsi memarlığın tədrisinin və inşaat təcrübəsinin inkişafına, təkmilləşməsinə yol açır. Fikrimizcə, orta əsr ənənəvi memarlığın zəngin həndəsi-riyazi prinsipləri və bu əsaslarda qurulmuş harmoniya prinsipləri müasir memarlıq tikinti təcrübəsinin tələbləri ilə səsleşə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün mövcud inşaat təcrübəsi son dərəcə dəyişilmiş, istifadə olunan

inşaat materialları kifayət qədər çoxalmış, inşaatın təşkili və texnologiyası isə təkmilləşərək müxtəlif yönlü olmuşdur. Bütün bu yeniliklər, həmçinin tikinti materiallarının daha geniş çərçivədə istifadə diapazonu imkan verir ki, müasir memarlıqda milli memarlıq ənənələrini davam və inkişaf etdirərək qeyri-standart konstruksiyalı həcmi-fəza sistemləri yaransın. Əslində ənənəvi memarlığın mövcud nümunələrinə əsaslanan yeni memarlıq obrazının yaranması çox böyük nəticələr verə bilər. Sadəcə bu nümunələr mexaniki şəkildə seçilməməli və ən əsası riyazi bilgiler müstəvisində formalaşmalıdır. Əfsuslar olsun ki, mövcud memarlıq-tikinti təcrübəmizdə elmin çəkisinin kifayət qədər olmaması və memarlıq sahəsində nəzəri tədqiqatların azlığı memarlığın bu istiqamətdə inkişafına əngəllər yaradır. Tətbiqi nöqteyi-nəzərdən bu gün müasir memarlıqda elmi yanaşma memarların yaradıcılığına tam əsaslarla hoptmayıb. Yalnız tarixi bilgiler əsasında qurulan memarlığın müasir dilindən, obrazlılığından isə tam dolğunluğu ilə danışmaq mümkün deyil. Bunun üçün isə memarlar memarlıq formayaranışının yeni prinsiplərini, yeni işlənmə metodlarını və memarlığın müasir fərqli həllini tapmalıdır (3, səh.20). Yeni memarlıq obrazı isə mövcud prinsiplər deyil, fundamental əsaslar üzərində qurulan elmi-konseptual yanaşma nəticəsində yarana bilər. Müasir elmi-texniki tərəqqiyə söykənən dövrümüz memarlıq yaradıcılığının, inşaat təcrübəsinin tədricən riyazi təfəkkürə əsaslanmasını tələb edir.

Bizə miras qalan memarlıq irsimiz ölü bir daş səlnaməsi kimi qalmamalıdır. Əksinə, memarlıq ənənəmizin əsasları, formayaratma prinsipləri araşdırılmalı və müasir memarlıqda tətbiqi imkanları müəyyənləşdirilməlidir. Sadəcə hər şey ənənəyə yanaşma tərzindən asılıdır:

1. Faydalı bir kataloq kimi sadəcə vərəqləmək və uyğun gələn forma və elementləri seçərək olduğu kimi köçürərək təqlid etmək. Müasir dövrümüzdə isə, adətən, bu cür yanaşma üstünlük təşkil edir. Giriş portalları, minarə və günbəz kimi memarlıq formaları, bəzək və dekorativ elementlər bəzi dəyişikliklərə uğrayaraq müxtəlif yerlərdə tətbiq edilir. Bu isə milli memarlığın inkişafında heç bir rol oynamır.

2. Milli memarlıq nümunələrinin daxili quruluş mahiyyətini açaraq müasir memarlığın tələblərinə uyğun şəkildə tətbiqi imkanları müəyyənləşdirilir və realizə olunur. Nəticədə keçmiş ilə gələcək bir həcmdə qovuşur. Bu cür yanaşma bir sıra memarların yaradıcılığında vacib yer tutur.

Bu baxımdan orta əsr Yaxın Şərq memarlığının əsasını təşkil edən və bir az da elmi araşdırmalardan kənar qalan stalaktit sistemlərinin memarlıq yaradıcılığında tətbiqi ciddi nəticələr verə bilər. Bu, ilk növbədə stalaktitlərin elmi-metodoloji mahiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, stalaktitlərin memarlıq yaradıcılığında tətbiqi ən əvvəl bu nümunələrin həndəsi həcmi-fəza sistemi olaraq, sonra isə bədii-estetik bütövlük və konstruktiv sistem olaraq tədqiq olunmalıdır. Yalnız sonra, alınmış nəticələr əsasında, stalaktit sistemləri təkmilləşdirilərək müasir memarlığa inteqrasiya imkanları müəyyənləşməlidir.

Bu həcmi-fəza nümunələrinin elmi araşdırılması və dəyərləndirilməsi iki əsas problemin açılışına təkan verərdi:

1. Ənənəvi milli memarlığın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin daha dərinədən öyrənilməsinə müsbət təsir göstərərdi.

2. Müasir memarlığımızın ənənəvi kökləri üzərində inkişafına geniş yol açmağa bilərdi.

3. Stalaktit sistemlərinin yeni yanaşmalar nəticəsində təkmilləşərək müasir memarlıqdakı yerinin müəyyən edilməsinə kömək edərdi.

Sual yaran bilər ki, niyə məhz stalaktit sistemləri memarlıq yaradıcılığına tətbiq edilsin? Bu suala stalaktitlərin malik olduğu bir sıra xüsusiyyətlər cavab verə bilər. Bu, ilk növbədə stalaktit sistemlərinin konstruktiv möhkəmliyi ilə bağlıdır. Stalaktitlərin daxili quruluş xüsusiyyətlərini araşdıraraq. Zahirən mürəkkəb və qarışıq görünən stalaktit sistemlərinin daxili strukturu üçbucaq birləşmə prinsipinə əsaslanır və kompozisiya daxilində elementlərin birləşməsi piramidal şəkildə gedir. Həndəsə fənnindən məlum olduğu kimi, üçbucaq ən möhkəm həndəsi fiqurdur. Belə ki, əgər ucları mıxla bərkidilmiş iki taxta parçası götürsək görərik ki, taxtalar arasındakı bucağı istədiyimiz kimi böyüdü-böyüdü bilirik. Üçüncü bir taxta ilə əvvəlki taxtaların sərbəst ucların birləşdirərək. Nəticədə üçbucaq şəklində alınan formanın heç bir tərəfini hərəkət etdirib bucağı dəyişmək mümkün olmaz. Məlum olduğu kimi, üçbucağın möhkəmliyi adlanan bu xassədən təcrübədə çox istifadə olunur (4, səh.47).

Stalaktit sistemləri həm də çox dəyərli bədii-estetik bütövlük olaraq ənənəvi memarlığın ən gözəl nailiyyətidir. Bu sistemlər demək olar ki, istənilən tarixi tikilinin tamamlayıcısı, onun effektini ikiqat artıran bir element kimi iştirak edir. İşıq və kölgənin maraqlı növbələşməsi yaranır ki, bu da stalaktit sistemi tətbiq olunan fasada yüngüllük, zəriflik və plastika verir. Müstəvi səthlərini dolduran dekorativ naxış və elementlərdən fərqli olaraq stalaktitlər istənilən fəza mühitini doldurmaq xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, hamar müstəvidə quraşdırılmış stalaktit sistemi öz plastik relyefli forması ilə bu səthi canlandırır. Bu da onun həm estetik keyfiyyətlərindən, həm də malik olduğu daxili həcmi-fəza mühitindən xəbər verir.

Əgər stalaktitlərin fəzayaratmaq imkanı varsa, nədən onu miqyasca böyüdü-böyüdü daha iri miqyaslara keçirdərək dekorativ forma kimi yox, məhz funksional məzmunu olan, arxitektonik həcmi-fəza sistemi səviyyəsində tədqiq və tətbiq etməyəkdir.

Müasir dövrümüzdə memarlıq tikintilərinin estetik tərəfləri müxtəlif üsullarla əldə edilir: bəzi tikililərdə bu bədii tərtibatın zənginliyi ilə, digərlərində isə, əksinə, emosional təsir dekorativ yapışdırma elementləri ilə deyil, həndəsi formaya malik olan həcmi elementlərin qruplaşması nəticəsində alınan plastikası hesabına yaranır.

Ümumiyyətlə, bədii ifadəlik səviyyəsi onu təşkil edən elementlərin zənginliyi və dekorativ əsasın mürəkkəbliyi ilə müəyyən oluna bilməz. Belə ki, düzgün

seçilmiş rəng həlli və material tətbiqi ilə konstruktiv quruluşun bədii ifadəliyini artıraraq, fərqli memarlıq obrazı almaq olar. Burada plastika konstruktiv formanın özü ilə bağlı olduğu üçün heç bir yapışdırma elementinə ehtiyac qalmır. Stalaktit sistemləri də məhz bu yöndən maraq doğurur.

Nəticə etibarlı ilə stalaktit sistemləri də bütün bu tələblərə cavab verdiyi üçün konstruktiv bir sistem kimi qəbul olunmalı, onun həcmi və bədii-estetik imkanlarından istifadə olunmaqla memarlıq yaradıcılığında tətbiq edilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, memarlıq və incəsənət institutu. İncəsənət və mədəniyyətin problemləri, X Respublika elmi konfransının materialları / Bakı: 1999, Çəşioğlu, s. 186.

2. Əlizadə Q.M. Memarlıq nəzəriyyəsi və Azərbaycanda tikinti təcrübəsi / Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1986, s. 192.

3. Аль-Султани Халед Национальные элементы арабской архитектуры в современном строительстве общественных зданий / Автореф. дис. канд. арх. М. 1973, с.25.

4. M.Mərdanov, S.S. Mirzəyev, S.S. Sadıxov. Həndəsə. 6-cı sinif dərslisi / Bakı: 2003 Çəşioğlu, səh.159.

5. Актуальные проблемы использования исторического наследия в современной архитектурной практике. Тезисы докладов Респуб. Научно – практич. Конференции Сам ГАСИ, Самарканд, 1990, с. 200.

THE BUSINESS ENVIRONMENT IN IRAN AND ITS EFFECT ON POVERTY

İRANDA BİZNESİN TEŞKİLİ VE ONUN SEFİL YAŞAYANLARIN HAYATINA ETKİSİ

БИЗНЕС СРЕДА В ИРАНЕ И ЕЁ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДЛ НЕМУЩИХ СЛОЕВ НАСИЛЕНИЯ.

Behnam AZADİ*

Abstract

Poverty is an event which exists in most countries and regarding economy depends on the level of national production (GNP) and income per head as well as income distribution among families. It is hoped that if government helps to fair income distribution using appropriate tax policies, supporting covers (e.g., unemployment insurance, social securing and pension ...) and educational, hygienic and medical support, the continuous increase in national production and income per head can reduce poverty gradually and put an end to many people's difficulty. In addition to providing essential factors like electricity, water, fuel, informing system, roads national production increase needs appropriate atmosphere of business so that investors and people will be encouraged to change their savings and properties into producing goods and investment on services presentation. This paper investigates the business environment in Iran and has benefitted the latest formal statistical reports.

Key words: Proverty, Busines environment, political ris, social.

Özet

Muhtaçlık tüm ülkelerde mevcut olan olaydır. Muhtaçlık ve dilencilik her bir devletin milli ekonomi gelirinin her kişiye bölünmesi ve paylaşılması ile ilgilidir.

* Islamic Azad University Ardabil Branch

Eğer devlet vergi siyasetini sosyal, sağlık ve okul programlarına adaletli yapılaştırırsa o zaman yoksulluk ve dilencilik azalabilir.

Bu yazıda İran devletinin iş – peşe durumu incelenir ve araştırmada istatistikî bilgilere dayanılır.

Anahtar kelimeler: Muhtaçlık, iş-peşe, vergi siyaseti, devlet, sosyal

What is business environment?

The business environment is defined as a condition which in producer does different economic activities. These activities include discovery of new ideas, starting investment, starting producing institute, applying producing factors such as workforce, management, land, capital and production as well as offering to markets. The conditions - which are located in this process -are called business environment. So business environment involves a series of conditions which are chained to each other and are continued until offering goods or services in the market. At the Islamic Azad University Ardabil branch first part of this chain, there is production unit. In next stage, there are different organizations and related regulations.

The business group of World Bank has divided the necessary exchanges for undertaking every activity into ten areas. These areas are: starting business, getting authorization from governmental organizations, staff employment, property registrations, getting necessary credits, supporting investors, tax payment, foreign trades, the guarantee of contract execution, and putting an end to business. All of these ten domains indicate a country's condition regarding ease of business.

World Bank has collected indices to estimate these ten domains and has investigated its changes in 178 countries since 2004. In Iran, 20-year-old perspective document has been approved in formal places and the general course of economic, social, cultural, and political programs have been determined until 2025. According to this perspective, Iran must be number one regarding science, technology, and national production in the region in 2025.

It means that Iran must enjoy best condition in 2025 in comparison to Middle Eastern countries and northern Africa. This purpose, however, is great and tempting, it needs providing necessary grounds and making capacity. An appropriate business environment and removing production barriers are necessary ground works to be successful in economic area. While Iran's rank among Middle Eastern countries and northern Africa isn't hopeful regarding business environment, policy makers and rule setters must propose a remedy as soon as possible. Pay attention to the table:

Table 1. Ranking Middle Eastern countries and northern Africa in different sections of business

Putting an end to business	Guarantee of contract execution	Foreign trades	Tax payment	Supporting investors	Getting credit	Property registration	Staff employment	Getting authorizations	Starting business	Rank of business ease	country
8	12	5	3	4	2	1	3	3	2	1	Saudi Arabia
2	5	1	10	1	1	16	9	12	1	2	Zionist
6	4	11	4	2	4	7	2	5	8	3	Kuwait
4	6	12	2	5	8	3	1	14	7	4	Oman
15	13	2	1	9	10	2	8	2	12	5	United Arab Emirates
10	11	6	5	9	7	12	4	4	11	6	Jordan
11	9	10	7	7	2	9	5	13	10	7	Lebanon
1	3	4	15	14	8	6	12	9	5	8	Tunisia
9	1	15	11	13	16	5	7	1	17	9	Yemen
16	10	19	6	3	4	13	10	15	15	10	Palestine
3	8	13	17	5	10	17	13	11	9	11	Algeria
13	13	30	16	7	10	10	11	16	4	12	Egypt
5	7	8	14	15	13	11	17	7	3	13	Morocco
12	2	13	13	15	4	15	16	17	6	14	Iran
12	2	13	12	15	4	15	14	6	16	15	Syria
16	15	17	8	9	13	4	6	10	13	16	Iraq
14	16	7	9	17	13	14	15	8	14	17	Djibouti

Source: The research centre of Iran Islamic consultative Assembly - Specialized publication of Iran economy -2-2008 p. 5

Among seventeen countries under investigation, 14th rank for Iran's business ease can't be considered promising to have superior rank regarding science, technology and economy. Iran's best ranks are belonged to guarantee of contract execution (2nd rank) and getting credit (4th rank). But it has last rank in getting authorization and 16th rank in staff employment.

Of course, it must be noted that we shouldn't try to improve these ranks just in appearance. Behind these rankings, there are many practical actions to be taken and knowledge of weak points and a will to remove the barriers can improve business environment and would be a step to eliminate production barriers. That is clear that if there are more production barriers, people's properties and savings will be led to informal sections of economy instead of activities in formal and productive parts. Low dedication of tax from government budget, low desire to

productive activities, workers who aren't supported by labor law, productions without name & authorization, files related to trade unit's violations in law courts, lack of standard contracts in business, lack of trust among economic active people indicate problems in Iran's formal markets and it is a warning for authorities to think of a remedy as soon as possible.

It seems that economic policies of Iran are just related to governmental companies and great producers that belong to formal economy domain. Considering numerous informal economy and mutual effect of economic factors (formal & informal), government shouldn't ignore any part of economy. A little desire to production activity and excessive tendency to act as middleman are the most important signs of barriers in formal part of economy and it is a reason for people's avoidance from investment.

When the majority of people are interested in acting as middleman, foreign exchange transactions and gold, land, and housing trade, government must notice that Iran's production part has serious problems and this will make people poor and they will rely just on oil-based income which leads to economic weakness. One main reason for this condition is expensive production activities in Iran's economy.

Among 178 countries, Iran's rank in business has fallen from 119 to 135. According to a report from world business group, Iran's general rank has been worse for 16 steps from 2007 to 2008 (just within one year). It must be realized that 135 rank isn't appropriate for Iran. It means that business environment in Iran is worse than 134 countries. However, three development programs have been performed after Islamic revolution and we are in final stages of fourth program. As it is clear in Table 2, getting authorization is worse than 163 countries and supporting investors is worse than 157 countries. Iran's best rank is related to law execution injudicial system (57). The growth of investment, absorbing capitals of Iranians resident in other countries, preventing capital escape to outside of Iran and absorbing capitals of foreign people in order to reduce dependency on oil-based income, economic independence, fixed jobs for youth, increasing income per head, promoting economic power, progressing in technology and superior power in non-oil exports all depend on appropriate business environment.

Table 2. The comparison between business barriers in Iran and **178** countries

Business ranks	Iran's rank in 2007	Iran's rank in 2008	Change in rank
Business general rank	119	135	-16
Ease of starting business	64	77	-13
Ease of getting authorizations	167	164	3
Ease of interaction with staff	141	141	0
Ease of property registration	143	143	0
Ease of getting credit	62	68	-6
Supporting investors	158	158	0
Ease of tax payment	96	97	-1

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Ease of trade with foreign countries	87	135	-48
Law execution in judicial system	33	57	-25
Putting an end to business	109	118	-9

Source: measurement and improvement of business; Tehran: Jihad-e-Daneshgahi, 1387, p. 254.

We must note that business group of World Bank views the problem from the perspective of lawful environment proportion and asks whether a country's regulations allow informal part of economy to be entered into formal part of economy and form new business. That is why these ranking just makes some part of reality clear. World Bank indices don't consider following cases: being near to big markets, the quality of basic services, property security against robbery and plunder, general condition of economy, or power of economic groups.

Although Jamaica's rank is 43 and is near to France's rank (44), it doesn't mean that Jamaican producers can have better economic activities than France. Crime and lack of balance in huge economy (which are not investigated directly in business index) make Jamaica an unsuitable place for investment. So World Bank categorizes the opinions of international institutes - which estimate business environment - and presents them for every country in separate way and comparably.

Table 3 is a report of business in Iran from some international institutes' perspectives. Every institute investigates economic environment from a special aspect so that their reports can be complementary.

Table 3. The business condition in Iran from international institutes' point of view

index	Source	Rank			scope	score					
		2006	2007	2008		2003	2004	2005	2006	2007	2008
Business environment	EIU	81 out of 82	81 out of 82	-	ItoIO	3.7	3.6	3.6	3.6	3.6	-
Corruption control	World Bank Group	119 out of 200	130 out of 201	124 out of 201	-2.5 to 2.5	-0.3	-0.3	-0.5	-0.5	-0.6	-0.6
Credit score	Institutional Investor	83 out of 173	87 out of 174	92 out of 174	Oto 100	6	36	42.6	41	37.37	35.7
Economic freedom	Heritage Foundation and The Wall Street Journal	149 out of 157	151 out of 157	151 out of 157	Oto 100	43.2	42.8	48.6	44.1	44.1	44
Political risk	PRS Group	93 out of 140	97 out of 174	108 out of 140	Oto 100	59	58.5	60.5	62	61	58
Business risk	World Bank Group Doing Business	-	138 out of 181	142 out of 181	1 to 181	-	-	-	-	-	-

Source: <http://rruWorldbank.org/BESnapshots/Iran/default.aspx>

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Iran's score isn't satisfactory in any index. Iran's score is less than 50% in business environment, corruption control and credit score as well as economic freedom and this is unacceptable.

The score of political risk is higher than 50% but 108th rank among 104 countries under investigation needs hesitation. Political risk's rank has been worse after new government (since 2006).

Although activation and supporting private sections were emphasized after eight-year-old war with Iraq (1988) and it has been a law in annual budget and development programs, it seems that, in practice, there is no desire to reduce government charge-taking and to transfer productive institutes to non-governmental sections and to decrease government's interferences in economy so that Iran's rank in economic freedom is 151 out of 157 in 2008. Such condition really seems worrying. In Iran, governmental authorities enjoy a big will to fight with corruption and the files in law courts can be a big reason for this claim but Iran doesn't have an acceptable score in corruption control. 123 countries have been better than Iran in 2008.

To estimate the quality of courts in 157 countries, World Bank investigated the files related to an imaginary debtor who owes the half of country's income in capital court. The criteria of this estimation is the number of legal stages, needed time to pass this stages and expenses of litigating and lawyer's fee. In 2006, litigating for 1250\$ in Tehran needs 23 office stages in court, 520 days, 12% of 1250 dollars as expense¹. When this money is spent by producers for 520 days, other exchanges will be disordered and this shock will be transferred to other activities of productive institutes. On the other hand, you need to refer law court for many times and you are unlikely to achieve your purpose. Meantime, 1250\$ will be reduced for 40% because of inflation (20% per year). Also, the expenses of pursuit opportunity should be added to the total.

It seems that it can't be totally acceptable if it is believed that the poverty in developing countries is due to natural sources shortage and weakness in abilities of work force. The research done by Dotousou in developing countries suggests that these countries enjoy fairly appropriate properties and facilities. But problem lies in changing these properties into capital. Formal structure which in exchanges are done is so expensive that economic active people give it up unwillingly. Instead, they do economic activity in another system which is beyond government's supervision. This not only makes the citizens poor but also disorders interactions between incomes and governmental expenses resulting from tax escape. (Nasiri_Agdam,2008-P-107)

It doesn't mean that citizens of poor countries like Iran are not respectful to law and economy ethic. Economic structure and business environment have hindered safe economic activity and formal production to extent that another part named informal part has been strongly formed. If the legislative power, administration parts, and supervision offices remove business barriers through flexibility and political perseverance, many agencies which are active in different

economic parts (such as acting as middle man in land, gold, building and currency business) will enter into formal part and will be a big help to increase production, employment, and tax. This issue has many benefits which involve:

1. Increasing citizens' welfare, 2. Increasing governmental tax incomes and interactions in income and government expenses to reduce trust on oil-based incomes and to prevent deducing government budget, 3. Reducing economic violations and bringing confidence to society's business environment, 4. Increasing the effectiveness of government's economic policies - (Dotousou,2006-P-85)

REFERENCES

1. The research centre of Iran Islamic consultative assembly - Specialized publication of Iran economy - 2 - 2008.
2. Jihad Daneshgahi - The estimation and improvement of business environment - Tehran -2008.
3. World Bank - The report of business group - 2007 and 2008 (<http://rruvworldbank.org>).
4. Ali Nasiri-Agdam - The role of judicial system in the improvement of business environment - Tehran - 2008.
5. Dotousou, Hernando: The secret of capital, translated by Feridoun Tafazoli, Nei publication - Tehran - 2006.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ DİALEKTİZMLƏRİN YERİ VƏ MÖVQEYİ

(S.Rəhimovun «Saçlı» Romanı Əsasında)

THE DIALECTICISM'S SITE AND POSITION IN A LITERARY WORKS LANGUAGE

МЕСТО И ПОЛОЖЕНИЕ ДИАЛЕКТИЗМОВ НА ЯЗЫКЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Çinarə Məhəmmədqızı QƏHRƏMANOVA*

Özet

Halk yazarı S.Rahimov'un "Saçlı" romanı Azərbaycan dilinin dialekt və şivelerini öyrənmək yönündə dəğərli leksik terkibe malikdir. Yazarın bu romanında olan dialektizmlər tarihi dil ilə ilgili bilgi almağa böyük yardımçı oluyor.

Anahtar kelimələr: S.Rahimov, roman, "Saçlı", Azərbaycan, dil.

Summary

The Reoprl's writer S.Rahimov's novel «Sachli» gives most valuable facts to research of dialecticisms which form the particular layer of lexicad composition of Azerbaijan language. Dialecticisms using extensively in this povel open comprehensive facilities in geting the information avout the historical progress of Azerbaijan language. These problems are followed And researchid in this article.

Key words: S.Rahimov, novel, "Sachli", Azerbaijan, language.

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Aspirantı

Məhdud dairədə, ərazidə işlədilən dialekt və şivə sözləri - dialektizmlər qeyri-ədəbi dil ünsürləri hesab olunur [Xəlilov 2008:97].

...Ədəbi dilin lüğətə zənginləşməsində dialektlərin də müəyyən rolu vardır. Dialektlərdə olan bir çox sözlər ədəbi dilə daxil olur, ümumişlək sözlərə çevrilir. İndi ədəbi dilimizdə işlədiyimiz çoxlu sayda sözlər vaxtı ilə müəyyən dialekt və şivəyə aid olmuşdur. Sonralar isə mətbuat və bədii əsərlər vasitəsilə ədəbi dilə daxil olmuşdur.

Bədii əsərlərdə isə bir çox dialekt sözləri işlədilir ki, bunlar ədəbi dilimizə daxil olmamışdır [Oçerklər, 1970:61].

Məhdud dairədə fəaliyyət göstərən dialektizmləri müəyyən ərazidə yaşayanlar, dialekt sahibləri daha yaxşı başa düşürlər. Burası da bəllidir ki, hər hansı bir yazıçı ədəbi dilimizi yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirmək, surətlərinin haralı olduğunu bildirmək, obrazların dilini fərdiləşdirmək, zəngin sinonim cərgələr vasitəsi ilə fikri daha obrazlı ifadə etmək, bir sözlə, bədiiilik prinsiplərinin tələblərinə görə dialektizmlərdən istifadə edirlər. Dialekt və şivələrin bədii dilə təsiri təbii bir prosesdir. Bu proses tarixən də mövcud olmuş, bu gün də davam etməkdədir.

Q.Xəlilov haqlı olaraq göstərir ki, hələ də elmi şəkildə ədəbi-bədii dil ilə dialekt-şivə arasındakı həddün haradan başlayıb harada qurtarması sübut edilməmişdir. Ona görə də bu barədə bəhs edənlərin çoxu məsələyə heç də vahid elmi prinsiplər cəhətdən deyil, müxtəlif mövqedən yanaşırlar. Məsələn, prof.Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyatı» kitabında çox ötəri halda dialektlərdə, şivələrdə olan bir sıra sözlərin hesabına ədəbi dilin zənginləşməsini göstərir. Lakin belə bir fikri daha çox təqdir edir: «Üslubiyatın vəzifələrindən birisi odur ki, ədəbi dil normalarını mühafizə üçün dialektizmə qarşı mübarizə aparsın». Guya dialektizm millətin və xalqın vahidliyinə, onun vahid dil normalarına mane olur. «Yəni xalq vahid millət olduqda, dialekt və şivələr məhdudlaşır və məhv olur. Buna görə də ümumxalq üçün aydın, dəqiq, dürüst bir ünsiyyət vasitəsi uğrunda vahidlik, ümumilik uğrunda mübarizə etmək kimi məqsədi olan üslubiyət təbii olaraq şivəçiliyə, dialektizmə qarşı mübarizə aparmalıdır» [Dəmirçizadə, 1962:14].

Q.Xəlilov Ə.Dəmirçizadənin bu nəzəri mülahizələrinin dəqiq elmi prinsiplərə zidd olduğunu qeyd edir və yazır ki, bizcə, professorun bu nəzəri mülahizələri dəqiq elmi prinsiplərə müğayirdir. Belə ki, o, bir tərəfdən dialektizmin rolunu özü də istəmədən həddən artıq şişirdib onu millətin, xalqın birliyinə mane olan səbəb dərəcəsinə qaldırır, digər tərəfdən ədəbi dili onun özünün zənginləşməsi üçün mühüm amillərdən, mənbələrdən birinə qarşı mübarizəyə çağırmaqla zəngin bir xəzinənin qapısını əbədi bağlamış olur [Xəlilov, 1977:301].

Yaxud, Ə.Mirəhmədov «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti» kitabının birinci və həmin kitabın təkmilləşdirilmiş ikinci nəşrində yazır ki, bu sözlər ümumxalq dilini və ədəbi dili zibilləyir [Xəlilov,1977:48], [Mirəhmədov,1965:77].

Göründüyü kimi, görkəmli tədqiqatçı dilin zəngin mənbələrindən biri olan dialektizmə münasibətdə səhv mövqedə durmuşdu. Lakin müəllif sözügedən bu kitabın 1978-ci il nəşrində səhvini islah edərək yazırdı ki, dialektizm – hər hansı dilin müxtəlif növlərindən biri olub, dar ərazi, peşə və sosial ümumiliklə birləşmiş, bilavasitə və daimi təmasda olan adamların müəyyən dərəcədə məhdud dairəsi tərəfindən işlənən sözlərə dialekt, ədəbi əsərdə istifadə edilən belə sözlərə isə dialektizmlər deyilir.

Dialektizmlərə yazıçı təsvir etdiyi xarakteri daha dərindən və aydın şəkildə açmaq, əsərində üslub rəngarəngliyi yaratmaq və bədii surətdə onun nitqi vasitəsilə qabarıq səciyyələndirmək məqsədilə müraciət edir. Dialektizmlər surətin sinfi simasını, ərazi və etnik mənsubiyyətini (haralı olduğunu, ölkənin hansı vilayət, ya əyalətindən çıxdığını və s.) göstərməyə kömək edən bədii ifadə vasitələrindən biridir.

Əsərdə dialektizmlər ancaq zəruri hallarda işlədilməli, bu məsələdə mütləq ölçü-biçi, bədii zövqün tələbləri, nəhayət, üslub aydınlığı prinsipi gözlənilməlidir. Əks təqdirdə əsərin dili ağır, düyünlü, anlaşılmaz olar ki, həqiqi sənətə yad olan belə bir hal onun oxunması və qavranmasını çox çətinləşdirir [Mirəhmədov,1978:51].

M.Arif doğru qeyd edir ki, əyalət sözlərindən və ifadələrindən istifadə edən yazıçıların əsərlərində yalnız bədii dil deyil, ümumiyyətlə, dil cəhətdən çox qiymətli sözlərə və istilahlara rast gəlik [Arif. 1961:234]. S.Rəhimovun əsərlərindən nümunələr gətirən M.Arif davam edərək yazır ki, əlbəttə, yazıçı zəruri hallarda, personajların dilində və ya hadisələri təsvirdə bu və ya başqa istilah və əyalət sözlərindən də istifadə edə bilər. Heç bir yazıçıya bunu qadağa etmək olmaz. Bu şərtlə ki, belə sözlərin mənası cümlə içərisində təxmini də olsa, aydın olsun, ifadə edilən fikri aydınlaşdırsın, dilin bədii quruluşunu pozmasın. Çətin anlaşılan sözlər bir-birinin dalınca işlədildikdə və oxucu hər cümlənin sonunda bir sual qarşısında dayandıqda buna ancaq təəssüf etmək olar [Arif. 1961:234].

Prof.Qulu Xəlilov bütün bu elmi fikirlərin tam dürüstlüyünü təsdiqləyərək yazır ki, nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbi-bədii dil dialekt və şivələrin hesabına xeyli genişlənir, zənginləşir və xalq həyatında, təfəkküründə mövcud olan bu sözləri şüurlu surətdə seçib dilin lüğət fonduna gətirən yeganə xeyirxah adamlar yazıçılardır. Bunu da qeyd edək ki, heç kəs ümumxalq dilindəki sözlərin hamısını bilmir və hər kəs qulağı birinci dəfə eşitdiyi və bilmədiyi sözə damğa basıb gecə ki, «bu dialektdir, ləhcədir, dilimizə yaddır» və s. həmin şəxs öz «alimnüməliyini», eyni zamanda nadanlığını sübut etmiş olar. Müxtəlif peşə və sənət hadisələri ilə əlaqədar (məsələn, balıqçılıq, bağçılıq, heyvandarlıq və s.) elə söz və istilahlər var ki, bunlardan sənətkarı məhrum etmək onu həyat faktlarını realist təsvirdən uzaqlaşdırmaq demək olardı [Xəlilov, 1977:302].

Bədii əsərlərin dilində dialektizmlərin yeri və mövqeyi məsələsi Azərbaycan dilçiliyində dəfələrlə mühüm bir problem kimi qoyulmuşdur. Bir qrup dilçilər bu fikirdədirlər ki, dialektizmlər, əsasən, personajların dilində olur. Yazıçının öz məhkியə dilində dialekt sözlərinin işlədilməsi bir nöqsan kimi

göstərilməlidir. M.Şirəliyev və Z.Budaqova nöqsan kimi qeyd edirlər ki, S.Rəhimovun demək olar ki, bütün əsərlərində həm personajların, həm də müəllifin dilində bir çox dialekt sözləri işlədilməkdədir. Bu tanınmış dilçi-alimlər S.Rəhimovun müxtəlif əsərlərində işlədilmiş **qızılmaq, xəşə, nəmi, qırılmalı, ərəmik, qağazlanmaq** kimi dialektizmləri misal gətirirlər. Bu dialektizmlərin əsasən yazıcının öz dilində işlətdiyinə görə qüsurlu hesab edirlər [Ocerklər,1970:61]. Bizcə, bu dilçi-alimlər haqlı deyillər. Çünki bir nasir kimi S.Rəhimovun əsərlərinin dilinin lüğət tərkibi zənginliyi ilə fərqlənir. M.Adilov da haqlı olaraq yazır ki, istər klassik, istərsə də müasir ədəbiyyatımızda dialekt sözlərdən istifadəyə görə S.Rəhimov birinci yeri tutur. Dialektlərin çoxluğu xalq yazıcısının üslubunun səciyyəvi əlamətlərindən biridir [Adilov1965:167]. Digər tərəfdən, M.Şirəliyev və Z.Budaqovanın yuxarıda nümunə gətirdikləri dialektizmlərin ədəbi-bədii dildə işlənməsinin qüsurlu olması, belə ifadələrin oxucuların böyük əksəriyyəti tərəfindən başa düşülməyən, ancaq dar miqyasda işlənən dialektizm saymaqda isə tamamilə səhv edirlər, yanılırlar. Ona görə ki, hər şeydən əvvəl, bu dialektizmlər mətn, cümlə daxilində anlaşılındır, başa düşüləndir. Digər bir tərəfdən isə S.Rəhimov bu sözlərin ədəbi dildəki qarşılığı, yəni sinonimi ilə birlikdə vermişdir. Məsələn, **ərəmik** dialekt sözünü götürək. Yazıçı bu dialektizmi ədəbi dilimizdə işlənən **qısır** sözünün sinonimii kimi işlətməmişdir ki, bu da asanlıqla başa düşüləndir: - **O qısır** arvadlınınmı? – deyə Sübhanverdizadə alnını qaşdı. – **O ərəmik** arvadlınınmı?

- Bəli, onun, o **qısır, ərəmik** arvadlının! [Rəhimov. 1959:369].

Və yaxud, digər bir nümunəyə nəzər salaq:

Hesabdar Vəliəhdə tərəf döndü:

- Bir **kisə**, bir **xəşə** olarmı sən bu işlərini yığaq? – deyə əlini oynada oynada qışqırdı. – **Kisə, kisə! Xəşə, xəşə!!** [Rəhimov. 1959:322].

Biz bu fikirdəyik ki, ədəbi-bədii dildə bu tipli sözlərin əleyhinə çıxmaq, dili kasıblaşdırmaq, bəsitləşdirmək deməkdir. «Bədii dildə dialektlərin əleyhinə çıxanlar bir şeyi nəzərə almırlar ki, xalqın lüğət ehtiyatındakı bu tipli sözlər onun bədii təfəkkürünün obrazlı inikası olan dildə istifadə olunmayacağına, bəs harada işlənəcək? Dialekt anlayışı ədəbi dilin tarixi ilə sıx bağlıdır və Azərbaycan ədəbi dili mükəmməl formaya düşəndən bəri bir çox görkəmli sənətkarlarımız müxtəlif münasibət və vəziyyətlərdə dialektdən bacarıqla istifadə etmişlər [Xəlilov, 1977:305]. Bir daha qeyd edə bilərik ki, bunun gözəl nümunəsini ən çox S.Rəhimovda görə bilərik. Bu barədə S.Rəhimov özü belə yazırdı: «Sözün haradan gəldiyini axtarmaqdan artıq, həmin sözün Azərbaycan sözləri içərisində necə yararlı olduğunu; artıq qaynayıb-qovuşduğunu görmək, qiymətləndirmək faydalı olardı. Ancaq mən dilin canlı xalq dili ehtiyatı hesabına zənginləşməsinə tamamilə tərəfdaram. Ona görə, mən ədəbiyyatda işlənməyən, yaxud az-az işlənən sözləri bədii əsərlərimə gətirməkdən çəkinmirəm... Mən bilirəm ki, bu sözlərin bir çoxu bədii ədəbiyyat dilinə daxil olmayacaqdır, ancaq müəyyən qismi mütləq qalacaqdır. Mən bu prosesə tərəfdaram, qoy belə bir inkişaf davam etsin, dil özü, axar su kimi, xıltı

təmizləyəcək, zibillənməyə yol verməyəcək, axa-axa durulacaq, hey durulacaqdır!.. Hər xalqın öz dilinin belə xüsusiyyəti vardır...

...Yaradıcılığının mənbəyi xəlqi olduğu üçün, yaradıcılıqla doğub gələn dil özü də canlı xalq dilindən qoparıla bilməz, özünün zənginləşməsi, inkişafı üçün arası kəsilmədən axan həyat çeşməsindən qaça bilməz. Sərf-nəhv ehkaminin özü də donuq halda bir nöqtədə dayanıb dura bilməz [Rəhimov,1961:126-127].

Dialektizmləri bədii əsərlərdə işlətmək ən çox üslubi-semantik xarakter daşıyır. Burası da bəllidir ki, hər bir yazıçının özünəməxsus üslub dəsti-xətti mövcuddur. XX əsrin 30-cu illərində özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatan Azərbaycan nəsrinin dil və üslub xüsusiyyətləri mürəkkəb və keşməkeşli yaradıcılıq axtarıqlarının məhsuludur.

Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin dilinə bir çox xəlqi ifadələrlə yanaşı, çoxlu sayda dialektizmlər də səpələnmişdir ki, bu da sənətkarın fərdi üslubu ilə bağlı məsələ hesab olunur.

Hazırda Azərbaycan nəsrinin dili özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsindədir. «Az müddət ərzində bu dil elə sürətlə inkişaf etmişdir ki, tarixin heç bir dövründə belə irəliləyişi təsəvvürə gətirmək mümkün deyildir. Həm də maraqlıdır ki, bu romanın yaradıcıları dil və üslub cəhətdən birbirindən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənirlər. Belə üslub rəngarəngliyinin özü də bu romanın məziyyətlərindəndir. Bəzən biz də bütün yazıçıların eyni üslubda yazmalarını arzu edən mülahizələr olur, belə ki, filan yazıçı, məsələn, deyək ki, S.Rəhimov və ya Ə.Vəliyev dilində dialekt və ləhcəyə çox yer verir, M.Hüseyn sırf ədəbi dildə yazırdı və s. Bizə görə, bu rəngarənglik nöqsan deyil, məziyyətdir. Bu o deməkdir ki, hər bir yazıçının öz üslub xüsusiyyətləri vardır. Əgər S.Rəhimov və başqa yazıçılar M.İbrahimov kimi və ya əksinə yazsaydılar, onda üslubda bir yeknəsəqlik, məhdudluq yaranardı. Burada hər sənətkarın söz xəzinəsindən necə bəhrələnməsi, «fikri, həqiqəti ifadə edən, ruhun təzahürü olan sözə» (L.Tolstoy) qiyməti meydana çıxır, onun istedadının, bədii təfəkkürünün dərəcəsi müəyyən edilir. Sənətkarın qüdrəti, gücü də ən çox onun «söz fəthliyin»də, ədəbiyyatın əsas materialı olan dildən necə istifadə etməsindəndir. Bircə anlıq Azərbaycan romanını rəngarəng və müxtəlif ətirli bir gülüstana oxşatsaq, burada hər yazıçının öz dəsti-xətti, gülü-çiçəyi olduğunu aydın görmək olar [Xəlilov, 1977: 253]. Bu baxımdan S.Rəhimov dilin tikinti materialı olan sözdən öz bacarığına uyğun olaraq istifadə edən, fikrini və qarşısına qoyduğu məqsədi təbii şəkildə oxucuya çatdıran, bədii sözün gücü ilə geniş epik lövhələr yaradan, sənətdə ən çox canlı, unudulmaz xarakterləri üstün tutan, bədii dilin bütün incəliklərindən məharətlə istifadə edən sənətkarlarımızdandır. «Bu sənətkardan bəhs edənlərin hamısı belə bir yekdil rəydə olmuşlar ki, o, xalq dilinə, psixologiyasına tam hakim yazıçıdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində heç bir sənətkarımızın dili onun əsərlərindəki qədər rəngarəng, əlvan, zəngin ifadə vasitələrinə, lüğət tərkibinə malik olmamışdır. Onun üslubu ədəbi-bədii dil normalarına əsaslanır və bəzən məktəb sərf-nəhv qaydalarına sığmır. Onun üslubunda klassik ədəbiyyatımıza məxsus bədii dilin ən yaxşı ənənələri yaşayır» [Xəlilov, 1977:254].

Bədii əsərin qida mənbəyini həyatın özü, canlı həyat dili hesab edən ədib özü yazırdı ki, mən bədii nəsrdə bədii dilin getdikcə cilalanması, büllurlaşması, zənginləşməsi tərəfdarıyam. Məncə, bədii nəsrə, xüsusən, roman kimi bir janrdə, bir əhkam kimi sərf-nəhv qanun-qaydalarını güdən, onun üstündə tirtir titrəyən bir dildən çox, canlı həyat dili, həyatın özü kimi şəhdli-şirəli bir dil gərəkdir və zəruridir. Bu mənada hər yeni nəsr əsəri gərəkdir dilimizə də yeni-yeni material versin... Mənə görə, bədii nəsrə sabit, dəyişilməz dil əhkamı olmamalıdır. Hər bir bədii əsərin öz quruluşuna, yazılış tərzinə görə dildən istifadə prinsipi olmalıdır... Dil bədii əsərin məziyyət və xüsusiyyəti ilə təbii yolla bağlanmalıdır [Rəhimov,1961:125].

S.Rəhimovun personajlarının dili, danışığı obrazlıdır. Yazıçının «Saçlı» romanında yaratdığı Sübhanverdizadənin, Kosanın, Saçlının, Tamaranın, Rizvanın, Gülöyşənin, Balacayevin, Zülmətin, Meşinovun, Dağbaşyevin, Zamanovun, Əbişin, Mədədin, Əfruzun, Əlisanın, Tel Əsgərin, Qoca kişinin, Nənəqızın, Qulam müəllimin və digər tiplərin, surətlərin hamısının özünəməxsus danışq tərz, əda, hərəkət, davranış qaydası var. Oxucu bu tip və surətləri danışığından tanıyır, onları bir-birindən nitqlərində işlətdikləri dialektizmlər vasitəsilə də ayırd edə bilir. Yazıçı dialektizmləri bu personajların dilinə çox ustalıqla daxil edir. məsələn, irihəcmli əsərdə Tamara surəti cəmi 3 dəfə görünür. Ədib romanın II cildinin 13-cü səhifəsində kiçik bir mətn daxilində rus dili vasitəsilə danışq dilimizə daxil olan «nervinni» sözünü Tamaranın nitqində 10 dəfə işlədərək bu surəti məharətlə fərdiləşdirir:

Deyir ki, poçtu tanımıram. – Tamara çiyinlərini ataraq dodaqlarını büzdü. – Belə bir prastoy, avam adam özü də kimnən məktub göndərir... Yəni məktubu verəndə qoy tanış olsunlar. Baxırsan belə prostoy... Görürsən işini, olursan **nervinni**. Mamama nəğil elədim, quruyub qalıb. O da o günləri **nervinçat** eləyib, gəlib şəklə baxıb ki, belə oğlandan heyf deyilmi?.. Axır yalvarıb-yapışmışam, sakit eləmişəm, sabahları anamı professoru aparmışam. Deyir belə olsa **nervinni** olacaqsınız hər ikiniz. Deyir ki, gərəkdir üç-dörd il dalbadal kurorta gedərsiniz. Mamam deyir ki, ikimiz də birlikdə gedək, **nervilərimizi** düzəldək. Sözümdə ondadır ki, biz mamamla bu oğlandan ötrü **nervinçat** eləyirik, bu da ki, bax belə qaradınmız durubdur.

Tamara çarpayını üstündə oturub fikrə gedən, halı özündə olmayan Rizvanın biləyindən yapışqıb nəbzinə baxdı.

- Qanın qaralıb, bəlkə sən də **nervinçat** eləyirsən?

- Mən **nervinçat** eləmirəm!

- Əlbəttə, səndə **nerv** olmaz. Dəniz **nerviləri** bərkidib dəmirə döndərir. Amma mənle mamam yamanca **nervinçat** eləyirik, ikimiz də yata bilmirik sabaha kimi [[Rəhimov. 1968:13].

Göründüyü kimi, yazıçı «nervinçat» dialektizmini Tamara surətinin xarakterinə uyğun olaraq seçmişdir. Belə ki, əsərdə Tamara məzmunu, daxilən çürük, meşan, şiltaq təbiətə malik olduğuna görə onun nitqi də xasiyyətinə uyğun qurulmuşdur.

Və yaxud, digər bir nümunəyə nəzər salaq:

Yenə Tamaranın nitqində «oqqartana» dialektizmi xüsusi maraq doğurur: «Bir günləri bir yoğun adam, adını deməyəcəyəm, lap yoğun, mən deməyəcəyəm, hə, o da, adını deməyəcəyəm, xüsusi surətdə maşını qarıda dayandırıb çıxıb ki, lap yoğun ha! Ana, mürəbbəyə gəlmişəm. Dedim yox! Nöş mürəbbəsini ona verir, maşını olanda nə olar ki, vişnə sizdə, mürəbbə bizdə... Biz də **oqqartana** gülmüşük kü, daha nə deyim? O özü də gülüb, kötük kimi gülüb. Vallah, mamama lap mətələm, bilmirəm, düzü, bu il mamam **oqqartana** mürəbbə hazırlayıb ki, cürbəcür [Rəhimov. 1968:6].

Maraqlıdır ki, yazıçı qəsdən belə tipin nitqinə «nöş», «vişnə», «mama» sözlərini daxil edərək danışığı məzmunuzlaşdırır.

S.Rəhimov «Saçlı» romanının dilində rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlərin dialekt şəkildən daha çox istifadə edir. M.Şirəliyev yazır ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbi dildə olduğu kimi Azərbaycan dialekt və şivələrinin də lüğət tərkibi rus dili və rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olan Avropa sözləri ilə zənginləşir. Bu sözlərin Sovet hakimiyyətindən əvvəl və sonra dialekt və şivələrdə geniş işləklilik qazanması birinci halda əhəlinin savadsızlığının nəticəsi olaraq qəbul edilirdisə, ikinci bir tərəfdən, yəni Sovet hakimiyyətindən sonra təsərrüfat, elm, texnikanın inkişafı səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilirdi [Şirəliyev, 1962:350]. Bu baxımdan S.Rəhimovun sözügedən əsərlərində sözlərin böyük bir qismi dialekt deyimində müəyyən təhrif o şəkillərdə verilir. Məsələn, yazıçı romanda Məcidlə Namazqulunun mükəliməsində Namazqulunun səviyyəsinə uyğun olaraq onun nitqinə «hobşum» (obşim) sözünü daxil edir: - Qələt eləyir, qoymarıq... - deyə, yenə danışmağa başladı. – Ancaq cəhd etmək lazımdır ki, hamı birdən yerindən oynamasın. Yoxsa, birdən ki, **hobşum** dururlar ayağa, ondan sonra göydən fələk də gəlsə, qabağını saxlaya bilmir!

- Biz də elə **hobşum** qoymarıq!... [[Rəhimov. 1968:77].

Təhrif olunmuş alınma sözlər – dialektizmlər demək olar ki, yazıçının «Saçlı» romanında çoxluq təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, «aformut, liniya, trubka, knopka, hobşum, bamoşnik, qəmsiyyə, qəmədiyə, yurist, poşt, uştel, qandidat, qəməndir, nervinni, Fitelbörk, Uriset, ayrıpalan və s. yüzlərlə belə alınmalar sadə məişət adamlarının nitqində verilir:

- Yoxsa, bu əhvalatı eşitsə yamanca **perijivat** eləyər [[Rəhimov. 1968:15].

O da bu dağ-daşda! Bakıya, Şəkiyə, Moskvaya, **Fitilbörkə** – hə, orada maşın olar [[Rəhimov. 1968: 25].

Prokuror Dağbaşev özü öz **dakladında** bizə **yürüst** dərəsi deyib [[Rəhimov. 1968:32].

Sübhanverdidə bu zəif səsi batırmaq üçün Dağbaşevin üstünə bağırdı:

- **Aformit** etmək lazımdır! [[Rəhimov. 1968:37].

Elə orada da **zabastovka** zamanı qurban gedibdir [[Rəhimov. 1968:43].

- Düzü, Tahir, mollalar mənim gözümün qabağında sargımı açıb, saqqalımı qırıxıb, məktəbdə **uştel** olandan sonra boynuma düşdü [[Rəhimov. 1968:303].

S.Rəhimovun əsərlərində rus və Avropa dillərindən alınmış sözlərin təhrif olunmuş şəkildə işlədilməsində variantlılıq da müşahidə edilir. Məsələn, «ayroplan» sözünün fonetik variantlarını misallar əsasında nəzərdən keçirək:

- İndi, yoldaş Məcid, **aeropolan** qanaddır, at yox! [Rəhimov. 1968:49].
- Mən ölüm, **əyriblan** nədən ötrü gəlir, Kosa!.. [[Rəhimov, 1970:172].
- Bəs bu ayroplan indii gəlsə hara düşəcək? [Rəhimov, 1970:173].

Təhrif olunmuş alınma sözlərin – dialektizmlərin bu şəkildə ifadə olunması onunla əlaqədardır ki, «rus sözləri bir qayda olaraq ana dilinin fonetik prinsipləri əsasında (üzərində müəyyən əməliyyat aparmağa meyl olmaqla) qəbul edilir [Cəfərov1995: 64].

Beləliklə, xalq yazıçısı S.Rəhimovun «Saçlı» romanı Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin xüsusi layını təşkil edən dialektizmlərin tədqiqində çox qiymətli faktlar verir. Yazıçının bu romanının dilində külli miqdarda işlənmiş dialektizmlər Azərbaycan xalqının formalaşması və soykökü, xalqın yaşanmış ulu tarixi, ədəbi dilin keçdiyi tarixi inkişaf yolu haqqında və bunları izləməyə və araşdırmağa geniş imkanlar açır. Zəngin dil elementlərini özündə əks etdirən dialektizmlər digər dil vasitələri ilə bircə poetik məna yükü, müxtəlif bədii məqsəd və üslubi məqamların daşıyıcısı kimi də S.Rəhimovun «Saçlı» romanının dilində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yazıçı digər əsərlərində olduğu kimi «Saçlı» romanında da dialektizmləri öz məqsəd və məramına uyğun olaraq seçmiş, onların personajların nitq aktına uyğun olaraq əlaqələndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı – 2008, 441 s.
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyəti. Oçerklər. Bakı – 1970, «Elm» nəşriyyatı, 357 s.
3. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyəti. Bakı – 1962.
4. Q.Xəlilov. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı– 1977, 277 s.
5. Ə.Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı-1957, 132 s.
6. Ə. Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. II nəşri, Bakı-1965, 140 s.
7. Ə. Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, «Maarif», 1978, 200 s.
8. M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı, 1961, 301 s.
9. M.Adilov. S.Rəhimovun bədii üslubu və «Şamo»nun dili haqqında. «Azərbaycan» jurnalı, 1965, № 7, s.166-171.

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

10. S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri. I cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı – 1959, 585 s.
11. S.Rəhimov. Yazıçı və həyat. Bakı – 1961, 451 s.
12. S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri. II cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı – 1968, 358 s.
13. M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı – 1962, 415 s.
14. S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri. III cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı – 1970, 413 s.
15. N.Cəfərov. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası. Bakı – 1995.

GENDERİN ROLÜNÜN İNKİŞAFI – CİNS VƏ GENDERİN İNKİŞAFI

DEVELOPMENT OF GENDER ROL—SEX AND GENDER DEVELOPMENT

РОЛЬ ГЕНДЕРА В ПОЛОВОМ РАЗВИТИИ

Davud Bəhramoğlu NAMAZI*

Özet

Gender rolünün gelişmesi insan hayatının en mühim sahalarından biridir. Gender yeni doğmuş çocuğun cinsi yetişkinliği ile ilgili tecrübelerin insanı tüm hayatı boyu etkileyecek cihetleri muayyenleşdirir. Gender rolünün gelişmesi mayalanmadan başlanır ve ihtiyarlaşana kadar devam eder. İnsan hayatının ilk yılında oğlan çocuklarla kızlar arasında cinsi farklar çok azdır, ergenlik döneminde o, artmağa başlıyor. Çocukları yaşca çok küçük olan veliler, genderin sosyallaşmasında veliler mühim rola malikdirler.

Anahtar kelimeler: Gender, gelişmesi, ergenlik, ihtiyar, oğlan ve kızlar.

Abstract

Gender role development is one of the most important areas of human developments. In fact the sex a newborn sets the agenda for whole array of developmental experiences that will influence the person throughout his order life. Every child with the different sex show different roles. Gender role development begins at conception and continues until adulthood. The sex differences between boys and girls in the first year of life are minimal and then it is increase in adolescence. Parents play significant role in gender socialization when their children are very young.

Key words: Gender, development, different sex, adulthood, boys and girls

* Bakü Devlet Üniversitesi Psikoloji Bölümü Doktora Öğrencisi

Şəxsiyyət konsepsiyası xüsusi bir cəmiyyətdə yaşayan uşaqlar arasında fərqlənən sabit inam, əhval-ruhiyə və davranış kimi profilləri əhatə edir. Uşaqları müxtəlif tarixi dövrlərin mədəniyyəti ilə fərqləndirən profillər eyni deyildir, çünki ən məqbul profillər cəmiyyətin və tarixi dövrün dəyərləri baxımından fərqlənir.

Genderin oynadığı rolun inkişafı insanın inkişafının ən mühüm sahələrindən biridir. Faktiki olaraq, yeni doğulan uşağın cinsi şəxsə (insana) bütün həyatı boyu təsir göstərəcək inkişaf təcrübəsinin bütün perspektivi üçün gündəm yaradır.

Genderin inkişafı ilə bağlı vaxtaşırı olaraq aparılan mübahisəli araşdırma mahiyyəti etibarlı ilə valideynlər, tələbələr, tədqiqatçılar və alimlər üçün bir neçə səbəbə görə maraqlı olan bir mövzudur. Hər şeydən öncə, bir şəxsin cinsi digər şəxslərə təqdim edilən ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. İkincisi, kişi, yaxud qadın cinsinə mənsub olan şəxs onun tam eyniləşdirməsinin mühüm hissəsinə çevrilir; bu, onlarla əlaqədar ilk deskriptorların istifadə etdiyi faktordur. Kiməsə “oğlan”, yaxud “qız” sözü ilə adlanması ən tezi on səkkiz aylıqdan başlanıla bilər. Üçüncüsü, gender insan təcrübəsini ötürən ən vacib vasitəçi və fərdlərin bir-biri və fiziki mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olduğu üsuldur. Fərdlərin özlərinə orta məktəbdə dost, oyuncaq, sinif və istiqamət seçməsinə - bütün bunların hamısına məhz cins faktoru təsir edir. Nəhayət, cinsin, genderin inkişafının və cinsi fərqlərin öyrənilməsi inkişaf psixologiyası sahəsinə təsir göstərən yaş ixtilaflarının fokus nöqtəsinə çevrilir: təbiət-tərbiyə mübahisəsi. Gender rolları və cinsi fərqlər bioloji baxımdan müəyyənləşibmi? Cəmiyyət və mədəniyyətin gender və cinsə hansı təsiri mövcuddur? Bioloji (təbiət) və ətraf mühit (tərbiyə) bir-birinə insan inkişafının bu səviyyəsində necə təsir göstərir?

Gender rolunun inkişafı məsələsini müzakirə edərkən, “cins” və “gender” terminləri mükəmməl şəkildə şərh edilməlidir. Təbiət-tərbiyə mübahisəsinə istinad etməklə, alimlər kişi və qadınların bioloji aspektə aid olan cəhətlərini və sosial təsirlə bağlı cəhətləri fərqləndirməyi vacib hesab etmişlər. “Cins” termini fərdlərin onları kişi, yaxud qadın kimi müəyyənləşdirən faktiki fiziki cəhəti göstərir. Cins genetik tərkib, daxili cinsiyyət orqanları, beynin təşkili (hormon istehsalına nəzarət) və xarici cinsiyyət orqanları ilə müəyyənləşir. Bunun əksinə olaraq, fərdlərin kişi, yaxud qadın kimi davranışı, onların üzərinə götürdükləri rol tipi və onların şəxsi xüsusiyyətləri sosial gözlənti funksiyasından və onların bioloji tərkiblərindən irəli gələ bilər. Məsələn, Amerika mədəniyyətində, qadınlar öyrədən, tərbiyə edən, kişilər isə aqressivdir. Bu davranışlar və xüsusiyyətlər sosial kontekstdən asılıdır. Sosial rolları və davranışları bioloji funksiyalardan fərqləndirmək üçün, alimlər “gender” və “gender rolları” kimi terminlərə istinad edirlər. Aydın ki, cins və gender bir-biri ilə çulğışıb. Sosial gözləntilər adətən bədən hissələrinin fərdin bioloji quruluşunu aşkara çıxardıqda yaranır.

Həm cins, həm də gender doğuşdan qabaq (prenatal) başlayan və bütün ömrü boyu davam edən inkişaf tarixinə malikdir. Mühüm inkişaf dəyişiklikləri mayalanmadan start götürür, yeniyetməlik çağından meydana gəlir və bu inkişaf hadisələrinin üzərinə işıq salmaq üçün mühüm nəzəri və təcrübəli araşdırmalar mövcuddur. (26. s. 193)

Genderin rolunun inkişafı mayalanmadan başlanır. Mayalanmış hüceyrələrdə XY xromosom varsa, körpə genetik erkək olacaqdır; XX xromosom genetik dişi meydana gətirir. Y xromosomu olmadan genetik erkək meydana gələ bilməz. Bəzən bu saydan kənaraçixma (aberrasiya) meydana gəlir ki, bu da bir sıra sindromlara gətirib çıxara bilər, buraya yalnız bir X xromosomlu dişilər (Turner sindromu), yaxud iki X_s və bir Y xromosomlu erkəkləri (Klinefelter sindromu) aid edilə bilər. Vaxtaşırı olaraq bu sindromlar əqli və fiziki qüsurların meydana çıxması ilə nəticələnir.

Hamiləliyin təxminən altı həftəliyində testosteron (kişi cinsiyyət hormonu) hormonu kişinin daxili cinsiyyət orqanlarında toxumaların inkişafına stimül verəcək; əks halda, orqanlar qadının cinsiyyət sisteminin bir hissəsinə çevriləcəklər. Sonra, təxminən üç və ya dörd ay ərzində xarici cinsiyyət orqanları formalaşır. Yenə də erkən prenatal inkişaf dövründə kişi, yaxud qadın hormonlarında yuyulan beyin “qadın”, yaxud “kişi” beyni arasında differensasiya edə bilər (məsələn, qadın beyinləri daha simmetrik təşkil edilir), ancaq bütün bu araşdırmalar hələ ki, qəti nəticə verməyib.

Prenatal cinsi differensasiya beyində kulminasiya nöqtəsini tapır. “Oğlan oldu!”, yaxud “qız doğuldu” qışqırdıqda sosiallaşdırmanın bütün mürəkkəb prosesinə start verilir. Etiraf etmək lazımdır ki, prenatal inkişaf yolu bəzi, hətta nəzərəçarpan kənaraçixmalarla müşayiət edilə bilər. Artıq haqqında bəhs etdiyimiz xromosom anormallığı ilə bərabər, prenatal inkişaf dövründə qadın xromosomların kişi xromosomları ilə yuyulduğu (androgen – kişi hormonu) məqamlar və kişi cinsi toxumaların kişi hormonların funksiyasını fərqləndirməyə həssas olmadığı vəziyyətlər meydana çıxma bilər. Hər iki vəziyyət körpənin şübhəli cinsiyyət orqanları ilə doğulması ilə nəticələnmə bilər. Bu kimi vəziyyətlərdə valideynlər əzablı, insana işgəncə verən yol ayrıcında qalırlar: vəziyyəti cərrahi yolla aradan qaldırmaq mı, yaxud körpəni qadın və ya kişi olaraq tərbiyə etmək? (36, s. 445)

Ümumən, ömrün birinci ilində oğlanlar və qızlar arasında cinsi fərqlər o qədər də böyük olmur. Oğlanlar nisbətən daha fəal, qızlar isə fiziki cəhətdən daha yetkin, fiziki problemlərə daha meyilli ola bilərlər, ancaq bu, nəzərəçarpan fərqlərin ölçüsünə çevrilə bilər. Analar körpə oğlan uşaqlarının emosional ifadələrinə məhəl qoymur, atalar isə qız uşaqları ilə müqayisədə oğlan uşaqları ilə daha çox vaxt keçirməyə meyilli olurlar. Hətta körpəlik dövründə, onların adları, geyindikləri paltar körpənin “təbrik kartındakı” “şəkər və ədviyyə” mesajları və onların otaqlarındakı mebellər qız və oğlanları formalaşdırır. Marilin Stern və Katerina H. Karrakerin rəyinə uyğun olaraq, yaşlılar eyni körpəni kişi hesab etdikləri zaman güclü, qadın hesab etdikləri zaman isə zərif və incə saya bilərlər. Bu və ya digər yolla, genderin rolunun ictimailəşdirilməsi prosesinə birdəfəlik start verilir (465, s. 317).

İki yaşdan altı yaşa qədər müddət gender rollarının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu illərdə uşaqlar aşağıdakılardan xəbərdar olurlar:

İki yaşdan altı yaşa qədər müddət

Gender rolllarının inkişafında mühümdür. Bu illər ərzində

Uşaqlar öz cinslərini öyrənir,

Bu zaman üslublar oynanılır və davranışlar

“mən qızam”, yaxud “mən oğlanam” kimi əsas

Cəhətlər üzrə möhkəmlənir.

(Reflection Photolibrary / Corbis)

Və ailə, məktəb, eyni yaşa aid qrup və media ekspertinin stereotip yolla çatdırılan mesajları onlara bildirilir. Bu yaş həddində gender rolunun inkişafı sayəsində sosial və şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələr erkən uşaqılıq illərinə işıq salır. Məsələn, Ziqmund Freydin psixanalitik nəzəriyyəsində, psixocinsi inkişafın üçüncü mərhələsində erkək uşaq Edip Kompleksi böhranı ilə üzləşir, bu elə bir dönmədir ki, o, anasına meylinin öhdəsindən gələ bilər və atası qarşısında qorxu özündə atasının xarakter və xasiyyətini tam hiss etmək üçün kifayətdir. Freyd qız uşaqlarının da atalarına meyl etmələri ilə bağlı eyni prosesi müəyyənləşdirir (Elektra kompleksi). Bir sıra müasir psixoloqların bu nəzəriyyə ilə ümumən razı olmadıqlarına rəğmən, Freyd genderin inkişafının qabardılmasına xüsusi diqqət yetirmiş və gender rolu ilə əlaqəli davranışlar erkən uşaqılıqdan özünü göstərməyə başlayır.

Albert Banduranın işləyib-hazırladığı sosial öyrənmə nəzəriyyəsində əsas vurğu uşaqların digər şəxslərin davranışlarını təqlid etmələrinin vacibliyinin (modellər) üzərinə salınır. Nəzəriyyədə oğlan uşaqlarının kişilərin davranışlarını müşahidə və təqlid etməklə necə hərəkət etmələri, qızların isə qadınları, xüsusən öz analarını müşahidə və təqlid etməklə necə davranmalı olmaları açıqlanır. Uşaqlar eyni cinsin davranışlarını təqlid edəndə onlar təqdir edilirlər, ancaq digər cinsin hərəkətlərini təkrar etdikdə isə bu, cəzalanma hədəsi ilə nəticələnə bilər. Tədqiqatların əksər valideynlərin oğlan və qızlarının bəzi davranışlarını dəyərləndirməsini göstərdiyinə baxmayaraq, bəzi təqdir və cəzalar, xüsusən də oyun zamanı gender tipi əsasında verilə bilər. Bu hal qızlarla müqayisədə daha çox oğlanlar üçün özünü doğruldur, yəni, məsələn uşağın atası oğlunun Barbi kuklası ilə oynadığını, yaxud qırmızı dırnaq lakı ilə oynadığını gördükdə, uşağa cəza kəsir.

Nəhayət, əqli inkişaf nəzəriyyəsi gender rolllarının inkişafında oğlan və qız uşağının nə demək olduğunu anlamağın əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edir. 1966-cı ildə Lorens Kohlberq genderin inkişafını üç mərhələli bir proses kimi şərh etmişdir ki, uşaqlar hər şeydən öncə identifikasiyalarını öyrənirlər (“mən oğlanam”), sonra gender sabitliyi (“oğlanam və kişi kimi böyüyəcəyəm”) və nəhayət gender dəyişməzliyindən (“qadın paltarını geyinsəm də oğlanam”) xəbər tutur, bu – yaş təxminən altıya qədər olan bütün oğlanlara aiddir. Bu yanaşmanın nisbətən yeni versiyası 1981-ci ildə Karol Martin və Çarl Halverson tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır, burada əsas vurğu gender cədvəllərinin inkişafı üzərinə

salınır – uşaqların onlara bu və ya digər cinsə müvafiq olan təcrübəni çeşidləməkdə kömək edən ideyaları.

Gender rollarını hansı nəzəri izahatın açıqlamasına baxmayaraq, bu kimi ideya və davranışların qavranılması gənc və oğlan və qızlar üçün stereotiplər yaradır. Gənclərin dünyanı ağ və qara rənglərin fonunda gördükləri üçün, uşaq həkimlərinin qadın olmasına baxmayaraq, onlar hətta belə düşünə bilirlər ki, yalnız kişilər həkim ola bilirlər. (5. s.82)

Validənlər, uşaqları çox gənc olduqda, əksər Qərbdə oğlan və qızların məktəbə getdiyi bir zamanda genderin ictimailəşməsində mühüm rol oynamasına baxmayaraq, onlar gender əsasında qruplara ayrılırlar, bu qruplar həmin valideynlərin müəyyənləşdirdikləri rola tabe olurlar. Genderin ayrılması elə bir geniş yayılmış fenomendir ki, oğlan və qızlar yalnız yaşlı şəxs onların yanında olduqda işləyə və oynaya bilirlər. Asudə vaxtda, “uşaqlığın iki cür yetişməsi” (Maccoby 1998, s. 32) səhvi aşıq-aydın görünür – digər cinsi təmsil edən uşaq artıq “ziyanlıdır”. Tipik oğlanlar qrupu genişdir, rəqabətə meyillidir, iyerarxiyanın zivəsində bir və ya iki oğlan uşağı olmaqla iyerarxikdir və idman kimi çöl oyunlarında daha geniş şəkildə təşkil oluna bilər. Bunun əksinə olaraq, qızlardan ibarət olan qrup daha kiçik olur, intim söhbətlərə meyilli olur və bu zaman daha çox qrupun sıx şəkildə ünsiyyətdə olmasına diqqət yetirilir. Qızlar, hətta gizlin şəkildə öz istədiklərini sübut etməyə çalışdıqları zaman belə, bir-birləri ilə münasibətlərdə “incə” hərəkət etməyə cəhd göstərirlər. Eleanor Maccoby özünün 1998-ci ildə nəşr edilən “İki cins” adlı kitabında belə bir inamını ifadə edib ki, ehkamları erkən çağlarda – dörd və ya beş yaşında görünməyə başlayan bu təcrid halı qızların fəal oyundaşlarından qaçdıqları məqamlarda başlayır. Oğlanlardan ibarət olan qrup son nəticədə elə bir dəqiq ardıcılıq daxilində təkamül edir ki, amerikan cəmiyyətində daha böyük azadlığa malik olması qavranılan şeyləri istisna edir. (365. s. 451).

Erik H. Erikson inanır ki, yeniyetməlik şəxsiyyət hissəsinin inkişafında ən əsas dönüş məqamıdır. Bu yaş həddinin bütün fiziki, sosial və əqli dəyişiklikləri “mən kiməm?” şəkilində təzahür edən axtarışlarla nəticələnir. Belə bir qeyri-müəyyənlik və şübhə daha sonralar müvafiq şəxsin müəyyən gender roluna uyğunlaşmasına, yaxud “gender güclənməsinə” səbəb ola bilər. Erkən yeniyetməlikdə oğlan uşaqları “sərt model rolunu” təqlid edə bilər və kifayət qədər homofobik ola bilər; qız uşaqları isə dəqiq geyim əlamətlərinə riayət edir və malik olduqları intellektual istedad və yetənlərini kiçildirlər. Cinsi yetkinlik dövrünün də yeniyetmələrin gender inkişafına mühüm təsirə malik ola bilər. Qız uşaqları erkən yetkinlik keçirdikdə daha çox sosial problemlərlə üzləşirlər, oğlanlar üçün bu hal tam əksinədir.

Bir çox yeniyetmələr üçün, qeyri-müəyyənlik, ziddiyyətli tələblər və yaşlı şəxslərdən və icmanın dəstəyindən imtina edilməsi əsaslı problemləri yaradan cəhətlərdir. Yeniyetməlik dövrünün qızlar üçün nə qədər çətin olması haqqında bir sıra əsərlər yazılmışdır, çünki oğlanlarla müqayisədə onlar depressiya, yeməklə bağlı narahatlıqları və özünəinamin az olması hallarını daha yaxşı keçirirlər. Ancaq bu, qızın etnik mənşəyinə uyğun olaraq dəyişə bilər, məsələn, Afrika-Amerika

yeniyetmələri özləri haqqında belə neqativ ifadələrin işlədilməsinə yol vermirlər. Uilyam Pollak 1998-ci ildə nəşr etdiyi kitabında belə bir cəhəti vurğulayıb ki, gender rollarının ictimailəşməsi oğlanlar üçün həyatı cəhənnəmə döndərir. Çünki, Qərb mədəniyyəti oğlan uşaqlarına özlərini ifadə baxımından cüzi imkanlar verir, qızlarla müqayisədə emosional hərarət, intihar halları və zorakılıq hallarına daha çox rast gəlinir.

Yetkinlik dövrü başa çatdıqda, hər iki cins özləri və digər şəxslərlə münasibətlərdə genderlə bağlı davranışlar baxımından daha tolerant olurlar. Fərdlərin kişi və qadın kimi təkamülü bütün ömürləri boyu davam edir, ancaq hər bir şəxs nikah, valideynlik, orta yaş həddi and qocalıq kimi müxtəlif problemlərlə rastlaşdıqları üçün mənzərə dəyişə bilər. Belə bir faktı təsdiq etmək lazımdır ki, insanların gender rollarının inkişafında oğlan və qızların diferensial çıxışlarının üzərinə vurğu salınır, insanların əsas meyarı (oğlan və qızlar üçün) fərqli olmaqdan çox oxşardır (615, s. 230).

REFERENCES

1. Kagan J. Personality Development. New York/ 2005
2. Bridges J. Psychology of women/ Washington, 1993
3. Denmark F. Engendering psychology. Boston. 2000
4. Helpem D. Sex Differences in cognitive abilities. New York. 2000
5. MAccoby E. The Two Sexes. London. 1998
6. Karimi Y. Personality of psychology. Tehran, 1386.

**AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ
DÖVRÜ MƏTBUATINDA İSLAM MÖVZUSU**

**ISLAM THEME IN AZERBAIJAN PRESS DURING
THE DEMOCRATIC REPUBLIC**

**ИСЛАМСКАЯ ТЕМАТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ПРЕССЕ ПЕРИОДА ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Əliqulu Əmiraslanovlu QARDAŞOV *

Özet

1918 yılı mayısının 28'inde kurulması gerçekleştirilen Azerbaycan Demokratik Respublikasının dönemi oldukça mühimdir. Azerbaycan Demokratik Respublikasının kurulması uğrunda mücadele ve bu yüce maksadın gerçekleşmesi halkımızın tarihinde en parlak sayfalardan biridir. Bu mücadelede Azerbaycan halkı ilk kez olarak Müslüman Şark halkları arasında Respublika kuruluşlu devlet ortaya koymuşlardır. Azerbaycan Demokratik Respublikası, Müslüman Şarkında ilk dünyevi devlet olmuştur.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Demokratik Respublikası, halk, Müslüman, devlet, millî.

Summary

For the first time the people practically felt the importance of national independence. After this event the people begin to look all the problems of their life through the prism of national liberty. Further on the people couldn't submit with the position of enslavement. From this point of view of experience of Azerbaijan Democratic

* Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Şarkşünaslık İnstitüsü Doktora Öğrencisi

Republic which established on 28 may in 1918 has exceptional scientific theoretical and practical importance. One of numerous realities revealed by establishment of Azerbaijan Democratic Republic concluded the Islam is not at all religion, independence and employment, world out look carrying the society to the medieval backwardness. But believing intelligentsia of nation is not the force preventing movement of nation to the progress and cultural development.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, people, Islam, development, national

1918-ci il may ayının 28-də əsası qoyulan Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövrü olduqca mühümdür. Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulması uğrunda mübarizə və bu ali məqsədin gerçəkləşməsi xalqımızın tarixində ən parlaq səhifələrdən biridir. Bu mübarizənin gedişində Azərbaycan xalqı ilk dəfə olaraq müsəlman Şərqi xalqları arasında Respublika quruluşlu dünyəvi tipli dövlət yarada bilmişdir. Azərbaycan Demokratik Respublikası müsəlman Şərqi ilk dünyəvi dövlət olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyət mətbuatında bu barədə yazıları bəyanat kimi verilmişdir. «Azərbaycan» qəzetin 27 may 1919-cu il tarixli nömrəsində o, yazırdı ki, «Azərbaycan müsəlman aləmində ilk respublika və türk aləmində ilk dövlətdir. Mənim ilk baxışda qərribə görünən bəyanatımın ikinci hissəsi, ola bilsin sizi təəccübləndirsin. Lakin əslində elə də var. Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda, Azərbaycan Respublikası müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət quruluşu zəmininə əsaslanır və bu nöqtəyi nəzərdən bizim respublikamız ilk türk dövlətidir».

Azərbaycan Demokratik Respublikası müsəlman Şərqi üçün etibarlı nümunə oldu. Təsadüfi deyil ki, hökumətin 24 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının ilk dövlət bayrağı olan – üzərində ay-ulduzlu qırmızı bayraq sonrakı illərdə Şərqi yaranmış digər dünyəvi Türk dövləti tərəfindən də qismən dəyişiklik edilməklə qəbul edildi. Həmçinin ADR-nin aparmaq istədiyi bir sıra islahatlar, o cümlədən latın əlifbasına keçid, beş il sonra M.K.Atatürk tərəfindən Türkiyədə gerçəkliyə çevrildi. Kamalizm prinsiplərindən biri laisizmdir, yəni dinin dövlətdən və maarifdən ayrılmasıdır. Cümhuriyyət dövründə islam mövzusunun tarixi-fəlsəfi təhlili bunu deməyə əsas verir ki, ADR-in sonrakı illərdə yaranmış yeni dünyəvi türk dövlətlərə mühüm təsiri olmuşdur. Müsəlman şərqi ilk respublika və ilk dünyəvi dövlət olan ADR milli özünəməxsusluqları əks etdirən dövlət rəmzləri o cümlədən 9 noyabr 1918-ci ildə üçrəngli bayrağı qəbul etdi. Azərbaycanın üçrəngli dövlət bayrağı «türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının» simvolu idi. Tezliklə burada Ali qanunverici orqan – parlament yaradıldı. İslam aləmində ilk dəfə qadınlara seçkilərdə iştirak etmək hüququ verildi. Dövlət quruculuğu sahəsində müasir strukturlarla idarə olunan hakimiyyət bərpa edildi. Yerli nazirliklərdən biri də dini işlərə nəzarəti həyata keçirən Xalq maarifi və Dini etiqad nazirliyi oldu.

«Bəsirət» qəzetində dərc olunmuş, xalqın Azərbaycan Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi həyatında məqamını aşkarlayan bir məqalədə deyilirdi ki, «İstiqlaldan əvvəl Romanovları tərifi edənlər indi Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün dua edirlər. Hərgah Nikolay üçün dua edərkən məcburiyyət olunurdusa, indi Azərbaycan səsi həqiqi və təbii bir şəkildə deyilirdi» («Bəsirət » qəzeti, 1919: № 33). Əhalisinin böyük əksəriyyətinin müsəlman Azərbaycan xalqı olduğu Cənubi Qafqazda əsrlərlə islam qanunları əsas tutulmuşdur. Burada ictimai münasibətlər, təsərrüfat fəaliyyəti, ailə-nikah əlaqələri və digər məsələlər Quranın əmr və nəhyləri və Şəriət normaları əsasında tənzim olunmuşdur. İslam dininin birləşdirdiyi tarixi xilafət tənəzzül dövrünü yaşadığı bir vaxtda yeni müsəlman dövlətlərinin meydana gəlməsi və müstəqil cümhuriyyətlərin yaranması tarixi əhəmiyyət daşıyan hadisələrdən idi.

ADR-in üzə çıxardığı mühüm həqiqətlərdən biri də budur ki, islam heç də asılılıq və təslimçilik dini deyildir. O, cəmiyyəti geriye doğru çəkən mürtəcə bir dünyagörüşü deyildir.

Demokratik Respublika dövründə Azərbaycan mətbuatında dərc olunmuş materiallar əsasında XX əsrin əvvəllərində islam dünyasında baş vermiş mühüm dəyişiklikləri, ictimai-siyasi prosesləri izlədikdə bilavasitə və ya dolayısı ilə Azərbaycanla bağlı məqamları, əlaqələri daha geniş təhlil etmək mümkündür.

Dünya müsəlman dövlətlərində baş verən hadisələr ADR dövrü mətbuatında məhz islam nöqteyi-nəzərindən qabarıq şəkildə işıqlandırılmışdır. Türkiyə, Orta Asiya, İran, Əfqanıstan, ərəb Şərqi və s. ölkə və bölgələrin həyatına aid «Azərbaycan», «Bəsirət», «Açıq söz», «İttihad», «İstiqlal», «Hürriyyət» və digər qəzetlərdə müntəzəm surətdə məlumat xarakterli və elmi yazılar dərc edilmişdir. «İttihad» qəzetində «Aləme-islam» rubrikası altında dərc edilən xəbərləri dövrün siyasi aynası hesab etmək olar: «İranın müqəddəratını idarə edən qanlı əllər İrani ingilis qızılı müqabilində İngilis hökumətinə təslim edirlər; Türk milləti həqiqətən istiqlal və ya ölüm şüarı ilə istiqbala intizar ediyor; Kolçak Sibirdəki müsəlmanları əsgərliyə cəlb etsə də, müsəlmanlar bu çağırışdan qətiyyətlə ictinab etmişlər» («Millət» qəzeti, 1919: № 115). Cümhuriyyət dövrü mətbuatında dərc edilən materiallardan aydın olur ki, həmin dövrdə Cəmiyyət Əqvam (Millətlər cəmiyyəti) kimi beynəlxalq təşkilatın da fəaliyyəti müsəlmanların heç də xeyrinə olmayıb... («Hürriyyət » qəzeti, 1919: № 14) İslam dünyasında hökm sürən gerilik, tənəzzül, torpaqların müstəmləkəçilər tapdağına dönməsi problemləri mütərəqqi fikirli insanları həmişə narahat etmişdir. «Bəsirət» qəzeti yazırdı: «Biz müsəlmanların bu qədər geridə qalmasına səbəb özlərini millətə dost tanıdan şəxslərin xəyanətidir» («Bəsirət » qəzeti, 1919: № 204) Cümhuriyyət dövrü mətbuatında yazılmış bu siyasi biganəliyi Azərbaycan bu gün də hiss etməkdədir.

Xristian dinində olan Ermənistan BMT-nin Dağlıq Qarabağla bağlı qəbul etdiyi dörd qətnamənin tələblərinə məhəl qoymur. Ona görə də, XX əsrin əvvəllərində və sonunda Azərbaycana qarşı davam edən erməni təcavüzlərinə son qoymaq baxımından «Millət» qəzetində dərc edilmiş aşağıdakı fikir son dərəcə önəmlidir: «Bir millət yaşamaq istərsə öz qüvvəsinə arxalanmalı və öz ətrafına toplaşmış haqqını müdafiə etməlidir» («Millət» qəzeti, 1919: № 6). Müqəddəs kitabın da tələbi budur ki, «Hamımız bir yerdə Allahın

ipindən (dinindən) möhkəm yapışın, bir-birinizdən ayrılmayın!» (Qurani-Kərim.Bakı.1990:Ali-İmran,103). İstənilən dövr üçün bu birliyin olması mühümdür.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrünə aid qəzetlərdəki yazılar ADR dövründə islam ayınlərinin və ibadətlərinin icrası barədə geniş məlumat verir.

«Azərbaycan» qəzetinin «Xankəndində qurban bayramı» mövzulu məqaləsində vətənin bir parçası olan Qarabağ torpağında bu ayınla bağlı keçirilən möhtəşəm izdihamı həm də ermənilərə islam mövqeyindən tənbeh kimi qiymətləndirmək olar: «...Piyada alayının imamı Mirzə Əli və dağ topçu alayından Mirzə Cəlal qurban bayramından və vətəni qorumaqdan moizə etdilər. Sonra çağırılmış qonaqları-erməniləri alay reisi bayram süfrəsinə dəvət etdi» («Azərbaycan» qəzeti, 1919:№ 277).

Cümhuriyyət dövründə islam ayınlərinin həyata keçirilməsində müşahidə olunan sərbəstliyi xüsusilə nəzərə çarpdırmaqla qeyd edək ki, istiqlaliyyətdən qabaq bu sahədə müəyyən bir qeyri-təbiilik, məcburiyyət hiss olunurdu. Məhəmməd peyğəmbərin mövlud günü «Nikolayın əcdadından tutmuş məhəllə uçastkovunadək sağlıqlar deyilirmiş» («Azərbaycan» qəzeti, 1918:№ 66). Müstəqillik əldə edəndən sonra «Eyd mövludun qeyd edilməsi barədə yazılır: «Bu gün kainatın fəxri Məhəmməd peyğəmbərin mövlud bayramı münasibətilə ümumtürk və islam qardaşlarımızı təbrik edirik. Bu böyük bayramın Azərbaycanda sərbəst keçirilməsindən məmnunuq».(«Azərbaycan» qəzeti, 1918:№ 66)

Bu bayram münasibətilə məktəblərdə, qadın cəmiyyətlərində və xeyriyyə birliklərində keçirilən geniş tədbirlərin ümumi birliyə və mənəvi saflığa verdiyi töhfələr hədsizdir. Həzrət Məhəmmədin besətindən bəhs edən yazıların təhlilindən aydın olur ki, peyğəmbərliyə məbusluq dinsizlərə din, cahillərə nur vermişdir. ADR dövründə çıxan «Azərbaycan», «Bəsirət», «İstiqlal», «İttihad» və digər mətbuat orqanlarında Bakıda, Xankəndidə və başqa şəhərlərdə böyük təntənə ilə keçirilən «Fitr» bayramından maraqlı materiallar dərc edilmişdir. Qarabağda orucluq bayramı münasibətilə alay ruhanisi Mirzə Əlinin əsgərlər arasında etdiyi nitq düzlüyə, cəsurluğa, vətənpərvərliyə alovlu çağırışıdır.(«Azərbaycan» qəzeti, 1920: № 22) İslam ayınlərinin, ibadətlərin, keçirilən mərasimlərin insanların mənəvi cəhətdən paklanmasına təsiri heç bir şübhə doğurmur.

Ruhani idarəsinin Cümhuriyyət dövründəki fəaliyyətini araşdırdıqda aydın olur ki, Cümhuriyyət dövrü mətbuatında şeyxülislamın və müftinin dinin və ictimai-siyasi həyatın aktual məsələlərinə həsr olunmuş analitik məqalələri və ümumiyyətlə, Ruhani idarəsi – Müşeyxətin fəaliyyətinə dair müntəzəm şəkildə materiallar dərc edilmişdir. «Azərbaycan» qəzetindəki «Müşeyxət məsələsi» məqaləsində yazılır ki, «1906-cı ildə erməni fitnəkarları Qarabağ müsəlmanlarını topa tutduğu zaman əhali ruhani rəisləri şeyxülislam və müfti həzrətlərinə müraciət edərək imdad istəmişdilər. Şeyxülislam və müfti həzrətləri sabiq canişin Vorontsovun hüzuruna vardılar, amma qəbul olunmadılar. Onlar şikayətlərini ancaq dəftərxana məmuruna bəyan edə bildilər. Bununla belə, təsəlliyab bir cavab almadılar... Bunun müqabilində isə erməni katalikosu Tiflisə varid olarkən canişin tərəfindən istiqbal olunub, «müqəddəs əlləri» öpülə-öpülə kamal təntənə ilə qəbul olundu...» («Azərbaycan» qəzeti, 1918:№ 75). Tarixi faktlar göstərir ki, Azərbaycan şeyxülislamına bağlı olan qapıları Rus canişini

erməni katalikosunun üzünə taybatay açaraq, «müqəddəs əlləri öpə-öpə onu qəbul edir və elə həmin «müqəddəs əllər» lə də azərbaycanlıları İrəvandan, Göyçədən, Zəngəzurdan, Qarabağdan didərgin saldılar. Rusiyanın Qafqazda yürütdüyü siyasət XX əsrin sonunda da öz «bəhrəsini» verdi; Azərbaycanın böyük bir ərazisi işğal olundu. Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra Ruhani idarəsi Tiflisdən Bakıya köçürüldü. ADR nazirlər kabinetinin qərarı ilə Xalq maarifi və Dini etiqad nazirliyi yaradıldı.

N.Yusifbəyli bu səlahiyyətlə bir sıra qərarlar qəbul etdi. «Azərbaycan» qəzeti «Ədyan və məzahib nəzarəti»nin fəaliyyətinə həsr olunmuş bir məqalədə deyirdi ki, bu vaxtadək zəkat, fitrə, xüms və bu kimi bir taqım şəri məcburi ianələr ruhanilərimizə mədaxil mənbəyi olaraq zahirən onların məişətini asan yola çıxarmışdı. İndi isə bu cür şəri sədəqələr dövlət xəzinəsinə yetişəcəkdir... («Azərbaycan» qəzeti, 1918: № 75) Cümhuriyyətin müxtəlif tədbirlərində Müşeyxət sədri şeyxülislam M.M.Pişnamazzadə iştirak edirdi. M.M.Pişnamazzadə öz səhhəti ilə əlaqədar istefa verəndən sonra Bakıda altı alimin üzv olduğu «Ruhani idarəsi» yaradıldı. Şeyxülislam Ağa Əlizadə, müfti Mustafa Əfəndizadə, üzvlər – Əli əd-Din Sübhanquluzadə, Axund Axundzadə, şeyx Həsən Molla Sadıqzadə, Əbdülxalıq Əfəndizadə. Yeni Ruhani idarəsinin «Ümumazərbaycan müsəlmanlarına» geniş müraciətnaməsi qəbul olunaraq xalq birliyə, vətənpərvərliyə, əsgəri xidməti vicdanla yerinə yetirməyə, düzlüyə və digər uly prinsiplərə əməl etməyə çağırırdı.

Ruhani idarəsinin verdiyi sərəncamlarla uyezdlərə axundlar təyin olundu. Ruhani idarəsi bütün fəaliyyəti ilə Cümhuriyyəti qorumağa çağırırdı: «Başımıza gələn bələlərdən ibrət alalım, bir dəfəlik xab qəflətdən ayıralım, hökumətimizə yardımdan geri durmayıb hər növ fədakarlıqda bulunalım. Lazımı qədər əsgər və at verməli. Həm dünyada izzət, həm də hüququmuza sahib olalım. Həm də axirətdə savab və nicata nail olalım» (Azərbaycan qəzeti, 1920: № 240) kimi islami təbliğat ümumi işin xeyrinə olaraq şeyxülislamın və digər ruhanilərin dövrü mətbuatda dərc olunan məqalələrinin əhəmiyyətindən xəbər verir. Ruhani idarəsi Şəriət işlərini tənzimləməklə yanaşı vətəndaşlıq vəziyyəti qeydiyyatını – yeni doğulan uşaqların dövlət qeydiyyatına götürülməsini, bu barədə rəsmi sənəd verilməsini, evləyənlərin kəbin işini – nigah münasibətlərini, o cümlədən boşananların talaq, miras məsələlərini və başqa mühüm işləri yerinə yetirirdi.

ADR dövrü mətbuatında milli birliyə və vətənpərvərliyə çağırışın islam mövqeyindən verilməsi mövzusunda çox dəyərli yazılar vardır. Cümhuriyyət dövrü mətbuatındakı məqalələrdən aydın olur ki, xarici düşmənlərimiz öz məqsədlərinə nail olmaq üçün adətən, ölkədə daxili sabitliyi pozmağa çalışmışlar. Belə məqalələrdən birində deyilir ki, Lənkəranda, Zuvandda iğtişaşlar törədənlər indi də Astaranın Pensər kəndində sünni-şiə ədavəti salmışlar. Bir kənd əhli digərinə düşmən kimi baxır. Adamlar tək yola getməyə qorxurlar; gecələr evdən çıxmırlar. («Azərbaycan» qəzeti, 1919: № 63) Azərbaycanın dövlətçiliyini məhv etmək, müstəqilliyini sarsıtmaq, milli birliyi zəiflətmək üçün düşmənlərimiz hər bir vasitəyə əl atmışlar. «Azərbaycan» qəzetində dərc edilmiş «Dağılmış Binə məscidi haqqında», «Qarabağ əhvalı» və başqa məqalələr bu mövzuya həsr olunmuşdur. Cümhuriyyət dövründə çıxan «Hürriyyət» qəzetində yazılıb ki, "... Zəngəzur uyezdi müsəlmanları böhranlı bir hal keçirməkdədirlər. Dörd

tərəfdən atəş və qılınc ilə əhatə edilmişlər. Əllidən artıq müsəlman kəndi yandırılmış, əhalini də qırmissızlar. Müqəddəs ocaq «Pir Davudən» dəxi yandırılmışdır... («Hürriyyət» qəzeti, 1919:№ 14)

Dövrü mətbuatda milli birliyə çağırışın islam mövqeyindən əsaslandırılması baxımından daha bir məqalə müsbət mənada müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Burada deyilir: “Məhəmməd peyğəmbər hicrət edəndə Mədinədə mühacirlərlə ənsarlar arasında qardaşlıq şərtini qoydu...” («Hürriyyət» qəzeti, 1919:№ 14)

Qardaşlıq və birlik müsəlmanların qarşılıqlı yardımını, həmrəyliyinə nəzərdə tutur. İslam bağışlamağı, dostluğu tədliğ edir. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında dərc edilən materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanın çətin vaxtlarında onun müstəqilliyinə qısqançlıqla yanaşanların hər şeydən əvvəl milli birliyə xələl gətirən cəhdləri də olmuşdur.

«Azərbaycan» qəzetində «Təzə Pirdə yığıncaq» məqaləsi bu mühüm məsələyə həsr edilmişdir. “... 500-dən artıq adamın iştirak etdiyi həmin yığıncaqda şəhərdə gecələr güllə atılması hallarını və belə hərəkətlərin qarşısını almaq tədbirlərini müzakirə etdilər. («Azərbaycan» qəzeti, 1919:№ 126)

Cümhuriyyət dövrü mətbuatında vətənpərvərlik mövzusunda kifayət qədər yazı vardır. Dissertasiyanın müəllifi qeyd edir ki, vətənpərvərlik islamın ən çox diqqət verdiyi anlamdır; vətənə məhəbbət imandandır. Müqəddəs kitabda vətəni sevməyin, torpağı qorumağın zəruriliyinə dəlalət edən çoxlu ayələr vardır.

1918-1920-ci illər dövrü mətbuatında dərc edilmiş yazılardan aydın olur ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin «Müşeyxət» idarəsi tərəfindən Azərbaycan müsəlmanlarına müraciətlər vətənpərvərlik mövzusunda olmaqla bütün dövrlər üçün aktual olan məsələləri əhatə edir. Vətən yolunda canından və malından keçmək hər bir müsəlman üçün kamillik zirvəsidir.

İslamda şəhid o kəslərdir ki, vətən yolunda döyüşərək həlak olmuşdur. «Allah yolunda öldürülənlərə «ölü» deməyin». Əksinə, onlar diridirlər, lakin siz bunu dərk etməirsiniz». (Qurani-Kərim. Bakı. 1990:əl-Bəqərə, 154).

Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Quran ayələrinə istinad edən yazıların təhlilindən bu nəticə hasil olur ki, Vətənin müdafiə qüdrətini möhkəmlətmək ilahi əmr kimi aşılanırdı: “... öz düşməninizi, onlardan başqa sizin bilmədiyiniz, lakin Allahın bildiyi düşmənləri (münafıqları) qorxutmaq üçün kafirlərə qarşı bacardığınız qədər qüvvə və döyüş atları tədarük edin, nə xərcləsəniz, onun əvəzi sizə artıqlaması ilə ödənilər və sizə heç bir haqsızlıq edilməz». (əl-Ənfal, 60) Bu ayənin fəlsəfi təhlili bir daha sübut edir ki, yalnız güclü ordusu olan dövlət sülh danışıqlarında öz şərtlərini diqtə edə bilər. Buna görə də, hərbi sahədə üstünlük əldə etmək üçün güclü nizami ordu yaratmaq, müasir hərbi texnikaya malik olmaq lazımdır. Vətən eşqi, torpaq məhəbbəti, milli ruh bu işdə uğur gətirən əsas amillər olmaqla bərabər, eyni zamanda ilahi əmrdir. Müşeyxət idarəsi xalqa etdiyi bütün müraciətlərində vətənpərvərlik və ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmlətmək məsələsinin təbliğində islamın ilkin qaynağı olan Qurandan çıxış edir. Ruhani idarəsinin müraciətlərinin bir hissəsi də əhalinin varlı təbəqələrinin ordu quruculuğunda iştirak etməsinə həsr olunmuşdur: «Əsgəri nizam

üzrə saxlamaq üçün para gərəkdir. Azərbaycan hökumətinin sizə nə dərəcədə faydalı olduğunu düşünüb öz vəzifələrinizə əməl edəsiniz» (Azərbaycan 1919: № 240).

Azərbaycanlılara qarşı soyqırım olan 1918-ci ilin mart qırğını ildönümü mərasimləri ilə bağlı məscidlərdə, məktəblərdə keçirilən tədbirlərdə ali ruhanilər moizələr etmişlər: «Şeyxülislam həzrətləri şəhidləri yada salıb öz nitqində cavanlara müraciət edərək, minlərlə azəri türklərinin qanları bahasına alınan istiqlaliyyətimizi var qüvvə ilə mühafizə etməyi tövsiyə edir (Bəsirət 1919: № 220)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Azərbaycan» qəzeti, 1918
2. «Azərbaycan» qəzeti, 1919
3. «Azərbaycan» qəzeti, 1920
4. Qurani-Kərim. Bakı. 1990
5. «Bəsirət » qəzeti, 1919
6. «Millət» qəzeti, 1919
7. «Hürriyyət » qəzeti, 1919

**ƏLAQƏLƏR MERİDİANINDA
(FİLOLOJİ ASPEKT)**

**“RELATIONS IN MERIDIANS”
(THE PHILOLOGICAL ASPECT)**

**В МЕРИДИАНЕ СВЯЗЕЙ
(ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)**

Gülbəniz Sedullakızı MƏMMƏDOVA*

Özet

Yazıda, zaman-zaman Azərbaycanla Fransa arasındakı genel ilişkiler yönündən dilçilik alanında formalaşmış münasebetlər araştırılır. Bu inceleme Azərbaycan dilinin dünya dilləri sisteminde linguistik açıdan öğrenilmesine yardım etməkdir.

Anahtar kelimeler: Azərbaycan, Fransa, ilişkiler, dilçilik, linguistik.

Abstract

The abstract “Relations in meridians” presented by Gulbaniz Mammadova is devoted to the Azerbaijan and French relation which are formed on the philological aspect.

Key words: Azerbaijan, French, relations, philological, linguistic.

«Müasir Azərbaycan dili öz inkişafında müxtəlif dillərlə, xüsusilə ərəb və fars, XIX əsrdən isə rus və rus dili vasitəsilə avropa dilləri ilə müəyyən qarşılıqlı münasibətlərdə olmuşdur. Bu münasibətlər Azərbaycan dilinin

* Azərbaycan MEA Nəsim adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı

leksikası və qismən qrammatikasında, eləcə də fonetik quruluşunda öz izlərini qoymuşdur» (Ахундов 1964,16). Görkəmli dilçi alimin, akademik A. Axundovun bu deyimi müəyyən mənada dilimizin müasir reallıqlar əsasında inkişaf istiqamətlərinə də işıq salır.

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyi müxtəlif sahələrə aid tədqiqatlarla müxtəlif istiqamətlərdə, o cümlədən dil əlaqələrinin linqvistik araşdırılması istiqamətində zənginləşmişdir.

Bu isə Azərbaycan dilinin müxtəlif dünya dilləri sistemində, kontekstində araşdırılması zamanı onun bir sıra linqvistik xüsusiyyətlərinin daha dərinə, daha əhatəli öyrənilməsi deməkdir.

Əlbəttə dilin tədqiqində tarixi aspekti götürdükdə, xüsusilə onun leksik tarixinin tədqiqində tematik baxımdan yanaşma daha effektivdir. Dilin lüğət tərkibinin tarixi planda tədqiqi ilə bağlı deyilmiş bu fikir bu baxımdan özünü doğruldur : «konkret bir dilin leksikası tarixinin öyrənilməsinin daha düzgün metodu onun tematik qruplar üzrə tədqiqidir». (Мусаев 1984,82)

60-70-ci illərdə Azərbaycan alimləri Avropa dilləri ilə əlaqələrin istər sırf müvafiq ölkənin dilçiliyi, istərsə də Azərbaycan-avropa dil əlaqələri baxımından aktual olan bir sıra məsələlərlə bağlı tədqiqat işləri aparmışlar. Q. H. Bayramovun «Bədii nəsrin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsində sintaktik və üslubi məsələlər (1971); B.Q. Hüseynovun «İngiliscədən Azərbaycancaya tərcümənin leksik və frazeoloji məsələləri» 1967; Z. Ağayevin «Bədii nəsrin koloriti və onun ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə saxlanması» 1980; Ə. Rzayevin «İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bəzi prinsipləri» 1969; Fransız dili ilə bağlı tədqiqatlara K. O. Dadaşovun “Azərbaycan və fransız dillərinin müqayisəli fonetikasının əsas məsələləri (Автореферат к/д. Баку, 1969); Ə. M. Musayevin “Dil sisteminin sabitliyi və dilin inkişafı” (Fransız dili leksikasının materialları əsasında (Автореферат д/д. Баку 1977); Ə. M. Musayevin “Müasir fransız dili leksikasının inkişafı”. (Bakı, Maarif, 1987)” M. Y. Rəhimovun “Azərbaycan və fransız dillərində gələcək zamanın müqayisəli-tipoloji tədqiqi” (Автореферат к/д. Баку 1972); X. A. Mütəllibovanın “Qeyri-müəyyən şəxsi və ümumiləşmiş- şəxsi konstruksiyalar On əvzliyi ilə Azərbaycan dilindəki analoji konstruksiyalarla müqayisəli planda” (Автореферат к/д. Баку 1970); Ç. O. Hüseynovanın “Azərbaycan və fransız dillərində vasitəsiz tamamlığın yerini müqayisəli tədqiqi”. Автореферат к/д. Баку, 1972; N. A. Məmmədovun ”Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər” Автореферат к/д. Баку, 1966; və s. bunlara misal ola bilər.

Birbaşa Azərbaycan-fransız ədəbi əlaqələrinə müxtəlif illərdə çoxsaylı və çoxçeşidli mətbuat materialları ilə yanaşı bir sıra əsaslı tədqiqat əsərləri də həsr olunmuşdur ki, bunlar da bu sahədə müxtəlif istiqamətlərdə

tədqiqat işlərinin zəruriliyinin göstəriciləri olmaqla yanaşı yeni tədqiqat işlərinin aparılmasına da etibarlı elmi zəmin yaradır.

Adlarından göründüyü kimi bu tədqiqat işlərinin hamısını ümumi bir tematik cəhət səciyyələndirir ki, bu da onların ya konkret bir zaman kəsiyində ədəbi əlaqələrin öyrənilməsinə (R. İsmayılov. «Azərbaycan - Fransız ədəbi əlaqələri», Bakı, «Yazıçı», 1985, F. Köçərli. «XIX əsrdə Azərbaycan – Fransız ədəbi əlaqələri», namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1985, B. Ağayev. «1920-1980-ci illərdə Azərbaycan – fransız ədəbi əlaqələri», namizəddik dissertasiyası, 1990, Ə. Ə. Əliyev. «XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan – fransız ədəbi əlaqələri» (Məhəmməd ağa Şahtaxtinski yaradıcılığında), ya da bir şəxsiyyətin yaradıcılığının öyrənilmə hüdudlarının araşdırılmasına (Ə. Gözəlov. «M. F. Axundovun komediyaları fransız dilində», namizədlik dissertasiyası 1988, Ə. Sərkəroğlu, «Nizami fransız mənbələrində», Bakı, «Azərnəşr», 1991, E. Fərəçullayeva, «Jorj Sand və Şərq», namizəddik dissertasiyası, 1997) həsr olunmalarıdır.

Lakin bu cəhəti də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, tarixən bu əlaqələr qarşılıqlı olmuş, Fransada da Azərbaycanla bağlı intensiv şəkildə bir çox tədqiqatlar aparılmışdır.**

Bu tədqiqatlar əsasən ümumiyyətlə Şərq-Qərb əlaqələri kontekstində aparılırdı.

Onların ümumi məcrası haqqında hələ on doqquzuncu əsrin sonunda nüfuzlu bir nəşrdə deyirdi ki, “Ümumiyyətlə Şərqi öyrənən cəmiyyətlərin, bu halda isə konkret olaraq «Asiya cəmiyyəti»nin tədqiqat prinsipləri haqqında deyirdi ki, «...Bu tədqiqatlar genişdir; onların məqsədi və son nəticələri dünyanın daha qədim mədəniyyətə malik hissəsinin tarixini açıqlamalardır, ictimai və mənəvi elmləri Asiyada məskunlaşmış böyük millətlərin təcrübələri ilə zənginləşdirməli, insanları idarə edən fəlsəfi və dini ideyaların mənşəyini və inkişafının araşdırılmasını dərinləşdirməli,

** Chardin J. Voyage de monsieur le chevalier en Perse, aux autres lieux de L'orient, Amsterdam, 1711); Hadjibeyli D. Le dialecte et le folklore du Karabagh» (Azerbaïdjan du Caucase). - (Journal Asiatique, 1933, janvier-mars, p. 31-144.); “Quatrans populaires”. Journal Asiatique, avril-mai, 1928; Melikoff I. La Fleur de la Souffrance. Recherche sur le sens symbolique de Lale dans la poésie mystique Turco-Iranien. Journal Asiatique, année 1967, T255 pp. 341-359); Monteil Iv sur le dialecte medieval de l'Azerbaïdjan "Journal Asiatique", 1956 CCXLIV №I p 3); Melikoff I. Nombres symboliques dans la littérature épico-religieuse des Turcs d'Anatolie. - "Journal Asiatique", année 1962, à la page 435 - 445; Roux Jean –Paul “Recherche des survivances pre-islamiques dans les textes turcs musulmans : Le Kitab-i Dede Qorqut”, "Journal Asiatique", T CCLXIV –1976, Paris; Xavier de Planhol. Contribution à la dialectologie rurale de l'Azéri, (notes lexicographiques par Louis Bazin). -"Journal Asiatique", année 1961, à la page 411 - 426; Xavier de Planhol. La signification géographique du livre de Dede Korkut. - "Journal Asiatique", année 1966, à la page 225-244. və s.

xalqların ən müxtəlif hisslərinin öz əksini tapmış olduğu ədəbi formaları öyrənməli, Avropanın getdikcə daha çox fəth etdiyi Şərqi keçmiş və dühası ilə tanış olmaqda maraqlı olduğu böyük xalqlarının formalaşmasını izah etməli, dillərin müqayisəsi yolu ilə xalqların mənşələrini, yerdəyişməsinə, mühacirətini müəyyənləşdirməli, bir sözlə, bəşər dühası tarixinə bütün formalarda əvvəllərdə olduğundan daha qədim, daha geniş, həqiqətə uyğun özlü verməkdir. (Grande dictionnaire universelle, En 17 v. Paris 1878. V I, p.746)

“Azərbaycan və fransız dillərinin müqayisəli fonetikasının əsas məsələləri “tədqiqatının müəllifi K. O. Dadaşov “hər şeydən əvvəl fransız tələffüzü ilə orfoqrafiya arasındakı qarşılıq; vurğu məsələləri, eyni tipli açıq və qapalı fonemlərin mövcudluğu” və s. nəzərdə tutaraq bildirir ki, “Azərbaycan və fransız dillərinin müasir fonetikasının bir sıra məsələləri tarixə müraciətsiz öz izahını tapa bilməz. (Dadaşov 1969:4)

Aydın məsələdir ki, alim bu deyimində öz tədqiqat mövzusunə aid məsələnin təkcə fonetikasını nəzərdə tutsa da, əslində bu fikri dil və ümumiyyətlə əlaqələrin geniş spektrinə tətbiq etmək olar.

Ümumi filoloji fikirdə qəbul olunmuş qənaətdə fransız mənşəli sözləri gallisizmlər adlandırırlar. (fransızca gallicism, latınca gallicus). Əslində Azərbaycan dilində uzun müddət gallicizmlər rusizmlərin bir növü kimi çıxış ediblər.

Həqiqətən də, böyük bir zaman kəsiyində Rus dili ilk öncə çar Rusiyasında, tarixin sonrakı dönməsində isə sonra isə Sovet İttifaqında müxtəlif xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı avropa dilləri ilə yerli xalqlar arasında baş verən dil əlaqələri proseslərində aparıcı vasitəçi rolunu oynayırdı.

Beləliklə çağdaş dilimizdə işlənən bir çox avropa mənşəli sözlər, o cümlədən gallisizmlər rus dili vasitəsilə keçmiş sözlərdir.

Məlumdur ki, müxtəlif sistemli dillərin lüğət tərkibinin tam və hərtərəfli təsvirini vermək üçün onun tematik qruplar üzrə araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu zaman ayrı-ayrı tipoloji qrupa daxil olan dillərin müqayisəyə cəlb edilərək tədqiq edilməsi prosesi zamanı elmi-nəzəri və praktik dilçilik baxımından faydalı olmaqla həmin dillərin oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılmasına yaxından kömək edə bilər.

Məlumdur ki, son dövrlərdə Azərbaycan dilinin rus və ingilis dili ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmasına daha çox diqqət yetirildiyi halda, fransız dili materialları ilə bu tipli müqayisələrin aparılması diqqətdən kənar qalmışdır.

Halbuki bu tipli araşdırmalar fransız və azərbaycan dillərini daha geniş şəkildə araşdırmağa, onlar arasında özünü göstərən oxşarlıqların və fərqlərin üzə çıxarılmasına imkan verə bilər.

Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan və fransız dilləri arasında ən müxtəlif məqamlarda müqayisə aparmaq mümkündür.

Ceyhun Hacıbəyli öz otuz üç kiçik bölmədən ibarət əsərinə müəllif girişində Qarabağ dialektinin spesifikliyini belə izah edir:

«Qafqaz Azərbaycanında işlənən müxtəlif dialektlər içərisində Qarabağ dialekti səslənməsinə görə çox zəngin, formasına görə isə çox cazibədarır.

Azərbaycan üçün Qarabağ dialekti, Fransa üçün Cənub dialekti, daha doğrusu, tələffüzü kimidir. Bu kiçik ölkədə tələffüz bir regiondan başqasına keçdikcə dəyişir» “Le dialecte et le folklore du Karabagh» (Azerbaïdjan du Caucase). - (Journal Asiatique, 1933, janvier-mars, p. 31-144.).

Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, xüsusilə son dövrdə intensiv şəkildə Qərbi Avropa ölkələrinin özlərində ümumiyyətlə Şərqi ölkələri ilə bağlı tədqiqatlar öz aralarında bir çox hallarda bir-birlərini tamamlayır və yaradıcılıq əlaqələrində olurlar.

Bu mənada təkcə İtalyan alimi Alessio Bombaçinin çox qısa müddətdə bir çox dillərə tərcümə olunmuş Türk ədəbiyyatlarının inkişaf tarixini xronoloji ardıcılıqla, areal xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla əks etdirmiş məşhur «Türk ədəbiyyatları tarixi»ni (2) misal gətirmək kifayətdir.

Eləcə də Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələrinin araşdırılmasının ümumi mənzərəsində də hətta koordinasiya edilməmiş şəkildə olsa belə tədqiqat yönümlərinin tənzimlənməsi mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахундов. А. А. 1964. Система фонем современного азербайджанского языка/ Автореферат д/д. Баку, стр. 16
2. Bombacie Alessio. 1968. Histoire de la littérature turque. Paris.
3. Дадашов К. О. 1969. Основные вопросы сравнительной фонетики современного азербайджанского и французского языков. Автореферат к/д. Баку, , стр. 4
4. Мусаев К. М. 1984. Лексикология тюркских языков, М. с.82

ТЕРРОР АРМЯНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

ERMENİ BİRLİKLERİNİN TERÖRÜ

ARMENIAN TERRORIST ORGANIZATIONS

Mehriban Faxradıncızı ALİYEVA *

Summary

In given article the facts of participation of the international Armenian terrorist organizations in war against Azerbaijan are mentioned, statistical data of acts of terrorism during the Karabakh war, the policy of terror of the armenian organizations against Turkish citizens also is underlined.

Key words: Terror, Armenian, organization, Karabakh, Turkish.

Özet

Bu bildiride uluslararası Ermeni terör birliklerinin faaliyeti ve onların Azerbaycan ve Türkiye’de ortaya koydukları terör eylemleri açıklanmıştır. Aynı zamanda ortaya çıkan terörle ilgili istatistik bilgiler de göz önüne alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Terör, Ermeni birlikleri, Karabağ, Türkiye.

Международный терроризм в современный период превратился в одну из глобальных проблем современности, которые дестабилизируют обстановку в мире, влекут за собой значительные политические и экономические последствия, оказывают сильное психологическое воздействие на население,

* The Post-Graduate Student Of Academy Of Sciences Of Azerbaijan Of Institute Of History Of A.A.Bakihanov.

уносят жизни многих людей. Виновники трагедий –террористы, люди которые не имеют ни национальности, ни религиозной принадлежности.

Образование первых армянских политических и террористических организаций «Дашнакютун», «Гнчак», «Асала» стала черной страницей в истории Азербайджана, Турции и других европейских государств.

Примечательно отметить, работу Л. Налбадян изданной на английском языке «The Armenian revolutionary movement. The development of Armenian Political through the nineteenth century», далее приводится выдержка из данной книги. «...Секретные армянские организации сформировались в России и нацелились на помощь турецким армянам, особенно после русско–турецкой войны (1877- 1878) были под влиянием политики и тактики российского революционеров. Кульминационный момент таких действий группы было формирование секретных политических партий. (Nalbadian.1963:181)

Революционные были сформированные партии «Гнчак» и «Дашнакцутюн» были сформированы за пределами географической области Армении: в Женеве, Швейцарии в 1887 Закавказье в 1890. Их лидеры были российскими армянами. Обе из этих сторон защищали социалистический заказ и использовали террористическую тактику, смоделированную после российской революционной организации «Народная воля».(Nalbadian.1963:182)

Самой важной и значительной среди партий армян считается «Дашнакцутюн». Хотя «Дашнакцутюн» называет себе социал-демократической партией, на деле это террористическая организация, программа которой совершение геноцидов против турков. (Dünkü ve Bugünkü ermeni terörizmi ve düşündürdükleri 1985: 6.)

Армянский автор С. Габрелиян говоря об терроризме дашнаков высказал мнение: « армяне, чтоб достать денег обратились к одному богатому соотечественнику в Европе, он резко ответил: « я своими деньгами не могу стать палачом своей Родины». (Dünkü ve Bugünkü ermeni terörizmi ve düşündürdükleri 1985: 7.)

Армянский автор К. С. Папазян отмечает: « дашнакская партия, совершающая террористические акты можно сравнить с итальянской мафией, гангстерами. Со стороны армянского общества эта партия проклята». (Dünkü ve Bugünkü ermeni terörizmi ve düşündürdükleri 1985: 7.)

Хотелось бы привести характеристику данной партии Б. Наджафова «.. долгое время это лицо оставалось как бы в тени, спрятанное за густой дымовой завесой лжи, дезинформации и воплей о "многострадальном" армянском пароде. Только сейчас эта завеса стала понемногу рассеиваться и. армянские националистические круги, которые вот уже более века следуют на поводу у дашнаков, предстают в совсем ином свете - в обличье безжалостного и наглого агрессора, не гнушающегося никакими

провокациями, готового на любые подлости и жестокости, чтобы воплотить в жизнь бредовую мечту о "Великой Армении(<http://karabakh-doc.azerall.info>)

Эрих Файгл следующим образом охарактеризовал армянские террористические организации. «Их цель состояла в том, чтобы выиграть для армян право управлять самим, через революцию, члены партии «Арменакан» в Фургоне и окружающей области были снабжены оружием, обучались военному делу». (<http://www.tallarmeniantale.com/terrorists.htm>)

Во многих турецких источниках приводятся факты того, что Армения установила отношения с ПКК. По сообщению турецких газет: еще в 1927 году армяне в союзе с курдами обосновали террористическую организацию «Хойбун». Армяне постоянно подстрекали курдов вести политику против Турции, совершать террористические акты. В этой пропаганде АСАЛА активно участвовала. В составе ПКК есть много армян террористов, их цель - мечь, уничтожение мирного населения. На сегодняшний день армянские террористические организации входят в преступную сеть ПКК. (PKK-nin serçek yüzü. 1994.s. 25-26.)

Доказательством служат общие конференции армян с курдами. К примеру, РКК и террористические организации ASALA проводили объединенную пресс-конференцию 8 апреля 1980 в Городе Сидоне в Ливане, где они приняли декларацию. Необходимо отметить, соглашение, которое было заключено между сепаратистской террористической организацией РКК и армянами в 1987 году. Следующее - основные моменты этого соглашения:

1. Армяне будут вовлечены в учебные действия в пределах террористической организации РКК.

3. Армяне будут участвовать в небольших операциях.

Другим аргументом приведем статистику террористических актов международных армянских группировок в мире:

В 1973г. – 3 террористических акта; в США, Франция.

1975 г.- 6 террористических акта; в Ливане, Франции, Вене, Франции. АСАЛА)

1976 г.- 3 террористических акта; в Ливане, Швейцарии, Германии.

1977 г.- 6 террористических акта; в Ливане, Франции, Турции, Швейцарии, Италия, США,

1978 г.-4 террористических акта; Бельгия, Испания, Швейцария.

1979 г.-15 террористических акта; Франция, Швейцария, Германия, Дания, Нидерланды, Италия, Англия.

1980 г.-32 террористических акта; Иран, Испания, Бельгия, Швейцария, Италия, Франция, США, Ливан,

1981 г.-37 террористических акта; Ливан, Франция, Италия, США, Иран, Швейцария,

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

1982 г.-28 террористических акта; Канада, Швейцария, Франция, США, Португалия, Нидерланды, Турция, Болгария, Греция.

1983 г.-27 террористических акта; США, Франция, Бельгия Люксембург, Югославия, Германия, Турция, Великобритания, Португалия, Иран, Ливан.

1984г.-16 террористических акта; Франция, Иран, США, Ливан, Турция, Австрия, Бельгия,

1985 г.-7 террористических акта; Ливан, Франция, Канада, Бельгия,

1986 г.-10 террористических акта; Франция, Ливан,

1987 г.-3 террористических акта; Австралия, Греция, Ливан.
(www.mns.gov.az)

Главные цели армянских террористических организации ASALA были направлены против турецких дипломатов за границей. Первый из ряда террористических нападений был осуществлен против Мехмет Байдар, турецкого Генерального консула в Лос-Анджелесе и его представителя Бахадур Демир. Это индивидуальное действие превратилось в организованный армянский террор с 1975г. и далее возросло на 1979г.. 110 актов террора были выполнены армянскими террористами в 38 городах в 21 страны. 39 из них были вооруженные нападения, 70 из них нападения с применением взрывных устройств. 42 турецких дипломата и 4 иностранных подданных были убиты в этих нападениях, в то время как 15 турок и 66 иностранных подданных были ранены. (<http://www.ermenisorunu.gen.tr/english/diplomats/index.html> Источник: Армянский Репортер, 6 июня, 1985, с. 2)

С началом Карабахской войны со стороны армянских террористических организаций было совершено наибольшее число терактов с 1989г. по 1994г. Ниже приведены статистические данные террористических актов армян против мирного азербайджанского населения во время конфликта.

1)Террористические акты совершенные в пассажирских автобусах число 9, погибло 68 человек (в основном женщины, дети и старики) раненные: 132 человек.

2)Террористические акты совершенные в пассажирских и грузовых поездах. Число актов 10. погибло 74 раненные: человек 125.

3)Террористические акты совершенные в воздушном пространстве число 3, 104 человек погибло.

4)Террористические акты совершенные в метрополитене. 2 акта 27 человек погибло, 91 ранено.

5)Террористические акты совершенные в пассажирском судне....Число актов 1, 25 человек погибло, 88 ранено.

6)Террористические акты совершенные против гражданских лиц и военных. Террористических актов Погибло 881 человек, ранено 1239.

7) Террористические акты совершенные для уничтожения недвижимости и государственного имущества .Было совершено 8 актов, погибло 10 человек, ранено 30.(www.mns.gov.az)

В результате оккупации НКАО и семи районов вокруг нее, вооруженные силы Армянской Республики в период 1988-1994 годов захватили 20% территории Азербайджана, военная экспансия армян сопровождалась невиданной гуманитарной катастрофой. Более миллиона азербайджанцев были изгнаны со своих исконных земель. (<http://karabakh-doc.azerall.info>.)

В работе одного из известных отечественных специалистов по терроризму Салимов К.Н. «Методика расследования террористических преступлений» дана полная характеристика понятия терроризм, автор выделил уровни террористических организаций, дается полный отчет борьбы Азербайджанской Республики с терроризмом и следствие террористических актов.

Анализ судебно-следственной практики Азербайджанской Республики свидетельствует, что террористические акции совершаются в двух основных местах. Первое –это в крупных городах, в местах общественного скопления людей, где как наиболее уязвимое место террористами выбрана транспортная связь: железнодорожный транспорт, электропоезда Бакинского метрополитена, водный транспорт, пассажирский автотранспорт. Второе –в близприлегающих районах, непосредственно охваченных межнациональными конфликтами. (Салимов 2003: 187)

В дополнении, к сказанному важно упомянуть специальную выписку заместителя начальника азербайджанской железной дороги Н.Магерарова. В этом документе отмечено 206 диверсий на железных дорогах Азербайджанской Республики со стороны Армении. 16.12.91г. Мегри. Задержанный пассажирский поезд №670 освобожден армянской стороной. Отправлен со ст. Мегри в 21ч. 40мин. При проверке на ст. Ордубад установлено, что пассажиры и поездная бригада ограблены, мужчины избиты армянскими бандитами ст. Мегри. После отправления поезда со ст. Мегри проводником вагона № 3 на отопительной печи обнаружено взрывное устройство. 7 человек железнодорожников, снятых с поезда № 2735 пока не возвращены.

18-19.05.92 г. С 19.00ч. до 22.00 час.со стороны Армянской республики по Садаракскому району наносились сильные артиллерийские удары. В результате погибли 10 человек жителей г. Садарак. Имеются большие разрушения.(Магерарова.1994: 27-30)

Исходя из вышеизложенного, становится ясно то, что армянский терроризм в основном был направлен против Азербайджана и Турции. Жертвами армянских террористов стали мирные граждане Турции и Азербайджана. Армения претворяя в жизнь политику террора, геноцида,

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

захвата земель нарушает многие международные конвенции и права человека.

Алиева Мехрибан Фахраддин. Аспирант Института Истории им. А.А. Бакиханова НАНА. (террор, геноцид, террористический акт, диверсия, оккупация.)

1) Специальная выписка заместителя начальника азербайджанской железной дороги .Магерамова.Н1994. документ №155; 173; с.35

2) <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/armyanstvo/arm30-1.php> Бахтияр Наджафов Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в.

3) The Armenian revolutionary movement. The development of Armenian Political through the nineteenth century. Louise Nalbandian. University of California Press. Berkeley, Los Angeles, London.1963.by The Regents of the University of California.page p.(247).

4) Салимов К.Н. АлиевБ.А. Методика расследования террористических преступлений. Баку. Ганун -2003г. 534с.

5) Dünkü ve Bugünkü ermeni terörizmi ve düşündürdükleri. Ayrı basım (türk dünyası araştırmaları,36) İstanbul-1985. s. 16.

6) PKK-nın gerçek yüzü. Gazeteciler cemiyeti yayınları. Ankara yayın №037/ şubat 1994.s.44

7) <http://www.tallarmentale.com/terrorists.htm>

8) www.mns.gov.az

9) <http://www.ermenisorunu.gen.tr/english/diplomats/index.html> Источник: Армениан Репортер, 6 июня, 1985, с. 2

10) <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/isegod/isg014.htm> Факты быют в колокол.Адиль Раджаблы

U. FOLKNER'İN “AUGUSTOS IŞIĞI” ROMANI

“LIGHT IN AUGUST “ BY U. FAULKNER

РОМАН У.ФОЛКНЕРА «АВГУСТОВСКИЙ СВЕТ»

Mənsurə AĞAYEVA *

Özet

“Augustos Işığı” romanında ortaya konulan ırkı ayrıntılar konusu Folkner için çok önemlidir. O bu konuyla ilgili bir kitab yazmasına rağmen bunu yeterli saymadığından sonradan “Avessalom, Avessalom” (“Abesalom, Abesalom”) eserini yazmıştır. Bu eserindeki esas konusu Amerikadaki ırkı ayrıntılar problemlerine ayrılmıştır.

Anahtar kelmeler: Folkner, Yoknapatofa, roman, yazar, karakter, tenkid.

Abstract

The problem which was raised in the “Light in August” was so important for Faulkner that after finishing this novel he began to write “Abesalom, Abesalom.” This novel also deals with the problem of racial segregation in America.

Key words: Faulkner, Yoknapatowpha, novel, character, critic

Tək Amerika ədəbiyyatında deyil, eləcə də dünya ədəbiyyatında özünə heykəlsiz və daimi bir abidə ucaldan Uilyam Folkner keçən əsrin ən ünlü, ən nəhəng və parlaq simalarından biridir. XX əsrin görkəmli yazarı - “Amerikanın Balzaki” adlandırılan U. Folkner 60- cı illərdə Amerika tənqidçiləri tərəfindən üç

* Bakü Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi

ən görkəmli yazıçılardan biri sayılırdı. U. Folknerin adı E. Heminqvey, V. Skott və digər klassiklər sırasındakı ən şərəfli yerlərdən birini tutur.

Bu böyük nəsr ustasının dünyanın əksər dillərinə çevrilən “Sartoris”, “Səs və qəzəb”, “Mən öləndə”, “Avqustda işıq”, “Avessalom, Avessalom”, “Malikanə” və.s. kimi onlarla romanı “Ayı”, “Qoca”, “Vəhşi palmalar” kimi povestləri bu gün də dünyanın hər yerində böyük maraqla oxunur, ədəbi aləmdə müxtəlif mübahisələrə, diskusiyalara səbəb olur.

U. Folknerin bütün yaradıcılığı həcmcə böyük, məzmunca bitkin, bütöv bir əsər təsiri bağışlayır. Çünki bu əsərlərin mövzusu, qəhrəmanları və təsvir edilən hadisələr bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır və bir məkanın- sahəsi 2400 kvadrat milə, əhalisi 15611(ağlar6298, qaralar -9313) nəfərə bərabər Yoknapatafa qraflığının həyatından götürülmüşdür. “ Yeganə sahibi və hökmdarı Folker olan bu qraflıq” əslində Folknerin öz doğma yurdu- Missisipi ştatındakı Oksford əyalətinin simvolik rəmzidir. Yazıçı bütün bəşəri ideyalarını məhz öz yaşadığı kiçik bir əyalətin həyatı fonunda əks etdirməyə çalışmışdır. Bütünlükdə bu yerə və onun insanlarına 9 kitab, 3 roman və 30 hekayəsində yer verən Folkner daim öz əsərlərində bu insanları və onların həyat tərzini göstərməyə çalışmışdır. Bu əsərlərdə təsvir etdiyi hadisələri isə uşaq vaxtı ətrafındakı insanlardan eşidib yaddaşında saxlamış və onlara bədii həyat vermişdir.

Folknerin əsərləri ilk vaxtlar həm oxucular, həm də tənqid tərəfindən heç də asan qəbul olunmamış, öz layiqli, düzgün qiymətini almamışdır.

Yaradıcılığı zəngin, bənzərsiz və orijinal olan U. Folknerin “Avqust işığı” romanı dünya ədəbiyyatının ən sayılıb - seçilən əsərləri sırasında özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Analitik xarakter daşıyan romanda yazıçının humanist ideyaları öz təsdiqini tapır.

1932-ci ildə capdan çıxan “Avqust işığı” (Light in August) romanı Azərbaycan dilinə 2005 –ci ildə Tehran Vəliyev tərəfindən tərcümə edilmişdir. T. Vəliyevin özünün də qeyd etdiyi kimi: “dili, üslubu düşüncə tərzini son dərəcə mürəkkəb, gəliz, amma fəvqalədə istedadla malik bir yazıçının ən maraqlı romanlarından biri axır ki, bizim dilimizdə də danışacaq”(Xəzər jurnalı 3/2005; 23)

Sözün acığı Folkner kimi bir yazıçının əsərlərini tərcümə etmək o qədər də asan iş deyil. Cümlələrin tam mənasını tapmaq, onu ən azı oxucunun başa düşə biləcəyi bir tərzdə tərcümə etmək, əsərin ruhunu və ideyasını olduğu kimi oxucuya çatdırmaq, okeanın o tayında - cənubda yaşayanların həyat və məişətlərini təsvir etmək, o həyat tərzinin lövhəsini oxucunun gözündə canlandırmaq uzun illərin əmək və axtarışlarına arxalanır.

”Onun o vaxtkı “Moscow news” həftəliyində çap olunmuş “ Kimyanı bilməyəndə” adlı hekayəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə çalışdım. Ancaq yazıçının yaradıcılığını, onun üslub inceliklərini bilmədiyimə, tərcüməçilik təcrübəsinin demək olar ki, heç olmadığına görə həmin tərcümə xeyli uğursuz alındı”(Xəzər jurnalı3/2005; 24)

İlk tərcüməsinin çap olunmamasından ruhdan düşməyən Tehran Vəliyev Folkneri daha dərinədən öyrənməyə başlayır. Təxminən dörd il keçdikdən sonra T.Vəliyev Folknerin “O gün şər qarışanda” adlı hekayəsini tərcümə edir və çap etdirir. Bir-birinin ardınca “ İki əsgər”, “ Emili üçün qızılgül”, “ Quraq sentyabr” dilimizə çevirir.

T.Vəliyevin ən ümdə arzusu U.Folknerin “Avqust işığı” romanını dilimizə tərcümə etmək idi. Beləliklə, əsəri dəfələrlə həm ingilis, həm də rus dilində oxuyan T.Vəliyev nəhayət ki, əsəri dilimizə tərcümə edir. Bu əsər 1923-2005 –ci illər ərsində çap olunmuş ən yaxşı 100 kitab sırasındadır. (Time 100 Best -language Novels from 1923-2005)

Bu romanda U.Folkner Amerika Cənubunun ciddi ziddiyyətlərinin öyrənilməsinə müraciət edir. Əsərin adının birbaşa əsərlə əlaqəsi yoxdur, sadəcə simvolik xarakter daşıyır. Belə ki, Missisipi ştatında avqustun ortalarında elə günlər olur ki, həmin günlər şəffaf hava xüsusi işıq saçır və inanclara görə həmin günlərdə anadan olan uşaqlar ulduzların müqəddəs işığının nuru ilə xoşbəxt olurlar. Folkner bu işıqda nə isə əbədi, zamanız bir şey görür. İlk vaxtlar əsərin adını “Qaranlıq ev “ (“Dark House”) qoymağı planlaşdıran Folkner həyat yoldaşının sadəcə təsadüfi sayəsində fikrindən daşınmış və əsərə “Avqust işığı” adını vermişdir. Adın mənbəyini bilməyən oxucu onu əsərin birinci hissəsi ilə əlaqələndirir.

O gənc qız –Lina Qrouv isti avqust günəşi altında Amerikanın yolları ilə gedir.

Roman Linanın həyat tarixçəsi kimi nəzərdə tutulur. Folknerin sözlərinə görə o ilk növbədə qadın gözəlliyi, səbri və cəsarəti haqqında danışmaq istəyirdi. Əslində o buna nail olub. Amma yazıçı Lina Qrouv obrazını onunla az əlaqəsi olan tiplərlə- əvvəlcə Co Kristmas, sonra isə Heyla Xaytauer ilə ikinci plana keçir. Folkner qəflətən iki yeni obraz haqqında danışmaqla bütün diqqəti bir yerə toplayır. O əsərin qəhrəmanı Linanı unutmur. Əsərin digər qəhrəmanları tutqun görünəndə Lina obrazı işıqlı bir fona çevrilir. Son hissələrdə Lina Qrouv yenidən aparıcı rol oynayır.

Yəqin ki, oxucu hadisələrin hansı şəraitdə baş verdiyini yaxşı başa düşür. Ona görə də Folknerin “Avqust işığı” da “Müqəddəs “ əsəri kimi çevrilmiş növbəti səhifəni xatırladır: “yolun qırağında oturub, yamacla üzüyuxarı, ona sarı dırmaşan arabaya baxa- baxa Lina fikirləşir.” Ta Alabamadan gəlirəm; uzun yolmuş. Düz Alabamadan buracan payı-piyada. Çox uzun yolmuş” (Xəzər jurnalı 3/2005;25)

Linanın başına gələnlər çox sadədir . Onun uşaqlıq illəri haqqında Cənub kasıblığına yaxşı bələd olan hər bir amerikalıya tanış olan bir neçə fraza verilib:

“ On iki yaşında ikən atası ilə anası eyni ilin yayında, üç otaqdan və bir dəhlizdən, pəncərələri tozsuz ağacdən tikilmiş evlərində, başına coxlu miğmiği yığılmış ağ neft lampasının işıqlandırdığı döşəməsi yalın ayaqların tapdığından qədim gümüş sikkəsi kimi pardaxlanıb hamarlanmış bir otaqda bu dünyadan köçdülər.

Lina sağ qalmış övladların ən kiçiyi idi. Birinci anası öldü. Öləndə dedi ki, “ Atandan muğayət ol”. Lina elə də elədi. Sonra günlərin birində atası dedi:

“Makkinli ilə Donun taxta şalban zavoduna gedəcəksən. Nəyin var yır- yığış elə, yola hazır ol.” Sonra da öldü. Mak-Kinli, qardaşı araba ilə gəldi. Atalarını kənd kilsəsinin arxasındakı meşəlikdə basdırdılar, şam ağacından başdaşı qoydular. Sabahı gün səhər tezdən o, arabada, Mak-Kinli ilə birlikdə həmişəlik - bəlkə də həmin vaxt o bunu başa düşmürdü,- Donun taxta- şalban zavoduna yola düşdü. Araba özgəninkiydi və qardaşı onu axşamacan qaytaracağına söz vermişdi”. (Xəzər jurnalı 3/2005;57)

Böyük qardaşının yanında yiyəsiz bir kənddə səkkiz il yaşayan Lina nə vaxtsa ağaclar kəsilib qurtarmamışdan əvvəl taxta şalban zavodunda işləmişdi.

Sevgilisi Lukas Berç onu atanda o heç təsəvvürünə də belə bir şeyin olacağını gətirmirdi. O sadəcə inadkarcasına deyirdi:

“Lina özünün dözümlü, möhkəm sədaqət hisslərinin son ehtiyatlarını sərf edərək, sarsılmadan, qoyunsayağı bir inadkarlıqla dönə- dönə yalnız bu sözləri təkrar edirdi.” O məni yanına çağıracaq. Dedi ki, məni yanına çağıracaq.” (Xəzər jurnalı 3/2005;)

Əslində heç kim onu saxlamayacaqdı. Lakin lina bəlkə də adəti üzrə tələsmədən pəncərədən düşür və yalın ayaqları ilə Lukas Berçi axtarmağa gedir. Onun cəmi 35 centi və palma yarpaqlarından düzəldilmiş yelpiyi var. Hətta kasıb fermerin arvadı ondan niyə əlində heç bir sənədin olmadığını soruşanda heç bir vicdan əzabı çəkmədən gülürüzlə cavab verir : “Lukasla mənə özümüzə verdiyimiz sözdən əlavə heç nə lazım deyil” (Xəzər jurnalı 3/2005;)

Budur o Codi Varnerin dükanında əyləşib və onu əhatə edənlər isə elə düşüncülər ki o. onu atıb gedən sevgilisi haqqında düşünür. Əslində isə Lina içdiyi tək fincan kofeni fikirləşir. Mən əsl ledi kimi nahar etdim. Əsl kubar qadın kimi. İndi isə mən əgər istəsəm hətta özümə sardin də ala bilərəm.

Əslində Lina Lukas Berçi ona görə axtarmır ki cəmiyyətin gözündə özünə bəraət qazansın, sadəcə o əmindir ki, Lukas onu gözləyir. Linanın bu ümidi onun pisləkləri görməsinə mane olur və nəhayət uşaq doğulduqdan sonra o öz sevgilisini tapır və o da pəncərədən çıxır. Lina yenə hər şeyin düzələcəyinə inanır. Bir halda ki təbiət onun uşağının qeydinə qalır, demək onun atası olmalıdır.

İlk 30 səhifədə Folkner tam qadın obrazını təsvir edir. Lina Qrouv obrazında digər qadın xarakterinə nisbətən gizli qüvvələr hiss olunur, bu Folknerin ürəyindəki qaranlıqdır. Obrazdakı sağlamlıq və mənəvi gözəllik hissləri oxucuda dünya harmoniyası haqqında fikir oyada bilər.

Bəziləri romanda böyük kompozisiya çatışmamazlıqları görürdülər. Doğrudanda burada hər şey əvvəlcədən hesablanmayıb. Folkner bir mövzu ilə kifayətlənmir çünki o, bir insanın deyil “ hər şeyi” təsvir edərək cəmiyyətin həyatını bütün tamlığı ilə təsvir etmək istəyir. Co Krismas və Heyl Haytauer obrazları onun üçün hər şeydən əvvəl cəmiyyətə olan münasibətlərinə görə maraqlıdır.

Haytauer də ən maraqlı hadisə keşif olmaq uğrunda olan mübarizədir. O özünü insanlardan kənarlaşdırır və xatirələrə qapanır.

Co Kristmas sona kimi müqavimət göstərir. Yalnız ölümündən bir neçə an əvvəl o məğlub olduğunu başa düşür.

Folkner qəhrəmanlarının xarakteri və psixologiyası bütün tamlığı ilə verilib. Co irqi nifrət əsasında tərbiyə alan insanların qəddarlığının şahidi olur. Oğlanın anası doğuş zamanı ölür- onun atası fanatik irqçi isə uşağın təmiz “ ağ adamdan” olmadığını güman edərək ona kömək etmək istəmir, o nəvəsindən imtina edir və milad bayramı günündə gecə nu yetim uşaqlar üçün olan körpələr evinə atır.Orada onu Kristmas (yəni Milad) adlandırırlar. Bir dəfə Co şkafda oturub diş pastasını yediyi zamanı dayənin sevgi səhnəsinin şahidi olur. Həmin gündən o qorxu ilə dayənin diş pastası haqqında danışacağını (əslində dayə heç diş pastasına fikir də vermirdi), xanın Atkins isə uşağın gördüklərini danışacağından qorxurdu (əslində onun da danışmağa sözü yox idi). Biri birinin tamam başqa şeylər haqqında danışdığını başa düşməyən qorxmş Co ilə dayənin söhbətləri komik xarakterdədir. Amma bunlar əslində Folknerə xas olan qorxu və alçalmalardır.

Fermada mömin bir fanatikə həm işləmək, həm də tərbiyə almaq üçün verilən Co vəhşiliklərlə üzləşdikdən sonra zaman keçdikcə hər kəsə nifrət etməyə başlayır. Cənub ştatlarında yaşayan zəncilərin dözülməz, daim təhqirlərə məruz qalan əzab-əziyyətli həyatı daim yazıcının diqqətindədir.

Co üçün əsas məsələ iki şeyi ayırd etməkdir: o zəncidir yoxsa yox; əgər o ağdırsa - başını dik tutub gəzə bilər, əgər zəncidirsə talehi ilə barışmalı, hər şeyə boyun əyməlidir, yoxsa irqçilərin qanunlarının nəticələri qaçılmazdır.

On beş il Oklahoma, Missuri, Meksika, Çikaqo, Detroit və başqa şəhərlərdə avaralanan Co Yoknapatofaya gələndə irqi bərabərsizliyin fəal döyüşçüsü miss Berden ilə tanış olur. Faciəli keçmiş olan miss Berdeni kənddə hər kəs dəli zənn edir:

”O xanım şimallıdır. Onun əcdadları Rekonstruksiya dövründə bura gəlirlər, zənciləri qızıdırmaq üçün. İkisini elə buna görə öldürüblər. Deyirlər, o qadın elə indinin özündə də zəncilərlə curluq eləyir. Onlar xəstələnib eləyəndə, ağ adamlarmış kimi onları yoluxmağa gedir. Yanında qulluqçu da saxlamır, zəncilərin başqalarına qulluqçuluq eləməsini istəmir. Deyirlər o bu fikirdədir ki, zənci də ağ adama bərabərdir.”(Xəzər jurnalı 3/2005;)

Zaman keçdikcə miss Berdenin sevgisi CO üçün işgəncəyə çevrilir və Co biləndə ki, onun istəyi Conun özünü zənci elan etməsi və onunla evlənməsindən ibarətdir CO miss Berdenə nifrət etməyə başlayır.

Co insanların onu zənci hesab etməsini istəmir.O başa düşürdü ki, onda olan zənci qanı onun bütün bədbəxtliklərinin səbəbidir.İnsanlara qarşı olan nifrəti onu aqressiv psixoz vəziyyətinə gətirir və o mis Berdeni öldürür və başa düşür ki, daha orada qala bilməz.

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Lukas Berç - Co Kristmasın ən yaxın dostu- onu tutmaq üçün canfəşanlıq göstərən insanların arasındadır. Vəd olunan 1000 dolları mükafat kimi almaq üçün əlindən gələni etməyə çalışır. Folkner Lukas Berçi o dərəcə gözəl təsvir edir ki, sanki tanıdığımız insanların biri də odur.

” O da cavan idi, ucaboyluydu, artıq iş paltarında- kombinzonda gəlmişdi, göründüyü qədəri, onu əynindən çoxdan idi ki, çıxarmırdı və onun da sərgərdan görkəmi vardı. Canlı, yapışıqlı, ağızının qırağında ağ apığı olan sifətdən iradəsizlik yağırdı və bu çarpq elə görünürdü ki, sanki gündə on dəfə güzgüdə ona uzun –uzadı tamaşa eləyirdilər.”(Xəzər jurnalı 3/2005;)

Folkner yaradıcılığının ən mühüm cəhəti onun bir rəssam kimi hər şeyi düzgün və canlı təsvir edə bilməsidir. Obrazları canlı, hadisələri bütün incəliklərinə kimi təsvir edən Folkner bəzən həddindən artıq uzun yol seçir. Bu da oxucunun onun əsərlərini dərk etməsinə mane olur. Lakinn ən asan və yaxşı yol Folknerin əsərlərini bir yox, bir neçə dəfə oxumaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Xəzər jurnalı 3 / 2005; ”Avqust işığı” ; 23-59 (tərcümə -T. Vəliyev)
- 2.Н.А.Анастасьев “Фолкнер” М. 1976, 3-218
- 3.Ю.В.Палиевская “ Уильям Фолкнер” М. 1970,
4. А.К. Савуренок “Романы У. Фолкнера 1920-1930-х годов”; М.1979,
- 5.Я.Н. Засурский “Американская литература XX века”; М.1984,

FUNCTIONAL CONCEPT AND FUNCTIONAL ANALYSIS

FONKSİYONAL ANLAYIŞ VE FONKSİYONAL TAHLİL

ПОНЯТИЕ ФУНКЦИИ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Masoud Zabardast BABA*

Abstract

In this paper, Functionalism school and different styles of the functional analysis have been studied. Social system is the most basic concept in this school, it has different components that each one has structure and function. Some of social system components functions includes: (eufunction, dysfunction, manifest, latent and etc).

Functionalistic theories can be categorized is of two types: micro functionalism and macro functionalism. Micro functionalists studies the small groups, this view has made under influence of the Gestalt psychology and from the most famous theorist of this school is "Robert Merton". macro functionalists studies general social systems and it is seen in works of "Radcliff Brown", "Malinofsky" and "strus", from famous theorists of this school is "talcot parsons".

Finally advantage and disadvantage of functional analysis have been studied.

Key words: Functionalism, structure, function, micro, macro.

Özet

Bildiride fonksiyonalizm akımının türleri araştırılmaktadır. Sosyal sistem, varlığını sürdürmek için aile,sınıf,grup ve kurumların görevlerini tespit eder. Bu fonksiyon ve görevler; uygun, gayri-uygun; açık-gizli vb. olarak bölümlenir. Fonksiyonalizm sistemi üç sosyal seviyede araştırılır: mikro, makro ve orta seviye.

* ANAS: Institute of philosophy and political – law Researches. Dissertation of philosophy high degree

Mikro seviyede küçük gruplar, makro seviyede bütün sosyal sistemler, orta seviyede her ikisi öğrenilir.

Anahtar kelimeler: Fonksiyonalizm, sistem, fonksiyon, mikro, makro.

Introduction

Functionalism school was shaped under influence of sociology, anthropology and Gestalt psychology after the second world war in USA. The basic cause of its development is to have a tendency toward the conservatives theories because disorganizations resulting from periods after war.

In sociology, different schools divides to three classes to analysis the social events: order and stability, conflict and change, combining of them, whichever places in to micro, macro composing. On the basis of sociologist considering from social problems, his method and result distances. In each one the above – mentioned schools and viewpoints deals with different assumptions about society, human and social problems.

Functionalism school tries to conserve order and stability in society through two views of micro functionalism and macro functionalism.

The words of use, profit, purpose, motive, intent aim and goal, need, results and traces have been used equivalent of function in the social science in according to “ Robert Merton”, social function indicates objective and observable social affairs results and traces and it isn't dented on mental tendencies such as intent, motive, mean and need that must be distanced from it (merton 1981: 21)

If we want to brief these concepts, we can to distinguish the following four concepts: mathematical function meaning, function as profitable activity, function in meaning of eufunction activity, function as activity that social system needs led to conserve it.

Function as profitable activity may be used to solve needs or to ascertain purposes. In the first case, functional analysis studies activities or functions in respect of the considered needs, as “ summer” American sociologist, believes that social rituals is a solution to remove humankind necessities. In the second case, functional analysis considers activities and functions of social system components relying on the instruments that is necessary to reach definite destinations. functions is used on this strength that it considers problems of tool and aim of social affairs final analysis. In according to “ Dan martindel” can't called functionalist who uses this analysis method.

Whatever there are sociologist that in their analysis don't ignore social needs to rituals, roles and social institutions or collective aims.(martindel 1980: 126).

Function concept isn't same in respect of "eufunction activity" or "profitable activity" and distinction presented by Merton between manifest and latent function of social activity indicates this meaning, for example, mental patient with grandiose delusion to prove self, needs to this activity as more as, whereas, his, her behavior in view of one psychologist that measures this behavior in appropriate with normal social behavior or eufunction one, is an dysfunction and functional irregularity.

The most important function concept to analyze functional is social structure components acts and activities, that it has determined through all social system, i.e, social system to continue his life needs to determine activities for own components such as family, class, group, values and institutions. In fact, this analysis way, is the most essential functional analysis concept of social phenomena in sociology, and it can to be used to distinct and differentiate its as basic criteria.

Although, the mentioned three concepts have blended in all functionalist sociologists works, but to exist two recent concepts especially third concept is from essential conditions of the functional analysis.

Final explanation and analysis that is seen in all functional theories less and more, in fact, it sets against causal explanation, it means that to explain function, cause of creativity and constancy of social structure components due to activities that all social system has determined for them. (Horace 1975: 523,524).

"The concepts which are applied in the functional analysis"

The most essential concept in the functional analysis is social system concept and its constructive recourse and components. To use organism models by the outstanding fore runners of this school repeatedly and constantly is based on this thought that organisms are types meanings of social systems.

Social system is the basic Issue of structural functional analysis. Functionalist sociologists call own school as structural functionalism. Then, to analyze social system must be spoken from structure and its functions. In the other hand, any social system is constituted from their components that it has balance and equilibrium.

Permanence and constancy if this systems needs to necessities and circumstances. Structures have also functions or manifest, latent, eufunction and dysfunction so, some structures are necessary and unavoidable in respect of the function or results that they have to preserve social system.

Concept of the social structure: social structure such as home, bridge, or organism structures has components, ie, it has shaped through to combine parts.

These parts and components includes social groups and institutions, human behavior rules and instructions, values and cultural beliefs. Then, economical political and religious institution, rituals, traditions, behavior rules, groups, social classes, values, beliefs, and people ideals of a society constitutes social structure components of society.

Function concept: as mentioned, each one components has activities of function, ie, not only there are, but also they have activities with results and traces, that results of any activities could be analysed based on some respects:

Firstly, relying on the results that they for self, other components or social system and even for society people, secondly, on the strength of results obtained from their operations for themselves or other parts and manifest, latent, eufunction, dysfunction social system. It is evident that traces and results obtained from activity of one part of social system maybe suitable for parts or all social system.

Whereas if maybe dysfunction for some other parts, or to be eufunction for itself and to be unsuitable for other parts and social system at whole, also it is possible that one special activity call for manifest and latent functions, ie. Unacceptable and expectable respectively, in both cases, it maybe to have eufunction or dysfunction (ashraf 1998: 48).

Eu function :

In the event that operations and functions of a social institute or social group and class with social values and or social group and class with social values and or social rules and instructions with one social movement and collective behavior that they are components of social system at all, or for themselves or other parts or all social system and for all to be positive, ie, don't damage on their existence, activities, constancy and duration and instead, help them to continue life, we say that activity of the determined part has eufunction, for example, determined part has eufunction, for example, family institution has positive function for social system.

Because, through generations helps to conserve social system and they are important role playing in the socialization of society people.

Dysfunction: in the event that one part of social system damages on constancy. Conservation and ordering of other parts or all social system it has dysfunction, if cast inequalities led to remove latent talents of youth in low social classes, this action is dysfunction for all social system and low classes and its related individuals.

Manifest function: if functions results from operation of one part of social system to be similar with the pre- determined results, say that it is manifest, expectable or pre- determined functions. For example, we knew before this, social movement of the land reforming removed landlords great class and in operation, also land reforming led to such result (durkheim 1985: 122).

Latent function: if operation of one part of social system led to make function that this operation not to do for sake of that results and function, it is called latent function. For example, land reforms led to increase expectancy level farmers and to make class difference and problems.

Functional requirements and necessities: many adherents functional analysis believed that all social systems have definite necessities and requirements. It means

that social system can occur only in special conditions. Each one of these theorists has ordered affairs as functional requirement, it includes: social system constancy, social system adaptation. Social and natural environment, to manage emotions, disorders, irregularities, abnormalities, class inequalities and so on.

Functional importance: namely, any part of social system and their operations has importance to solve system needs or its functional requirement if importance of functional in a part of social system to be removed, ie, services for that requirement, mentioned part will be removed so in the other hand, existential cause of any parts is for sake of service to the functional requirement, rate of this service determines rate of functional importance in that part.

This concept has been faced with very difficulties in experimental cases, because, to determine functional importance of social system parts is very difficult objectively and constantly it depends on desires and mentalities of social researcher.

Functional indispensability: namely, to operate some parts of social structure has very social system that led to conserve it as unavoidable. In the other word, results derived on this part, isn't done through any other components.

Because, other components cannot to be replaced it for example, family, government and religion have so importance and any other institution cannot to be substituted. this concept faces with more difficulties too. Because, can not to say from indispensability. Indispensability of one part of social system is experimental case and must be studied and investigated in each special case to determine its indispensability rate. the experiment shows that society isn't indispensable even replaced family and it has worked better than family about personality development and to make creativity in children.

Functional interdependence and functional equilibrium: two important aspects of social system in functional analysis id to have inter dependency of parts and to tend them for balance and equilibrium in the inter action.

In this case, in many functional analyses of social system, meets these two **essential subjects:** it is obvious that equilibrium and balance of components indicates their interdependency. The most impotents indicates is that which are social system components and with criteria and measures is necessary to recognize them. By attention to interdependency of social system parts and functional balance and equilibrium is necessary to recognize social systems, more emphasis on thses concepts of human life reality, conflicts, social system internal combat and governor class impositions, power role, forcing led to ignore them to settle apparent balance. This special aspect is from functional analysis that sets it against dialectical analysis about society and history.

Types of functional analysis:

Functional theories can to be classified in to two cases as mentioned: micro functionalism that studies small groups, macro functionalism that studies general social systems, also, in each one is determined two other cases: first case is called

Ideography studies in according to "Wilhelm wideband" Germany sociologist. In the other word, this case studies social affairs in definite societies experimentally and descriptively and it has less attention to the theoretical and abstract systems structure. Whereas, other case relates to the general theories and rules structure and includes homothetic behavior and social relations, and pay less attention to the experimental affairs and to interpret human social life as there is running in a given societies . macro functionalism describes social institution relations and activities to conserve social system. In social anthropologist works such as "Radcliff Brown" and "malinofsky", "levi straus" is seen, The mentioned and comprehensive and closed theoretical system structure and applicable rules on social systems, and it has more distance from social life and experimental problems, that is seen in "talcot parsons" works, American sociology theoretical leader, both of them are influenced by organism.

Micro functionalism is thought inheritor of Geshtalt psychology, in this subject, "kurt lewin", Germany psychologist has presented valuable services to functionalistic theoretical and experimental analysis. Many studies in this case is about small groups and it is as descriptive study. (tonies1987: 108).

Discussion and conclusion

Functional analysis has several profits: firstly, pay to all social system and great social structures special attention. In fact, when functional analysis circulated that symbolic interactionism to be prevalent in groups. Secondly : functional analysis considers counter relations of social structure components thirdly: ultimate explanation and function analysis of social system components is subject that must be considered in necessary cases to analyze and explain social events. Finally, some of functionalist sociologists like " Robert Merton" developed social analysis through adjustment of social system and to approach it with experimental cases and real human life and by presenting concepts such as " eufunction, dysfunction, latent manifest functions. In fact, we can not to ignore regulating kind of functional analysis to describe events, phenomenon, institutions, relations and social structures. Functional analysis has faces with conflicts from several sides. The first wave of opposition was presented by interpretive school of in Germany tradition of "max Weber", and symbolic interaction is school of "G.H. Mead" and existentialism in French "Jan Paul sartr" tradition and another phenomenologist.

All believers of these theories opposes against social system and to make superior this system through dominating on individuals, they considers its case that it has been provided by human and from objectivity and reification of his internal finding is resulted.

REFERENCES

1. R. Merton,1987. " Social Theory and social structure" Glenco.287p.
2. D. Martindal, 1980." Sociological theory" N.U.302 p.
3. H. Cullen,1975. " Functionalism" Encyclopedia of social sciences, vol, 6.950 p .
4. A. Ashraf,1998. " Functionalism, Concept and theories. social science journal, published by Institute of social science, Tehran. No, 3. 290 p.
5. E. Durkheim,1985. " Methodology of sociology" translated by Alimohammad Kardan. Institute of social research's. Tehran.305 p.
6. F. Tones,1987. " Community and society" translated by c. lames, Michigan.326 p.

**“ARAN GÜZELLEMESESİ”, “AĞIR ŞERİLİ” VE
“FATMA GÜZELLEMESESİ”
AŞIK TÜRKÜLERİNİN EZGİSEL ÖZELLİKLERİ
(ÂŞIK ASLAN KOŞALININ OKUMASINDAN)**

**MELODICAL FEATURES ASHUQ’S MUSIC “ARAN
GOZELEMESİ”, “AGIR SHERILI”, “FATMA
GOZELLEMESESİ” (EXECUTIVE IS ASHUQ ASLAN KOSALI)**

**СВОЕОБРАЗИЕ АШУГСКИХ ПЕСЕН «АРАН
КОЗЕЛЛЕМЕСИ», «АГЫР ШЕРИЛИ»(В ИСПОЛНЕНИИ
АШУГА АСЛАНА КОШАЛЫ)**

Doç. Dr. Naile Rasimkızı RAHİMBEYLİ*

Özet

Milli ruhun terennümcüsü olan milli dilin şiiri; âşık müziği ezgilerinin ahenginin tam milli lad-tonlamaları içeriğinde gelişimini sağlamıştır. Sözü geçen türkülerden “Aran Güzellemesi”, “Ağır Şerili” ve “Fatma Güzellemesi” türkülleri özel anlam taşımaktadır. Türküllerin ezgisel dili, metro-ritmik yapısı, ezgisel dilinin şekilyaratıcı özelliklerine göre seçilerek hafıza kalıyor. Eski saz sanatının geleneğini kendinde yaşatan dstandaki türküller, söyleme açısından ayrı ayrı âşık çevresini, okuma tarzlarını da kendinde toplamıştır.

Anahtar kelimeler: ezgisel dil, yapılış, vokal, eşlik.

Abstract

Poetics of national language as a singer of national spirit, creates a good root for the development of ashuq music with the national lado-intonational viewpoint. The topic is about ashuq music “Aran Gozellemesi”, “Aqir Sherili” and “ Fatma

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMEA) Folklor Enstitüsü Araştırmacısı

Gozellemesi". The melodic language, metro-rythmic, shape-generating factors make these music favourite for peope. The old traditions of executive art of saz continue to live with these music.

Key words: melodic language, invoice, vocalism, accompaniement

Giriş

“Âşık Garip” destanı Azerbaycanda ve büyük Türk dünyası -halkları arasında geniş yayılmış lirik aşk destanlarındanndır. Birçok destanlar gibi bu destanın da Türk dünyasında geniş yayılmasının ve halk yaratıcılığında özel istekle karşılanmasının esas nedenlerinden biri destanın hayatiliyi, gerçek hayat sahnelerini canlandırması ve destanın dilinin sadeliğidir. Destanın başlıca konusu aşk motivi olsa da burdaki vatanseverlik, milli gurur, pafos, eserin hayatiliğini, uzun ömürlülüğünü sağlamıştır. “Âşık Garip” destanı âşık yaratıcılığının ürünü olduğu için o kısa zaman içerisinde tüm Türk dünyasına yayılmış ve onun varlıklar sistemine girmiştir. Folklor örnekleri arasında bu destanın özel bir yeri ve önemi vardır. Destanın semantikasi lirik-psikoloji etkenler, yaşam, kamu motivleriyle ilgili olduğu için onun yansıttığı duyguları- hassas etkiler tüm Türk dünyasına, Türk insanına yakın ve özdür. Destanın folklor olayı gibi halk yaratıcılığında özel önem taşımalarını kaydeden P.Efendiyev şöyle yazıyor: “Folklor emekçi kitlelerin zengin manevi servetidir. Beşeriyetin bu değerli serveti halk kitlelerinin ta eskilerden başlayarak tüm dünya kültürünün kurulmasında yakından ilgisini gösteren güzel bir araçtır. Halk hem eğitici, (pedagog) hem bilim adamı, hem de filozoftur. Bu yüzden folklorun insanların hayata bakışını öğrenmek işinde bilimsel-tarihi önemi vardır. Folklor asırların hatırası olan eşsiz edebi hazinedir”(Efendiyev, 1981: 12). Bu bakımdan tüm Türk dünyasının incisi olan “Âşık Garip” destanı da âşık sanatının en değerli hazinelerinden biridir. Klasik Âşık edebiyatında aşk konusu zengin ve eski geleneğe aittir- söyleyen G.Namazov, asillik duygusunun insanın yüksek istek ve dileği romantik destanlardan olan “Aslı ve Kerem”, “Gurbani”, “Abbas ve Gülgez”, “Âşık Garip” vb. sanatsal göstergesidir, şeklinde yazıyor (Namazov, 1984: 96).

“Âşık Garip” destanı üzerine yapılmış olan araştırma eserlerinden de belli ki onun dokuz ayrı yazılı kaynaklarda varyantları vardır. Safure Yakubova'nın verdiği bilgilere göre, bu destan Orta Asya'da, Zakafkasya'da, Kırım'da, İran'da, Türkiye'de, Bulgaristan'da ve birçok ülkelerde geniş yayılmıştır. Verilen bilgiden belli oluyor ki Türkmenler, Özbekler, Karakalpaklar, Uygurlar, Ermeniler, Gürcüler, Karaimler, Dağ kabardin Bulgarlar arasında “Âşık Garip” destanı geniş yer almış ve halk tarafından sevilmiştir. Destanla ilgili verilen bilgiden apaçık belli oluyor ki bu destan değişik halkların sevimli destanlarından olmuştur. Bu anlamda destanın büyük alanda sevilmesi ve yaşatılması onun ayrı ayrı geleneklerde gündemde kalmasını ortaya koymuş oluyor.

“Âşık Garip” destanının Azerbaycanda mevcut olan dokuz nümunesinden dördü basılmıştır. İlk yazıya alınma tarihi folklorşinas A.Mahmutbeyov’un Şamah’ının Tircan köyünde kaleme aldığı tarihtir. Bu destanın çeşitli varyantlarının kaleme alındığı ve basıldığı kaynaklar S.Yagubova’nın gösterdiği kaynaklarda net bir şekilde açıklanmıştır.(Yakubova, 1968: 9-11).

“Aran Güzellemesi”

Müzik tarzlarında birçok şekilyapıcı özellikler, etkenler oluşturan tarzın, tarz özelliklerini, ezgilerinin rengarenkliği ve benzerlerini belirliyor. Müzik tarzları her şeyden önce kendinin ezgiliğiyle ve ezgisel dilinin ahengine göre seçilerek hafızada kalıyor. Âşık Türkülerinin ezgisel dili âşık şiirinin ezgisel dilinden doğuyor. Âşık şiiri de kahramanlık motifleri üzerinde kurulduğu için melo-poetik anlam bilgisi de bu tonlamaları, ince duyguları sergiliyor. “Bütün dünya halklarının (özellikle de Türk dünyasının-N.R.) edebiyat tarihinde olduğu gibi şiir ve müzikle soluk olan halkımızın da Klasik Âşık Edebiyatında aşk konusu başlıca yer alıyor”(Hekimov, 2004: 227) -söyleyen folklorşinas bilim adamı M.Hekimovun görüşünü devam ettiren M.Guluzade aşk kavramının Doğuda derin anlamlarını gösteriyor. O, bununla ilgili yazıyor: “...orta asırlarda Doğuda aşk yalnız iki cinsin biyoloji ihtirasları ile kısıtlanmamış, hayata hareket, insanlara yaratıcılık heyecanı veren, onları içten zenginleştiren, insanlığa ve edalete esinlendiren büyük manevi güç gibi gösterilmiş ve Doğu şiirindeki romantizmin esas ilham kaynağını oluşturmuştur” (Quluzade, 1965: 306). Söylenilen fikirlerden belli olduğu gibi, âşık şiirinin şiirsel renkleri zengin lirik duyguların görünümünü verdiği için onun melo-semanticası ezgisel dilin vasıflandırıcı özelliklerinin şekillenmesine kendi olumlu etkisini göstermiştir. Milli ruhun terennümcüsü olan milli dilin şiiri, âşık müzik ezgilerinin ahenginin tam milli lad-tonlamaları içeriğinde gelişimini sağlamıştır. Sözü geçen türkülerden biri de “Aran Güzellemesi” nin ezgisel dilidir.

“Aran Güzellemesi” nin ezgisel dili kendi kaplamasına ve kendi metro-ritmik yapısına göre daha önce incelenen türkülerden farklıdır. 3/8 metrik yapıda olan ezginin anlatım araçlarında tremololardan, mordentlerden kullanılması ezgisel dilin milli-çalgı müziğinin yaratıcılığına özgün kaplamaya uygun renklerle zenginleşmesine geniş fırsatlar kazandırmıştır.

“Aran Güzellemesi” nin vokal-instrumental partisi “Ad libitum” la başlıyor. I.Bölümün yapılışında vokal ve eşlik partileri arasında tonlama bağlılığı aynı sesin defalarca tekrarıyla gerçekleştiriliyor.

II. Bölümün ezgisel dili I.Bölümün ezgisel dilinin şekilyaratıcı özellikleri esasında oluşmuştur. Başlangıçta olduğu gibi burda da eşlik partisi 3/8 metrik ölçüye, vokal partisi ise “Ad libitum”un ifasına dayanır. “Ad libitum”dan sonra 3/8 metrik ölçüye dayanan ezgisel yapı sona kadar sürdürülüyor. II.Bölümün vokal partiyle eşlik partisinin söyleşi şeklinde oluşması geleneksel âşık sanatına özgüdür. II.Bölümün sonluğunun ezgisel yapısı diğer türkülerin kodalarına benzemiyor.

“Aran Güzellemesi” nin III.Bölümünün yapılışına dikkat edersek, birinci iki bölümde olan yapılışın şeklini göreceğiz. Bu sanatçının imzasını belirtmektedir. III.Bölümün ezgisel yapısında vokal-instrumental partiyle eşlik partisinin arasında sıkı tonlama bağıllığı kurmak için istinat perdelerinin eşlik partisinde birçok tekrarlarının verilmesi vokal partinin istinat perdelerinin kabarık şekilde öne çıkarılmasını sağlamıştır. Tyulin Y.N, “Aynı konunun yeni metinle çoksaylı tekrarına dayanarak halk müziklerinde tip (obraz) konusunda yalnız kelimeyle ilgili olarak bazı gelişim hattı izleniliyor” diye anlatıyor (Tyulin,1969:10). Söylenilen fikir âşık müziği için de geçerlidir.

“Aran Güzellemesi” nin ezgisel dilinin incelenmesi bu türkünün geleneksel âşık sanatına özgün şekilde oluşmasıyla beraber onun bir sürü özelliklerini de öne çıkarmış oldu. Vokal partisinin eşliği zamanı istinat perdelerinin ardıcıl şekilde defalarca okunması diğer türkülerde karşılanmamış. Bu türkünün esas metrik yapısı 3/8 metrik ölçüye dayandığı için onun metrik yapısını ezgisel dilin yapısına getirmiştir.

“Ağır Şerili”

“Ağır Şerili” klasik âşık türkülerinin arasında ezgisel diline göre seçilen ve sevilen âşık müzik türündedir. Nahçıvan âşık ortamını içeren bu türkünün oluştuğu mekanın Şerur olması âşık edebitatında kendini onaylıyor. Nahçıvan âşık çevresi İrevan, Dereleyez âşık çevresiyle sıkı şekilde bağdaş olduğundan dolayı bu ortama ait “Nahçıvani”, “Nahçıvan gülü”, “Eski Nahçıvan”, “Ağır Şerili”, “Hafif Şerili” âşık türkülerinin ezgisel dil özelliklerinde bir yakınlık vardır. Nahçıvan âşık ortamından yazan G.Namazov, Nahçıvan Âşıklar Birliğinin aynı yıl (1935 yıl-N.R.) düzenlenen tesis konferansına bölgesel çevreni temsil eden elliden fazla el sanatçılarının delege gibi gönderilmesi sanatın tarihi görünümüyle ilgili bir gerçek olduğunu yazıyor (Namazov, 1980: 76). Türkünün ezgisel dilinin incelenmesi iki yönde, yani eşlik partisinin ezgisel dili ve vokal partisinin ezgisel dili açısından verilebilir. İster eşlik partisinde, isterse de vokal-instrumental partide “Ağır Şerili” nin zengin armoni dili kendini gösteriyor. Onun ezgisel yapılışı esasen 3/8 metrik ölçüye dayanır.

Eşlik partisinde ezgisel dilin metro-ritmik etkenleri vokal partiye nazaran daha rengarenk metrik ölçülerde kendi tezahürünü bulmuştur. Eşlik partisinin ezgisel dilinde sazın tüm tekniksel yönlerinden, armoni seslenmesinden kullanılmıştır. Ezgisel dilin zenginliğini kabarık şekilde vermek için sanatçı çeşitli boğazlardan, kaplamalardan, okuma tarzından, örneğin, glissandrodan, mordentlerden, tremololardan, forşlaglardan esinlenmiştir. Tabii ki böyle bir tarz milli lad-tonlama dilinin ezginin arkeotektonik yapısında da kendini göstermiştir.

“Ağır Şerili” nin I. Bölümünün ezgisel dili geniş ve yaygındır. Metrik ölçülerin içkareli yapıları değişik, rengarenk şekillerde kendini göstermesi ezgisel dilin ritmik parçalarının zenginleşmesine büyük olanak sağlamıştır.

Örneğin, ayrı ayrı karelerin içkareli metrik yapının şekillerinin verilmesi “Ağır Şerili” nin ezgisel dilinin zenginliğine işaretler.

“Ağır Şerili” nin eşlik partisinin ezgisel dili armoni açıdan daha zengin olduğu için sanatçı solo okumalarını vokal-instrumental parçaların arasına ustalıkla salarak, türkünün zengin milli özelliklerini kabarık şekilde ortaya çıkarmaya nail olmuştur.

“Ağır Şerili” nin vokal partisi yatay olarak eşliğin okumasında da izleniliyor. Vokal parti somut bir metrik ölçüye dayanır. Aynı partini sazın bas simleri astinantlı okumayla eşlik ediyor. Bu ezgisel yapılışın hem lad-tonlama özelliklerini, hem de ezgisel çizginin yapılış bakımından ikileşmesini sağlıyor.

II. Bölümün vokal-enstrumental partisi de somut metrik ölçülere dayanır. I.Bölümde olduğu gibi II.Bölümde de vokalin ezgisel çizgisini eşlik eden âşık onu astinatlı eşlik usulundan kullanmakla gerçekleştiriyor. Eşlik partisinde genelen maye ve istinat perdelerin sesleri somut metrik yapılara dayanan tekrar okumalarla gösteriliyor.

“Ağır Şerili”nin III.Bölümünde aynen olduğu gibi armoni seslenme yüksek sanatçılık yeteneği ile kabarık şekilde gösteriliyor. Kısa vokal partisinin okumasından sonra III.Bölümünün üç kareli eşlik partisi tamamlıyor.

“Ağır Şerili” nin ezgisel dilinin incelenmesi, sanatçının sazın tüm teknik olanaklarını kullanmakla müzik anlatım şekillerini daha zengin armoni seslenmeyle vermeye özen gösterdiğini belirtiyor. Türkünün ezgisel dilinin şekilyaratıcı etkenlerinin somut metro-ritmik şekil verilmesi ezginin hem lad-tonlanma açısından, hem de ritmik formüller bakımından zenginleşmesine yol açmıştır.

“Fatma Güzellemesi”

Âşık türküleri arasında güzellmeler özel bir yer tutuyor. Güzellmelerin metni vasfi-hallere ait olduğu için onlar lirik âşık türküleri bölgesine aittir. Bu konuyla ilgili E.Eldarova yazıyor: “Güzelleme veya övme. Geniş hal almış lirik şekildir. Temelini muhammas, koşma veya geraylı oluşturuyor. Adından da belli olduğu gibi, güzellemenin esas konusu güzelliğin, sevgilinin vasfindan oluşuyor” (Eldarova,1992:57). Destan yaratıcılığında geniş kullanılan çeşitli isimlerde güzelleme türküleri vardır. Bu türküler içerisinde “Fatma güzellemesi” türküsü de özel anlam taşımaktadır.

Bu türkünün ezgisel yapısı âşık sanatına özgün zengin milli renklere dayanır. Ezgisel yapının incelenmesi, çeşitli kaplamalar kullanmakla ezgisel dilin zenginleşmesini gösteriyor. Tremolo, glissandro, mordent, forşlaglar ezginin milli renklerle zenginleştirilmesine hizmet ediyor.

“Fatma Güzellemesi”nin I.Bölümünün eşlik partisinin ezgisel dili armoni açıdan zengin dile sahiptir. Burda tremoloların kullanılması kabarık şekilde öne çıkarılması da görülmektedir.

I. Bölümün vokal partisinin ezgisel dili basit bir şekilde anlatılmıştır. Kelimelerin okumada açık aydın duyulması için ezgisel dil kısa uzunluklu notaların yararına zorlaştırılmıştır. Ezgisel dilin zenginleştirilmesinde glissandrolardan değişik şekillerde kullanılması seslenmeni bir daha canlandırıyor.

“Fatma Güzellemesi”nin II. Bölümünün ezgisel dili I. Bölümden farklı olarak müzik ornamentlerinin yararına daha da geliştirilmiştir. Burda glissandrolarla beraber mordent ve kısa forşlaglardan da aynı zamanda “Ad libitum” serbest metrik ölçü de kullanılır. II. Bölümün “Ad libitum” parçasından sonra sanatçı vokal partini net bir şekilde metrik ölçüler esasında gerçekleştiriyor. Ezgisel dilin milli okuma tarzına ait boğazların firiaturaların yapılmasında küçük tiyers ve sekunda ilişkisinde forşlaglardan kullanılması da ezgisel dilin sağlam seslenmesini etkiliyor.

“Fatma Güzellemesi”nin ezgisel dilinin incelenmesi, âşık sanatında geniş kullanılan çeşitli boğaz usulları ezginin şekilyaratıcı özelliklerinde kullanıldığı gösterildi. Vokal ve eşlik partilerinin ezgisel dilindeki rengarenklik, canlılık, çeşitli kaplamaların okunmaya salınmasıyla kazanılmıştır. Önceki türkülerin ezgisel dilinden farklı olarak burda glissandrolardan, forşlaglardan ve mordentlerden fazla sayıda kullanılmıştır.

Belirtelim ki genellikle âşık sanatında sazla okuma kültürünün zengin milli gelenekler esasında oluşması destanın seslenmesinde önemli yerde bulunmaktadır. Eski saz sanatının geleneğini kendinde yaşatan dstandaki türküler söyleme açısından ayrı ayrı âşık çevresini, okuma tarzlarını da kendinde toplamıştır.

KAYNAKÇA

1. Hekimov M. Aşık sanatının poetikası. Bakı: “Seda”, 2004, 608 s.
2. Quluzade M. Füzuli lirikası. Bakı: AEA-nın neşri, 1965, 426 s.
3. Tyulin Y. Stroyeniye muzikalnoy reçi. M.: “Muzıka”, 1969, 174 s.
4. Namazov Q. Aşığın sazı ve sözü. Bakı: “Yazıcı”, 1980, 132 s.
5. Namazov Q. Azerbaydjanskoye aşıqskoye iskusstvo. Baku: “Yazıcı”, 1984, 184 s.
6. Efendiyev P. Azərbaycan şifahi xalq edebiyatı. Bakı: “Maarif”, 1981, 404 s.
7. Yakubova S. Azerbaydcan xalq dastanı “Aşiq Qerib”. Bakı: “Elmler Akademiyası”, 1968, 197s.
8. Eldarova E. Azərbaycan aşiq sanatı. Bakı: “Elm”, 1996, 168 s.

**DEVLETLER ÖZEL HUKUKUNDA DÜZENLEME
YÖNTEMLERİNİN BİRLEŞMESİ (UNIFICATION) VE
UYUŞMASI (HARMONISATION) TÜRKİYE-
AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN DÜZENLENMESİNİN
ZORUNLU ŞARTI GİBİ**

**UNIFICATION AND HARMONIZATION OF THE
INTERNATIONAL PRIVATE LAW REGULA METHODS AS A
NECESSARY CONDITION IN REGULATING AZERBAIJAN-
TURKISH RELATIONS**

**ОБЪЕДИНЕНИЕ (UNIFICATION) И СООТВЕТСТВИЕ
(HARMONISATION) МЕТОДОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ В
ЧАСТНОМ ПРАВЕ ГОСУДАРСТВ КАК ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ
УСЛОВИЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ ТУРЕЦКО-
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ.**

Ofelya Ebülhasankızı MAHMUDOVA *

Özet

Azerbaycan ve Türkiye devletlerinin hukuki entegrasyonunda birleşme ve uyuşmanın hangi türününün kullanılmasını, ilk önce iki devlet arasındaki ilişkilerin seviyesi ve özellikleri ile belirlemek mümkündür. İki devlet arasında bütün Avrupa için ekonomik önem arzeden petrol ve gaz boru hatlarının, demiryolu hatlarının inşaatı, Azerbaycan ve Türkiye devletleri arasında mevcut olan ekonomik, ticari ilişkilerin günden güne gelişmesi de bu ilişkilerin düzenlenmesi için ortak hukuki ortamın oluşturulmasını zorunluluk haline getirmiş durumdadır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Avrupa, uyuşma, birleşme.

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin Felsefe ve Siyasal-Hukuku Araştırmalar Enstitüsünün Doktora Öğrencisi

Summary

It is noted in the article that use of which forms and types of unification and harmonization in legal integration between Azerbaijan and Turkey is directly dependent on level and characteristics of relations between two countries. Significant roles of two countries in construction of oil and gas pipelines, railway and etc. which play economical importance for whole Europe makes it substantial to create unified legal environment for regulating these relations.

Key words: Azerbaijan, Turkey, Europe, harmonization, unification.

Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri arasında ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ilişkilerin geliştirilmesi, doğal olarak bu iki devletin hukuki entegrasyonunu zorunlu kılmaktadır. Objektif karakterli olan hukuki entegrasyon, iki devlet arasında, aynı zamanda onların özel ve tüzel kişileri arasında ortaya çıkan ilişkilerin hukuki düzenlenmesini sağlamaktadır. İki devletin hukuki entegrasyonu ilk önce onların hukuk sistemleri arasında ortaya çıkan ilişkilerde görülmektedir. Hukuki yapısına bağımlı olarak hukuk sistemleri arasında aşağıda değineceğimiz tür ilişkileri gösterebiliriz (Рубанов А.А. 1984, с.8-9): 1) hukuk sistemlerinin uluslararası karşılıklı faaliyeti ile bağlı oluşan ilişkiler. Bu tür ilişkilerde kesin düzenlemeler gerçekleştirilebilir. Bunlardan biri ihtilaf (collision) normlarının uygulanmasıdır; 2) herhangi bir devletin hukuk sisteminin diğer devletin hukuk sistemi normlarını kullanması ile ortaya çıkan ilişkiler. Bu tür ilişkilerin geniş çapta kullanımı benimseme (reception) gibi tanımlanmaktadır. Benimsemede diğer devletin kesin hukuk normları, hukuk enstitütüleri ve diğer şekilde benimsenebilir. Ayrıca olarak Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri'nin hukuk sistemleri için benimsemenin öngörülmesine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin "Devletler Özel Hukuku Kanunu" Almanya ve Avusturya'nın, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "Uluslararası Hususi Hukuk Kanunu" ise Rusya Federasyonu'nun adı geçen kanunundan alınmaların yapılması açık şekilde görülmektedir, onların hukuk sistemlerinin karşılıklı ilişkilerinde bu yöntemden yararlanılmamıştır; 3) uluslararası sözleşme veya diğer genel kabul görmüş kurallara göre, her iki devletin hukuk sisteminde değişiklikler yapılması sonucunda ortaya çıkan ilişkiler. Örneğin, her iki devlet "Çekler Hakkında" 1930 yılı Cenevre Konvansiyonu'nun üyesidir. Burada talep olunan devletlerin kendi kanunlarını bu konvansiyona uygunlaştırmasıdır.

Son incelenen iki ilişki türü Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri hukuk sistemlerinin entegrasyonu sonucu ortaya çıkan ilişkileri kapsamaktadır. İkinci tür ilişkiler bir çok hallerde tektaraflı yakınlaşmayı, üçüncü tür ilişkiler ise hem tektaraflı, hem de ikitaraflı yakınlaşmayı öngörmektedir. Hukuk sistemlerinin entegrasyonu (yakınlaşması) genel terimdir ve iki devlet arasındaki ilişkilerin bir bütün halinde, ya da benzeri şekilde düzenlenmesini göstermektedir. Hukukta bu

süreci ifade etmek için çeşitli terimler kullanılmaktadır. Örneğin, “birleşme”, “devletler hukukunun beynelmilleşmesi”, “kanunların uyuşması”, “hukuki faaliyetin ilişkilendirilmesi”, “hukukun konverjansı” (aynı noktaya gelme) ve diğer (Бахин С.В. 2001, с.68).

Bu terimlerden hangisinin kullanılmasının sürecin amaç ve hedefini değiştirmediyini kaydetmekte fayda var. Aynı zamanda bu süreç çeşitli şekilde ve farklı yöntemlerde uygulanabilir. Gerçekleştirilen yöntem ve tekniklere farklı isimler verilebilir. Konuya bu açıdan yaklaştığımızda Y.A.Tihomirov’un görüşünü kabul edebiliriz. Onun kanısınca, birleşme devletlerin hukuk sistemlerinin yakınlaşması yöntemlerinden biridir (Тихамиров Ю.А. 1996, с.97). Elimizdeki sonuçlara bağımlı olarak hukuk sistemlerinin yakınlaşmasının iki yöntemle – birleşme ve uyuşma ile mümkün olduğu ortaya çıkmaktadır ve bu yöntemler çeşitli şekilde uygulanabilir. Böyle ki, hukuk sistemlerinin yakınlaşması devletler arasındaki ilişkiler, sistemlerin entegrasyonu sebebi yüzünden objektif karakterli olsa da, bu süreçte kazanılacak sonuçlar devletlerin isteği ile belirlenmektedir. Konuya bu açıdan yaklaştığımızda sürece katılan devletlerin hukuk sistemlerinde aynı olan normlardan genel benzeri normlara kadar kuralların oluşma ihtimalinin arttığı görülmektedir. Bu tür normların ortaya çıkışı tabii ki, aynı yöntemler çerçevesinde mümkündür. Birleşme ve uyuşma aynı amaca, hukuk sistemlerinin yakınlaşmasına hizmet eden, ama sonuç itibarı ile farklı olan ve belirli durumlarla şartlandırılan hukuki entegrasyon şekilleridir. Bunlar arasında temel fark kazanılan sonuçlarla bağlıdır. Böylece, birleşmede devletlerin hukuk sistemleri için tek ve bağımsız uygulanabilen hukuki kurallar belirlenmektedir. Bu kurallar değişiklik yapılmadan devletin hukuk sisteminde kullanılabilir (Иванов Г.Г., Маковский А.Л. 1984, с.52). Birleşme bir çok hallerde uluslararası sözleşmelerle gerçekleştirilmektedir. Birleşme normları uluslararası arenada yerleşmiş kurallar, özellikle uluslararası ticari kurallar gibi, bazen de uluslararası organizasyonların hukuki zorunlu karakterli kararları aracılığı ile oluşturulmaktadır.

Uyuşma ise tektarafli olarak veya karşılıklı şekilde ulusal ve uluslararası hukuk araçlarının, örneğin uluslararası sözleşme, model kanunlar ve diğerlerinin yardımı ile hayata geçirilebilir. Uyuşmada kullanılan araçların çerçevesinin birleşmede kullanılan araçlardan geniş olduğunu söylersek daha adaletli oluruz. Birleşme ve uyuşma karşılıklı ilişkide bulunan süreçlerdir. Bu açıdan bir biriyle bağlı olan bu iki süreci karşı karşıya koymak yerine iki sürecin ortak noktalarını bulma yöntemi daha verimli olabilir. Örneğin, Avrupa Birliği çerçevesinde tüzel kişilerin statüleri ile bağlı uluslararası sözleşmeye uygun olarak birleşme ile birge kanunların uyuşması mekanizmalarının kullanımı hukuki düzenleme sisteminin oluşturulmasında faydalı olmuştur (Кадышева О.В. 2002, №3, 63).

Hukuki düzenlemenin bütün alanlarında birleşme ve uyuşmaya rastlansa da, bu problem daha çok devletler özel hukukundaki düzenlemeler zamanı karşımıza çıkmaktadır. Devletler özel hukukunda birleşme ve uyuşma belirli özelliklere sahiptir. Bu, ilk önce şununla açıklığa kavuşturulabilir ki, yabancı hukuk kurallarının uygulanması zamanı ulusal hukuk sistemleri arasında uluslararası

karşılıklı ilişkiler, genel kural olarak, devletler özel hukuku, özellikle, ihtilafçı metodun hedefleri arasındadır. Devletler özel hukukunda birleşmenin konusu da ilk olarak bu ilişkileri düzene sokan normların sınıflandırılmasını ifade etmektedir. Bundan sonra birleşme ve uyuşma süreci ile bağlı ulusal hukuk sistemleri arasında yeni ilişkilerin ortaya çıktığını görmek mümkündür. Ama bu ilişkiler devletler özel hukukunun ilgi alanı dışında yer almaktadır.

İkinci özellik ise devletler özel hukukunda düzenlemenin objesi birden fazla hukuk sistemi ile bağlı olan, devletlerarası özel hukuk ilişkilerini kapsamına almasıdır. Birleşme ve uyuşmanın amacı ise uluslararası mülki ilişkiler için tek hukuk kurallarının oluşturulmasıdır. Ancak bu kurallara bağlı olarak mal ve hizmetlerin, sermaye ve işgücünün bağımsız hareketi, ayrı-ayrı devletlerin ve onların özel hukuk subjelerinin hukuk ve çıkarlarının korunması için gereken hukuki ortam oluşturulabilir.

Üçüncü özellik birleşme ve uyuşmanın konusu ile bağlıdır. Bu açıdan maddi hukuk normları ile birlikte ihtilaf normlarının birleştirilmesi devletler özel hukuku tarafından düzenlenmektedir. Araştırmanın amacı açısından ihtilaf normlarının birleştirilmesi çok önemlidir. Çünkü hukuk sistemleri arasındaki ilişkiler ve devletlerarası ilişkiler bizzat bu normların düzenleme alanına dahildir. Bununla birlikte, kesin özel ilişkilerin düzenlenmesi ile bağlı devletlerin hukuk sistemleri arasında meydana çıkacak ihtilafın ortadan kaldırılmasına hizmet eden maddi hukuk normlarının birleşmesi de önem arz etmektedir. Çünkü sadece birleşmiş maddi hukuk normları ortaya çıkacak ihtilafın karşısını alabilir.

Azerbaycan ve Türkiye devletlerinin hukuki entegrasyonunda birleşme ve uyuşmanın hangi türünün kullanılmasını, ilk önce iki devlet arasındaki ilişkilerin seviyesi ve özellikleri ile belirlemek mümkündür. Birleşme entegrasyonun zorunlu bir parçası gibi kabul edilmektedir ve entegrasyonun hayata geçirilmesinin hukuki araçlarından biridir (Бахин С.В. 2001, с.73). Birleşme ve uyuşmanın objektifliği de iki devlet arasında karşılıklı ilişkilerin seviyesi ile belirlenmektedir. Burada iki devletin hukuki entegrasyonu için zorunlu ortamın olduğunu da kaydetmekte fayda var.

İki devlet arasında bütün Avrupa için ekonomik önem arzeden petrol ve gaz boru hatlarının, demiryolu hatlarının inşaatı, Azerbaycan ve Türkiye devletleri arasında mevcut olan ekonomik, ticari ilişkilerin günden güne gelişmesi de bu ilişkilerin düzenlenmesi için ortak hukuki ortamın oluşturulmasını zorunluluk haline getirmiş durumdadır. Ortak hukuki ortamın oluşturulmasında her iki devletin isteği de mevcut olan objektif şartlara uygun olmalı ve belirlenmelidir. Dil farklılığının olmaması, aynı hukuk ailesine ait olmaları, iki devletin hukuk sistemindeki örf ve adetlerin benzerliği ve diğer koşullar da ortak hukuki ortamın oluşturulmasını kolaylaştırmaktadır. Konu ile ilgili bu soruya cevap aramak zorunludur – ortak hukuki ortamın oluşturulması ikitaraflı şekilde mümkün mü ve bu sistemin çoktarafli mekanizmalara yaklaşımı nasıl olmalıdır?

Genellikle, uluslararası hukuki araçların yardımı ile hayata geçirilen birleşme veya uyuşma tarafların sayı ile orantılı olarak ikitaraflı, bölgesel veya mahalli

düzye de olabilir. İkitarafılı ilişkilerde yakınlaşma daha faydalı yöntem gibi belilenebilir. Çünkü burada oluşturulacak hukuki rejim özel olmakla birlikte ikitarafılı ilişkilerin bazı hususlarını da dikkate almak gerekecek. İkitarafılı birleşmenin faydalı yöntemi ikitarafılı uluslararası sözleşmedir. Bu antlaşmaları ismine, hedefine, taraflarına ve diğer kriterlerine göre sınıflandırabiliriz. Türkiye ve Azerbaycan arasında çeşitli konularla bağılı ikitarafılı antlaşmalar mevcuttur: “Mülki ve Ticari Meselelerle Bağılı Hukuki İşbirliğı Hakkında” (2002); “Sermayelerin Karşılıklı Teşkiyi Hakkında” (1994); “Sanayi Mülkiyetinin Korunması Alanında İşbirliğı Hakkında” (2004); “Sosyal Güvenlik Alanında İşbirliğı Hakkında” (1998); “Konsolosluk Konvansiyonu” (1992); “Uzunvadeli Ekonomik ve Ticari İşbirliğı Hakkında” (2004); ve bu gibi.

Uluslararası genel hukuki düzenlemede ikitarafılı antlaşmanın önemi ikitarafılı ilişkiler için özel rejimin oluşturması ile yetinilmez. Uluslararası topluluğa ve çoktarafılı uluslararası antlaşmalara katılmayan, devlet (devletler) için ikitarafılı uluslararası antlaşmalar temel ilişki aracı rolünü üstlenmektedir. Bundan başka ikitarafılı antlaşmalarda tarafların iradelerini yakınlaştırması da kısa vadede gerçekleştirilir.

Bununla birlikte Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri'nin hukuk sistemlerinin yakınlaşmasında ikitarafılı uluslararası antlaşmaların önemini değerlendirirken ikitarafılı birleşmenin ve uyuşmanın bölgesel ve mahalli birleşmeye karşı konulmamasını dikkate almak gerekir. Çünkü devletler ikitarafılı antlaşma imzalarırken bölgesel ve mahalli antlaşmalar için saptanmış zorunlu normlara (jus cogens) ayırkırı davranamazlar. Aksi taktirde bu, ikitarafılı antlaşmanın hukuki açıdan geçersizliğine neden olabilir. Diğer taraftan Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler sadece ikitarafılı değil, bellirli durumlarda bölgesel (örneğin, Avrupa Konseyi, Karadeniz Ekonomik İşbirliğı Teşkilatı ve diğer) ve uluslararası (örneğin, Birleşmiş Milletler, Uluslararası Çalışma Örgütü, Uluslararası Deniz Teşkilatı ve diğer) topluluklar çerçevesinde niteliktedir. Bu açıdan ikitarafılı antlaşmalarda bulunan normların çoktarafılı antlaşmalara aykırı olması her iki devletin uluslararası topluluğa katılımının amaç ve hedeflerine uygun değildir. Aynı zamanda bu iki şart iki devletin bir çok uluslararası topluluklara (Avrupa Birliğı, Dünya Sağlık Teşkilatı ve diğer) katılım stratejilerine ve tam olarak birleşmesinin objektif temelini oluşturan entegrasyon sürecinin taleplerine uygun olmalıdır.

Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri'nin hukuk sistemlerinin çoktarafılılık prensibi ile birleşmesi ile bağılı durum beklenen seviyede değildir. Bu ilk önce bununla açıklanabilir ki, Türkiye Cumhuriyeti ve özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti çok az sayıda çoktarafılı antlaşmalara katılmış durumdadır. Aynı zamanda her iki devletin katıldığı antlaşmalar maddi hukuk ve usul normları birleşmenin gerçekleştiğı antlaşmalardır. Bu antlaşmalar şunlardan oluşmaktadır: “Uluslararası Hava Taşımacılığı Hakkında” 1929 yılı Varşova Konvansiyonu, “Edebiyat ve Sanat Eserlerinin Korunmasına İlişkin” 1986 yılı Bern Konvansiyonu, “Yabancı Arbitraj Kararlarının Tanınması ve İcrası Hakkında”

1958 yılı New-York Konvansiyonu, “Çekler Hakkında” 1930 yılı ve “Poliçeler Hakkında” 1931 yılı Cenevre Konvansiyonları, “Yabancı Kanunlara Ait Bilgiler Hakkında” 1968 yılı London Konvansiyonu ve diğer.

Genellikle, Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri'nin devletler özel hukuk kanunlarını uluslararası antlaşma pratiğinin analizinden yola çıkarak modern dönemde birleşmeyi Azerbaycan ve Türkiye devletlerinin hukuki entegrasyonu için faydalı ve verimli yöntem gibi kabul etmek doğru değildir. Bunu aşağıdaki faktörlerle izah edebiliriz:

1) Birleşme sadece uluslararası antlaşma niteliğinde mümkünlüğü kabul edilmektedir. Hazırkı durumda birleşme konvansiyon dışı yöntemleri geniş şekilde kullanılmaktadır. Böylece, uluslararası hükümet ve sivil toplum kuruluşları çerçevesinde belirlenmiş kurallar, örneğin, Uluslararası Ticari Antlaşmaların Prensipleri ile hayata geçirilen normlara uygun olmayan (antlaşma ve düzenlemelere uygun) birleşme bu türdendir;

2) Birleşme türü gibi kabul edilen uluslararası antlaşmalarda bazı yetersizlikler mevcuttur. Bu faktörler birleşme sürecinin verimliliğini etkilemektedir. Bu yetersizliklere bir kaç örnek gösterebiliriz: birincisi, değindiğimiz gibi her iki devletin katıldığı çoktarafli uluslararası antlaşmaların sayıları azdır. Mevcut olan antlaşmaların tümünü gerçek anlamda (doğrudan) (Маковский А.Л., 1980, с.223-224) birleşmeye ait edebiliriz. Birleşmenin gerçek anlamda uluslararası antlaşma gibi ortaya çıktığını dikkate alırsak bu anlaşmada gösterilen norm kendi icra edilen (self-executing) konumdadır ve ulusal hukuk normlarına dönüşmeden doğrudan tatbik edilebilir. Azerbaycan ve Türkiye devletlerinin katıldığı uluslararası antlaşmalar içerisinde bu tür antlaşmaların sayısı çok fazla değildir. Bu antlaşmalara “Uluslararası Hava Taşımacılığı Hakkında” 1929 yılı Varşova Konvansiyonu, “Uluslararası Taşımacılık Hakkında” 1956 yılı Cenevre Konvansiyonu, “Yabancı Arbitraj Kararlarının Tanınması Hakkında” 1958 yılı New-York Konvansiyonu’nu gösterebiliriz. Aynı zamanda bu tür antlaşmaların hedefini oluşturan ilişkilerin ortaya çıkan sorunları tamamen çözmesi de söz konusu değildir. Sadece olarak devletler bazı ön koşullarla anlaşmaya katılmakla yetinmekte. Bütün bu faktörler ise doğrudan birleşme gibi kabul gören antlaşmalarda taraf olan devletin arazisinde çeşitli şekilde faaliyet gösterebilir (Бахин С.В., 2003, с.81-83).

Her iki devletin katıldığı diğer çoktarafli antlaşmalarda devletler için zorunlu olan şartlar çeşitli şekilde üye devletlerin kanunları ile kesinlik kazanmaktadır. Bu yöntemde üye devletler anlaşmaya uygun olarak kendi kanunlarında aynı konulu normlar belirler, ama bazı konularda karar yetkisini kendilerinde bulundurmaktalar. Bu tür antlaşmalara “Edebiyat ve Sanat Eserlerinin Korunmasına İlişkin” 1986 yılı Bern Konvansiyonu’nu gösterebiliriz.

Diğer yöntemde uygun olarak uluslararası anlaşmaya ek olarak kanun hükmünde normlar dahil edilmektedir. Katılımcı devletler kanunlar kabul etmekle anlaşmanın ek kısmındaki normları ulusal kanunlarına almak zorunda kalırlar. Bu

tür antlaşmalara sade ve dönerli poliçeler hakkında ortak kanunun kriterlerini belirleyen 1930 yılı Cenevre Konvansiyonu'nu gösterebiliriz.

Sonuncu ele aldığımız iki şekilde hayata geçirilen birleşme sonuç açısından dolaylı birleşme gibi tanımlanmakta ve daha çok uyuşma olarak kabul edilmektedir.

İkincisi, birleşme konusuna göre sınıflandırma yapacak olursak iki devletin katıldığı çoktarafli uluslararası antlaşmalar maddi hukuk ve usul hukuku normlarını birleştirmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ihtilaf normlarını birleştiren bir çok antlaşmalara taraf olsa da, Azerbaycan Cumhuriyeti bu antlaşmaların üyesi değildir. Sonuç itibarı ile bu onu ifade eder ki, onların hukuki entegrasyonunda ihtilaf normlarının birleşmesi yöntemi kullanılmamıştır. Kaydedelim ki, devletlerin kanunlarında yer alan ihtilaf normlarının çoğunluğu zorunlu (imperative) karakterlidir ve bu nedenle adı geçen normların birleşmesi antlaşma ile mümkün olmaktadır (Drobning U. 1981, p.1-12). Konuya verimlilik açısından yaklaştığımızda Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri'nin antlaşma tarzı doğru yöndedir. Çünkü maddi hukuki birleşme yöntemi ihtilaf normlarının birleşmesi yönteminden daha verimlidir. Böyle ki, birleştirilmiş maddi-hukuki normlar, ihtilaf normlarından farklı olarak, mülki hukuk sistemleri arasında ihtilafların oluşumunu önlemektedir. İhtilaf normlarının birleşmesi yönteminin eksik yönü budur ki, uluslararası antlaşmalarda yer alan ihtilaf normu bu veya diğer mülki hukuka atf yapmaktadır (Rui Manual Noura Ramos^{1993, p.82}), ayrı-ayrı devletlerin mülki hukuku çeşitli olmakta, diğer taraftan atf yapılan mülki hukuk ulusal mahkemeler ve uluslararası arbitrajlar tarafından farklı şekilde uygulanabilir (Шах X. 2001, c.100).

Bütün bunlara rağmen, aşağıda değineceğimiz faktörlere dayanarak Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri'nin hukuki entegrasyonunda ihtilaf normlarının birleşmesi yönteminin kullanımının doğru olduğu kanısına varabiliriz. 1) maddi-hukuki birleşme ayrı-ayrı özel ilişkiler, yükümlülük, takas, taşıma ve telif hakkı alanlarını kapsamaktadır. Bazı ilişkilerde varislik, aile-nikah, mülkiyet ve diğer alanlarda maddi-hukuki birleşmenin mümkünsüz olması yüzünden bu alanlarda ihtilaf normalerinin birleşmesi kullanılmaktadır (Maarit Jatera-Lareborg, 1993, p.49-65).

Diğer taraftan maddi-hukuk normlarının birleştirildiği uluslararası antlaşmaların konusu olan ilişkileri tamamen kapsama gücüne sahip değildir. Bu yüzden de bu tür antlaşmaların kendinde ihtilaf normlarının (tabii ki, bu durumda birleşmiş normların kullanımı daha doğrudur - yazar) kullanımı öngörülmektedir. Örneğin, "Uluslararası Alış-Veriş Anlaşması Hakkında" 1980 yılı Viyana Konvansiyonu (m.7 (2); ihtilaf normları devletler özel hukukun normatif sisteminin ulusal hukuk sistemlerinin karşılıklı faaliyetinin hukuki temelini oluşturmaktadır. Bu faaliyet devletler özel hukukunu düzenlemek için karakteristik olan birleşme ve uyuşmanın konusunu oluşturmaktadır. İhtilaf normlarının birleşmesinin pozitif yönü şudur ki, ihtilaf problemin çözümünde zor dönem olan yetkili hukukun seçilmesi için genel kurallar belirlenir.

Üçüncüsü, çoktarafli antlaşmalarla bağlı görüşler Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri'nin ikitarafli antlaşmaları için de karakterikdir. Böylece, bu

antlaşmalarda daha çok ulusal kanunlara atıf yapılan belirsiz faktörler kendini göstermektedir. Bu açıdan “Sermayelerin Karşılıklı Teşviki ve Korunması Hakkında” 1998 yılında imzalanan antlaşma bu sektör için belirli ihtilaf kuralları (II. Bölüm) belirlemektedir. Kaydedelim ki, her iki devletin devletler özel hukuk kanunlarında bu sektör ile bağlı hükümler bulunmamaktadır. Antlaşmanın hükümlerini yeterli sayabiliriz. “Mülki ve Ticari Konularda İşbirliği Hakkında” 2002 yılı Antlaşması’nda (bu antlaşmanın yeniden imzalanmasına rağmen) sadece usul karakterli kurallar belilenmektedir. Buna rağmen, Azerbaycan’ın antlaşma pratiğine göre, onun diğer devletlerle (Rusya, Gürcistan, Litvanya ve diğer.) imzaladığı aynı isimli konular yer almaktadır.

Hazırlık dönemde Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri arasında ortaya çıkan hukuki entegrasyonda bu entegrasyonun temel hukuki şekli gibi uluslararası antlaşmalardan yeterince yararlanılmaması yukarıda değindiğimiz faktörlerin sonucu ile bağlıdır. Sonuçta faydalı birleşme aracı olan uluslararası antlaşma uyuşma şekli gibi kullanılmaktadır. Çünkü her iki devlet, özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti uluslararası antlaşmalardan “dolaylı” şekilde yararlanmaktadır (Mammadov A.K, 2005, s.145-146). Bu yöntemin muhteviyatı Azerbaycan ve Türkiye’nin bu veya şu şekilde uluslararası antlaşmalara katılmadan genel olarak konvansiyon düzenlemeye dayanan modeller kullanılmakla ulusal normların kabul edilmesinden oluşmaktadır (Ануфриева А.Р., 2000, с.31). Örneğin, her iki devlet “Antlaşma Yükümlülüklerine Uygulanan Hukuk Hakkında” 1980 yılı Roma Konvansiyonu’na katılmasa da, sıkı bağımlılık, zorunlu normlarla bağlı konvansiyon hükümlerini ulusal hukuka uygulamışlar. Kanımızca, katılmadığı uluslararası antlaşmanın hükümlerinden devletin “dolaylı” şekilde yararlanması doğrudan antlaşmaya atıf yapmakla değil, antlaşma normlarının ulusal kanunlarında diğer devletin kanunlarını resepsiyon (alınma) yöntemi ile mümkün kılmaktadır. Örneğin, Azerbaycan Cumhuriyeti daha çok Rusiya (Mammadov A.K, 2005, s.147), Türkiye Cumhuriyeti ise Almanya’nın (Kurt Siehr ^{1993, p.129-142}), kanunlarından yararlanmaktadır. Her iki devletin pratiğinde kullanılan diğer uyuşma aracı modern dönemin uyum süreci için karakteristik olan ve uluslararası kuruluşlar çerçevesinde belirlenen model veya örnek kanunlardır. Her iki devletin atıf yapabileceği bu tür kanunlara Birleşmiş Milletler’in “Uluslararası Ticaret Hukuku Hakkında” Konvansiyon (YUNSLTRAL) çerçevesinde hazırlanan “Uluslararası Ticaret Arbitrajları Hakkında” 1985 yılı (Бекяшев К.А., Ходаков А.Г., 1997, с.898-902), “Malların ve Hizmetlerin Alınması Hakkında” 1994 yılı kanunlarını gösterebiliriz. Örneğin, Azerbaycan’ın “Beynelhalk Arbitraj Hakkında” 1999 yılında kabul ettiği Kanun’u YUNSLTRAL’ın 1985 yılında kabul edilen kanununa atıf yapmaktadır.

Böyle bir sonuca varabiliriz ki, Azerbaycan ve Türkiye devletlerinin hukuki entegrasyonunda birleşme ve uyuşma yöntemleri eşit şekilde kullanılmaktadır ve bu pozitif değerlendirilmektedir. Çünkü amaç iki devletin hukuk sistemini değiştirecek hukuk sisteminin oluşturulması değil (Cruz P. ^{1995, p.23}) (gelecekte bu durumun değişmesi mümkündür - yazar), iki devlet arasında çeşitli alanlarda ortaya çıkan ilişkileri verimli şekilde düzenlemek için ulusal hukuk sistemlerinin yakınlaştırılmasını, aynı zamanda, onların pozisyonunun uluslararası entegrasyon sürecinin taleplerine uygunluğunu sağlamaktadır. Tabii ki, bunun için daha verimli

yakınlaşma yöntemlerinden, ilkin olarak uluslararası antlaşmaların imkanlarından yararlanılması gerekir. Bu bakımdan ikitaraflı ilişkiler açısından iki tarafın ilgisini dikkate almakla, her iki devletin bölgesel ve mahalli antlaşmalara katılımı zorunludur. İki devlet arasında ilişkilerin devletler özel hukuk bakımından düzenlenmesinin verimliliği açısından maddi-hukuki ve ihtilaf normlarının birleşmesi yönteminin eşit kullanılması önemlidir.

Karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesinde özel hukuki rejimin belirlenmesi bakımdan ikitaraflı antlaşmaların önemini dikkate alarak bu antlaşmalarda kesin maddi, usul ve ihtilaf hukuki hükümlerinin belirlenmesi ikitaraflı ilişkilerin devletler özel hukuki düzenlenmesinin yararına olabilir. Bu amaçla karşılıklı hukuki yardım hakkında antlaşmanın muhteviyatında değişikliğin yapılması, mahkemeye aitliğinin belirlenmesi, kesin ilişkilerle bağlı ihtilaf normlarının, aynı zamanda uluslararası genel hukukun genel konuları ile bağlı hükümlerin adı geçen antlaşmaya dahil edilmesi tarafımızdan teklif olunmaktadır. O şartla ki, bu antlaşmanın ve diğer ikitaraflı antlaşmaların hükümleri bölgesel ve mahalli antlaşmaların zorunlu normlarına aykırı olmamalıdır. Bu şartın yerine getirilmesinin önemi ondadır ki, bir taraftan, her iki devletin uluslararası entegrasyonunun taleplerinin yerine getirilmesini, diğer taraftan, ikitaraflı antlaşma normlarının mevcut olan ve gelecekte ortaya çıkabilecek bölgesel veya uluslararası toplulukların veya projelerin faaliyetinin düzenlenmesi için hukuki üs oluşturulmasını sağlayabilir.

Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri'nin hukuki entegrasyonu ortak veya benzer normların oluşturulması ile sınırlanmaktadır. Kaydedelim ki, hukuki entegrasyonun amacı iki devlet arasında ortaya çıkan uluslararası ilişkilerin hukuki düzenlenmesini sağlamaktır, bu durumda bu düzenlenmenin faydalı veya verimsiz olmasını sadece belirli kuralların uygulanmasına uygundur. Bu bakımdan hukuki entegrasyon yöntemleri gibi birleşme ve uyuşma süreci iki aşamadan geçmektedir. Birinci aşama – ortak veya benzeri hukuk normlarının oluşturulması dönemidir. İkinci aşama – adı geçen ilişkilerin düzenlenmesinde bu normların kullanılması dönemidir. Görüldüğü gibi birleşme ve uyuşma süreç olarak kendinde hukukoluşturma ve hukukuygulamayı birleştirmektedir. Bu bakımdan hukuk edebiyatında birleşmeye norm oluşturma yöntemi (Лыкашук И.И., 2000, с.169) veya düzenleme yöntemi gibi yaklaştığımızda problemin muhteviyatına sınırlı yaklaşım gibi değerlendirilmelidir. Aynı zamanda, dikkate alınmalıdır ki, ayrı-ayrı faktörlerin etkisi sonucunda kendine özgü önem arzeden çeşitli iradeleri uygunlaştırarak genel kuralın oluşturulması ne kadar zordursa, bu normların kaydedilen faktörlerin mevcut olduğu alanda uygulanması da o kadar zor bir süreçtir.

Uygulanan süreci zorlaştıran faktörlerden biri de birleşme ve uyuşma ile oluşturulan normların farklı şekilde tatbikidir. Tabii ki, bu tür farkın olması doğaldır. Çünkü onlar farklı şekilde oluşturulan ve sonuç itibarı ile farklı hukuki karaktere, hukuk sisteminde farklı yere aittir. Uygun olarak bu fark uygulanan süreçte kendini göstermelidir.

KAYNAKLAR:

1. Məmmədov Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq. Dissert. Bakı 2005, 181s.
2. Ануфриева А.П. Международное частное право. Общая часть, М., 2000, 288s.
3. Бахин С.В. Понятие и механизмы международно-правового сближения правовых систем. // Российский ежегодник международного право. 2001, СПб, 2001, с.64-86
4. Бахин С.В. К вопросу о пределах сближения национальных правовых систем.// Российский ежегодник международного право. 2003, СПб, 2003, с.73-83
5. Бекашев К.А. Ходаков А.Г. Международное частное право. Сборник документов, М., 1997, 973 с.
6. Иванов Г.Г., Маковский А.Л. Международное частное морское право. Л., 1984, 280с.
7. Кадышева О.В. Унификация и гармонизация норм международного частного права в отношении определения государственной принадлежности иностранных юридических лиц. // Вестник московского университета. Сер. 11. Право, 2002, №3, с.60-67
8. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть, М., 2000, 456с.
9. Макоский А.Л. Унификация морского права и понятие междунаодного частного права / СЕМП, 1979, М., 1980, с.220-224
10. Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем, М., 1984, 160с.
11. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М., 1996, 394с.
12. Шах Х. Международное гражданское процессуальное право. Учебник, / пер с. немец., М., 2001, 560с.
13. Cruz P. Comparative Law, in a Changing Word. London, 1995, 495p.
14. Drobning U. Unification of national law and the uniformisation of the rules of private international law// L'influence des Communautés sur le droit international prive des Etats membres. –Bruxelles: Malson Ferd. Lavcier, 1981, p.1-12
15. Kurt Siehr. The Alague contaerence on private international law and Germani // Netherlands International Law/ Rewiew, 1993. XL”129-142
16. Maarit Jatera-Lareborg The influence of the Hague convention on the development of Swedism law review. 1993. XL: 49-65.
17. Rui Manual Noura Ramos/ The impact of the Hagul Conventions on Rortugues private international law /Netherlands international law Review, 1993, p.79-92

STRESS MANAGEMENT AND ITS ROLE IN HEALTH AND WORK

STRESİN İDARE EDİLMESİ, ONUN İŞE VE SAĞLIĞA TESİRİ

ВЛИЯНИЕ СТРЕССА НА ЗДОРОВЬЕ И РАБОТУ И УПРАВЛЕНИЕ ИМ

Puran Hüseyin SURATİ*

Abstract

Stress is a part of social life and urbanization and can affect our health. Stress is a result of mental and physical reaction against something that we are facing. Stress affects our health and physical ability to fight diseases and social problems and the people who have better physical and mental health can better cope with stress, since the mind and body are related to each other. People showing active participation in their own healthcare attempt to learn how to cope with stress. We must learn ways of control and prevention of harmful effects of stress and take actions to neutralize the negative effects of stress on our social life. Effects of stress can be observed in blood pressure, heart rate, physical and mental fatigue. Thus, the mental and physical state must be balanced. In this context, the human can control himself and his feedback against the stress. There is close relationship between the physical condition, health and mental and emotional state of people facing the stress, style of perception and personal traits have their effect in increasing or reducing of the stress and there are individuals who have better preparation for confronting the stress from the personal viewpoint.

Key words: stress, stress factors, effects of stress, confrontation of the stress, health

* Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi

Özet

Bu çalışmada insanların stresle nasıl başa çıkabilecekleri ortaya konuyor. Çünkü stres bizim bedensel ve ruhsal sağlığımızı ve fiziksel yeteneğimizi etkiler. Biz stresin zararlı etkilerini kontrol etme ve önleme yollarını öğrenmeli ve toplumsal yaşamımıza olumsuz etkilerini nötralize etme amacıyla önlemler almalıyız.

Anahtar kelimeler: stres, stres türeden etkenler, stresin etkileri, stresle başa çıkma, sağlık

Introduction

We live in the age of concerns and this is undeniable reality. In the past no generation was under various pressures, conflicts and environmental demands to such a degree. These problems primarily result from type of job, social life and human expectations from life. Possibly the simplest way to understand this phenomenon is comparison of the rural with the urban life. Though villagers also are under the influence of urban life, however, due to the character of jobs and the way of life and management of own life they are far from most of environmental pressures and thus have less stress. A study about the life of Thai rural residents has shown that many of them live a long life and even to a hundred and twenty-five years and they rarely go to doctor and need treatment. This is the similar situation about rural residents of Iran, who live more peaceful and healthier life compared to urban residents.

Some people for the freedom of mind from problems of occupational and social life resort to smoking, gambling, drinking alcohol and drug addiction which was not so popular in the far past and usually does not exist in rural areas.

Some people who are suffering from stress get afflicted with the spiritual and psychological problems such as depression, resignation or cancellation of the work and with anger. In terms of job stress is associated with such issues as tardiness and absenteeism between personnel and staff, neglect and indifference and weakness in decision making among managers. Outcome of stress is such diseases like gastritis, asthma, diabetes and heart diseases (9, p. 45).

What is stress?

Using of the term "stress" or "psychological pressure" is quite well-known in industrial societies. Except in some cases, usually we know what things put us under pressure or stress and what we feel when we are under pressure. If we refer the term "stress" to events or the affairs imposed on the human from outside like unemployment, it means that this event is stressful and has negative effects. "Stress can be defined as a case in which there is no relevant relationship between understanding the environmental pressure or governing conditions and the ability to cope with". Do pleasant events like promotion also lead to stress? Researchers of the topic of stress believe that stress is necessary for human life. Stress in its

natural and normal extent is constructive and induces human to the motivation. In fact, the positive excitement causes constructive activities and negative excitement leads to negative pressure or mental stress (1, p. 18). In general, stress points out to the experimental quality of the individual which is the result of the environmental interactions. An individual suffers from psychological and physical pressure in the result of too much stimulation or motivation or minor stimulation or motivation (7, p. 67).

Doctor Hans Selye, a professor of University Montreal, Canada is called the father of study of stress. In his opinion, stress is response of human body to any demand that appears to him be it pleasant or unpleasant. Indeed, the pressures on the human body system from outside can be called stress-generating factors and signs of the stress are existence of pressure, fatigue and exhaustion. Selye says that the stress is overall and general response rising from the human or animal and is linked to deep empirical or stress-generating perception like dissatisfaction with director, conflict at workplace, death, unpleasant incident or overwork. Stress is very influential to behaviour and causes fear, anger, concern and other kinds of discomfort. Stress reduces our ability to face problems, accept and bear them, and causes the inability to solve problems. In general, stress, especially occupational stress affects our health and ability to fight diseases and problems. Obviously, every individual due to his physical and personality traits shows various responses to stress. This point suggests that the people with physical health are more capable to cope with environmental stress and eliminate it. In fact, these people have a healthier immune system which usually results from correct nutrition; appropriate sports exercises and good mental health (11, p. 38, 12)

The most important stress factors

One of the following four reasons can be considered as a source of the stress:

1. **Environment:** we are always influenced by our environment and are trying to match and to be compatible to it. We must try to align ourselves to such factors as air, air pollution, noise, traffic etc, and to find solutions in order to suffer the least damages in keeping the alignment with these conditions.

2. **Physiological factors:** social life and urbanization present their own issues and problems some of which has become a part of social life. Some of these inevitable problems such as the rapid growth of youth, aging, death, menopause, unhealthy nutrition, no practicing the exercise, illness and deficient sleeping etc. Cause an internal pressure in human. The consequence of such physical and physiological or spiritual changes and threats leads to the stress and accordingly to causing headache, stomach ache, concerns and aggression in the individuals.

3. **Social factors:** such as job tensions, unemployment, financial problems, divorce, drug addiction, gambling, incompetence and inconsistency with common customs or ignoring the rules and regulations of the society all have affect in creating the stress.

4. **Intellectual and personality traits of the human brain** usually deal with interpretation and commentary of complex changes in the environment and specify when they must respond. Even thinking of unpleasant and harsh events and incidents causes the human mood to be changed. Usually sensitive and irritable people, and to some extent inside-oriented individuals are more predisposed to experience the stress and to be exposed to the pressure, than more rational and reasonable people who are more outside-oriented and thinking prospectively.

How will human being interpret these factors, what will he/she derive, what does he/she predict for the future and what causes stress or peace in him/her; all these are the points which are especially noteworthy in stress management.

According to Richard Lazarus, one of the pioneers of the study of stress, “stress is linked to individual’s evaluation of the position and status he faces”. It is here that the human either escapes from confrontation with a problem or deals with it, as in the formulation “fight or flight” (14, p. 83).

Effects of stress

Effects of stress on the human are different and varied, and are related to his/her physical, intellectual and experimental power. Therefore different people show different reactions in confrontation with the similar stresses. Experience in facing the stress-generating factors causes the people with the experience of confrontation with the specific issues and problems to suffer less stress later in facing such problems. For example, those who commit crime or an error for the first time commit them with the pressure and the concern, but later commit the same error many times with less stress. In fact, stress and the style of response to it vary from person to person. Effects caused by stress are many, but in general they are the following: high blood pressure, sweating, chest and back pain, pessimism, anxiety, asthma, forgetfulness, body muscles cramp, nervousness, heart diseases, weeping, mental distress, urinary frequency, diabetes, headache, migraine, skin irritation, seeing nightmares, fatigue, physical and psychological weakness, sexual indifference, gastrointestinal discomfort, stomach ache, diarrhoea and so on (13, p. 7-9).

Stress and lifestyle leave their impacts on human health. The heavy responsibility and risky jobs usually influence the human ability. Today it becomes clear that the responsibility for watchtower at the airports is among the hard and stressful offices. Surgeons, law enforcement officers and fire personnel who undertake responsibility for lives of the people experience disturbance while at work. In principle, knowing such jobs in organizations and then methods of coping with stress caused by these jobs in their employees and maintaining and strengthening their physical and mental ability are among the main duties of managers of all the organizations (2, p. 22).

The relationship between chronic stress, disease and aging is of impacts of the stress. Researchers are trying to realize how stress causes the premature aging and what solutions are there against this phenomenon (4, p. 208).

The points mentioned heretofore state how individual variables may affect the stress (5, p. 18, 109).

Possibly people reminding pleasant memories or agreeable past feel comfort, peace and happiness. On the contrary, when he thinks of painful issue unconsciously feels discomfort or sometimes, fear and affliction, intensity of heart rate usually increases.

Thus, an individual's perception of happened events or appearing complications in the shaping of the stress and response to it affects human's mind, decreases his energy and even without demonstrating human reaction indicates such physiological changes as heart beats, increase of blood pressure, feeling fear and anxiety and other changes in his body. But as previously mentioned, people depending on their specific traits of their own personality show certain reaction toward their job and social environment (8, p. 215). It should not be forgotten that having or not having the physical health in the face of stress is an important factor. As much human physical health is better, as more correctly and more efficiently he can face the stress. Those who are sick and especially those who have chronic disease enjoy less physical ability to cope with stress. On the other hand, realistic people mostly investigate cause or causes of the stress much more, and in return, emotional people usually make decision quickly, and those who are sceptical are more ready to protest and aggression than optimistic and logical ones (10, p. 424).

In short, there is close relationship between the physical condition, health and mental and emotional state of people in facing stress. Manner of perception and personality traits have effect in reduction and increase of the stress, and there are individuals who are better prepared for confrontation with stress due to personality traits.

Fight of flight

Walter Cannon, an American physiologist of Harvard University in the first half of the twentieth century presented the concept of "fight or flight" during facing the stress. He says when people are facing the stress, a series of biological changes occur in the body to cope with emerging threats. In fact, human either faces stress and responses to that or ignores and escape it. Hans Selye who practically has conducted the first researches on stress has made clear what comes up in the human body in response to or escape from the stress.

He realizes this point that if a problem whether real or mental, occurs to human, cerebral cortex of human brain which undertakes the work of thinking on the brain sends signal to section of hypothalamus which is the main key for response to the stress and is situated on the middle brain and causes the stimulation of sympathetic nerve system and creates changes in human body: intensity of heart rate, metabolism, and blood pressure change.

In such case, hands and feet become cold because the blood is drawn from gastrointestinal system and extremities of the body to large muscles in order to help human either fight stress or escape it (12, p. 98).

Methods of preventing and fighting stress

Stress management researchers believe that personal paradigm which comprises our beliefs and values, is governing our stress and health and affects them. In the field of stress management, methods of prevention and ways of confrontation with them, Doctor Barton Cunningham, the author of the book titled “Quality of working life” has provided the following principles: self-recognition and recognition of inner characteristics. Recognition of self and that who we are and which personality features we have is effective in our confrontation with the stress. Are we emotional or logical and rational individual? Are we slow or fast? Are we selfish or not? No doubt, without understanding our personality traits we shall not succeed in inhibiting the stress.

Control of environmental factors is one of the most important factors in the creation of working environment. Human must be able to take his work and organization under control; otherwise, the job environment becomes dominant over him and runs him. Regulation and implementation of works, duties and responsibilities based on the correct planning cause not only easy course of works to but also prevent the delay and hurriedness and gives human a peaceful condition. Those who have used to delay the works usually are suffering from stress and make their environment also stressful. This is where time management comes to help use its methods not only to get benefit of time in implementing works on time and properly, but to prevent the incidence of stress at works set before.

Establishment of successful and constructive relations of human whether in working environment or outside of organization, can be effective in creation of stress or preventing it. Non-friendly or hostile relations are often stress-generating. Healthy relationships are the cause for the human to prepare an environment to achieve his goals, to benefit from cooperation and like-mindedness of others and in fact to prevent the influence of stress factors (6, p. 106, 109). Thus, having the healthy body and advantage of proper nutrition at work and busy and noisy lives is an effective factor in dealing with the working and social troubles and complexities. Healthy nutrition can help mother in health protection and confrontation with the problems. In contrary, it prevents the medicine consumption and its side affects on the body and intellect. Consuming ready-made and left food, not having enough time to eat, disregard of food’s quality in terms of its taste and beauty deprive us of a great luxury. Culturally some nations pay attention to one-time components of nutrition in terms of color, taste, appearance and beauty of them, take a delight and eat slowly.

In this regard, it is recommended to take the quantity of food in each in a way that digestive system could function easily and to consume the quantity of three-time food in the course of five times.

There are effective solutions on the methods of coping with stress and increasing individual readiness for confrontation with working and social pressures.

Physicians and specialists through the recognition of causes and symptoms of the stress can set to remove the effects of that. Also by using tools for recognition of the stress-generating factors in human the below-mentioned appropriate ways have been recommended: awareness of the physical condition, awareness of the possible reactions your body would show in the face of stress-generating factors can increase individual's capacity. Some persons are sensitive against the air, time and occupational issues rather than against the pressure imposed on their body. It is noteworthy that the human body diagnoses stress much earlier than the mind. When human's mind is involved in finding or possibility of losing job the first effect of it like the reluctance to eating, discomfort in the stomach, headache and back pain appears in his body. It is noticeable that only by resolving the problem or elimination of relevant reason like concern from losing job physical discomfort gets resolved.

Correct breathing is necessity for peace of life. To be accustomed to incorrect breathing causes the failure in access of oxygen to the body and this act leads to less readiness in confronting the stress. An incorrect breathing causes the occurrence of concerns, depression, muscles cramp, headache and fatigue. If those who are suffering from this problem learn and realize the way of exercising the correct breathing and bring the breathing mode to normal condition they will achieve mental and intellectual peace and their body will be relaxed. Correct breathing and entrance of necessary oxygen into the body will improve a psychological, physical and mental state. Providing various methods and procedures of correct breathing is beyond the topic of this article.

Sports and physical exercises of urban life, existence of the technology and machine welfare opportunities led human to solve his needs with the least movement. Existence of means of communication, automobile, tramway, city train and other advanced instruments like computer and other equipment which can work simply by pressing a button caused human to use his physical power less day by day. On the other hand, ready-made meals and food full of edible fatty materials, sugar materials and other materials are available in various communities and their consumption usually is harmful for health. The reality is that human in every decade less and less use sports and physical motions. Meanwhile sports motivate the increase of endorphin generation in the brain.

Mental and physical exercises, custom of relaxation are a sort of meditation and freeing the mind and the body from conflicts surrounding him. But before anything body or corpus should be relaxed and comforted to avoid the tense condition. One recommended method is to lie back to the ground and not to think about anything. Or make yourself fully comfortable on a sofa or chair; free your mind of what harasses and occupies it, even temporarily, in order tranquillity and lightness to seize you. In the state of peace of mind you should inculcate in yourself not to be concerned any more. In fact, what teases the mind should be avoided because concern does not resolve a problem. The first effect and feature of mental and physical tranquillity is reflected in better coordination of body and

mind and possibility of solutions for problems become more practical. After this step, you will feel to what extent your muscles are out of cramp and tension.

Now you can experience a more advanced method. Meditation or exercise for revelation has spread among the religions of East Asian countries many centuries ago. There is a belief that the effect of revelation is as strong as of Valium but without side effects. Meditation for educating the mind is an attempt to focus on one thing within certain time period. What we will concentrate on is not very important and differs from culture to culture. Usually a person who is busy with educating the mind or revelation makes repeats of word or sentence in a loud or quiet voice. This act is called Mantra. Mantra can be a word, phrase short and brief prayer. In fact, Mantra means "a word that protects a human". Concentration on a topic or stable object such as fire or flower can increase the attention of human. In this exercise everything can be chosen for concentration of human's attention. One of the key features of the meditation or educating the mind is to practice the mind to think about only one thing during certain period of time. It should be noted that the nature of mind is so that it will not stay in focus mode and during one lapse of time thousands of thoughts occur to the human mind and the mind at the time of meditation also is in such state. Effect of educating the mind appears at the time when it is implemented for many times and increased. Thus it is important to be done regularly. Usually stages of this exercise are:

- Sit cross-legged on the floor and put your hands on your knees, so that palms of your hands are up and tips of thumb and forefinger are stuck together (this setting is called the yoga).

- Think only about one thing and hold your mind over paying attention to various affairs to gradually focus your mind on a subject or anything. Then start to count numbers: one, two, three, ... And go on and say that it is not so difficult work; I do not think at all on different topics, think only about one thing and what I think about is the same thought that I revisit now. Repeating and continuing this exercise human understands that: if he pays attention to other things, it is impossible to be able to distance him from concern, fear and hatred unless he thinks only about one thing. No need to think about everything that occurs to mind, you can choose what you will think about. Various thoughts and issues that actually arrive at your mind can be divided into several categories: imposed ideas, frightening thoughts, favorite ideas, thoughts related to planning, memories, etc (11, p. 38).

Causes and factors in achieving peace:

An important question in this context is that how can humans achieve spiritual peace, what causes and factors help human in his achieving the spiritual peace and avoiding stress, which of the prepare background for mental health of human. According to Quranic verses and narratives one can say that some factors include (3, p. 90):

1 – Spiritual peace in the shadow of belief in God:

Basically, the faith leaves significant impact in the self of human and among the important results of the faith are peace and confidence. Because it increases self-confidence and human power in patience and bearing the hardships of life, it settles calm in human soul and brings convenience of thoughts to his inside, thus human is overwhelmed with happiness.

2 – Prayer

No doubt, human needs an important factor for escaping from despair, depression and anxiety in order to control and seize his spirit, to oblige him to avoid deviation from right path and crimes, to inspire him to spirit of cooperation, altruism, affection and love and to invigorate him when he is sad and depressed. Quran introduces the remembering of God as the best sedative and sanative for the hearts, and mentions the prayer as the best criterion, all the anxieties are inhibited by remembering God in different intervals, day and night.

3 - Prayer and worship

Prayer and worship are basically the work of the spirit. Prayer is one of the styles of bringing up the faith and creating the psychological calm. Prayer helps in relaxation and mental peace.

4 – Remembering (dhikr)

Dhikr means remembering and is one of forms of bringing up the faith and creating the psychological calm. Remembering reinforces the serious presence of God around and inside of human. Remembering of God is so good that even if someone mentions his name without knowing the sense, takes blessings and grace, let alone those who is aware of his names' meanings and inly directed at him.

5 – Repentance

It should be stated in relation to importance of and need to repentance that anyone may suffer in his life from error and guilt and feeling of guilt may cause the feeling of deficiency, anxiety and consternation by human, this sense of disobedience and disloyalty, harming the self and erasing the spirit can lead to complications of mental diseases and will prepare background for depression. Quran and Islamic teachings offer the method of repentance for the treatment of sin. Since repentance is a cause of learning the sin and strengthening the hope of human to divine satisfaction, and that is why it causes reduction of human anxiety.

6 – Sense of group affiliation or peace of a believer with a believer

Sense of group affiliation of an individual and attention to his active role in the society is too much important in human mental health. Individual affiliation to group and friendship of group toward the individual and human relations between them, is an important factor that helps worthily in formation of healthy personality and realization of safety of mind and human peace. Alfred Adler, a prominent psychiatrist was believing that any mentally ill will be treated the earlier be his relationship with people within the society the more and better.

7 – Calm of self in the light of patience and perseverance

The word of patience is used in Quran more than hundred times. If human learns and applies patience, becomes worthy personality, developed, balanced and active individual, such human is away from the concerns and does not experience stress.

8 – Satisfaction with destiny and fate

An important spiritual factor that wipes the sorrow and depression off human is satisfaction with divine destiny and fate. Human through knowing God leaves sorrow, concerns, anxiety, sense of futility and depression.

9 – Peace of mind in the shadow of optimism and realism

One of the factors that help in comfort of mind is sense of optimism and confidence to the people.

Optimism is a kind of confidence of mind against the pessimism that ceases the intellectual activity.

10 - Psychological peace and contentment

In Arab literature the notion of contentment (qana'ah) is used in the sense of satisfaction with one's share. Contentment causes mental and imaginal comfort.

11 - Marriage as cause of tranquillity and peace

Marriage contains many consequences including correct satisfaction of sexual instinct, getting away from egoism, attention to others, generation of new emotions and love, readiness to accept responsibility, high moral, increase of livelihood and creation of peace and confidence.

Conclusion

Contemporary life willy-nilly is concomitant with concerns, as a result creates stress. In return, for any kind of pressure an appropriate solution must be found either by rational coping with or escaping it. Stress generating factors are many and stress is a result of environmental interactions, impact of which is either excessive or low, and in both cases it causes psychological and physical pressure. Impact of the stress on the body and soul of human becomes apparent and can be observed. Usually exercising the muscles of the body reduces the stress. Depression, anger and aggression are consequences of the stress. The human either faces the stress or escapes it where choosing each of both ways physical and mental health has effective role. During stress, physical condition and secretions of the human body are out of balance and after elimination of it, return to the state of balance. One must face the stress or escape it. What is current today and recommended that the body and spirit must be strengthened so that it would be possible to face stress easily. But one must be aware of the physical condition and make use of proper breathing, make sports and take physical exercises and exercising mental and physical tranquility and meditation and practice all of them on the regular basis. It should be accepted that the stress exists as a social reality. Stress is constructive to a certain extent and stimulates and encourages the human. The human spends time

for doing a lot of works, but does not show so many propensities to creating readiness necessary to confront and cope constructively with the stress, human maybe refrains from spending time in this case. Stress is a part of life reality, it must be recognized and the solutions must be found for it.

REFERENCES

1. Alavi, Aminollah. Ways of coping with stress, nervous-psychological pressures in organization, public administration, issue 20, spring 1993.
2. Aldwin C.M. (1998) "Stress, coping and development", the Guilford Press, New York, p. 22
3. Baher, Hossein. Journal "Public administration", issues 32, 34 (stress and preventive management), 1996
4. Benson h. (1996). "Timeless healing", Fireside Book, New York, p. 208
5. Benson h., and Stuart E.M. (1993) "The wellness book. The comprehensive guide to maintaining health and treating stress related illness". Simon&Schuster. New York, pp. 108-109
6. Greenberg j.s. (2002) "Comprehensive stress management", Mc Graw – Hill, New York, pp. 106-109
7. Ornish d. (1990) "reversing heart disease", ballantine books, new york, p. 67
8. Patne R.L. (1988) "The individual differences in the study of occupational stress". In: Cooper C.P.&Paye R.L., (eds), Cause and coping and consequences of stress at work, Gohn Wiley & Sons. Toronto, p. 215
9. Pur Qasemi, Ali. "Prevention of stress caused by work", industry and safety, issue 41, February-March 2005
10. Robbins S.P. and Coulter M. (1999) "Management", Prentice Hall International Inc., London, p. 424
11. Saadat, Esfandyar "Exarticulation analysis of influence of the efficiency of the human resources", management knowledge, issue 33, summer and fall, 1996
12. Selye H. (1984) "The stress of life", McGraw, New York, p. 98
13. Turkington C.A. (1998) "Stress management", Mc Graw – Hill, New York, pp. 6-7
14. Terry Locklear. Stress management. Translated by Mahdi Hashtrudi, Danzhe Publications, 2006

İNGİLİZ DİLİNDE PREFİKSLER (ÖNEKLER)

THE PREFIXES IN THE ENGLISH LANGUAGE

ПРЕФИКСЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Рənahlı SURA*

Özet

Makalede İngiliz dilinde kullanılan prefiksler (önekler) araştırılmaktadır. Yazar önce eklerin formalaşması prosesini dikkate almaktadır. Sonra eklerin, daha sonra İngiliz dilinde kullanılan prefikslerin (öneklerin) kısımlandırılması ve kullanılmadaki problemleri araştırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: İngiliz, dil, prefiksler, yazar, kısımlandırılma.

Summary

The prefixes in the English language are investigated in the article. The author considered the process of formation of prefixes, and investigated the prefixes, also the problems of the classification and the use of prefixes in the English language.

Key words: English, language, prefixes, author, classification.

Dilçilik ədəbiyyatında şəkilçiləşmənin daxili fleksiya (umlaut və anlaut) növündən əlavə bu növləri göstərilir:

1. Mənasına görə şəkilçilərin növləri.
2. Söz kökünə münasibətdə tutduqları mövqeyə görə şəkilçilərinin növləri.

Kökə münasibətinə görə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq şəkilçiləri mənasına görə iki qrupa ayırırlar:

* Azərbaycan Tibb Universiteti

1. Sözdəyişdirici şəkilçilər – bu şəkilçilər sözə hansı mövqedən artırıldıqlarından asılı olmayaraq, sözdə leksik-semantik məna dəyişikliyi əmələ gətirir, onun yalnız qrammatik mənasını dəyişir, sözdə yeni qrammatik məna yaradır, məsələn, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlilik, zaman və s. şəkilçilər belələrindəndir.

2. Sözdüzəldici şəkilçilər – bu şəkilçilər də sözə hansı mövqedən artırılmaqdan asılı olmayaraq, sözdən yeni leksik-semantik mənalı yeni söz yaradır. Qrammatika kitablarında bu, morfoloji yolla söz yaradıcılığı adlanır.

Dil nəzəriyyəsinə həsr edilmiş əsərlərin bir qisminə şəkilçiləri (affiksləri) vəzifəsinə görə iki qrupa bölürlər:

- 1) suffiks – sözdüzəldici – derivation şəkilçilər;
- 2) fleksiya – sözdəyişdirici – relyasion şəkilçilər.

Azərbaycan dilində yazılmış “Dilçiliyə giriş” (1980) kitabının müəllifləri N.Məmmədov və A.Axundov işlənmə yerinə görə suffiksi son şəkilçi hesab edir, onun həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi olduğunu iddia edirlər: “... işlənmə yerinə görə şəkilçilər ön (prefiks), orta (infeks), son (suffiks) olmaq üzrə üç yerə (1, 161) bölünür”. “Suffiks sözün sonuna əlavə olunan morfemdir, həm sözlərin düzəldilməsinə və həm də qrammatik kateqoriyaların əmələ gəlməsinə xidmət edir” (1, 162).

Azərbaycan dilçiliyində kökə münasibətdə tutduğu mövqeyə görə şəkilçiləri üç qrupa bölürlər: ön şəkilçilər (prefisklər), orta şəkilçilər (infekslər) və son şəkilçilər (postfisklər). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində *postfiks* termini əvəzinə, yuxarıda göstəriləyi kimi, *suffiks* termini işlənilir. Təkcə bir əsərdə – Ə.Rəcəblinin “Dilçiliyə giriş kursundan mühazirə mətnləri” adlı əsərdə kökə münasibətdə işlənmə yerinə şəkilçilər fərqli şəkildə təsnif edilir. Müəllif əvvəlcə şəkilçilərin mənşəyi haqqında qısa məlumat verir: “Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, şəkilçilər tarixin dərinliklərində müstəqil, leksik-semantik sözlər olmuş, dilin inkişafı prosesində əvvəlcə leksik-semantik mənasını itirərək köməkçi sözlər sırasına keçmiş (qrammatikallaşmış – qrammatik vasitəyə çevrilmiş, daha sonra şəkilçiləşmişdir. Bunu VIII yüzilliyin ədəbi abidələri olan Orxon-Yenisey kitabələrinin faktlarını müasir Azərbaycan dilinin faktları ilə müqayisə etdikdə aydın görə bilirik

İsimplərdə Fellərdə

kağan mən – xaqanam kazğanur mən – qazanıram

kağan sən – xaqansan kazğanur sən – qazanırsan

kağan – xaqan (dır) kazğanur – qazanır

kağan biz – xaqanıq kazğanur biz – qazanırıq

kağan siz – xaqansınız kazğanur siz – qazanırsınız

“İrk bitig” kitabəsində hətta ol “o” əvəzliyi üçüncü şəxsin təkində xəbərlilik şəkilçisi kimi işlənir: edgü ol – yaxşıdır” (2, 102-103).

Ə.Rəcəbli dünya dillərində kökə münasibətdə işlənmə yerinə görə şəkilçilərin (affikslərin) aşağıdakı tiplərinin işləndiyini göstərir:

1. Prefikslər. Sözün əvvəlinə artırılan şəkilçilərə prefikslər deyilir. Prefikslər ən çox flektiv dillərdə olur. Məsələn, rus dilində *вход, выход, доход, проход, прuxод, xод, заход, переход, преход, cход, отxод* sözlərində *в, вы, до, про, прu, y, за, nepe, npe, c, om* morfemləri prefikslərdir. Fars dilində *basəfa, namərd, binəsil, miqoft* sözlərində *ba, bi, na, mi* morfemləri də prefiksdir.

2. Postfikslər. Sözün sonuna artırılan şəkilçilərə postfikslər deyilir. Postfikslər ən çox aqqlütinativ dillərdə yayılmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində məktəb-lil-lər-i-miz-dən-dir sözündə kökdən sonra işlənən altı şəkilçi postfiksdir. Postfikslər flektiv dillərdə də işlənir. Məsələn, rus dilində *завод-а, завод-е, завод-ах, завод-ами* sözlərində *а, е, ах, ами* morfemləri postfiksdir.

3. İnfikslər. Sözün ortasına artırılan şəkilçiyə infiks deyilir. Məsələn, latın dilində *findere* “parçalamaq, doğramaq” felinin keçmiş zamanında *fidt* “doğramışam”, indiki zamanda *findo* “doğrayıram” şəklində olur. İndiki zamanda işlənmiş *findo* sözündə *n* morfemi infiksdir. Tağal dilində *sulat* “məktub” – *sumuldt* “yazılmış”, *pasok* “giriş” – *pamasok* “girmək”, *patay* “ölü” – *pinatay* “öldürüldü” sözlərindəki *um* və *in* morfemləri infiksdir.

4. İnterfikslər. Mürəkkəb söz yaradıcılığında iki sözün arasında işlənən morfem interfiks adlanır. Məsələn, alman dilində *Dampf-s-schiff* “paroxod”, rus dilində *par-o-voz*, Azərbaycan dilində *üz-bə-üz, qaç-ha-qaç, rəng-a-rəng* sözlərində mürəkkəb sözün komponentlərini birləşdirən *s, o, bə, ha, a* morfemləri interfiksdir.

5. Konfikslər. Prefiks və psotfiksin kombinasiyasından əmələ gələn şəkilçiyə konfiks deyilir. Belə şəkilçilərdə prefiks sözün önünə, postfiks sözün sonuna artırılır. Bu tip şəkilçini düsturla belə göstərmək olar: *prefisk+kök+postfiks*. Məsələn, alman dilində *loben* “tərifləmək” – *ge-lob-t* “təriflənmiş”, rus dilində *pod-stakan-çik, pred-ban-nik* sözlərində kökdən əvvəl və sonra işlənən morfemlər konfiksdir.

6. Transfiks. Konsonant dillərdə samitlərin arasına artırılan morfemlərə (saitlərə) transfiks deyilir; məsələn:

Qədim yəhudi dilində

ГНБ “oğurluq” НТН “vermə”

ГНoБ “oğurlamaq” НТoН “vermək”

ГаНаБ “oğurladı” НаТаН “verdi”

ГоНəБ “oğurlayan” (oğru) НoрəН “verən”

ГаНиБ “oğurlanan” (əşya) НаТиН “verilən”

Ərəb dilində

КТВ “yazı” КТЛ “qətl”

КəТəВə “yazdı” КəТəЛə “öldürdü”

KuTiBə “yazıldı” KuTiLə “öldürüldü”

KaTiBu “yazan” (katib) KaTiLu “öldürən” (qatil)

KiTaBu “yazılan” KiTaLu “öldürülən”

uKTuB “yaz” uKTuL “öldür”

7. Daxili fleksiya. Dünyanın bəzi dillərində qrammatik mənə söz kökünün dəyişməsi, daxili fleksiya ilə ifadə olunur. Belə qrammatik vasitə ən çox flektiv dillərdə özünü göstərir. Daxili fleksiyanın iki tipi vardır: umlaut və anlaut.

a) Umlaut. Umlaut özünü saitlərinin önsıra saitlərinə keçməsinə göstərir; bu, qalın saitlərin incələşməsi hadisəsidir. Bu hadisə flektiv dillərdən ən çox alman dilində büruzə çıxır, lakin o, ingilis dilində də müşahidə olunur. Məsələn:

mouse “siçan” – mice “siçanlar”

foot “ayaq” – feet “ayaqlar”

tooth “diş” – teeth “dişlər”

child “uşaq” – children “uşaqlar”

b) Anlaut. Bəzən dünya dillərindən bəzilərinə (məsələn, ingilis və alman dillərində) bəzən saitlərin, bəzilərinə (məsələn, rus dilində - çeredovaniye soqlasnix) samitlərin dəyişməsi qrammatik mənənin, bəzən hətta semantik mənənin dəyişməsi hadisəsi baş verir. Bu hadisə dilçilikdə anlaut adlanır. Məsələn, ingilis dilində:

sing “oxumaq”, sang “oxumuşdur”, sung “oxunmuş”, song “nəğmə”.

Rus dilində: беречь - “qorumaq”, беречь - “qoruyuram”, бережешь - “qoruyursan” (ç>q>j), мочь - “bacarmaq”, могу - “bacarıram”, можешь - “bacarırsan” və s. (2, 102-105).

Şəkilçilərin uyğun təsnifinə rus dilçiliyində də rast gəlmək olar. Məsələn, A.A.Reformatskinin “Введение в языкознание” (M., 1967) adlı əsərində şəkilçilərin təsnifi haqqında ətraflı məlumat verilir (3, 263-270).

İngilis dilinin qrammatik quruluşuna aid ingilis dilində yazılmış monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərində, habelə digər dillərdə (məsələn, Azərbaycan və rus dillərində) yazılmış əsərlərdə, ingilis dilinin praktik və nəzəri qrammatikalarında ingilis dilində işlənən prefisklər haqqında məlumata rast gəlmək olar. Azərbaycan dilçiləri İ.Rəhimov və T.Hidayətzadə “İngilis dilinin praktik qrammatikası” kitabında ingilis dilində işlənən prefisklərə aid geniş məlumat verilir: “İngilis dilində düzəltmə sözlər törəmə və mürəkkəb sözlər qrupuna bölünür.

Törəmə sözlər aşağıdakı qayda ilə əmələ gəlir:

- a) sözdəki vurğunun dəyişməsi vasitəsilə əmələ gələn sözlər;
- b) sözün tələffüzü və yazısı dəyişmədən əmələ gələn yeni sözlər;
- c) səslərin əvəzlənməsi vasitəsilə əmələ gələn yeni sözlər;

ç) şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn yeni sözlər” (4, 268).

Müəlliflər şəkilçiləri iki qrupa ayırırlar: prefikslər və suffikslər. Onlar prefikslər haqqında ətraflı danışır, habelə göstərirlər ki, prefikslər sözün mənasını dəyişir, lakin sözü bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə çevirmir; məsələn:

happy (sifət) “xoşbəxt” – unhappy (sifət) “bədbəxt”

to like (fel) “xoşlamaq” – to dislike (fel) “xoşlamamaq”

Kitab praktik qrammatika olduğu üçün müəlliflər hər bir ayrıca prefiks haqqında geniş danışılır və bolluca nümunələr gətirirlər, lakin biz bu kiçik həcmli məqalədə belə geniş imkana malik olmadığımız üçün müəlliflərin araşdırdıqları prefikslər haqqında qısa məlumat verəcəyik.

un – prefiksi: sifətlərə və fellərə qoşulur və zidd, əks mənə əmələ gətirir; məsələn:

certain “müəyyən” – uncertain “qeyri-müəyyən”;

known “məlum” – unknown “naməlum”

to button “düymələmək” – to unbutton “düyməni açmaq”;

to dress “geyinmək” – to undress “soyunmaq” və s.

in – prefiksi:

definite “müəyyən” – indefinite “qeyri-müəyyən”;

direct “vasitəsiz” – indirect “vasitəli” və s.

dis – prefiksi - həm inkar, həm də əks mənə əmələ gətirir:

to like “xoşlamaq” – to dislike “xoşlamamaq”;

to appear “peyda olmaq” – to disappear “gözdən itmək”;

honest “vicdanlı” – dishonest “vəcdansız”

non – prefiksi:

effective “effektli” – non-effective “effektsiz”;

productive “məhsuldar” – non-productive “qeyri-məhsuldar” və s.

re – prefiksi – yenidən, təkrar mənası əmələ gətirir:

to open “açmaq” – to reopen “yenidən açmaq”;

to write “yazmaq” – to rewrite “yenidən yazmaq” və s.

mis – prefiksi – *səhv* mənası yaradır:

to hear “eşitmək” – to mishear “səhv eşitmək”;

to understand “başa salmaq” – to misunderstand “səhv anlamaq” və s.

over – prefiksi – *çoxalmaq* mənası yaradır:

to load “yükləmək” – to overload “həddindən artıq yükləmək”;

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

to produce “istehsal etmək” – to overproduce “həddindən artıq istehsal etmək”
və s.

under – prefiksi – *az* mənası əmələ gətirir:

to value “qiymətləndirmək” – to undervalue “az qiymətləndirmək”;

to pay “haqqını vermək” – to underpay “qiymətindən kəsmək” və s.

pre – prefiksi – *əvvəl* mənası yaradır:

revolutionary “inqilabi” – prerevolutionary “inqilabdan əvvəlki”;

war “müharibə” – prewar “müharibədən əvvəl” və s.

post – prefiksi – *sonra* mənası əmələ gətirir:

revolutionary “inqilabi” – postrevolutionary “inqilabdan sonrakı” və s.

anti – prefiksi – *zidd, əks* mənası əmələ gətirir:

fascist “faşist” – antifascist “anti-faşist”

imperialist “imperialist” – antiimperialist “anti-imperialist” və s.

counter – prefiksi – *kontr, əks* mənası verir:

attack “hücum” – counter-attack “əks hücum”;

blow “zərbə” – conter-blow “əks zərbə” və s.

co – prefiksi – *birgəlik* mənası yaradır:

author “müəllif” – co-author “həmmüəllif”;

operation “fəaliyyət” – co-operation “birgə fəaliyyət” və s.

inter – prefiksi – *arasında* mənası əmələ gətirir:

national “milli” – international “millətlərarası, beynəlmiləl”;

dependent “asılı” – interdependent “qarşılıqlı asılı” və s.

ex – prefiksi – *sabiq, keçmiş* mənası yaradır:

president “president” – ex-president “eks (keçmiş) president”;

minister “nazir” – ex-minister “eks (keçmiş) nazir” və s.

ultra – prefiksi – *ziyadə, ifrat* mənası yaradır:

violet “bənövşəyi” – ultra-violet “ultra bənövşəyi”;

en – prefiksi – isim və sifətlərə artırıldıqda uyğun mənalı fel düzəldir:

large “geniş” – to enlarge “genişləndirmək”;

rich “varlı, dövlətli” – to enrich “varlanmaq” və s. (4, 273).

Başqa bir Azərbaycan dilçisi – O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” adlı dərslində prefisklərdən, demək olar ki, bəhs etmir, lakin onun unhappiness, reconstruction tipli sözləri un+happi+ness, re+construct+tion şəklində bölməsi (5, 11) göstərir ki, ingilis dilində prefisklərin mövcudluğu müəllifə bəllidir.

Rus dilçisi M.A.Belyayev ingilis dilində məhsuldar işlənən prefiskləri belə təsnif edir:

1. İsim və sifətlərə artırıldıqda inkarlıq mənası əmələ gətirən prefikslər: un, dis.
2. Fellərə artırıldıqda hərəkətin əksi mənası yaradan prefikslər: un, dis, de.

Bundan başqa müəllif pre, re, sub prefiklərini də araşdırır (6, 325).

Tanınmış dilçi M.Y.Blox “İngilis dilinin nəzəri qrammatikası kursu” (7) adlı əsərində prefikslərə aid geniş məlumat verir. İngilis dilində işlənən prefikslərə aid müfəssəl məlumata V.L.Kauşanskayanın “İngilis dili qrammatikası” adlı əsərində də rast gəlmək olar.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1980.
2. Rəcəbli Ə. “Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı, 2008.
3. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1976.
4. Rəhimov İ., Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası, Bakı, 1965.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1986.
6. Беляев М.А. Грамматика английского языка. М., 1976.
7. Bloch M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. М., 2006.
8. Каушанская В.Л. Грамматика английского языка. Ленинград, 1973.

**К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ТУРОК
СПОСОБАМ ВЫРАЖЕНИЯ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ
ОТНОШЕНИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ**

**RUS DİLİNDE AD VE SIFAT TAMLAMALARININ
TÜRK ÖĞRENCİLERİNE ÖĞRETİLMESİNE DAİR**

**ABOUT TEACHING TURKISH STUDENTS THE WAYS OF
EXPRESSING ATTRIBUTIVE COMBINATIONS IN RUSSIAN**

Vefa Fereçkızı ALİYEVA*

Özet

Makalede Rus ve Türk dillerinde ad ve sıfat tamlamalarının belirtme usülleri karşılaştırmalı biçimde tetkik edilmiştir. Türk öğrencilerin Rusça'da ad ve sıfat tamlamalarının belirtme usüllerini daha iyi kavramaları için alıştırma sistemi sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: eğitim, dil, karşılaştırma, alıştırma sistemi

Summary

In this article the ways of expressing attributive combinations in Russian and Turkic languages have been studied comparatively. A system of exercises have been presented in order to be learnt the ways of expressing attributive combinations in Russian by Turkish Students very well.

Key words: education, language, comparison, exercise system

В сегодняшнем Азербайджане статус русского языка как учебного предмета по сравнению с предыдущими годами советского периода

* Azərbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi Öğretim Üyesi

претерпел определенным изменениям. Это связано с объективными общественно-политическими событиями конца 80-х - начала 90-х годов. Новый статус русского языка как языка иностранного, повышенный интерес к изучению английского языка, открытие иностранных фирм с привлечением местных специалистов, отток русскоязычного населения – все это объективно сократило потребность в русском языке. Несмотря на это, рост прямых производственных и научных связей специалистов разных профилей Азербайджана и России сохраняет высокую мотивацию изучения русского языка в республике в целях научного, профессионального и делового общения. Знание русского языка необходимо не только студентам азербайджанцам, но и студентам-иностранцам, приезжающим в Азербайджан для получения высшего образования на русском языке. Русский язык открывает для них доступ к научным источникам по будущей профессии, написанным на русском языке и еще непереведенным на их родной язык.

Отметим, что основной контингент приезжающих в Баку на учебу иностранных граждан – это студенты-турки. Соответственно, многие турецкие студенты, приехавшие на учебу в Азербайджан, ставят перед собой две цели: получить конкретную специальность и овладеть русским языком. Тем более, что в период интеграции в Европейское Сообщество в Турецком государстве изучению иностранных языков, в том числе и русского как одного из шести мировых языков, уделяется большое значение. Интерес к русскому в Турции начинается с периода Османской Империи и продолжается до сегодняшнего дня. В 1883 году впервые был осуществлен перевод на турецкий язык комедия Александра Грибоедова «Горе от ума» (Türkan, 2003: 70). Каждый год число переводов с русского на турецкий становится все больше и больше. В турецких вузах преподается русский язык как один из иностранных языков. В некоторых университетах есть факультеты русского языка и литературы.

Основная задача при обучении русскому языку состоит в том, чтобы научить студентов-турок общению на русском языке. Для достижения этой цели необходимо выяснить, с какими трудностями встречаются тюркоязычные студенты при изучении русского языка. Это обстоятельство подчеркивает необходимость разработки методических проблем сопоставительного анализа конкретных грамматических явлений русского и родного языков студентов-турок.

Коренным и наиболее существенным отличием, образующим ярко выраженный контраст в морфологической системе русского и турецкого языков, является отсутствие в турецком языке категории рода. Сопоставительное изучение морфолого-синтаксических категорий русского и турецкого языков приводит к выводу, что наиболее серьезные затруднения вызывает у студентов-турок усвоение способов построения русских речевых конструкций с категорией рода, не имеющих аналога в родном языке. Этим в

большой степени определяются трудности восприятия и усвоения турками способов выражения определительных отношений в русском языке.

Опыт работы подсказывает нам, что одним из сложных вопросов в процессе изучения русского языка для студентов- иностранцев, родной язык которых относится к группе тюркских языков, является вопрос согласования. Для русского языка характерно согласование в роде, числе и падеже определителей с определяемыми словами (Волгина,2000:35). В турецком языке понятие согласованности и несогласованности сильно отличается от русского языка.

В современном турецком языке можно установить два типа согласования имен: полное согласование, представленное в структурном типе Ирп + Ир³ (имена в родительном падеже + имена в третьем лице), и неполное согласование представленное в структурном типе Ир + Ирс (имена + имена существительные) (Баскаков,1962:37). Полным согласованием имен можно назвать связь членов такого словосочетания, в котором и само определение, и определяемое им имя имеют специальные морфологические показатели – аффикс принадлежности 3-го лица. Например: **Kılıç yarası sağalır, lisan yarası sağalmaz** - Рана от меча заживает, рана от языка зажить не может (дословно: Рана меча (т.е. нанесенная мечом) и рана языка (т.е. нанесенная языком). Ближе всего турецкий вариант выражения определительных отношений русскому несогласованному определению.

Семантическое различие словосочетаний с полным и неполным согласованием заключается в том, что первое выражают поссессивные отношения составляющих их членов, например: **Sözünün eri ol – Будь хозяином своего слова.**

В широком смысле словосочетания с полным согласованием выражают отношения двух предметов, из которых первый обозначает ограничивающее видовое качество второго.

Лексико-морфологические различия словосочетаний с полным и неполным согласованием заключается главным образом в различном участии частей речи в этих словосочетаниях. По традиции словосочетания, которые создаются с полным и неполным согласованием членов (турецкий изафет) определяются как сочетания двух имен существительных.

Действительно, имена существительные весьма часто образуют подобные словосочетания, которые создаются с помощью таких типичных для имен существительных грамматических категорий, как склонение (аффикс родительного падежа у определения) и категория принадлежности свойственны этим частям речи.

Следует также отметить, что члены словосочетаний с полным согласованием могут согласовываться во всех трех лицах.

Словосочетания с полным согласованием способны включать между своими членами отдельные слова или целые словосочетания. Определения,

стоящие перед членами словосочетаний с полным согласованием, относятся к этим членам: **akıllı babanın akılsız evladı**– глупое чадо умного отца, **tok evin aç kedisi**– голодная кошка в сытом доме

Таким образом, словосочетания с полным согласованием ввиду большого количества формальных средств связи (присутствие аффикса родительного падежа у определения), имеют меньшую, чем у словосочетаний с неполным согласованием, спаянность своих членов, что препятствует включению между ними каких-либо слов.

Билингвальное описание двух типов согласования, специфика их употребления в турецком языке позволили выявлять максимум различия по сравнению со способами выражения определительных отношений в русском языке.

1. Частичное или полное отсутствие лексическо-грамматического соответствия в русском языке.

2. Фиксированный грамматически обусловленный порядок расположения компонентов словосочетания с определительным значением.

3. Наличие единых семантико-синтаксических компонентов, в которых определяющее тесно сливается с определяемым, что является особенностью турецких определительных отношений.

При работе со студентами-турками мы предложили специальную систему упражнений, направленных на усвоение способов выражения определительных отношений в русском языке, который позволяет им легче усваивать соответственный материал. Данные упражнения были разделены на две группы. В первую группу включены языковые и речевые упражнения, в которых выражения определительных отношений в русском и турецком языках совпадали. Во вторую группу вошли языковые и речевые упражнения, в которых выражения определительных в двух контрастирующих языках не совпадали.

В этой системе были предложены следующие типы упражнений, направленные на совершенствование умений конструирования словосочетаний с определительными отношениями.

1. Упражнения на совершенствование языковых знаний,

2. Упражнения учитывающие общие черты и специфику рассматриваемых языковых средств.

3. Упражнения на совершенствование речевых знаний, умений и навыков.

Приведем примеры рекомендуемых нами системы упражнений 2 группы.

A. Структура выражения определительных отношений, совпадающих в русском и турецком языках.

Упражнение 1. В данных предложениях найдите согласованные определительные словосочетания (Aıştırma 1.Cümlelerde belirtili ad tamlamasını bulunuz)

1. Его брат провел отпуск в горах Кавказа.
2. Его возвращение обрадовало всех.
3. Их семья была очень большой.

Упражнение 2. Замените перечисленные ниже несогласованные определительные словосочетания согласованными. (Alıştırma 2. Belirtisiz ad tamlamalarını belirtili ad tamlamalarına dönüştürün).

- юноша 20 лет
- дом из камня
- кастрюля из стекла
- рубашка в клетку
- шкаф для книг

Б. Структура выражения определительных отношений, несовпадающих в русском и турецком языках

Упражнение 1. Прочитайте предложения. Поставьте вопросы к выделенным определениям. (Alıştırma 1. Cümleleri okuyunuz. Altı çizili kelimelere göre vi bakımından uygun olan soruyu sorunuz.

1. Ему очень нравились детские фотографии сына.
2. Человек, кипучей энергии, интересовался всеми делами нашего завода.
3. Река Нева впадает в Финский залив.
4. Великий русский ученый М.В. Ломоносов жил в XVIII веке.
5. Тучи небесные, вечные странники.

Упражнение 2. Замените перечисленные ниже несогласованные определительные словосочетания согласованными. (Alıştırma 2. Belirtisiz ad tamlamalarından belirtili ad tamlamaları oluşturunuz)

- лодка с парусом
- дверь на балкон
- шум на улице
- собрание студентов
- смех детей

Упражнение 3. Продолжаем знакомиться с Москвой. а) Подтвердите высказывания собеседника; б) Ответьте на его вопрос. (Alıştırma 3. Moskova'yla ilgili bilgi edinelim. a) Soruya kısa yanıt veriniz. b) Soruya açıklayıcı bir yanıt veriniz.

а) С.: - Вы знаете, что в Москве есть кинотеатр «Баку»? Это новый кинотеатр.

А.: - Да, это новый кинотеатр. Я знаю.

б) С.: - Исторический музей – это новый или старый музей?

А.: - Исторический музей – это старый музей.

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

1) В Москве есть Большой театр? (это старый театр); Исторический музей? (это старый музей); Московский государственный университет – МГУ? (это старый университет); Концертный зал им. П.И. Чайковского? (это старый концертный зал); Российский университет дружбы народов? (это новый университет).

2) В Москве есть Красная площадь? (это старая площадь); Государственная историческая библиотека? (это старая библиотека); станция метро «Пушкинская»? (это новая станция); станция метро «Охотный ряд»? (это старая станция).

Комментарии: (к упражнениям)

1) Обратите внимание: в упражнениях первой группы согласованные определительные словосочетания в русском и турецком языках совпадают.

Сравните

согласованные определительные словосочетания в русском языке: его брат его возвращение их семья	согласованные определительные словосочетания в турецком языке: onun kardeşi onun dönüşü onların ailesi
--	---

2) Обратите внимание: несогласованные определительные словосочетания в русском языке совпадают с несогласованными определительными словосочетаниями в турецком.

Сравните:

несогласованное определительное словосочетания в русском языке: дом из камня шкаф для книг	несогласованное определительное словосочетание в турецком языке: taş ev kitap dolabı
--	--

3) Обратите внимание, в упражнениях второй группы согласованные определительные словосочетания в русском языке являются не согласованными (не притяжательными) в турецком языке.

Сравните:

согласованные определительные словосочетания в русском языке: детские фотографии Финский залив русский ученый новая станция	несогласованные определительные словосочетания в турецком языке: çocukluk fotoğrafları Fin körfezi Rus bilgini yeni istasyon
---	--

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

4) Обратите внимание: несогласованные определительные словосочетания в русском языке являются согласованными в турецком.

Сравните

несогласованные определительные словосочетания в русском языке: дверь на балкон шум на улице собрание студентов	согласованные определительные словосочетания в турецком языке: balkonun kapısı sokağın kalabalığı öğrencilerin toplantısı
--	--

Таким образом, трудности усвоения языковых средств в структуре русских определительных словосочетаний для тюркоязычных студентов определяются:

1. Расхождением в функциях родительного падежа (в русском) и притяжательного падежа в турецком;
2. Отсутствием в русском языке морфологической категории принадлежности – одной из основных категорий турецкого языка;
3. Различиями в сочетаемости слов и порядком их расположения;
4. Различиями в типах и формах грамматической связи.

Выражаем надежду, что предлагаемые нами лингвометодические рекомендации помогут преподавателям русского языка в турецкой аудитории в их практической работе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., Высшая школа, 1962, 632 с.
2. Волгина Н.С. Синтаксис современного русского языка: Учебник. М.: Агар, 2000, 416 с.
3. Türkan O., Cumhuriyet Dönemi Öncesi Rus Edebiyatından Türkçeye Yapılan Çeviriler Üzerine, 2003, Littera 4. Online

**“BÜTÜN DEYİLƏNLƏRƏ RƏĞMƏN VƏYA
AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH QACAR”
TARİXİ PİYESİNDƏ GERÇƏKLİYİN BƏDİİ İNİKASI”**

**“FINNALLIY...OR MAHOMMED SHAH QAJAR “
HISTORICAL PIESE OF ARTISTIC REALITY.**

**«КО ВСЕМУ СКАЗАННОМУ ИЛИ АГА МАГОМЕД ШАХ
ГАДЖАР» ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЬЕС ХУДОЖЕСТВЕННОЕ
ОТБРАЖЕНИЕ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ.**

Dr. Yeganə Bilalqızı MIRZƏYEVA *

*İnsan bir-birinə zidd olan elə
aməllərdən rəsm edilib ki, bəzən xeyir
mələyi onun saflığına həsəd aparır,
bəzən də şeytan özü onun tutduğu
aməllərə mat-məəttəl qalır.*

C.Rumi

Özet

Bildiride Azərbaycan tiyatro yazarı Ali Amirli'nin “Tüm Söylenenlere Rağmen ve ya Ağa Muhammed Şah Kacar” eserinin tahlili yer almışdır. Tarihi konuya müracət etməklə yazarın amacı tarihi şahıs olan Kacar hakkında şimdiyə kadar olan təsəvvurları yıkmakla bərabər, okuyucuda hakimiyyət və ədalət məsələləri ilə ilgili düşüncə yaratmaqdır. Aynı zamanda insanın iç mücadelesi nedeni ilə kamillik zirvesinə yüksələbilmesi və yəhud rezil durumuna inebileceği ilə ilgili düşüncələr də yer alıyır.

Anahtar kelimələr: Ali Amirli, kalp, nəfis, tarix, insan, hakimiyyət, ədalət.

* Bakü Devlet Üniversitesi Edebiyat Bölümü Araştırmacısı

Summary

The play of Azerbaijan dramatist Ali Amirli titled “Despite of what was said or Aga Mohammad shah Gajar” is analyzed in this article. The purpose of the writer in referring to the history is to change the negative ideas about Khajar until today and create imaginations about the issues related to power and justice. The writer also describes persons inner struggle, the reaching high level of perfection and the stooping to the state of meannes.

Key words: Ali Amirli, soul, passion, history, human, power, justice.

“Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd Şah Qacar” tarixi mövzulu pyesi həqiqətən adı ilə tam bir mütənasiblik təşkil edir. Əslində tarixi faktlara əsaslanmış, qaynağını tarixdən almasına baxmayaraq, əsər yazıçı təxəyyülünə tabe etdirilmiş, tarixi əsər olmaqdan çıxaraq mənəvi fonda və psixoloji müstəvidə əks etdirilmişdir. Tarixin obyektı və subyektı olan insan bütün yaradılmışlar kimi cütlükdən ibarətdir. Mənfi və müsbət, pis və yaxşı, ədalət və ədalətsizlik, qəzəb və mərhəmət, sevgi və nifrət. Məhz bu təzadların içində çırpınan, durmadan axtarışlar edən, bütün çətinliklərə, maneələrə baxmadan pislıkdən yaxşılığa, haqqa yol tutan, adıdan da adı insanın daxili çarpışmalarından söz açır müəllif. Baxmayaraq ki, adı dediyimiz bu insan bir şahənşahdır. Şahənşah da olsa hər bir adı insanın sahib olduğu dəyərlərə sahibdir. Tarixi mövzulu bu əsərin əslində psixoloji fonda və bir insanın daxilində yaşanan təzadlı hallardan söhbət ediləcəğini müəllifin seçdiyi epıqraf xəbər verir. Dahi sufi şair olan Mövlana Cəlaləddin Rumidən gətirilən sitat bir mayak kimi əsərin süjet xəttinə işıq salır: “İnsan bir-birinə zidd olan elə əməllərdən rəsm edilib ki, bəzən xeyir mələyi onun saflığına həsəd aparır, bəzən də şeytan özü onun tutduğu əməllərə mat-məəttəl qalır” (Əmirli, 2006:518).

Əli Əmirlinin dramaturji yaradıcılığının milli teatr sənətimizin, ədəbiyyatımızın XX əsrdə müxtəlif səbəblərdən yan keçdiyi mövzu və problemlərə üz tutması bir çox məsələlərin müzakirəsinə təkən rolunu oynaya bilər. İnsanın daxili dünyası, qəlbi, qəlbində mələk və şeytan mübarizəsi, eşq, məhəbbət, ilahi eşq, Yaradana ibadət mövzusu Klassik Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin aparıcı problemi olması səbəbilə onun konkret təzahür formalarından və əksindən danışmağa lüzum yoxdur. Şərq sənətçisini, ədəbiyyatçısını məişət və onun problemləri düşündürmürdü. Bu səbəbdən də qəlb, ilahi eşq, qəlbə şeytani və mələk sifətlərinin mübarizəsi, insan və onun mahiyyəti, nədirliyi məsələsi bir qayda olaraq poeziyamızda, ədəbi yaradıcılıqda ilahi qatı təşkil edirdi.

Qərbi Avropa və Şərq ədəbiyyatı, sənəti ta qədim zamanlardan bu mövzuların məhz ilahi aspektinə üstünlük verirdi, amma XIX əsrdən bu yana çox geniş yer tutan ruh, mənəviyyat, ruhun və ya nəfsin istəkləri, tələbləri, anlayışları tədricən “psixologiya” mənasına qədər endirildi. Məlum faktdır ki, tariximizin bəlli bir hissəsi yad təfəkkürün, daha doğrusu ideologiyanın hökmü altında yaşandığından

bir çox problemlərin içində nəfs, qəlb mövzusu yasaqlanmışdı. Bu da öz növbəsində təbii olaraq dünyalarımızın mənzərəsinin kasadlaşmasına səbəb oldu.

Bu gün kiçik sayda olsa da bir sıra digər əsərlərdə olduğu kimi Əli Əmirli də pyesi ilə birbaşa siyasi-ictimai kontekstlə bağlanan bu mövzuya yeni təkan, yeni nəfəs gətirməklə yeni baxış bucağından yanaşmaqla bu əbədi problem sanki öz çağdaş təcəssümünü tapdı.

Günümüzdə dünya ədəbi və dramaturji prosesinin nəbzini duyan yazıçılar onları düşündürən problemləri ekzistensialist fəlsəfənin ən mürəkkəb nöqtəsində - var olma və yox olmaların kəşifən məkanında görür, araşdırır və dramaturji formada təsvir edir. Az sayda yeni yazarlarımız kimi Əli Əmirli üçün də “yox olma” - “ölüm” həlledici amil deyil, o “var olmanın” - “yaşamın” bütün vacib şərtlərini qiymətləndirən meyar, insan ruhunun daxilində yaşanan proseslərin məhz bu məhək daşına çevrilir. Məhz bu səbəbdən maraqlıdır ki, əslində pyes süjet xətti etibarilə bir faciə ilə bitsə də, müəllif əbədi və mahiyyətə faciəvi konfliktin həllində bədbin nəticələrə gəlmir.

Əli Əmirlinin tarixi mövzuda yazılmış son pyesləri olan “Mesenat” və “Ağa Məhəmməd şah Qacar” hətta məişət mövzulu “Hasarın o biri üzü” pyesləri aşkar göstərir ki, Əli Əmirli milli dramaturgiyamızda o qədər də yer tapmamış psixanalitik meyilli poetik konfliktlərin gerçəkləşdirilməsinə meyillidir və bu poetikasını ardıcıl olaraq işləməkdədir.

Təbii ki, bu, bəyənilən haldır. Çünki “pyeslər insan ruhunun yaşamını əks etdirmək üçün yazılır. Pyeslər hər birimizin içində həmişəlik qurulan sehrli teatr üçün yazılır” (Əlizadə 1998:3).

Qeyd olunanları daha dolğun anlamaq üçün əsərin süjet xəttinə nəzər salmaq lazımdır. Beləliklə, Mövlananın sözləri ilə başlayan müəllif süjet boyu göstərmək istəyir ki, insanın yaşadığı hadisələr mahiyyət və nəticə etibarilə onun qəlbində yaşanan proseslərdən asılıdır. Belə ki, qəlbində həm mələk, həm də şeytan gəzdirən insanın xarici halı onun daxili halından xəbər verir.

Əsərin mahiyyətinə uyğun olaraq təzadları qarşılaşdıran müəllif ilk sətirlərdən müqayisəyə başlayır. Belə ki, zahirən parıltılı həyat tərzi içində olan şahın daxili dünyası sönükdür.

Fizioloji varlıq olmadan öncə psixoloji varlıq olan insan yarandığı gündən günümüzə qədər daxili dünyasını araşdırmaqdadır. Təzadlardan və ya əksliklərin vəhdətindən təşkil olunmuş, eyni zamanda səbəb-nəticə zəncirindən ibarət suallar dairəsində çırpınan insanın - istər sultan olsun, istərsə də qul - sualları tükənmir, hər yeni cavab yeni bir sual doğurur. Əsər artıq ilk sətirlərindən təzadlı daxili aləmin inikası olan təzadlı xarici aləmin təsviri ilə başlayır. İnsanın xarici aləmi, mühiti onun daxili aləmindən xəbər verir. Bu səbəbdən də müəllif Mövlananın sözləri ilə başlayaraq insanın daxili dünyasının belə əksliklərin vəhdətindən və ya təzadlardan təşkil olunduğunu göstərərək, diqqəti şahın sarayının təsvirinə yönəldir. Sarayın xarici abu-havası Qacarin daxili dünyasından xəbər verir.

“Qaş-daşlarla bəzədilmiş şahlıq taxtı ala – qaranlıq səhnənin tən ortasıdır. Var-dövlət rəmzi olan az sayda əşyalar səhnənin asketik təsirini azalda bilmir. Qara və orda-burda işildayan qızılı rənglər gülməyən, sevinməyən, taleyinə bədbəxtlik möhürü vurulmuş insanın - hökmdarın əhvali - ruhiyyəsinə uyğun olan nigaranlıq və gərginlik ovqatı yaradır” (Əmirli,2006:519). Beləliklə, insanın hökmdar belə olması onun daxili, mənəvi problemlərdən azad ola biləcəyinə qətiyyənlə dəlalət etmir. Qacar ətrafındakı insanların hökmdarı olsa da qəlbinə hökm edə bilmir. Bu vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir insanın halıdır. Bu səbəbdən də dahi mütəfəkkirlərdən tutmuş hər kəs insanın öncə özünü tanımasını önərir. İnsanın külli- aləmə, insanlığa ən böyük xidməti özünü anlaması, dərk etməsindən sonra başlayır. Daxili təlatümlərin səbəbi, daxili tələblər və onların həlli yolları əslində insanı daha çox düşündürməlidir. Bu səbəbdən müəllif obrazın daxili hallarını əks etdirə bilmək üçün qəlbinə təsir edə biləcək iki əks qüvvəni mim şəklində göstərir. Maraqlıdır ki, mim ərəb hərfi olaraq Adəm kəlməsinin son hərfini bildirməklə yanaşı səcdə anlamını daşıyan effektə də sahibdir. Belə ki, Qacarı ibadət edən, namaz qılan bir insan kimi göstərən müəllif onun hərəkətlərinə hökm edə biləcək, və ya daxili dəyişmələrinə səbəb olacaq halları səcdə, yəni itaət bildirən hərflərlə göstərmişdir. Sevən mim sevgiyə itaət edirsə, Taclı mim qəzəbə itaət edir. Mimplərin rəqs ifaları obrazın ruhi halını təsvir edir. Qacar sadələvh, ağılsız biri deyil, əksinə müdrik, cəsarətli, uzaqgörəndir. Lakin bu keyfiyyətlər belə onun hisslərini cilovlamasına, qəzəbinə sevgi ilə cavab verə bilməsinə maneçilik törədir. Bir qəlbə Allah sevgisi, tərki-dünyalıq istəyi və hakimiyyət, qızıl tac arzusu maraqlı parodoks doğurur. Sevən mimplə taclı mimin görüş səhnəsi və sevən mimin ölümü insanın daxili dünyasının, təzadlarının, qəlbin dəyişkənliyi məsələsinə kiçik də olsa işıq salmış olur.

“Gərgin dramatik musiqi eşidilir. Qəzəb bildirən qrimi olan Taclı mim rəqs edir. Bu, içərisində fitnə, fəsad gəzdirən, məşum bir işə hazırlaşan insanın rəqsidir. Bir azdan səhnəyə ağ geyimdə olan Sevən mim daxil olur. O da rəqsə qoşulur. Hər kəs öz rəqsini oynayı, bu, əslində xeyirlə şərin çəkişməsidir” (Əmirli,2006:530).

Bəli, hər bir insanın qəlbində xeyirlə şərx çəkişməkdədir. Qəlb sözü ərəb mənşəlidir və dəyişkən mənasını ifadə etməkdədir. İnqilab sözü də öz kökünü qəlb sözündən almışdır. Qəlb davamlı inqilab halındadır. Su kimi düşdüyü qabın formasını alır. Qəlbə xeyir qələbə çalarsa, insanın əməlləri xeyirə yönələcək, ağıl və hisslər belə daxil olmaqla, bütün bədən üzvləri qəlbin hakiminin istəklərini icra edəcək. Müəllif əbəs yerə sufi şair olan Mövlanadan sitat gətirməklə başlamamış əsərə. Sufi mütəfəkkirlər insanın kamilləşmə yolunun başlanğıcının qəlb olduğunu iddia etmişlər. İslam fəlsəfəsinə görə hətta ağıl belə qəlbədir. Sufi alim Qəzalinin məntiqi isə ona dayanır ki, qəlb insan dövlətinin paytaxtıdır. Füzulinin “Səhhət və “Mərəzi”inə nəzər salsaq belə, ruhu məhv etməyə çalışan düşmən qüvvələr insan dövlətinin paytaxtı olan qəlbi ələ keçirməyə çalışdığını müşahidə edirik. Qəlbin sağ və sol tərəflərində isə mələk və şeytan yerləşməkdədir. Mələk xeyirə ilham verdiyi halda, şeytan da pisliyə ilham verə bilmək iqtidarındadır. İstər hökmdar, istər adi bir insan olsun onun qəlbi vicdan, nəfs, şeytan, mələk müharibəsinin döyüş meydanıdır.

“Bir müddət sonra onlar bir-birlərini görür və çoxdanın həsrətliyə kimi bir-birinə can atırlar, bir növ görüşə mane olan hissələri yox etməyə çalışırlar. Musiqi daha da dramatikləşir. Qacar qara libasda gəlir, ləmədan tacı götürüb başına qoyur və qürurla taxtda oturur. Əlindəki təsbehlə istixarə edir. Mimplərin rəqsi davam edir” (Əmirli,2006:530). Qacarı tacı başına qoyub qürurla taxtda oturması və əlindəki təsbehlə zikr etməsi səhnəsi hər biri qarşı-qarşıya duran bir ziddiyyətdir. Əksliklərin vəhdətindən bir həyat doğur. Mənfi və müsbət, gecə və gündüz, şeytan və mələk döyüşü kimi. Biri pisləkdə insana yardımçı, digəri xeyirdə yardımçı. Seçim isə insanın özünüdür. Əksliklərin vəhdəti mimplərin rəqsində özünü göstərir.

“Taclı mim Sevən mimin qarşısında dayanıb qollarını açır. Sevən mim onunla qucaqlaşır. Taclı mimin əlində xəncər parıldayır. Musiqi coşur. Taclı mim xəncəri var gücü ilə Sevən mimin kürəyinə saplayır. Görməyən Qacar bu zərbədən diksinir, təsbəh əlində donur, musiqi qəfil, xəncər zərbəsi ilə eyni anda kəsilir. Sevən mim təəccüblə Taclı mimin ayaqları altına düşür. Qacar tam hərəkətsizdir. Taclı mim yerə sərilmiş Sevən mimə baxır, vahiməylə ora-bura qaçır, çırpınır, elədiyi əmələ görə əzab çəkir və nəhayət, onun yanında diz üstə düşüb səssiz hönkürtü ilə ağlayır. Qacar taxtdan yavaş-yavaş qalxır və əlini-əlinə vurur. Işıq artır, mimplər yoxdur...” (Əmirli,2006:530).

Qacarı faciəli həyatı bu ziddiyyətdə öz əksini tapır. Sevgi və hakimiyyət, üstünlük eşqi. Sevgi hər kəsin daxilində, hər kəsin aradığı, bütün eybəcərliyə kor edən qüvvə. Eybəcərliyi məhv edəcək bir silah.

“Şeytan bile aşık olsa topu çeler

Bir cebrail kesilir, şeytanlığı ölür” (inci Şahin,2006:142)

Mələyi şeytan edən də sevgisizlik oldu. Sevən Mimin məhz təəccüblə qatilinə nəzər salması onun keyfiyyətindən xəbər verir. Sevgiyə itaət edən, sevgiyə təslim olan, sevgi qanunları ilə yaşayan biri içində qəzəb, nifrət, hirs olanı təbii ki, anlaya bilməz. Taclı Mimin də öz hərəkətlərini anlaya bilməsi çətindir. Əqlinə deyil, hissələrinə təslim olanın da nəticə etibarilə peşman olacağı labüddür. Taclı özü-özündən vahimələnir, öz daxilindən, onu idarə edən hissələrin eybəcərliyindən diksinir. Hər pisləkdə məhvə apardığı səbəbilə onun sonu vicdan əzabı və göz yaşlarıdır. Beləliklə, əsərə obraz kimi daxil olan Taclı Mim və Sevən Mim Qacarı ruhi halını anlatmış olur. Ömrünü Haqqa vəsf və vəqf etmək istəyən biri və onun bu yolda real maneələri. Hakimiyyətdə olmaq və haqq yolunda çarpışmaq... bir insan buna nə dərəcədə müyəssər ola bilər? Əli Əmirli bu suallara cavab axtarır.

Pyesin adı - “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd Şah Qacar”- əsərin mahiyyətinə bir növ işıq salmış olur. Aydın olur ki, bir sıra səbəblərlə yanaşı müəllif Qacarı həqiqi şəxsiyyətinə işıq salmaq istəmişdir. Əslində əsərin bütöv süjeti ilə birlikdə Qacarı kimliyinə onun son monoloqu da işıq salmış olur. Bir insan kimi yaradılış etibarilə cüt yaradıldığı halda təkliyə düşər olmağın həm fiziki, həm də mənəvi ağır zərbələri altında inləyən, əzab çəkən həm adi bir insan, həm də bir şahənşah. İnsanları yönəldə bildiyi halda, öz cisminə söz keçirə bilməyən

şahənşah. Bütöv bir dünya xəyalı ilə döyüşən sərkərdə və Allaha gözəl qul olmaq istəyi ilə alışan adi bir insan. Qədrindəki talesizliyə təslim olaraq hakimiyyəti Haqdan bir mükafat qəbul edən güclü şəxsiyyət. Şəxsiyyətin cinsiyyətlə deyil, xarakterlə qazana bilinəcəyini göstərən bir şəxsiyyət. İnsanın daxilindəki pak duyğuları məhv etmək üçün ordular mövcuddur. Onun pisliyə çağıran nəfsi və bu nəfsin yardımı ilə Qəlb paytaxtına sakin olan şər qüvvələr sahibi və ehtiraslar silahı ilə qəlbi kor edən şeytan və İnsanlar. Qacar demiş: “Üzümə adil hökmdar deyib, xəlvətdə qəddar, xunxar söylədilər, səbəbini də xacəliyimdə gördülər. Bir oğlunun boynunu vurdurub, ikisinin də gözünü tökdürən Nadir Şah Abbasa, vəliəhdi Rzaqulu xanın gözlərinə mil çəkdirib kor eləyən Nadir şaha qəddar demədilər. Bu minvalla mənim xeyrə, mərhəmətə açıq qəlbimi daşa döndərdilər. Bitib-tükənməyən qovğalar, müharibələr, qisas alovu ilə şölələnen əməllərim çox şeyi unutturdu mənə, ruhumun kamilləşməsi yolunda görəcəyim işlər çıxdı yadımdan. Gecələr dua elədim, namaza durdum, gündüzlər baş kəsdim, qan tökdüm, savab əvəzinə günahlar yığdım üstümə, amma bu, mənim günahım, mənim taqsırım deyildi, bu, hər bir hökmdarın tale yazısıdır, zira hakimiyyət və mütləq ədalət, bunlar bir-birindən nə qədər uzaqdır” (Əmirli,2006:562).

Mövlananın təbiri ilə desək ölümü bir yoxluq deyil, sevgili məşuq ilə görüş hesab edən Qacar da ölümü gördüyü an onu sevinclə qarşılayır. Ölümü daxili kataklizmalarının, nəfsani müharibələrinin sonu kimi qiymətləndirən şahənşah və adilərdən adi insan Qacar ölümünü gözəl adlandıraraq onun ağuşuna atılır. “Sənsən, yuxuda gördüyüm gözəl ölüm, tanıdım səni. Bütün əzablara son qoyan ölüm” deyərək Qacarı sevindirən nə idi?! İnsanı sarsıdan xarici deyil, daxili qüvvələrmiş, demək, daxili müharibələr, daxili təzadlar daha ağırdır. Beləliklə, yazıçı tarixdə Qacar haqqında yer etmiş mənfi düşüncələri məhv etmiş, əsərini bütöv, tam bir İnsan obrazı ilə bəzəmişdir. İnsanın daxili məni, yəni ruhi halı, mənəvi dünyası nə qədər güclü olmalıdır ki, xarici təsirlərin təzyiqlə ilə sarsılmasın.

Nizami də daxili və mənəvi dünyası tarazlıqda olan adil hökmdar axtarışında idi. Nizamının bu problemin həllində xidməti xarici qorxu və təzyiqlə kamilləşmənin, mənəvi bütövləşmənin mümkün olmadığını göstərmək oldu. Elm yolu ilə xeyir mələğinin insanın saflığına həsəd aparacağı mərtəbəyə çatmağın mümkün ola biləcəyini qeyd edir Nizami. Bu səbəbdən də əsərlərini Nət, yəni Peyğəmbərin tərifi ilə başlayan Nizami göstərmək istəyir ki, daxili aləmini tarazlıqda saxlamaqla insanları Haqqa çağırmaq mümkündür. Bəli, Qacarı çətinliyi hakimiyyət və mütləq ədaləti bir arada tutmaq idisə də, real tarixi şəxsiyyət olan İslam öndəri Muhəmməd Mustafa buna nail ola bilmişdir. Və ideal hökmdar, yəni hakimiyyət və mütləq ədaləti bir arada saxlamağın mümkün ola biləcəyinə inanaraq öz əsərlərini bu şəxsiyyətin tərifi ilə başlayan hər yazıçı əslində hər insanı buna səsləmişdir. İdeal rəhbər isə ilk öncə öz “mən”inin hakimi ola bilməyi və sevməyi öyrənməlidir, qəlbində Taclı Mimin deyil, Sevən Mimin qələbəsinə can atmalıdır. Cəlaləddin Ruminin təsdiq edərək demək istəyirik, bəli insan bir-birinə zidd olan əməllərdən rəsm edilib. Önəmli məsələ bir rəngli ola bilməkdədir.

Əsər Qacar haqda birtərəfli düşüncələri sarsıtmaqla bərabər, həm də diqqəti insanın özünə çəkir. Bəs mən?! Öz dünyamda ədalət meyarını doğru tutmağı bacarırammı?! Hər ədəbi-bədii əsər ədəb öyrətməli, ibrət verə bilməlidir prinsipindən çıxış edərək düşünürük ki, əsər hər oxucusunda-tamaşaçısında öz qəlbinə nəyin sahib olduğu haqda sualları verdirəcək. Çünki “tarix gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır” (Bakıxanov).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əli Əmirli. 15 pyes. Bakı, 2006
2. Məryəm Əlizadə “Zamanında yazılanlar...” Ədəbiyyat qəzeti, 18 sentyabr, səh 3, 1998-ci il)
3. İnci Şahin. Mevlana. İstanbul, 2006
4. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005

MÜƏLLİF NİTQİNDƏ PERSONAJIN ƏDƏBİ-BƏDİİ PORTRETİNİN TƏSVİRİ HAQQINDA

ON DESCRIPTION OF ARTISTIC AND LITERARY PORTRAIT OF A PERSONAGE IN THE AUTHOR'S SPEECH

В АВТОРСКОЙ РЕЧИ ОБ ОПИСАНИИ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЛИТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА ПЕРСОНАЖА

Zemfira Şahnezerkızı MEMMEDOVA*

Özet

Bedii nesr eseri nutukun türlerinə görə müəllif nutuku, personak nutuku və yarımvasıtəsiz nutukdan təşkil olunur. Bu nutuk türlerinin tümü birlikdə edebi-bedii portrenin yaratılmasında iştirak etdiyi halda, karakteroloji nutuk yalnız personak nutuku və onun formaları əsasında kurulur. Personak nutukuna vasıtəsiz və vasitalı nutuk formaları, müəllif nutuku ilə birgəlik təşkil edən yarımvasıtəsiz nutuk forması dahildir.

Anahtar kelimələr: Nutuk, nesr, edebi-bedii, ilişkili, ilişkisiz.

Summary

Author's, personage's and improper direct speech is used in making literary artistic portrait of a personage, but it is only personage's speech with all variations that takes the main role in organization of characterological speech. Thus, as a result, characterological speech of a personage also becomes one of the means for description of his (her) literary artistic portrait. Unlike characterological speech

* Azərbaycan Tıp Universitesi Bölüm Başkanı

author's version for presentation of a literary character may sometimes be even deceptive for the reader.

The possibilities of author's presentation of literary artistic portrait of a personages are much wider than that of characterological speech.

Key words: Portrait, literary, description, characterological, presentation.

Bədii nəsr əsəri adətən nitqin növlərinə görə müəllif nitqi, personaj nitqi və yarımvasitəsiz nitqdən təşkil olunur. Bu nitq növlərinin hamısı birlikdə ədəbi-bədii portretin yaradılmasında iştirak etdiyi halda, xarakteroloji nitq yalnız personaj nitqi və onun formaları əsasında qurulur. Personaj nitqinə vasitəsiz və vasitəli nitq formaları, eləcə də müəllif nitqi ilə müştərəklik təşkil edən yarımvasitəsiz nitq forması daxildir. Əslində personajın vasitəli nitqi də müəllif tərəfindən dolayısı ilə təqdim olunur və bu zaman istər-istəməz ədəbi-bədii portretin, o cümlədən onun xarakteroloji nitq komponentinin yaradılmasında müəllif «mən»i də iştirak edir. Bu fakt personaj nitqinin obyektivliyi haqqında «şübhə» də yarada bilər: bəlkə, təhkiyəçi personaj nitqini oxucuya hansısa bir məqsədlə təhrif olunmuş şəkildə çatdırır? Məsələn, görkəmli ingilis detektiv ustası Aqata Kristinin bəzi povestlərində bunun şahidi olmaq mümkündür. Sonda məlum olur ki, «Rocer Ekroydun qətli» əsərinin təhkiyəçisi qatilin özüdür və təbii ki, əsəri bura qədər oxuduqda biz onun təsvirlərinə və formaca vasitəsiz olsa da, əslində mahiyyət baxımından vasitəli nitqlərin təqdiminə aldanmış oluruq. Bu yazıçı təxəyyülünün necə zəngin olduğunu, onun süjetqurma qabiliyyətinin necə yüksək olduğunu, eyni zamanda bədii nəsrin imkanlarının necə geniş olduğunu nümayiş etdirir. Deməli, vasitəli nitq, hətta formaca vasitəsiz nitq şəklini aldıqda belə, personajın ədəbi-bədii portretinin yaradılmasında iştirak edə bilsə də, xarakteroloji nitqi ifadə etmək imkanından məhrum olur. Olsa-olsa, vasitəli nitq buna müəllif nitqi hüdudları daxilində qoşula bilər. Yuxarıda göstərilən əsərdə həm müəllif nitqi, həm də vasitəsiz personaj nitqləri təhkiyəçi tərəfindən söylənilir: bu müəllif nitqinin müəllifi Aqata Kristi deyil, təhkiyəçidir, personaj nitqlərini də oxucuya çatdıran odur. Beləliklə, Aqata Kristi öz oxucusu ilə oyun qurur. Əsl qatilin təqdim etdiyi nitq formaları – müəllif nitqi və personaj nitqi formaları əslində vasitəli nitq mahiyyəti kəsb edir.

Başqasının nitqinin ayrıca bir təsvir üsulu olmaq etibarilə vasitəli nitq həmin nitqin dil formasının deyil, onda verilən informasiyanın, nitqin məzmununun əsas götürüldüyü hallarda işlənilir. Vasitəli nitq özünün leksik-sintaktik təşkilatlanmasına görə müəllif konteksti ilə bir vəhdət təşkil edir və onunla tabeli mürəkkəb cümlə qaydaları üzrə bağlanır. Vasitəsiz nitq iştirak edən surətlərin «nitqinin avtonomluğunu» təmin edən bir üsuldursa, vasitəli nitq müəllif nitqi ilə personaj nitqinin müəyyən qrammatikləşdirilmiş struktur hüdudlarında bir-biri ilə yanaşı verilməsi formasıdır. Təhkiyəçi-müəllif personajın sözlərinin bir hissəsindən, yaxud hamısından kontekstin əlavə mo-

dal məzmunla zənginləşdirilməsi üçün istifadə edir; vasitəli nitqdən istifadə etdikdə müəllif təhkiyəsi personajların üslubi baxımdan nişanlanmayan (fərqləndirilməyən) və ya zəif nişanlanan subyektiv planının da öz əksini tapdığı ikiplanlı təsvirə keçir. Bununla əlaqədar vasitəli nitqin üslubi məsələləri personajın özünün nitqi vasitəsi ilə səciyyəsinin açılması məsələsi ilə yalnız dolayısı ilə əlaqələndirilir [Domaşnev, 1983: 94-95].

Bədii əsərin əsasında duran hər hansı bir hadisənin və ya hadisələrin başlanğıc tarixçəsi ekspozisiya adlanır. Ekspozisiyada şərait təsvir edilir, personajlar ümumi şəkildə təqdim olunur, onların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti səciyyələndirilir. Ekspozisiyanın yeri və xarakteri müəllifin iradəsindən asılı olur. Belə ki, ekspozisiya birbaşa əsərin əvvəlində müfəssəl şəkildə, yaxud əsər boyu dağınıq şəkildə, eləcə də «gecikdirilərək» əsərin ortasında, hətta sonunda verilə bilər. Adi şəraitdə bütün bu hallarda müəllif nitqindən istifadə edilir.

Ənənəvi struktura malik dram əsərlərində ekspozisiya əvvəldə verilir, quruluşuna görə çox yığcam və əlaqəsiz nitq şəklində təqdim olunur. Burada personajların prezentasiyası onların adlarını, yaşlarını, cəmiyyətdəki mövqelərini, bir-biri ilə qohumluq əlaqələrini və qismən zahiri görünüşlərini əhatə edir. Belə ekspozisiya müəllif remarkaları sırasına daxildir.

Hekayə, povest və romanlarda isə ekspozisiyanın daha zəngin və daha rəngarəng variantları ilə qarşılaşırıq. Məsələn, Ə.Haqqverdiyevin «MİRZƏ SƏFƏR» hekayəsi bu cür ekspozisiya ilə açılır.

«Ağ çuxalı, ağ arxalıqlı, ikiüzlü Buxara dərindən papaqlı, şişman göbəyi üzərində gümüş kəmərli Mirzə Səfəri hamı tanıyırdı. Hər görünən ona salam verirdi. Hər bir ziyafətdə Mirzə Səfər isbatı-vücut edərdi. Mirzə Səfərin söhbətlərinə hamı aşıqdi. Gözəl danışırdı. Çox şairlərin əşarı onun sinə dəftərindən səbt olunmuşdu. Şeirlər oxuyardı və oxuyandan sonra da onları əyri-üyrü rus dilinə tərcümə edərdi. Deyərdilər ki, cavanlıqda Mirzə Səfər özü şairlik fikrinə düşüb, şeir demək üçün çox çalışmışdı, fəqət bir nəticə hasil olmamışdı».

Göründüyü kimi, əvvəldə verilən ekspozisiyada həm də retrospeksiya özünə yer tutur. Bunu Şervud Andersonun «The Strength of God» («İlahi qüvvə») hekayəsində də müşahidə etmək olar:

The Reverend Curtis Hartman was pastor of the Presbyterian Church of Winesburg, and had been in that position ten years. He was forty years old, and by his nature very silent and reticent. To preach, standing in the pulpit before the people, was always a hardship for him and from Wednesday morning until Saturday evening he thought of nothing but the two sermons that must be preached on Sunday. Early on Sunday morning he went into a little room called a study in the bell tower of the church and prayed. In his prayers there was one note that always predominated. "Give me strength and courage for Thy work, O Lord!" he pleaded, kneeling on the bare floor and bowing his head in the presence of the task that lay before him.

The reverend Hartman was a tall man with a brown beard. His wife, a stout, nervous woman, was the daughter of a manufacturer of underwear at Cleveland, Ohio. The minister himself was rather a favorite in the town. The elders of the church liked him because he was quiet and unpretentious and Mrs. White, the banker's wife, thought him scholarly and refined.

Pastor Körtis Hartman artıq on il idi ki, Uaynsburqdakı Presveterian kilsə-sində qulluq edirdi. O qırx yaşlı, olduqca sakit və qapalı bir adam idi. Camaatın qarşısında minbərdə ayaq üstə dayanıb moizə oxumaq onun üçün həmişə bir sınaq idi; çərşənbədən şənbə gününün axşamına qədər bazar günü oxuyacağı iki moizədən başqa heç bir şey haqqında düşünə bilmirdi. Bazar günü səhər tezdən kabinetinə – kilsənin zəng qülləsindəki kiçik otağa gedər və orada ibadətlə məşğul olardı. İbadət vaxtı bir not onu aludə edərdi. Quru döşəmədə dizləri üstə dayanaraq onu gözləyən iş qarşısında boynunu bükərək dua edərdi: «İlahi! Sənə qulluq etmək üçün mənə güc və cəsarət ver!»

Körtis Hartman şabalıdı saqqallı ucaboy bir kişi idi. Onun gombul əsəbi arvadı Klivlenddən olan alt paltarı fabrikantının qızı idi. Şəhərdə keşişin özünə yaxşı münasibət bəsləyirdilər. Kilsə əyanları onu sakit və ciddi olduğuna görə tərifləyir, bankir Uaytın arvadı isə onu oxumuş və mədəni insan hesab edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin əhvalatları» povestində belə ekspozisiya bir qədər sonra təqdim olunur. Povest lağlağı Sadıq və qəzetçi Xəlil tərəfindən nəql edilir və başlanğıc hissədən sonra aşağıdakı mətn gəlir:

Əvvəl görək kimdi Məhəmmədhasən əmi.

Hər kəs Danabaş kəndini tanıyır, o yaqın Məhəmmədhasən əmin idə tanıyır; çünki Məhəmmədhasən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridi. Məhəmmədhasən əminin olar əlli dörd-əlli beş yaşı. Artıq olmaz. Hərçənd ki, saqqalı ağarıbdı, özü ki and içir ki, əgər məni kasıblıq sıxmasaydı, heç kəs deməzdi ki, mənim sinnim qırxdan artıq ola. Elə yalan demir Məhəmmədhasən əmi; çünki kişinin bu sinnində genə yanaqları qıpqırmızı qızarır.

Məhəmmədhasən əminin başına çox işlər gəlib. Əgər duraq hamısını nağıl eləməkliyə, çox uzun çəkər. Nələr gəlib Məhəmmədhasən əminin başına, nə işlərə düçar olubdur!

Vəssalam ki, ruzgar bu kişinin üzünə gülmüyübdü.

Məhəmmədhasən əmi olardı on-on iki yaşında ki, atası Hacı Rza vəfat elədi. İki il keçməmişdi anası öldü. Yaxşı dövlət qalmışdı mərhum atasından: neçə zəmilər, neçə ilxılar, nə qədər fərş, çoxluca pul. Amma çox heyf! Elə ki, Hacı Rza və övrəti öldülər, Məhəmmədhasən əmi qaldı başsız-paraxsız. Əmiləri dövləti bir ilin içində dağıtdılar, axırda bir barmaq hesabı göstərdilər.

Elə ki, Məhəmmədhasən əmi özünü tanıdı, gözünü açdı, baxdı gördü qalıbdı lap lüt-madərşad. Sonra bir qıznan sevişdi, həmin qızı aldı və bir neçə il gedib İrəvan tərəflərində qürbətlik çəkdi, bəlkə, puldan-zaddan qazanıb gətirib əlində mayaya eləsin. Qərəz, tutmadı işi, əliboş kəndə qayıdıb üç-dörd eşşək alıb, başladı çarvadarlığı. Amma gəldikcə işi tənəzzül elədi. Axirül-əmr gəldi tövləsini ortadan

yarı böldü və küçəyə səmt bir qapı açdı və bura bir-iki pud undan, buğdadan, tut qurusundan, iydədən düzüb başladı sövdəni, ta ki, gəlib çatdı bu yaşa ki, indii biz görürük; külfəti də söz yox, gəldikcə törədi.

Ekspozisiyanın retrospektiv parçasından sonra aşağıdakı hissə gəlir:

Bəs bir tövrənə indi Məhəmmədhasən əmi başını girləndirir. Amma kasıb olanda nə olar, çox yaxşı adamdı Məhəmmədhasən əmi. Doğrudan, kişinin başı özünün deyil; kişi bu kasıblıq vaxtında heç zaddan müzayiqə eləməz. Birisi gedə deyə «Məhəmmədhasən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı», əgər özündə olsa, əliüstü çıxardıb verəcək, olmasa çalışacaq hər tövrənə olmuş-olsa, özgəsindən tapsın, sənin işini düzəltsin. Vəqəən çox yaxşı kişidi Məhəmmədhasən əmi.

Məhəmmədhasən əmi dünya malına əsla və qət'a talib deyil və lakin tək bir-cə arzusu var. Üç-dörd ildi Məhəmmədhasən əmi Kərbəla ziyarətini qəsd edibdi. Bu kişi artıq dindar adamdı. Doğrudan əgər rüzgarı bir vəch ilə keçəydi, yəqin ki, indi Məhəmmədhasən əmi çəhardəh məsumu tamam etmişdi. Amma nə eləmək, kasıblıq şəxsi savab işlərdən də qoyur. Müxtəsər, çoxdandı Məhəmmədhasən əmi Kərbəla qəsd edibdi. İl olmaz ki, yazıq Məhəmmədhasən əmi bu pakizə fikrə düşməsin. Zəvvarın həmişə getmək, ya gəlmək sədasını eşidən kimi Məhəmmədhasən əminin gözündən yaş çəşmə kimi başlar axmağa.

Amma nə eləmək, kasıblığın evi yıxılsın. İndiyə kimi yazıq kişinin qolunu-qıçını bağlayıb, qoymur bir yana tərpaşsin...

Pəs üç-dörd aydı Məhəmmədhasən əmi getmək tədarükündədi... Ziyarət şövqü Məhəmmədhasən əmini dünya işlərindən lap kənar eləyibdi.

Yaxud ayrı-ayrı personajların ədəbi-bədii portretinin bir-birinə yaxın və ya distant vəziyyətdə verilməsi mümkündür. Məsələn, Ernest Heminqvey «The Short Happy Life of Francis Macomber» («Frənsis Makomberin qısa sürən xoşbəxtliyi») hekayəsində üç əsas qəhrəmanın ədəbi-bədii portretini qısa rep-likalardan ibarət fasilə ilə bir-birinə yaxın yerləşdirmişdir. Əvvəlcə Missis Makomber aşağıdakı kimi təqdim olunur.

Mrs.Macomber looked at Wilson quickly. She was an extremely handsome and well-kept woman of the beauty and social position which had, five years before, commanded five thousand dollars as the price of endorsing, with photographs, a beauty product which she had never used. She had been married to Francis Macomber for eleven years.

Bir qədər sonra Uilson təqdim olunur:

One, Wilson, the white hunter, she knew she had never truly seen before. He was about middle height with sandy hair, a stubby mustache, a very red face and extremely cold blue eyes with faint white wrinkles at the corners that grooved merrily when he smiled. He smiled at her now and she looked away from his face at the way his shoulders sloped in the loose tunic he wore with the four big cartridges held in loops where the left breast pocket should have been, at his big brown hands, his old slacks, his very dirty boots and back to his red face again. She noticed where the baked red of his face stopped in a

white line that marked the circle left by his Stetson hat that hung now from one of the pegs of the tent pole.

Nəhayət, kiçik distansiyadan sonra Frensis Makomberin təsviri gəlir:

Francis Macomber was very tall, very well built if you did not mind that length of bone, bark, his hair cropped like an oarsman, rather thin-lipped, and was considered handsome. He was dressed in the same sort of safari clothes that Wilson wore except that his were new, he was thirty-five years old, kept himself very fit, was good at court games, had a number of big-game fishing records, and had just shown himself, very publicly, to be a coward.

Eləcə də bədii əsərdə portret yaratmağın vacibliyi bir sıra hallarda yazıçını hətta əsərdə fəal iştirak etməyən epizodik surətlərin də zahiri görkəmini təsvir etməyə məcbur edir. Belə personajlar əsərdə anıca görünüb qeyb olsalar da, yaxud ümumiyyətlə üzə çıxmasalar da onların portreti konkret bir səhnənin təsvirində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, Ə.Haqqverdiyevin «Xortdanın cəhənnəm məktubları»nda iki epizodik personajın paralel təsviri verilmişdir: «Bir nəfər arıq, uzunboğaz, başı şapkalı, əynində bozarmış sürtuq, təxminən qırx sinnində şəxs qabağında bir stəkan dişləmə çay, tez-tez yumruğunu yerə döyüb burnunu çəkərək, onunla yanaşı oturmuş tənümənd, yoğun, qara saqqallı bir hampa kəndli ilə mübahisə eləyirdi».

Belə personajlar hansısa konkret bir səhnənin təsvirində iştirak edir və tezliklə səhnədən çıxır.

Xarakteroloji nitqin təqdimində müəllif nitqi auktorial tərzdə iştirak edir. Məlum olduğu kimi, bədii əsərdə bütün replika növləri (monoloq, dialoq və poliloq) mətnə iki yolla daxil edilir:

- 1) müəllif nitqi vasitəsi ilə;
- 2) birbaşa (müəllif nitqinin köməyi olmadan).

Bu barədə danışan tədqiqatçılar bir qayda olaraq, bədii mətnə şifahi nitqin əks etdirilməsinin iki əsas üsulunu göstərirlər:

1) təsviri üsul, yəni nitq və qeyri-nitq averbal hərəkətin təqdim edilməsi;

2) reproduktiv üsul, burada məqsəd əsasən verbal və qismən averbal nitq hərəkətinin (replikanın intonasyon-sintaktik quruluşunda) təqdim edilməsidir [Politova, 1992:7].

Məlum olur ki, təsviri üsul dedikdə müəllifin surətin öz nitqini necə söylədiyini müəllif nitqi vasitəsi ilə təsvir etməsi nəzərdə tutulur: müəllif surətin nitqini qabaqcadan qısa şəkildə (bir neçə sözlə) və ya təfəsililə təsvir edir və bundan sonra həmin nitq ədəbi dil normalarına uyğun şəkildə təqdim edilir. Bu zaman müəllifin təsviri ilə surətin nitqi arasında uyğunsuzluq yaransa da, oxucu surətin nitqini oxuduğu kimi deyil, daha çox müəllifin təsvir etdiyi kimi qavrayır. Məsələn:

Annette stretched herself, her hands on her waist, and *said in French*:

“*What luck that you have never loved me, Soames!*” Then rising, she too left the room. Soames was glad *she had spoken it in French*—it seemed to require no dealing with (J.Galsworthy).

Göründüyü kimi, burada müəllif Annetin: «Nə yaxşı ki, sən heç vaxt məni sevməmişən, Soms!» - sözlərini fransızca dediyini qeyd etsə də, müəllif həmin nitqi ingilis dilində təqdim etmişdir. Uyğunsuzluğa baxmayaraq, oxucu yazıçıya inanır və Annetin həmin sözləri əslində məhz fransızca dediyi ilə razılaşır.

Bəzi hallarda müəllif nitqində təsvir üsulu surət nitqini tam deyil, qismən işıqlandırır.

Bəzən surət nitqinin xarakteroloji xüsusiyyətini reproduktiv üsulla vermək ümumiyyətlə mümkün olmur və bu zaman mütləq təsviri üsula əl atmaq lazım gəlir. Məsələn:

“I don’t want to go in there,” said Macomber. *It was out before he knew he’d said it.*

“Neither do I,” *said Wilson very cheerily.* (E.Hemingway)

Burada müəllif Makomberin öz sözlərini necə dediyini və Uilsonun ona: «Mən də həmçinin», - sözlərini necə dediyini təsvir edir. Həmin təsvir verilməsə surətlərin nitqini reproduktiv üsulla təqdim etmək mümkün olmazdı.

Həmçinin:

Baloğlan. Yox, canım, yox, yox. Lap elə də deyil, yox, yox! (Bəzən «yox» sözünü dilini nırçıldadaraq söyləyir).

Almaz (qəti və əsəbi bir səslə). İndi lazımdır.

Almaz (acıqlı)... (C.Cabbarlı)

Göründüyü kimi, nitq elə tərzdə səsləndirilə bilər ki, onu müəllif nitqinin iştirakı olmadan yalnız personaj nitqində əks etdirmək mümkün olmur. Burada Baloğlanın dilini nırçıldadaraq, Almazın isə əsəbi və acıqlı nitqlərini ancaq müəllif nitqinin köməyi ilə, təsviri yolla vermək mümkündür.

Ədəbi-bədii portret yaradılmasında müəllif nitqinin nə qədər böyük rol oynadığını təsəvvür etmək üçün Cəlil Məmmədquluzadənin iki kiçik həcmli əsərinə müraciət etmək olar. «Teatr üçün bir pərdə» adlandırdığı «Lal» pyesi ancaq müəllif nitqindən təşkil olunmuşdur. Burada yalnız hərəkətlərlə canlandırma üsulundan istifadə edilmiş, xarakterik lövhə və dramatik portretlər yaradılmışdır. Pyesdə iştirak edənlərin heç biri danışmır. Onların şəxsiyyəti, peşəsi və əqidələri dramaturqun remarkaların əvəzində verdiyi təsvirlərdə və hərəkətlərdə açılır [Vəliyev, 1981: 153].

Deməli, bədii əsərdə ədəbi portretin yaradılmasında xarakteroloji nitqin verilməsi mütləq şərt sayılmaya bilər. Ancaq bu halda da personaj nitqinin səciyyəsi müəllif nitqi vasitəsi ilə təsvir olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev İ. Ədəbi portret və xarakter. Bakı: Yazıçı, 1981.
2. Домашнев А.И., Шишкина И.П., Гончарова Е.А. Интерпретация художественного текста. М.: Просвещение, 1983.
3. Политова Л.В. Художественный текст как источник изучения разговорной речи: Автореф. дисс... к. филол. н., СПб, 1992.

M. Ə. DEHKODANIN TÜRKIYƏDƏ JURNALİSTİK FƏALİYYƏTİ

JOURNALISTIC ACTIVITY OF ALI AKBAR DEHKHODA IN TURKEY

ЖУРНАЛИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛИ АКБАР ДЕХОДА В ТУРЦИИ

Əhmədi Səadətinqızı TAHİRƏ*

Özet

M.Ə.Dehkoda 1909 yılında İstanbul'un geniş siyasi-sosyal ve edebi faaliyetlere uygun mühitini dikkate alarak ve oraya giderek, göçmen İranlıların kurduğu "Seadet" cəmiyyətinin yardımı ilə "Suruş" adlı bir dergiyi Fars dilində yayımlamağa başladı.

"Seadet" cəmiyyətinin önəmli amacı, ədalət və bağımsızlığı İranda inşa etmək idi. "Suruş" dergisi "Seadet" cəmiyyətinin organı idi və onların idealləri orada yayımlanan bildirilerdə belirləniyordu.

Anahtar kelimələr: Dehkoda, Seadet, Suruş, jurnalistik, siyasi-sosyal.

Summary

M.A.Dehkhoda's journalistic activities in Turkey have been researched in the present paper. The author represents some information about Dehkoda's connections with "Saadat" society as well as tells about Dehkoda's collaborative activity with that society particularly about his participation in issue of "Surush" Journal, gives an information about this journal and explains the reasons of its fame an average about above mentioned journals staff translators and themes of

* Bakü Devlet Üniversitesi, Doktora Öğrencisi; Tone Kabon, Azad Üniversitesi, Öğretmen

papers published in it as well as their social and political importance have also been given.

Key words: .Dehxoda, Saadat, Surush, journalistic, social - political.

Mirzə Ələkbər Dehxoda (1979-1956) İrannın görkəmli yazıçısı, qüdrətli filoloqu, ictimai xadimi və mübariz jurnalistidir.

M.Ə.Dehxoda 1879-cu ildə Tehranda anadan olmuşdu. İbtidai və orta təhsilini mollaxanada, ali təhsilini siyasi elmlər universitetində bitirmişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra Avropaya getmiş, iki il Balkan ölkələrində qalmış, dünyanın müasir vəziyyəti ilə tanış olaraq, iqtisad elmini mükəmməl öyrəndikdən sonra, 1906-cı ildə məşrutə hərəkatının ərəfəsində İrana qayıdıb jurnalistika fəaliyyətinə başlamışdır.

Dehxodanın jurnalistika fəaliyyəti “Suri-İsrafil” jurnalı ilə əməkdaşlıq etdiyi zamandan (1907) etibarən başlamışdır. O, “Suri-İsrafil”in hər nömrəsində bir siyasi məqalə, bir “Çərənd-pərənd” imzası ilə satirik məqalə və şeirlər dərc etdirirdi. Onun satirik məqalələri həm də “Dəxov” imzası ilə buraxılırdı. “Suri-İsrafil” bir işfəadici jurnal idi: buna görə də həmişə senzuraya və təqibə məruz qalırdı.

“Suri-İsrafil” jurnalı iki dövrdə cəmi 35 nömrədə nəşr edilmişdir. İlk dövrü Tehranda (30 may 1907 – 19 iyun 1908) 32 nömrədə və ikinci dövrü Cenevrədə Yverdon şəhərində (23 yanvar 1909 – 8 mart 1909) 3 nömrədə nəşr olunmuşdur.

1909-cu ilin mart ayının yeddisində öz səmimi və yaxın məsləkdaşı və həmkarı Müazidül-Səltənəyə göndərdiyi məktubunda Dehxoda “Suri-İsrafil”in 4-cü nömrəsinin hazırlanmasından xəbər verir: “Qurbanın olum! Mətləbin hamısını Hüseyn ağa yazıbdır... mən nə yazım ki, Allaha xoş gəlsin... dördüncü nömrə hazırdır” (Əfşar,1979: 42). Lakin bu nömrənin hazırlanmasına baxmayaraq, müxtəlif səbəblərdən asılı olaraq, xüsusən maddi təzyiqlərə görə Dehxoda onu nəşr etdirə bilməmişdi. Bu zaman (1909) İstanbulun geniş siyasi-ictimai və ədəbi fəaliyyətlərə münasib mühit və imkanlarını nəzərə alaraq, Dehxoda və Müazidül-Səltənə İstanbulla gedib, mühacir iranlılar tərəfindən təşkil olunan “Səadət” cəmiyyətinin yardımı ilə “Suruş” adlı bir jurnalı fars dilində nəşr etdirməyə başladılar (Canzadə,1983: 88).

“Səadət” cəmiyyətinin ən başlıca məqsədi ədalət və azadlığı İranda bərpa etmək idi. Müazidül-Səltənə İstanbulla getdikdən sonra bu cəmiyyətin rəhbəri və müdiri olmuşdur.

“Suruş” jurnalı “Səadət” cəmiyyətinin orqanı idi və bu cəmiyyətin ideyaları orada dərc olunan məqalələrdə öz əksini tapırdı.

“Səadət”cəmiyyətinin təşəkkülündə Əmir Əzəm, Mirzə Sepəhsalar oğlu-Eynül-dövlənin qardaşı böyük yardımçı olmuşdur. Əmir Əzəm Gilanın hökmdarı və Məhəmmədəli şahın müxaliflərindən biri idi. Lakin Dehxoda liberalist

yazıçılarının qarşısında da müxalif mövqe tutmuşdur. Bunların əqidə və məslək ayrılığına baxmayaraq, Dehxoda İstanbulda Əmir Əzəmlə əlaqədə olmuş, Osmanlı dövlətinin vətəndaşlığını qəbul etməyə qərar vermişdilər. Lakin Dehxoda bu qərara əməl etmir və mühacirlərin qələbəsi və Tehranın fəthindən sonra İrana müraciət edir.

Müazidül-Səltənəyə göndərdiyi bir məktubda (1909, aprel) Dehxoda bu işinin səbəblərini özünün və qardaşlarının canını və malını mühafizə barədə qeyd etdikdən sonra yazır: "... kimsənin ürəyində vətən eşqi olursa pasport adlı bir boş vərəqin dəyişilməsi onun mahiyyətini əvəz etməyəcək. Xüsusilə də bu zamandakı, İranda nə adət-ənənələrə, nə də qanun, əxlaq və dinə heç növ hörmət göstərilmişdir, ancaq digər müstəbid dövlətlər kimi, bu bədbəxt ölkənin hökmdarı həmin qorxudur..." (Əfşar, 1979: 59).

"Suruş" jurnalının birinci nömrəsi 30 haziran (12 cəmadülsami 1327)-da nəşr edilmişdir. İran tədqiqatçıları bu jurnalın nömrələrinin davam etməsində müxtəlif nəzərlər qeyd ediblər. M.Sədr Haşemi öz "Tarixə-cərayed və məcallate İran" (İran jurnallarının tarixi) adlı əsərində bu jurnalın beş nömrəsinin nəşr edilməsindən xəbər vermiş və yazmışdır ki, 1327 h.q. (1909)-ci ilin ramazan ayında Dehxodanın İrandan mühacirət etdi ilə "Suruş" jurnalının beş nömrəsini nəşr edildikdən sonra ona fasilə verildi (Sədr Haşemi, 1953:c.3, 34). İranın görkəmli filoloqu M.Moin də Dehxoda "Lügətnamə"sinin müqəddiməsində yazdığı Dehxodanın tərcümeyi-halında bu jurnalın "hüdüdən 15 nömrədə nəşr edilməsi"ni qeyd etmişdir (Dehxoda, 1994: 192). Lakin İranın məşhur ədəbiyyatşünası M.E.Rezvani "Suruş-e Rum və Suruş-e Rey" adlı məqaləsində bu jurnalın 14 nömrədə nəşr edilməsini təkid edir və yazır: "... sonuncu nömrə ki, "Suruş"dan görmüşəm, 14-cü nömrədir ki, 23 təşrin (2) 1909 tarixi var..." (Rezvani, 2003:361).

Jurnalın birinci nömrəsində aşağıdakı məlumat verilmişdir: İdarənin ünvanı: İstanbul, Uzun Çarsu, № 339, redaktoru və baş mühərriri: Ələkbər Dehxoda, abunə şəraiti: illik İranda 3 tümən yarım və həftəlik 2 abbası; İstanbulda 4 məcidi; xaricdə 20 frank və həftədə bir dəfə nəşr edilir.

Dehxoda "Suruş" jurnalının nəşrinin aktuallığını dərc etdiyi birinci baş məqaləsində belə izah etmişdir: "...adət-ənənələrin birliyi, qonşuluq, ədəbiyyat və dil oxşarlığı və İran-Osmeni millətlərinin qardaşlığı və məslək birliyi səbəb olur ki, hər iki tərəfin başçıları qarşılıqlı əlaqələrin artmasına təvəccüh etsinlər və xüsusilə də bu sonuncu aylarda İran liberallarının pionerləri... Osmanlı məmləkətində azadlıq günəşinin parlamasından sonra İstanbulda cəmiyyət qurmağa təmayül göstərdilər, Osmanlı məmləkətinin başçıları da onlardan istiqbal etdi... və bu zaman azad İranın ideyalarını yayan bir jurnalın... nəşr edilməsi zəruri görünürdü. İranlılar cəmiyyətinin üzvləri millətin seçilmiş ədibləri və yazıçılarından bu işə namizəd edib məni də müdir və baş mühərrir adı altında onlara xidmət etməyə təyin etdilər və şübhəsiz demək olar ki, bu birinci jurnaldır fars dilində ki, öz şəərəfli və mahir yazıçılarından gözəl məqalələrlə seçiləcək... və böyük xidmətlərin mənşəyi olub, millət və dövlət hüququnu müdafiə etməkdən əlavə xalq kütlələrinin fikirlərini yaymağa və cəmiyyətdə mövcud olan təbəqələrin

birliyinə və dövlət ilə millətin birlikdə olmasına... səy göstərəcək. Allahın köməkliliyi ilə... Əli Əkbər Dehxoda” (“Suruş”, 12 cəmadülaxər 1327 (30 iyun 1909 və 3, 219).

“Suruş” səkkiz səhifədə (32x47cm) nəşr edilirdi. Bu jurnalın ən fəal əməkdaşı M.Y.Dövlətabadi idi. Burada Türkiyə jurnallarının materiallarında fars dilinə tərcümə edildikdən sonra dərc olunurdu. Jurnalın mütərcimləri Əli İsfahani, Sadiq Gərəkani və Hüseyn Kazım idilər. Təəssüf ki, bu mütərcimlərin haqqında müəllifin gördüyü mənbələrin heç birində məlumat verilməyibdir.

Avropanın digər ölkələrində xüsusilə İngiltərədə yaşayan İranın ziyalı liberalları da bu jurnal ilə əlaqədə olmuş, ona məqalə göndərirdilər. Bunlar “Times” və “Morning post” kimi jurnallarda İrana aid dərc olunan xəbərləri fars dilinə tərcümə etdikdən sonra “Suruş”un idarəsinə göndərib çap etdirirdilər. “Suruş”da dərc olunan mətləblərdən ən mühüm və maraqlısı “Səadət” cəmiyyətinə gələn teleqramlar, Təbriz mühasirəsində “Siqətul-islam” və Məhəmmədəli şahın arasındakı müxabirə olunan teleqramlar və “Siqətul-islam”ın Nəcəf üləməsinə yazdığı “Resaleyə lalan” (Lallar risaləsi) adlı şikayətnaməsidir ki, əmək yazısı şəklində dərc olunmuşdur. Dehxodanın qələmi ilə yazılmış “Üsule hüquqe əsasi” (Əsasi hüququn üsulları) və “Rəqabəte rus və ingilis dər Asiya dər qərne nuzdəhom” (XIX əsrdə rus və İngiltərənin Asiyada rəqabət etməsi) məqalələrində də maraqlı sözlərə işarə olunmuşdur (Rezvani,2003: 362).

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Dehxodanın siyasi-ictimai məqalələri “Suri-İsrafil”, “Suruş”, “Baxtəre-emruz”, “Ettelaat” və s. jurnallarda dərc olunmuşdur. Bu məqalələr müxtəlif zamanlarda İranın ictimai-siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar olmuş, ölkədə baş verən hadisələri özündə əks etdirmişdir. Bu mənada, Tehrandə nəşr olunmuş “Suri-İsrafil”in məqalələri məşrutə inqilabının birinci dövrünə, milli məclisin təşəkkülü və ləğv edilməsi zamanına aiddir.

Dehxodanın Yverdonda nəşr etdiyi məqalələri də “İstibdad-səğir” dövrünün hadisələri və İranın ziyalı liberallarının vətəndən sürgün edilmələri ilə əlaqədardır.

Böyük yazıçının “Suruş”da dərc etdiyi məqalələri İstanbulda “Səadət” cəmiyyətinin təşəkkülü və Məhəmmədəli şahın səltənətdən edilməsi zamana aiddir və xarici dövlətlərin xüsusən istismarçı Rusiyanın İrana müdaxilə edici siyasəti müxtəlif məqalələrdə göstərilib, yazıçı tərəfindən rusun istismarçı siyasətinin qarşısında “rus əmtəəsinin boykotu” və iqtisadi təhrimi kimi təkliflər edilibdir.

Məlum olduğu kimi 23 cəmadüləvvəl 1326-da (22 iyun 1908) İran milli məclisi Məhəmmədəli şahın əmri ilə, Lyaxov vasitəsilə atəşə tutulub dağıldı, millət vəkillərinin bir neçəsi həbs və şəhid olub, bəzisi isə qaçmağa məcbur oldular. Bu zamandan etibarən “İstibdad-səğir” dövrü başlandı və bir ildən artıq davam etdi. Bu bir il müddətində məşrutə və istibdad tərəfdarları arasında keşməkeşlər başlanmışdı. Xalq kütlələri istibdad zülmünü təhəmmül etməyib ölkənin hər yerində tüğyan etdilər. Xüsusilə, Təbrizdə Səttarxanın və Bağırxanın rəhbərliyi ilə istibdad qarşısına çıxan xalq kütlələrinin fədakarlığı İranın digər şəhərlərinə də təsir göstərdi. Nəhayət 27 cəmadülsani 1327-də (15 iyul 1909)

Tehran mücahidlər vasitəsilə fəth edilib, Məhəmmədəli şah səltənətdən kənarlaşdırıldı.

Təəssüf ki, belə fədakarlıqlardan sonra məşrutə başçıları və rəhbərləri arasında məmləkətin idarəetmə üsulları və islah edici işləriyə irəli sürmək nöqtəyindən ixtilaf və təfriqə yarandı və hər kəs öz inam və etiqadı ilə ölkəni idarə etməyə yol göstərdi. Belə çətin şəraitdən xilas olmaq məqsədilə Dehxoda qələmi yerə qoymadan öz siyasi-ictimai məqalələrini “Suruş” jurnalında dərc etməyə başladı. Bu tənqidi məqalələr jurnalın 10-cu nömrəsində davam etmişdir. Bu məqalələrində, o, göstərmişdir ki, demokratiyanı yalnız etidal və müxaliflərin əqidəsini təhəmmül etmək davam etdirə bilər.

Jurnalın 2-5 və 7-ci nömrələrində dərc etmiş məqalələrini Dehxoda rus çarizminin tənqidinə həsr etmişdir. Bu məqalələrdə yazıçı xalq məşrutə və azadlıq düşmənlərindən sayılan rus çarizminin hiyləgərliklərindən agah edib, birinci növbədə onlara rus məhsulları və əmtələrinin təhrim edilməsini təklif edirdi. Bu məqalələrin dəyərli xidmətlərindən biri də məşrutə rəhbərləri və mücahidlərin birliyə və həmrəyliyə çağırmaq idi.

Dehxodanın 6-cı baş məqaləsi Əhməd bəy Ağayevin İran, Qafqaz və Türkiyədəki geniş fəaliyyəti və dəyərli xidmətlərinə həsr edilmişdir. Bu məqalədə yazıçı Əhməd bəy Ağayev haqqında belə yazmışdır: “İslam aləmində az adam tapılar ki, dünya şöhrəti qazanmış “Həyat, İrsad və tərəqqi” jurnalının redaktoru cənab Əhməd bəy Ağayevin adını eşitməsin və onun İslam dünyasında xüsusən İran, Qafqaz və Osmanidə çəkdiyi zəhmətlərini bilməsin...”

Bəli, o müqəddəs vücudun zəhmətləri nəhayət öz nəticəsini bağışladı. İran qəhrəmanları öz bəndəlik zəncirlərini qırdı və osmanlılar öz həyatını təbii yoluna qaytardılar. Bizim qafqazlı qardaşlarımız da oyanıb, həqiqət və elm, səbr və cəhalətin yerini aldı...

İndi cənab Əhməd bəy öz övladının səadətini təmin edən bir mehriban ata kimi təkrar Osmana (Türkiyəyə) və İrana səfər edir... Mən indi öz vətəndaşlarıma iki böyük müjdə vermək istəyirəm; onlardan biri bu səadətli vücudun neçə ay sonra İrana getməsi və digəri isə o böyük alimin haqqında... “Suruş”da məqalə yazmaqdır” (Dəbir Siyaqi, 1983: 245-247).

Dehxoda 8-9-cu məqalələrini İranın istiqlaliyyət və milli iqtidarına həsr etmişdir. Dehxodanın fikrincə, hər ölkənin və millətin davamı onun qüdrətinə bağlıdır, necə ki, təbiət nizamında zəif mövcud aradan getməlidir, dünya siyasi nizamında da belədir. Mövcud vəziyyətdən şikayət etmək, öz məzlumluğunu izhar və sübut etmək bu zaman insanı məqsədə çatdırmaz. İranın yeganə yolu özünü elə bir elmlər və fənlərlə təchiz etməkdir ki, Avropa onun vasitəsilə bugünkü iqtidarını əldə edibdir (Sədriniya, 1999: 19).

Dehxodanın 10-cu baş məqaləsi bu silsilə məqalələrin zirvəsidir. Bu məqalə yazıçının islahat yolunda göstərdiyi dühasını, fikir yüksəkliyini və proqnozunu özündə əks etdiribdir. Dehxoda təklif etdiyi islahatı iki “adam və alim” amilləri əsasında qurur və yazır: “... İranın adamı və alimi yoxdur və belə şəraitdə də hər növ

islahat və əsasi dəyişiklik bizim qüdrətimizdə deyil. ...İran milləti əgər vətənin istəyir, əgər dinini saxlamaq istəyir... hər şeydən əvvəl gərək adam və alim düzəltməyə səy göstərsin...”

Dehxoda bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün daxili islahat və maarifpərvərliyi təklif etməklə bərabər belə düşünür ki, iranlı düşmən qarşısına çıxmaq üçün gərək onların silahı ilə özünü təchiz etsin. Buna görə də Dehxoda geniş xalq kütləsinin təhsil almasını və savadlanmasını təkid edirdi və maraqlı proqramlar verirdi (Dəbir Siyaqi, 265-275).

Təəssüf ki, Dehxodanın redaktorluğu ilə nəşr olunan bu jurnal və orada dərc olunan bu qiymətli məqalələr bu günədək diqqət mərkəzində olmayıbdır. Bunun mühüm səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, bu jurnal İranda çap və nəşr olunmamışdır və onun nüsxələri Dəbir Siyaqinin tədqiqinə görə 10-dan artıq deyildi, halbuki, “Suri-İsrafil” jurnalı İranda nəşr edilmiş Avropada çıxan nömrələrində Təbrizdə yenidən çap olmuşdur. Jurnalın məhcür qalmağının digər səbəbi “Suri-İsrafil”in xilafına olaraq mürəkkəb dil üslubuna malik olmasıdır. Buna görə də İranın görkəmli ədəbiyyatşünası M.Ə.Dəbir Siyaqi bu məqalələri bir yerdə toplayıb kitab halında nəşr etdirib və onlara qeydlər və izahlar yazmışdır.

2 məhərrəm 1328 tarixində mücahidlər Tehranı fəth etdikdən sonra Dehxoda Tehran və Kirman şəhərlərindən milli məclisə nümayəndəliyə seçildi və məşrutə başçıların xahişi və dəvəti ilə Türkiyədən İrana qayıdıb milli şura məclisinə daxil oldu. Bu zaman Dehxoda “Məclis”, “Aftab”, “Şura”, “Peykar” və “İrane-konuni” jurnallarında tənqidi-siyasi məqalələr dərc etməklə öz mühərriqlik fəaliyyətinə davam etdirirdi (Dorudiyan,2008: 17).

M.E.Rezvaninin tədqiqinə görə Dehxoda Tehrana qayıdıandan bir neçə ay sonra burada “Suruş” adlı jurnal nəşrə başlamışdır (23 ziqədə 1328/ 26 noyabr 1910) ki, onun da həqiqi və əsl rəhbəri rəhmətlik Dehxoda idi... Tehran “Suruş”u tarixi-ədəbi cəhətlərdən İstanbul “Suruş”u kimi mühüm əhəmiyyətə malik deyil. Buna görə ki, İstanbuldakı qüdrətli yazıçılar burada qələm vurmurdular” (Rezvani, 2003:363).

Nəticə olaraq “Suruş” jurnalını inqilab kitabının bir fəslə kimi qiymətləndirmək olar. Bu fəsil “İstibdad-Səğir” dövrünü və ondan sonra Təbrizdə baş verən hadisələri özündə əks etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Canzadə Ə. 1362 (1983), Əllamə Əli Əkbər Dehxoda, Tehran, Canzadə, 255 səh.
2. Dehxoda M.Ə. 1373 (1994), Ləğətname, Moqəddəme, Tehran, Entəşarate daneşqahe Tehran, 434 səh.
3. Dəbir Siyaqi S.M. 1362 (1983), Məqalate Dehxoda I, Tehran, Tiraje, 263 səh.

4. Dəbir Siyaqi S.M. 1362 (1983), Maqalate Dehxoda II, Tehran, Əxəvan Xorasani, 390 səh.
5. Dorudiyən V. 1383 (2008), Dehxoda morğə səhər dər şəbe tar, Tehran, Əxtərran, 305 səh.
6. Dorudiyən V. 1374 (1995), Bərqozide və şərhe əşare Dehxoda, Tehran, Fərzanruz, 275 səh.
7. Əfşar İ. 1358 (1979), Namehaye siyasiye Dehxoda, Tehran, Ruzbehan, 136 səh.
8. Əsil H. 1387 (2008), Dehxoda dər ofoqe roşənfekriye İran, Tehran, Kəvir, 127 səh.
9. Rezvani M.E. 1382 (2003), “Suruşe Rom və Suruşe Rey”, Moərrefi və Şenaxte Dehxoda, Ş.M. Kuçi, Tehran, Qətre, 580 səh.
10. Sədr Həşemi M. 1332 (1953), Tarixe cərayed və məcəllate İran, IV c. İsfəhan, 481 səh.
11. Sədriniya B. 1378 (1999), Dehxoda morğə səhər dər şəbe tar, Fəslnameye Honər, Doreye cədid, 52 səh.
12. Səlimi M. 1382 (2003), “Sərməqalehayə Suruşe İstanbul”, Moərrefi və Şenaxte Dehxoda, Ş.M.Kuçi, Tehran, Qətre, 580 səh.

**DESTRUKTİV DAVRANIŞLI KİÇİK YAŞLI
ŞAĞIRDLƏRİN ŞƏXSİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN
FORMALAŞMASININ EKSPERİMENTAL
METODİKASININ TƏTBİQİ VƏ HƏRƏKƏTLİ
FƏALİYYƏT PROQRAMI**

**THE APPLICATION OF EXPTRIMENTAL METHODS OF
BUILDING UP PERSONAL QUALITIES FOR JUVENILE
STUDENTS WITH DESTRUCTIVE BEHAVIOURS AND
OPERATIVE ACTIVITY PROGRAM**

**ПРОГРАММА ДЕЙСТВИЙ И СОСТОВЛЕНИЯ
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ МЕТОДИКИ ФОРМИРОВАНИЯ,
ЛИЧНОГО КАЧЕСТВА С ДЕСТРУКТИВНЫМ
ПОВЕДЕКИЕМ УЧЕНИКОВ МЛАДШЕГО КЛАССА.**

Yulət Yavəroğlu ƏLİYEV*

Özet

Makalede; yetişkinlik çağına gelmeyen çocukların şahsi durumlarının normalleşmesine ait özel eğitim metodlarının uygulanması ve bunlar için özel etkin çalışma programlarının nasıl olması gerektiği incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan, hareketli faaliyet programı, özel eğitim metodları, yaşları küçük çocuklar

Summary

The experimental methods of forming the personal qualities of the destructive behaved under age pupils.

Main objective on this matter is to avoid the juveniles children of difficult upbringing, having wish to harmful habits and from disturbances of the right can procrate by them by involving sport games.

* Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi (AMEA) Nahçıvan Bölməsi Dissertantı

Резюме.

Экспериментальная методика и хорошее качество учеников младшего возраста с деструктивным поведением.

Основная цель этой работы привлечением к спорту трудновоспитательных, увлекающихся вредными привычками малолеток с целью удаления их от правонарушений.

Yetkinlik Yaşına Çatmayan (ЙЙЧ) uşaqların cinayət və inzibati xətalara meyl etmələri,gənc nəsilə eləcədə milli təhlükəsizliyə, ictimai təhlükəsizliyə, sivil vətəndaş cəmiyyətinin normal inkişafına,perespektivinə təhlükə yarada bilər.

YYÇ uşaqların mənəvi, psixi və fiziki hazırlığının effektivliyinin əsaslı yüksəldilməsinin, sağlamlaşdırıcı və profilaktiki dərslərin forma və metodlarının təşkili, vasitələrinin axtarışını tələb edir. Bunun əsasında isə sosial-mədəni mühitə adabətasiya olunması üçün zəruri olan müsbət vərdislərin öyrədilməsi, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi məsələləri həll edilməlidir.

Lakin böyüməkdə olan gənc nəslin müsbət əxlaqi keyfiyyətli vətəndaş kimi böyüməsi bu günün tələbi aktual məsələlərdən biridir. YYÇ uşaqlar arasında baş vermiş cinayət hadisələrinin göstəricilərini müqayisə etdikdə məlum olur ki, bəzi cinayətlər artmışdır.

Azərbaycan Respublikası DİN-in 2007-ci il ilə 2008-ci ilin müqayisəli statistik rəqəmlərinə nəzər saldıqda görürük ki, qəsdən adam öldürmə cinayəti 1.37%, ölümə qəsd cinayəti 0.3 %, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurmaq cinayəti 1.2%, qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma cinayəti 0.1%, şəxsi əmlak oğurluğu cinayəti 2.0%, soyğunçuluq 1.66%, quldurluq 1.5%, zorlamağa qəsd 0.17%, narkomaniya ilə bağlı cinayətlər 1% artmışdır.

2007-ci il ilə 2008-ci ilin cinayətlərini müqayisəli təhlilindən və həmin cinayətlərin baş vermə səbəblərinin araşdırılması üzrə səbəb və şəraitin təhlili nəticələrinin rəyinə əsaslanaraq qənaətə gəlmək olur ki, жинайят вя инзибати щцгугпозмаларын баш вермядян гаршысынын алынмасы цццн кечирилян габаглайыжы профилактики тядбирлярдян бири дя ЙЙЧ ушагларын асудя вахтынын тяшкили ишидир. Ушаглары идмана жялб етмякля йанашы, бу сашядя проблемин щялли цццн тядгигатын апарылмасы зярурятя мейдана чыхмышдыр.[1]

Tədqiqatın ilkin mərhələsində, destruktiv davranışlı kiçik yaşlı şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasının səviyyəsini müəyyən etmək.Bu məsələlərin həllində çox sahəli tədqiqat metodlarından istifadə edilib

Destruktiv davranışlı kiçik yaşlı şagirdlərin bədən tərbiyyə dərslərinin keçirilməsi metodikası nəzəri–metodoloji səviyyədə işlənib eksperimental təcrübədən keçirilmişdir.O, dərstdə, dərs prosesində hərəkətli oyunlar və xüsusi

tapşırıqlar qrupundan ibarətdir. Destruktiv davranışlı kiçik yaşlı şagirdlərlə bədən tərbiyyəsi dərslərinin keçirilməsi, şagirdlərin gündəlik həyatında bədən tərbiyyəsinin üsullarından istifadəsini istiqamətləndirir, şəxsiyyətin önəmli sosial keyfiyyətlərinin formalaşmasında psixi vəziyyətlərinin tənzimlənməsinə kömək edir. Destruktiv davranışlı kiçik yaşlı şagirdlərin bədən tərbiyyəsi dərslərində müxtəlif hərəkətli tapşırıqların yerinə yetirilməsi onlarda dözümlülük, fiziki və əqli işgüzarlıq, öz gücünə inam, diqqətini cəmləmək bacarığı, həyəcanını dəf etmək bacarığını yaradır.

Məsələlərin qoyuluşu və onların həllinə metodoloji yaxınlaşma, eksperimentlərin təşkili və keçirilməsi, verilən tapşırıqların statistik təhlili nəticələrin nəzəri ümumiləşməsi və gələcəkdə onların təcrübəyə tətbiqindən ibarətdir.

Ümumtəhsil məktəblərdə “Bədən tərbiyyəsi” dərslərinin tədris–metodik komplekslər proqramının hazırlanmasında, davranışlarında neqativ əlamətlər olan kiçik yaşlı şagirdlərin individual tapşırıqlar proqramlarının korreksiyası üçün, günü uzadılmış qruplar üçün fiziki tapşırıqların müxtəlif forma məşğələlərin keçirilməsi prosesində (idman bayramlarının keçirilməsi, dərslərinin uzadılmış hərəkətli tənəffüslərin keçirilməsi prosesində) idman seksiyaalarının məşğələlərində, ali və orta bədən tərbiyyəsi müəssisələrinin dərslərinin prosesində, məktəblilərin bədən tərbiyyəsinin nəzəriyyəsi və metodikasında işlənilə bilər.

Ümumtəhsil məktəblərində bədən tərbiyyəsi dərslərinin hansı keyfiyyətdə keçirilməsi ilə əlaqədar metodiki təcrübə aparıldı. (cədvəl 1) Həmin dərslərin keçirilməsi yəni tədris ili ərzində 72 saat destruktiv davranışlı uşaqlara təsir etmir. Destruktiv davranışlı uşaqların 80%-i asudə vaxtlarında ziyanlı vərdişlərə meyli edirlər. Ona görə də onlara əlavə olaraq hərəkətli idman oyunlarının tətbiqinin vacibliyi zərurəti meydana çıxır. Eksperimental metodikanın köməkliyi ilə həmin problemin həllinə köməklik etmək olar.

Davranışlarında neqativ əlamətləri olan kiçik yaşlı şagirdlərin, məqsədyönlü psixofiziki fəaliyyətə, individual xüsusiyyətlərin qeydiyyatına, gündəlik həyat fəaliyyətində bədən tərbiyyəsi vasitələrinin istifadə vərdişlərində, sosial-əhəmiyyətli keyfiyyətlərin formalaşmasına və kollektivin vəhdətinə əsaslanan individual tapşırıqlar proqramlarının düzəlişlərinə pedaqoji yanaşmaq lazımdır. [2]

Destruktiv davranışlı azyaşlı məktəblilərin şəxsi keyfiyyətlərinin bədən tərbiyyəsi vasitələrinin köməyi ilə formalaşmasının eksperimental metodikasının işlənilməsinə həsr olunub. Tədqiqat dörd istiqamətdə aparıldı: gündəlik həyat fəaliyyətində bədən tərbiyyəsi üsullarından istifadə vərdişlərinin formalaşmasının qiymətləndirilməsi; psixi vəziyyətin “sakitlik –həyəcanlılıq” və “Öz gücünə inam – gücsüzlük hissi” şkalaları üzrə qiymətləndirilməsi, şəxsiyyətin sosial dəyərli keyfiyyətlərinin formalaşmasının qiymətləndirilməsi və mədəni cəhədlərin formalaşmasının qiymətləndirilməsi.

Gündəlik həyat fəaliyyətində bədən tərbiyyəsi üsullarından istifadə olunmasını öyrənirəkən üç istiqamətdə müqaisəli araşdırma keçirildi: səhər gigiyenik

gimnastikasının yerinə yetirilməsi, müstəqil olaraq hərəkətli və idman oyunlarının tətbiqi, idman seksiyalarında məşğələlər. Məlum oldu ki, destruktiv davranışlı şagirdlərin göstəriciləri aşağıdır. (cədvəl 2)

Destruktiv davranışlı şagirdlər səhər gigiyenik gimnastikasını yerinə yetirmirlər. Digər şagirdlərin 54% isə bu gimnastikayı yerinə yetirirlər.

Destruktiv davranışlı şagirdlərin 45% evdə və həyətdə hərəkətli oyun və tapşırıqlardan istifadə edirlər, halbuki digər şagirdlərin 80% bu tapşırıqlardan istifadə edirlər. Destruktiv davranışlı şagirdlərin 2,5% idman seksiyalarına gedir, belə davranışı olmayan şagirdlərin 75% belə seksiyalar gedir.

- 1 –Səhər gimnastikasını yerinə yetirilməsi
- 2 –Hərəkətli və idman oyunlarından müstəqil istifadə olunması
- 3 –idman seksiyalarına davamiyyət.

2-4 mərhələlərin tədqiqində O.İ. Motkovun “Şəxsiyyətin özünüanalizinin praktiki nəzəriyyəsi” (1993)

Özündə həyəcan hissi və özünə güvən hissini müəyyənləşdirilməsi üçün 2 qrupdan istifadə etdik: A qrupunun şkalası “ Sakitlik –həyəcan” və Q qrupunun şkalası “ Özünə inam – gücsüzlük hissi” (Uesman –Piks testinin modifikasiyası) A qrupunun “ Sakitlik –həyəcan” şkalasında 5 hal nəzərdə tutulmuşdur: **1 hal** –böyük həyəcan, qayğı; **2 hal** –narahatçılıq, qorxu, həyəcan, qıcıqlanma; **3hal** –özünü bir az narahat, bir az həyəcanlı hiss edirəm; **4 hal** –özümə tam güvənirəm; **5 hal** –tam sakitəm, özümə güvənirəm. Q qrupunun şkalası üzrə “ Özünə inam –gücsüzlük hissi” şkalasına aşağıdakı hallar daxildir: **1 hal** –özümü çox bədbəxt və gücsüz hiss edirəm; **2hal** –özümü problemlərin həlli üçün hazır hiss etmirəm; **3 hal** – mənim bilik və bacarıqlarım məhduddur; **4 hal** –mənim bacarığım kifayət qədərdir; **5 hal** – böyük arxayınçılıq hiss edirəm (Cədvəl 2). Göründüyü kimi destruktiv davranışı olmayan şagirdlər “ Sakitlik –həyəcan” və “Özünə inam –gücsüzlük hissi” şkalaları üzrə psixi vəziyyətin qiymətləndirilməsində 4 halı (özümə tam güvənirəm), (böyük güvən hiss edirəm), destruktiv davranışlı şagirdlər isə 2 halı seçdilər (bir az qayğılıyam), (özümü problemlərin həllinə hazır hiss etmirəm). Seçilmiş cavablara görə şagirdlərin şəxsiyyətin önəmli keyfiyyətlərinin sosial formalaşmasının qiymətləndirilməsi beşballı sistemlə həyata keçirilib. Anket beş faktora bölünmüş 24 sualdan ibarətdir. Məlumatların işlənməsi nəticəsində məlum oldu ki, destruktiv davranışı olmayan şagirdlər kollektivizm göstəricisinə görə 3,5 bal, vətənpərvərlik -3,17 bal, əməksevərlik -3,5 bal (orta səviyyəli formalaşmaya görə göstəricilər), yaradıcılıq və iradə -4 bal (yüksək səviyyəli formalaşmaya uyğundur). Destruktiv davranışlı şagirdlərin nəticələri aşağıdakı kimidir:(cədvəl 3)

Kollektivizm və vətənpərvərlik -2,3 bal, əməksevərlik -2,4 bal (aşağı səviyyəli göstərici), yaradıcılıq isə aşağı ilə orta səviyyənin arasındadır -2,7 bal və iradə-orta səviyyədə formalaşmışdır.

1 –ci sinif şagirdlərinin psixi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi: 1 –“Sakitlik – həyəcan” şkalası üzrə, 2 –“Özünə inam –gücsüzlük hissi” şkalası üzrə.

Mədəni istiqamətlərin formalaşması səviyyəsini (4 mərhələ) verilmiş cavablar əsasında beşballı sistemlə təyin edilmişdir. Anket beş faktora bölünmüş 10 sualdan ibarətdir.

Riyazi statistika üsullu ilə araşdırılan məlumatlar göstərdi ki, destruktiv davranışı olmayan şagirdlərin göstəriciləri 4 bala uyğun olaraq onların yüksək formalaşma səviyyəsinə uyğun olduğunu göstərir. Destruktiv davranışlı şagirdlərin bu faktorlara görə göstəriciləri aşağıdır. Onların göstəricilərinin ədədi ortası 3 bala uyğundur ki, bu da orta formalaşma səviyyəsinə uyğundur. Nəticələri araşdırdıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, destruktiv davranışlı şagirdlər, məktəbdənkənar fəaliyyətdə bədən tərbiyyəsi vasitələrindən istifadə vərdişlərinə görə digər şagirdlərdən geridə qalırlar. Şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması stimulunun seçimi üçün müxtəlif faktorların təsirini araşdırdıq. Analiz göstərdi ki, tədris fəaliyyətini yaxşılaşdıran əsas faktorlara aşağıdakılar aiddir: uşaqların bədən tərbiyyəsindəki emosional vəziyyəti; şagirdlərin fəaliyyət xarakteri, yerinə yetirilən fəaliyyətin əhəmiyyətini dərk etməyə imkan verən –özünüqiymətləndirmə; mehriban kollektivdə oxuması; öz fəaliyyətində qazandığı nailiyyətlərini dərk etməsi –mükəmməllik; fəaliyyətin təşkili üsulları (qarşılıqlı yerləşmə əsasında kiçik qrupların yaradılması); yerinə yetirilən fəaliyyətə maraq.

Bu nəzəri araşdırmalar nəticəsində biz destruktiv davranışlı azyaşlı şagirdlərə bədən tərbiyə dərslərinin keçirilməsi metodikasını işləyib hazırladıq. Onun işlənilib hazırlanmasında, gündəlik həyat fəaliyyətində bədən tərbiyə üsullarının tətbiqi vərdişlərinə yiyələnməsinə kömək edən, davranışın düzəlməsi və ilkin profilaktikası, şəxsi keyfiyyətlərə əsaslanan şüurlu, məqsədyönlü, fəaliyyəti əlimizdə rəhbər tutmuşuq. Bu metodika öz orqanizminə nəzarət vərdişlərinə yiyələnməyə, öz fiziki və emosional vəziyyətini idarə etməyə, həyəcanı azaltmağa, öz gücünə inamı artırmağa, şəxsiyyətin sosial önəmli keyfiyyətlərinin əsaslarının formalaşmasına kömək edir.[3]

Pedaqoji eksperimentin keçirilməsi zamanı bizim qarşımızada belə bir məqsəd dururdu –destruktiv davranışlı şagirdlərin, gündəlik həyat fəaliyyətlərində bədən tərbiyə elementlərinin istifadəsinə alışdırmaq, hərəkətli oyunlar və xüsusi tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı bu şagirdlərin fəaliyyətini aktivləşdirmək.

Bu tədqiqatın əsasına “bədən tərbiyyəsi tapşırıqlarının istifadəsində aparıcı vərdişlərə istinad” prinsipi qoyulmuşdu ki, bu da əyləncələr, müsbət emosiyalar faktoru, hərəkət aktivliyi, təcrübə qrupunun şagirdləri üçün eksperimental bədən tərbiyə dərslərində tətbiq olunan rəqabət daxil edilmişdi.

Destruktiv davranışlı azyaşlı məktəblilərin, şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasına yönəlmiş bədən tərbiyə dərslərinin keçirilməsi metodikası və məzmununu işləyib hazırlayarkən biz ona əsaslanırdıq ki, belə metodika özündə altı qrup təhsil formalaşdırıcı vasitələri cəmləşdirən xüsusi məqsədyönlü proses kimi xarakterizə olunur. (cədvəl 4)

Bütün tapşırıqlar və hərəkətli oyunlar təcrübə aparılan uşaqların yaş imkanlarına uyğun idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təqdim olunan təhsil –

formalaşdırıcı vasitələr qrupu bir –birindən öz pedaqoji təsiri və istiqaməti ilə və sıra nömrəsi ilə fərqlənirdilər. (cədvəl 4,5,6)

Destruktiv davranışlı azyaşlı məktəblilərin şəxsi keyfiyyətlərini formalaşdıran hərəkətli oyun və tapşırıqların qruplar və sıra nömrəsi ilə bölünməsi. (Cədvəl 4)

S №	Fiziki tapşırıqlar qrupu	Xüsusi hərəkətli oyunlar və tapşırıqlar və onların sıra № si
1 qrup	Narahatçılığın azaldılmasına yönəldilmiş tapşırıqlar (yerində oturma bilməməsi)	1.1. “Ritmik nəfəs” tapşırığı 1.2. “Yumaq” oyunu 1.3. “Yerində don” hərəkətli oyunu 1.4. “Şah əmr etdi” oyunu
2 qrup	Əqli və fiziki yorğunluğun artması halının aradan qaldırılmasına yönəldilmiş tapşırıqlar.	2.1. “Şəpik çalmaqla nəfəs alma” oyunu 2.2. “Rütbə” nəfəsli oyunu 2.3. “Pişik” nəfəsli oyunu 2.4. “Yuxu şahzadəsi” nəfəsli oyunu
3 qrup	Öz gücünə inam formalaşmasına yönəlmiş tapşırıqlar.	3.1. “Pələng addımları” oyunu 3.2. “Oduncu” oyunu 3.3. “Canavar pusquda” oyunu 3.4. “Səmaya atılan güllə” hərəkətli oyunu 3.5. “Bənövşə” oyunu 3.6. “İki saxta” oyunu
4 qrup	Gərginliyin azalmasına yönəlmiş tapşırıqlar	4.1. “Bir ayaq üsdə duruş” tapşırığı 4.2. “Qar dənəcikləri fırlanır” oyunu 4.3. “Heyvanların” oyunu 4.4. “Tez tempdə nəfəs almaq” tapşırığı
5 qrup	Diqqəti cəmləşdirməyə yönəldilmiş tapşırıqlar.	5.1. “Buzcuqlar” oyunu 5.2. “Gecə -gündüz” hərəkətli oyunu 5.3. “Yerində don” oyunu 5.4. “Yuxlama” hərəkətli oyunu
6 qrup	Yoldaşlarıyla ünsiyyət problemlərini aradan qaldırmaq üçün yönəlmiş tapşırıqlar.	6.1. “Mavi quşun ardınca” oyunu 6.2. “Tozsoran” oyunu 6.3. “Qatar” oyunu 6.4. “Fakirlər” oyunu

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Təcrübə qrupunun şagirdləri üçün I rüb, üzrə bədən tərbiyə dərslərində hərəkətli oyunlar və tapşırıqların bölünməsi. (Cədvəl 5)

Fiziki tapşırıqlar qrupu	Dərslərin sırası							
	1-2	3-4	5-6	7-8	9-10	11-12	13-14	15-16
	Hərəkətli oyun və tapşırıqların S № -si							
Narahatçılığın azaldılması üçün	1.1			1.1				1.1
Yorğunluğun azaldılması üçün		2.1	2.1			2.1	2.1	
Güvənin formalaşması üçün	3.1	3.2		3.1	3.2			3.1
Həyəcanın azalması üçün	4.1		4.1			4.1	4.1	
Diqqət üçün	5.1	5.1		5.1	5.1			5.1
Ünsiyyət probleminin azaldılması üçün	6.1		6.1			6.1	6.1	

Təcrübə qrupu şagirdlərinin II rüb üzrə bədən tərbiyə fənnindən hərəkətli oyun və tapşırıqların bölünməsi. (Cədvəl 6)

Fiziki tapşırıqlar qrupu	Dərslərin sırası						
	1-2	3-4	5-6	7-8	9-10	11-12	13-14
	Hərəkətli oyun və tapşırıqların S № -si						
Narahatçılığın azaldılması üçün	1.3	1.3			1.3		1.3
Yorğunluğun hissini azaldılması üçün			2.3	2.3		2.3	
Özünə güvənin formalaşması üçün	3.4	3.4			3.4		3.4
Həyəcanın azalması üçün	4.3		4.3	4.3		4.3	
Diqqətin formalaşması üçün		5.3		5.3	5.3		5.3
Ətrafdakılarla ünsiyyət probleminin azaldılması üçün	6.3		6.3			6.3	

Metodiki araşdırmaların cədvəllərindən aydın olur ki, destruktiv davranışlı uşaqların bədən tərbiyəsi və idman tapşırıqlarının vasitəsi ilə şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasına aid suallar lazımınca geniş izahlı işıqlandırılmışdır.

Böyüməkdə olan gənc nəslin mənəvi, psixi və fiziki keyfiyyətlərinin vəziyyəti haqqında məsələ aktual bir problem kimi qarşıda durur. Eksperimental metodikanın və hərəkətli fəaliyyət proqramının tətbiqinin məqsədi və əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, destruktiv davranışlı uşaqlar üçün ilkin profilaktika olub, bədən tərbiyə dərsinin rüblər üzrə dərslər materialları çərçivəsində hərəkətli oyun və tapşırıqların tədris–formalaşdırıcı qrupların sistemli planlaşdırılmasına kömək edir.[4]

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan MR DİN-nin Arx. İş. № 6 / 2007- 2008/ səh 35-17
2. А.Р.Матвеев Нарушением норм здорового образа жизни, интенсификацией современного школьного образования физической культуры.Физическая культура в школе. 1996, №3, ст.32
3. А.А.Синяева Методика проведения с учащимся младшего школьного возраста, предрасположенными к деструктивному поведению.2004,ст.22.
О.И.Моткова. «Практическое руководство по самоанализу личности». 1993.ст.20.
4. А.А.Синяева . Спорт в школьном возрасте. 2001. ст-169 Физическая культура в школе.2005,№2,ст.72.
Н.В.Пешкова. Игровые и сюжетные уроки по физической культуре для начальной школы 1997-ст-30.

**AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIM VƏ
DEPORTASIYA TARİXİNDƏN**

**FROM THE HISTORY OF DEPORTATION AND GENOCIDE
OF AZERBAIJANIS**

**ИЗ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА И ДЕПОРТАЦИИ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ**

Prof. Dr. Həmzə CƏFƏROV* - Doç.Dr. Abdulla MUSTAFAYEV**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan xalqının qan yaddaşının ağırılı-acılı səhifələrindən olan deportasiya, soyqırım və qaçqınlıq problemləri araşdırılmışdır. Müəlliflər burada XVI əsrdən başlamış və günümüzədək olan illərdə ermənilərin türklərə və azərbaycanlılara qarşı yeritdikləri soyqırım və deportasiyadan, onların vəhşiliklərindən, Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonra milli tariximizin geniş işıqlandırılması üçün yaranmış imkanlardan söhbət açmışlar.

Həmçinin, məqalədə Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra bu problemlə əlaqədar imzaladığı fərman və sərəncamların tarixi əhəmiyyəti açıqlanmış, dövlətimizin soyqırımı məruz qalmış və qaçqınlarla aparılan işlər haqqında, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər araşdırılmış, erməni təcavüzünün acı nəticələrinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında apardığı məqsədyönlü siyasət öz əksini tapmışdır.

Açar kelimələr: Erməni soyqırımı, Dağlıq Qarabağ, Həyder Əliyev, Azərbaycan

Annotation

In the article is researched refugee problems, genocide, and deportation blood memory of Azerbaijan people. Authors is talked from XVI centuries to our days deportation and barbarisms of Armenians to the Turkish, from the good chances

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Rektör Yardımcısı

** Nahçıvan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi

for research perfectly of our national history after gained independent of Azerbaijan.

Also, in the article is shown the important of decrees and orders relation to this problem after the returning of Haydar Aliyev to power the second time, works of our republic about is taken with refugees and liable to the death, is researched events about solving of Nagorno Garabag problems, and is reflected advisable politic which he was taken to the world community the hard results of Armenian aggression.

Key word: Armenians, genocide, Azerbaijan, Nagorno Garabag, Haydar Aliyev

Qan yaddaşımızın ən ağırlı-acılı səhifələrindən olan deportasiya, soyqırım və qaçqınlıq bəlaları xalqımızın taleyinə çox baha başa gəlib. Son iki əsr ərzində Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım və deportasiya siyasəti həyata keçirən erməni millətçiləri bir sıra Avropa dövlətlərinin, o cümlədən Rusiyanın bilavasitə dəstəyindən istifadə edərək zaman-zaman tarixi-etnik torpaqlarımızı işğal etmiş, yerli əhalini – azərbaycanlıları doğma torpaqlarından qovub çıxarmışlar.

Azərbaycanlıların “Ermənistan” adlanan ərazidən deportasiyası XIX əsrin əvvəllərindən – bölgənin Rusiya tərəfindən işğalı dövründən XX əsrin sonlarına qədər mərhələlərlə həyata keçirilmiş bir faciə olsa da, uzun müddət ərzində bu faciə gizlədilmiş, səylə ört-basdır edilmiş, bir növ bu mövzuya qadağa qoyulmuşdur. Keçmiş ittifaq və respublika mətbuatında, həmin dövrə aid tarix ədəbiyyatında bu məsələ haqqında bircə kəlmə də yazılmamışdır.

Yalnız Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra milli tariximizin bütün problemlərini, o cümlədən azərbaycanlıların başına gətirilmiş faciələrin tarixi köklərini, mərhələlərini və nəticələrini hərtərəfli və obyektiv şəkildə araşdırmaq üçün geniş imkanlar yarandı.

Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, sosial-siyasi elmlərin inkişafında da dönüş baş verdi. Azərbaycan tarixinin yenidən, obyektiv yazılması zərurətini əsas vəzifə kimi qarşıya qoyan Heydər Əliyev XX əsrdə başımıza gətirilən faciələrin dərinəndən araşdırılması, xalqımıza qarşı törədilən tarixi cinayətlərə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə bir sıra fərmanlar və sərəncamlar imzaladı. Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrinin öyrənilməsi baxımından onun imzaladığı tarixi sənədlər sırasında “1948-1953-cü illərdə “Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı, “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı, eləcə də “AXC-nin 80 illik yubileğinin keçirilməsi haqqında” 30 yanvar 1998-ci il tarixli sərəncamı, “Naxçıvan MR-nin 75 illiğinin keçirilməsi haqqında” 4 fevral 1999-cu il tarixli

sərəncamı və s. başqa sənədlər mühüm yer tutur. Ümummilli liderimizin imzaladığı bu fərmanlar və sərəncamlar son dərəcə mühüm, ölkənin hər bir vətəndaşı üçün həyati əhəmiyyətə malik tarixi sənədlərdir.

«1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanında çox haqlı olaraq göstərilmişdir ki, «son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır mərhümiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlanan ərazidən min illər boyu öz doğma, tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğımlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir».

İndiki Ermənistan və ona bitişik ərazilərdə pərakəndə halında yaşayan ermənilərin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq arzularına ilkin təkən verən amillərdən ən başlıcası hələ XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun sürən müharibələr olmuşdur. Səfəvi hökmdarları Türkiyə ilə mübarizədə bir sıra Avropa ölkələrinin köməyinə arxalanmaq üçün xristian agentlərdən – erməni tacirlərdən və din xadimlərindən istifadə etmişdilər.

Şah Abbasın verdiyi 1605-ci il fərmanı ilə şahlığın ərazisində pərakəndə yaşayan ermənilərin yığcam halda yaşamaları üçün xüsusi ərazilər ayrılmış, xarici ticarətlə məşğul olan ermənilər üçün geniş imtiyazlar verilmişdir. Tezliklə ermənilər bir sıra Avropa ölkələri ilə, ilk növbədə Fransa, İtaliya, Prussiya ilə ticarət əlaqələri yaratmışdılar. Eyni zamanda, ermənilər şah sarayına yollar arayır, şahın etimadını qazanmaq üçün əllərindən gələni edirdilər. Bu sahədə xüsusi qabiliyyətə malik olan ermənilər tədricən arzularına çatırdılar. Belə ki, Şah Abbas, hətta Səfəvilər dövlətinin xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olmaq və Avropa ölkələri ilə diplomatik danışıqlar aparmaq səlahiyyətini Xoca Səfər adlı bir erməniyə etibar etmişdir.

1608-ci ildə I Şah Abbas Xoca Səfərin başçılığı ilə Avropaya gedən nümayəndə heyəti vasitəsilə Roma papasına, İspaniya kralına, Venetsiya dojunə məktublar göndərmişdir. Bu ölkələrdə olarkən Xoca Səfər şahın məktubundan əlavə ermənilərin Roma papası və Avropa ölkələrinin başçılarına məktubları olduğunu bildirmişdir. Təbii ki, bu məktublarda xristian Avropa ölkələrindən Şərqdə – müsəlman ölkələrində yaşayan xristian erməniləri öz himayələrinə götürmələri haqda xahişlər edilmişdir. Lakin nə papadan, nə də Qərbi Avropa dindaşlarından ermənilərin bu çıxışılarına məhəl qoyan olmamışdır. XVII əsrin ortalarında rus dövlətinin öz mövqəğini möhkəmləndirməsi ən yaxın xristian ölkəsi kimi erməni kilsəsinin diqqətini daha çox cəlb etməyə başlamışdı. Yaxın Şərqdə maraq dairəsi baxımından ermənilərə ən əlverişli hamayəçi Rusiya ola bilərdi. Rus çarlarının xarakterini öyrənən ermənilər yəqin etmişdilər ki, hədiyyə adı altında rüşvət verməklə onları öz tərəflərinə çəkə və nəticədə öz istəklərinə nail ola bilərlər. Bu məqsədlə erməni taciri Xoca Zakar Sarhada 1660-cı il avqustun 28-də çar Aleksey Mixayloviçə «ermənilərə qarşı xüsusi lütfkarlığına görə»

qiymətli hədiyyələr vermişdir. Bu hədiyyələrdən biri hazırda Moskva Kremlinin Silahlar Palatasında saxlanılan Almaz taxtdır. Bundan sonra XVII əsrin sonlarına yaxın din xadimi İsrail Ori 20 il müddətində Avropa ölkələrini gəzib dolaşmış, İtaliya, Fransa və Almaniyanın yüksək dairələri ilə əlaqə yaratmış, bu ölkələrdə ermənilərin himayə edilməsi məsələsini qaldırmış, lakin soyuq münasibətlərlə qarşılaşmışdır.

Avropanın real köməklik göstərməyəcəyinə əmin olan İsrail Ori bu işdə yalnız Rusiyaya arxalanmaq qənaətinə gəlmişdir. O, 1701-ci il oktyabrın 28-də arximandrit Minas Vartapedlə birlikdə I Pyotrun qəbuluna gəlir və ona qiymətli türk mallarını hədiyyə gətirir. Təbii ki, onların I Pyorta bu hədiyyələri gətirmələri xalis erməni birliyi idi. Onlar I Pyotrun isti boğazlara çıxmaq və İstanbulu ələ keçirmək üçün nə dərəcədə alışıb-yandığını bildirdilər. Bu hədiyyələrlə onlar bu yangını daha da qızışdırıb alovlandırmaq istəyirdilər. İsrail Ori saraya öz proqramını – erməni dövləti yaratmaq üçün İrana 25 minlik qoşun göndərməyi təklif etmişdir. Ciddi hazırlıqdan sonra 1707-ci ildə Ori polkovnik rütbəsində 50 nəfərlik nümayəndə heyətinin başçısı kimi İrana yola düşdü. Şübhə oyatmamaq üçün onu Şah Hüseynə Roma papasının nümayəndəsi kimi təqdim edirlər. 1711-ci ildə Orinin ölümündən sonra onun işini Minas Vartaped davam etdirir.

1723-cü il sentyabrın 12-də Rusiya-İran müharibəsinin nəticəsi olaraq bağlanmış müqaviləyə əsasən Gilan, Mazandaran, Astarabad əyalətləri, Bakı və Dərbənd şəhərləri Rusiyanın tabeliyinə keçir. Noyabrın 10-da I Pyotr həmin ərazilərdə ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsi üçün fərman verir.

1726-cı il fevralın 22-də I Yekaterina da ermənilərin yüksək mərhəmətə və himayəyə layiq görülmələri haqqında fərman verir. XVIII əsrin II yarısında ermənilər yenidən fəallaşır. Onlar Rusiyanın himayəsi ilə Osmanlı Türkiyəsi ilə İran sərhədlərinin kəsişdiyi ərazilərdə Ermənistan dövləti yaratmağı təklif edirlər. Lakin II Yekaterinanın ölümü onların bu işini yarımçıq saxlayır. Lakin buna baxmayaraq, ermənilər öz dövlətlərini yaratmaq üçün hər cür vasitələrə əl atır, hədiyyə adı altında rus çarlarına rüşvət verirdilər. Bununla onlar saray əyanlarının etimadlarını qazanır, hökumətin müxtəlif strukturlarında öz nümayəndələrini yerləşdirməyə nail olurdular.

XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunlarının İrəvan xanlığını işğal etməsində ermənilər xüsusi fəallıq göstərmişdilər. Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrinin Rusiya üçün uğurla başa çatması ilə ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

1828-ci il fevralın 10-da Təbriz-Tehran yolunun üstündə yerləşən Türkmənçay kəndində bağlanan müqavilə ilə 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinə son qoyulur. Bu müqavilə ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bütünlüklə Rusiyanın ərazisinə qatılır. Martın 20-də I Nikolay bu müqaviləni təsdiq edir və ertəsi gün «Erməni vilayəti» yaradılması haqqında fərman verilir. «Erməni vilayəti», İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölüşmüşdü. Bu müqavilənin 15-ci maddəsinə əsasən İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiyanın himayəsinə keçmək hüququ verilir. Məhz Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedovun

təşəbbüsü ilə İran ermənilərin işğal edilmiş yeni ərazilərə köçürülməsi məsələsi meydana çıxdıqdan sonra, Rusiya hökumətinin İranla sərhəd boyu ərazilərə 80 min kazakın köçürülməsi layihəsi qüvvədən düşmüşdü.

1828-ci il oktyabrın 1-də Qriboyedov Paskeviçə göndərdiyi məktubda göstərir ki, Naxçıvan əyalətində ermənilərin köçürülməsi nəticəsində qarışıqlıq və sıxıntı yaranmışdır. Beləliklə, 1829-cu il fevralın 26-dan iyunun 11-dək 8249 erməni ailəsi İrandan köçürülərək İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdür.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsində qələbədən ruhlanan rus ordusu 1828-ci il iyunun 14-də Türkiyəyə hücum edir. Rus ordusunun türk qoşunları üzərində qələbələrinin təmin edilməsində erməni silahlı dəstələrinin və Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərin böyük rolu olmuşdur.

1829-cu il sentyabrın 2-də bağlanmış Ədirnə sülh müqaviləsinin 13-cü maddəsinə əsasın, Türkiyənin işğal olunmuş ərazilərində qalan ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə Rusiyanın tabeliyinə keçmək hüququ verilmişdir. Müqavilədə göstərilən müddətin başa çatması ərəfəsində tərtib edilən sənəddə Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin sayı 14044 ailə olmuşdur. Əgər bir ailədə orta hesabla 6 nəfər götürülsə, nəticədə 84 mindən artıq erməninin köçürüldüyü məlum olur.

İndiki Ermənistan ərazisinə ermənilərin kütləvi axını XIX əsrin əvvəllərində baş verən Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra da davam etmişdir. Bu müharibələrdən sonra erməni vilayətinə İran və Türkiyədən 57266 nəfər erməni (10.631 ailə) köçürülmüşdür. 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran və 84 min Türkiyə erməniləri köçürülmüşdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, 124.000 rəsmi köçürülən ermənilərlə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçənlərin sayı 200 min nəfərdən xeyli artıq olmuşdur. Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra daha da güclənmişdir. 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə Qafqaza köçüb gəlmişdir.

Beləliklə, bütün bunlar daha sübut edir ki, erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı çox böyük dəqiqliklə işləyib hazırladıkları planları yaxın gələcəkdə uğurla həyata keçirmək üçün bütün hərbi, siyasi, iqtisadi, təşkilati və ideoloji hazırlıqlara malik idilər.

Lakin çox təəssüf ki, yaxınlaşan real erməni təhlükəsini dəf etmək üçün azərbaycanlılar heç bir siyasi strukturlara, kifayət qədər iqtisadi, hərbi imkanlara malik deyildilər.

Belə bir şəraitdə 1905-1906-cı illəri əhatə edən və tarixə «erməni-müsəlman münaqişəsi» adı ilə düşən qanlı faciələr baş verdi. 1905-ci ildə Rusiyanın özündə baş verən iqtisadşlar, çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsi Zaqafqaziyada güclü əks-səda doğurmuşdur. Bu qarışıqlıqdan ermənilər məharətlə istifadə etdilər. Rusiyanın hakim şovinist dairələri də zərbəni özlərindən yayındırmaq üçün ermənilərin antitürk kompaniyasını qızışdırdılar.

«Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» fərmanda göstərilirdiyi kimi, «Böyük

Ermənistan» yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi».

1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrdəndən biridir. Həmin dövrdə yenicə yaranmış gənc Azərbaycan dövləti bir tərəfdən bolşeviklərin və keçmiş çar generallarının, digər tərəfdən bədnam qonşumuz Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətinin qarşısını almaq, öz ərazi bütövlüyünü və torpaqlarının təhlükəsizliyini qorumaq üçün mübarizə aparırdı.

XX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqdə öz nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda böyük dövlətlər arasında mübarizə kəskinləşmişdi. Bu regionda İngiltərə, Fransa, Rusiya və Almaniyanın xüsusi maraqları var idi. I Dünya müharibəsi zamanı Almaniya ilə müttəfiq kimi çıxış edən Türkiyənin vəziyyəti ağırlaşmışdı. Rusiyanın I Pyotr zamanından boğazlara və İstanbula yiyələnmək arzusu yenidən baş qaldırmışdı. Türkiyə boğazlarda Rusiyanın təhdidindən qorxaraq öz mövqeyini saxlamaq üçün Almaniya ilə müttəfiq olmuş və müharibə başlandıqdan bir gün sonra, yəni avqustun 2-də Türkiyə-Almaniya ittifaqı haqqında müqavilə imzalamışdı. Müqaviləyə əsasən oktyabrın 29-da Türkiyə-Rusiya müharibəsi başlanır. Noyabrın 1-də Rusiya Türkiyəyə rəsmi olaraq müharibə elan edir.

Bu müharibənin başlanmasından istifadə edən ermənilər Türkiyənin 6 vilayətində «Qərbi Ermənistan» dövləti yaratmaq istəyirdilər. Bu məqsədlə dünyanın hər tərəfindən toplanmış könüllü ermənilərdən ibarət yaradılmış 4 drujina Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı rus ordusu ilə birlikdə vuruşurdular.

Erməni mənbələrinin verdiyi məlumata görə, 1914-1916-cı illərdə Qafqaza təqribən 350 min erməni köçmüşdü. Onların böyük əksəriyyəti İrəvan quberniyasının ərazisində yerləşmişdilər. 1917-ci il oktyabrın 25-də Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəlir. Çevrilişin 2-ci günü Sovetlərin Ümumrusiya qurultayı sülh haqqında dekret qəbul edir. Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra ölkədə yaranmış xaos və anarxiyanın nəticəsi olaraq Qafqaz cəbhəsi dağılmış və rus qoşunları dekabrın ortalarından cəbhəni özbaşına tərk etməyə başlamışdır. Dekabrın 18-də Zaqafqaziya komissarlığı milli korpuslar və hərbi hissələr təşkil ediləcəyini elan edir. Bundan istifadə edən ermənilər rus ordusunun hərbi texnikasına yiyələnərək, Cənubi Qərbi Qafqazda türklərə qarşı soyqırım həyata keçirirlər.

1917-ci ildə Rusiyada çar hakimiyyəti devrildikdən sonra Almaniya və Avstriya cəbhələrində xidmət edən minlərlə erməni əsgəri öz silahları ilə daşnakların niyyətlərini həyata keçirmək üçün Bakıda cəmləşmişdilər. 1918-ci ilin mart ayının sonu Azərbaycan xalqının qanlı və faciəli günləri kimi tarixə düşmüşdür. Martın 31-də başlayan bu qırğın 3 gün davam etdi. Şəhidlərin sayı təxminən 15 min nəfər olmuşdur.

Uzun illər 1918-ci il hadisələri qəsdən unuduldu. Xüsusən Şimali

Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyət başına gəldikdən sonra Bakıda, Şamaxıda və Qubada ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə danışılmadı. Azərbaycanda ən məsul vəzifələrə irəli çəkilən ermənilər və ermənipərəst «azərbaycanlılar» olub-keçənləri çox böyük ustalıqla ört-basdır edə bildilər. Xalqdan gizlədilən həqiqətlər xatirələrdən silindi.

Bakıda, Qubada və Şamaxıda törədilən qırğınlar tarixçilərimiz tərəfindən bir-birinə zidd mövqedən qiymətləndirilmişdir. Bunun da bəzi obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Bolşeviklər isə mart-may hadisələrini sinfi düşmən qüvvələrinə qarşı mübarizə, sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi yolunda əksinqilab üzərində böyük qələbə, vətəndaş müharibəsi hesab edirdilər.

1920-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra daşnak hakimiyyəti dövründə qədim ata-baba yurtlarından didərgin salınaraq Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və Gürcüstana sığınmış müsəlmaq qaçqınların bir hissəsi geri qayıtmağa müvəffəq olmuşdur. Ermənistan rəhbərləri qaçqınların geri qayıtmasının qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif bəhanələr gətirərək onları Ermənistana buraxmaq istəmirdilər. Lakin Ermənistan hökumətinin müqavimətinə baxmayaraq artıq 1922-ci ildə 100 min qaçqın doğma yurdlarına qayıtmışdı. 1926-cı ildə Ermənistanda 743.573 erməni, 84.717 türk siyahıya alınmışdısa, 1939-cu ildə 1.062.000 erməni 1.30.800 türk qeydə alınmışdır. Müqayisədə ermənilər 42,7%, türklər isə 56,8% artmışdı. Türklərin yüksək artımı erməniləri narahat edirdi. 20-ci illərin sonu və 30-cu illərin əvvəllərində bütün sovet ittifaqında həyata keçirilən kollektivləşmənin ən sərt tədbirləri Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilmişdir. İlk növbədə ata-babadan varlı olanların mal-qarasını əllərindən alıb kolxoz təsərrüfatına qatır, özlərini isə «qolçomaq» damğası ilə Qazaxstana və Sibirə sürgün edirdilər. Bir azdan bu cür tədbirlər ortabablara da şamil edilmişdir. Bu isə Vedibasarda, Zəngibasarda və Qəmərliyə kəndli üsyanlarının baş verməsinə səbəb olmuşdu. Üsyan yatırıldıqdan sonra üsyançıların xeyli hissəsi İran və Türkiyəyə qaçmağa məcbur olmuşdularsa da, bu üsyanı bəhanə edərək azərbaycanlı kəndlərində kütləvi surətdə həbs prosesi başlanmışdı.

Ermənistanda azərbaycanlıların kütləvi repressiyası onların Türkiyəyə qaçıb canlarını qurtarmağa məcbur edirdi. 30-cu illərdə 50 mindən artıq azərbaycanlı ailəliklə Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilmişdir. Sərt iqlim və bərbad mənzil şəraitinə uyğunlaşa bilməyən əhalinin xeyli hissəsi tələf olmuşdu.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-ci illərdə və 1930-1938-ci illərdə repressiya aksiyası həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Ermənistanın Türkiyə və İran sərhədləri, eləcə də Azərbaycan və Gürcüstan sərhədləri boyunca yenə də azərbaycanlılar yaşayırdılar. Ermənistan rəhbərlərinin qarısında duran başlıca vəzifə İrəvan ətrafında və Türkiyə ilə sərhəd boyu münbit torpaqlarda yaşayan azərbaycanlıları həmin ərazilərdən köçürməyə nail olmaqdan ibarət idi. Bunun üçün isə ilk növbədə Moskvanın razılığı alınmalı idi. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanda yaşamaq arzusunda olduqlarını, lakin onları yerləşdirmək üçün ərazilərin azlıq təşkil etdiyini Stalinin nəzərinə çatdırmaq lazım gəlirdi. Çıxış yolunu isə azərbaycanlıların Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülməsində

görürdülər.

Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistanı köçürülməsi üçün məsələ qaldırmaq fürsətini onlar ilk dəfə 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı əldə etmişdilər. Konfransın gedişində erməni diasporunun nümayəndələri SSRİ XİN-i Molotovla əlaqə yaratmaq, onların Ermənistanı köçürülməsi üçün sovet rəhbərliyinin razılıq verməsini xahiş etmişdilər. Molotov Stalin ilə danışıqdan sonra onların köçürülməsinə razı olduqlarını bildirmişdi.

1945-ci ildə Ermənistan KP MK-nin I katibi Q. Harutyunov yenidən Qarabağın Ermənistanı birləşdirilməsi məsələsini qaldırır. Stalin həmin məktubu G. Malenkova, o da Bağırova göndərir. Bağırov cavab verir ki, etiraz etmir, lakin o şərtlə ki, Ermənistanın, Gürcüstanın və Dağıstanın azərbaycanlılar yaşayan və tarixən Azərbaycanın olmuş əraziləri onun özünə qaytarılsın. Beləliklə, məsələnin arzuolunmaz istiqamət olacağını hiss edən Moskva bu məsələnin üstündən keçməli olur. Bundan sonra Ermənistan rəhbərləri öz taktikasını dəyişir.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan hökumətinin vəsətətini əsas götürərək SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin sovet Ermənistanına köçürülməsi işinin təşkili haqqında qərar verir. Ermənistan hökuməti yanında repatriantların (vətənə qayıdanların) qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə xüsusi komitə yaradılır. Artıq 1946-cı ilin əvvəllərində 130 min erməni Ermənistanı köçmək arzusunda olduğunu bildirir.

Ermənistan KP MK-nin I katibi Harutyunov «vəziyyətdən yeganə çıxış yolunun» Ermənistandan 100 min azərbaycanlı əhalinin Azərbaycana köçürülməsində gördüyünü Stalinin nəzərinə çatdırır. Ermənistan rəhbərləri Stalini başa salmışdılar ki, köçürülən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Çünki 1945-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti Kür-Araz ovalığının yenidən qurulması haqqında qərar qəbul etmişdi.

1947-ci ilin sonunda Stalinin köməkçisi Poskrevişev Bağırova zəng edərək Stalinin onu çağırıldığını söyləyir. Bağırov Moskvaya gedir və Stalinin qəbul otağında Harutyunovla rastlaşır və onunla birlikdə Stalinin kabinetinə daxil olurlar. Stalin xaricdən ermənilərin gəlməsini, Harutyunovun isə onları yerləşdirmək üçün torpağını olmamasını, bunun üçün isə azərbaycanlıların köçürülüb Muğan və Mildə yerləşdirilməsini söyləyir. Bağırov etiraz etmək istəsə də, Stalin ona qəzəblənir.

Bağırovun Bakıya qayıtmasından bir qədər sonra, yəni dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 sayılı qərar qəbul edir.

SSRİ Nazirlər Soveti 10 mart 1948-ci ildə 4083 sayılı qərara əlavə olaraq «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» 754 sayılı qərar qəbul edir.

«1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» ümummillə liderimi-

zin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanında deyildiyi kimi, «SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar arasında 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövürkü Azərbaycan rəhbərliyinin də öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır...».

1989-cu ildə SSRİ hökuməti 40-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi. Ümummillə liderin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı həmin illərdə xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş tarixi cinayətə hüquqi siyasi qiymət verilməsi, onun beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması üçün zəmin yaratmışdır.

Ermənistanda antitürk, antimüsəlman təbliğatı 60-cı illərin ortalarında yenidən var-gücü ilə işə salınmışdı. 1964-cü ildə Ermənistanın rəsmi dairələri Moskvanın razılığı ilə uydurma «erməni genosidi»nin 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Bir il ərzində Ermənistanın bütün kütləvi informasiya vasitələri, redaksiyaları 1915-ci il «genosidi»nin təbliği ilə məşğul olmuşdular. Erməni millətçiləri 1965-ci ilin fevralında cəllad Andranik Ozanyanın anadan olmasının 100 illiyini təntənəli surətdə qeyd etdilər.

60-cı illərin ortalarında Ermənistanda aparılan milli ayrı seçkilik siyasəti nəticəsində İrəvan və onun ətraf rayonlarından minlərlə ailə Azərbaycana köçməyə məcbur olmuşdu. 1962-1973-cü illərdə xaricdən Ermənistana 26 min erməni gəlmişdi. Təbii ki, ermənilərin gətirilməsi oradan azərbaycanlıların kütləvi surətdə deportasiyası ilə nəticələnmiş, on minlərlə azərbaycanlı əhalinin Azərbaycana köçməsinə səbəb olmuşdu.

1983-cü il aprelin 24-də ermənilər «genosid» gününü bəhanə edərək Mazis (Zəngibasar) rayonunun mərkəzində azərbaycanlılar yaşayan evlərə basqın etmiş, qəbristanlığı dağıtmışdılar. 1984-cü ildə Azərbaycan xalqının qəddar düşməni Z.Balayanın «Ocaq» kitabının dərc edilməsi Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik hissələrinin qızışmasına səbəb oldu.

Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyinetmə pərdəsi altında Azərbaycana qarşı planlarının həyata keçirilməsinə mane ola biləcək şəxsin – ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 1987-ci ilin oktyabrında erməni lobbisinin təzyiqi ilə keçmiş Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Sovetinin I müavini vəzifələrindən uzaqlaşdırılmasından sonra İrəvanda DQMV-ni Ermənistana birləşdirmək tələbi ilə mitinqlər keçirildi.

Beləliklə, keçmiş ittifaq rəhbərlərinin cinayətkar fəaliyyətsizliyinin buna şərait yaratması, Azərbaycan rəhbərliyinin bu hadisələrə vaxtında düzgün qiymət verə bilməməsi nəticəsində Ermənistan rəhbərliyinin və hüquq mühafizə orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə 50.149 ailəni təşkil edən 243.682 nəfər azərbaycanlı qısa müddət ərzində əsrlər boyu yaşadıkları dədə-baba yurdlarından vəhşicəsinə qovuldular.

Respublikamızın müstəqillik yoluna qədəm qoyması ilə bir vaxtda başlayan erməni təcavüzü milli faciə ilə nəticələndi və Azərbaycan xalqını kütləvi soyqırımına məruz qoydı. Mərkəzi hakimiyyətin ermənilərə köməyi nəticəsində Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlılar Qarabağda yerləşdirilmədi. O zamankı Azərbaycan rəhbərliyinin səriştəsizliyi, Moskva qarşısında mütiliyi bunun həyata keçirilməsinə mane oldu. Hətta Qarabağda erməni kəndlərinin yaxınlığında çadırlar qurub yaşamaq istəyən 23 mindən artıq qaçqın Ə.Vəzirov tərəfindən oradan çıxarıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. V.Arzumanlı., N.Mustafayev. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq. Bakı, 1998
2. M.S.Koçaş. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı, 1998
3. İ.Məmmədov. Tariximiz, torpaqlarımız, taleyimiz. Bakı, 2003
4. N.Məmmədov. Erməni təcavüzü və tarixi həqiqətlər. Bakı, 2001
5. İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996
6. B.Nəcəfov. Deportasiya. Bakı, 1998
7. M.M.Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993
8. M.S.Ordubadi. Qanlı illər. 1905-1907-ci illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 2001
9. A.Paşayev. Köçürülmə. Bakı, 1995
10. Rusiyanın Van və Ərzurumda baş konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı, 1994
11. Anadol Cemal. Tarixin işığında erməni dosyası. II baskı. İstanbul, 2001
12. Azərbaycan Belgilərində erməni sorunu (1918-1920) Ankara, T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Cümhuriyyət Arşivi Dairə Başkanlığı, 2001
13. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin materialları (F.28; 412; 524; 894; 897; 970; 1061)
14. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət arxivinin materialları (f.1; 267; 274; 276; 277).

AZƏRBAYCANDA TƏRTİB OLUNAN İLK «TÜRK DİLLİ» DƏRSLİKLƏRİNİN TARİXİNDƏN

ABOUT THE HISTORY OF THE FIRST MANUALS OF «THE TURKISH LANGUAGE» COMPILED IN AZERBAIJAN

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРВЫХ УЧЕБНИКОВ «ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА» СОСТАВЛЕННЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Pəri Şəmsəddinqızı PAŞAYEVA*

Özet

Yazıda, Azərbaycan'da tertip olunan ilk «Türk dili» dersliklərinin tarixi araşdırılmaktadır. Aynı zamanda A.O. Chernyayevskinin 2 cildli «Vatan Dili», R.B. Efendiyev'in «Uşaq bağçası», «Basiratul etfal» F.Köçerli'nin «Balalara hediye», «Türk Alfibası ile ilk giraat», «İkinci Dil», «Türk edebiyatına ilk kadem», «Yeni Turk Alfibası» adlı Türk eğitimine hasrolmuş önceki kitablar da araşdırılmışdır.

Anahtar kelimeler: Tarih, Türk, Azərbaycan, dil, informasiyon.

Summary

The article was devoted to the history of compiling of the first manual of «The Turkish Language». Here information about Azerbaijan's enlighteners who consider the superiority of native language as a main factor in education, their works and their manual of «The Turkish Language» compiled by them.

Simultaneously the content and compiling of the first Turkish manuals «Vatan Dili» («Native Language») by A.O. Chernyayevsky (I-II volumes), «Uşaq bağçası» («Kindergarten»), «Basiratul atfal» by R.B. Afandiyev «Balalara Hadiyya» («Present to Infants») by F.Kocharli, «Turk Alfibası ile

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim

ilk Giraat» («First Reading with the Turkish Alphabet»), İkinci Dil» («The Second Language»), «Türk adabiyatına ilk gadam» (The First Step to the Turkish Language), «Yeni Türk Alifbasi» («New Turkish alphabet») are discussed.

Key words: History, Turkish, Azerbaijan, language, information.

Hələ XVIII əsrdə dünyanın məşhur pedaqoqlarından biri olan İ.H.Pestalotsi (1746-1827), ana dili tədrisi metodikasını işləmiş və təlimdə ana dilinin böyük rol oynadığını göstərmişdir.

Ana dili tədrisin bütün mərhələlərində şagirdi təlim edən, tərbiyələndirən mühüm bir amil kimi özünü göstərir.

«Ana dili məhv olarkən xalq artıq yox olur» - yazan böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski (1824-1870) «Xalqın dili, onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim təzadən çiçəklənən tarixi sərhədlərindən çox uzaqda başlamış boyasıdır» (K.D.Uşinski. 1953, 113-115) deyərək təlimin ana dilində aparılmasını tələb edirdi.

Böyük dramaturq, materialist filosof M.F.Axundov təlimdə ana dilinə üstünlük verilməsini başlıca şərt hesab edirdi və doğma ana dilini vahid orfoqrafiya əsasında mükəmməl, zəngin ədəbi dil normalarını müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Axundov yaxın şərq xalqlarının savadsızlığının səbəbini başlıca olaraq çətin ərəb əlifbası və köhnəlmiş təlim metodları ilə təhsilin aparılmasında, hazırlıqlı müəllim və dərsləklərin olmamasında görürdü. Əlifbamızın tarixi Axundovla başlayır. (M.Ş.Vazehin «Kitabi-Türki» əsəri Axundovun əlifbasına əsasən yazılmışdır.

Axundovdan sonra Azərbaycan uşaqları üçün «Əlifba» dərsliyini Qori müəllimlər seminariyasının tatar şöbəsinin müdiri A.O.Çernyayevski yazmışdır.

1882-ci ildə A.O.Çernyayevski «Vətən dili» adlı «Əlifba» kitabının I hissəsini yazır və həmin ildə öz tələbəsi R.B.Əfəndiyevə üzünü köçürtdürür və daş basmasında çap etdirir.

A.O.Çernyayevski 1888-ci ildə Səfərəlibəy Vəlibəyovla birlikdə «Vətən dili» kitabının II hissəsini yazıb Tiflisdə çap etdirir. Kitabın giriş hissəsində öz dövrləri üçün çox əhəmiyyətli olan bir sıra qrammatik, orfoqrafik və metodik məsələləri izah etmiş və Azərbaycan dili müəllimlərinə qiymətli məsləhətlər də vermişdi.

Qori müəllimlər seminariyasının ilk məzunlarından olan R.B.Əfəndiyev 1889-cu ildə «Uşaq bağçası» dərsliyini yazıb nəşr etdirir. Dərsliyin üzərində «Savadsız adam bu kitab ilə bir ayda oxur və yazır» sözlərini qeyd etmişdir.

Əfəndiyev bu dərslikdə Azərbaycan dilinə yaramayan, ərəb məxrəci ilə tələffüz olunan 8 ərəb hərfini əlifbadan çıxarır, 32 hərfdən 24-nü saxlayır və buna müvafiq olaraq «Uşaq bağçası» kitabında 24 dərs vermişdir.

Sonralar ana dili dərsliklərinin tərtibində və məktəb təcrübəsində, metodik sistemin təşəkkülündə böyük rus pedaqoqu Uşinskinin ana dili tədrisi haqqında ideyaları, bütövlükdə rus pedaqoji fikri Qori seminariyasını bitirmiş müəllimlər vasitəsilə Azərbaycan məktəblərində sürətlə yayılır. Bu sahədə R.B.Əfəndiyev, F.Köçərli, S.Vəlibəyov, M. Mahmudbəyov, F.Ağazadə, Ə.Seyidov və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Onların içərisində F.Köçərlinin xüsusi yeri var. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim F.Köçərli «Ana dili millətin mənəvi birliyidir, həyatının mayası, mənərəsidir. Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi ana dilini də sevir» (F.Köçərli, 1897, 292-293) deyərəkən dövrünün görkəmli pedaqoqlarını Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda, onu yad sözlərdən təmizləmək uğrunda mübarizəyə çağırırdı.

F.Köçərli 35 illik müəllimlik fəaliyyətində türk dilinin tədrisinə dair məqalələr yazmış, dərsliklərin tərtibində iştirak etmişdir.

Ömrünün sonuna qədər köhnə əlifba ilə mübarizə aparan F.Köçərli istər 1898-ci ildə «Qafqaz» qəzetindəki bir sıra məqalələri ilə, istərsə də M.F.Axundova həsr etdiyi xüsusi kitabda ərəb əlifbasının qüsurlarını açıb göstərmişdir. O, 1912-ci ildə Bakı şəhərində «Balalara hədiyyə» adlı kitabını nəşr etdirir. Kitab 102 səhifədən ibarətdir. Əsərin I hissəsində 42 tərbiyəvi mətn, II hissəsində 33 mənzum parça verilmişdir. Hər mətnin məzmunu ilə əlaqədar olaraq dərin mənalı atalar sözü və tapmacalar vardı.

Qori müəllimlər seminariyasının məzunlarından biri də görkəmli müəllim, gözəl metodist və bir sıra ana dili dərsliklərinin müəllifi M.Mahmudbəyovdur.

İstedadlı müəllim M.Mahmudbəyov özündən əvvəlki pedaqoqların ana dilinə aid fikirlərindən qüvvət və ilham alaraq yeni fikirlər irəli sürməklə və başlamış işi davam etdirməklə Azərbaycan pedaqoqlarının fikirlərini həyata keçirməyə bütün varlığı ilə səy etmişdir. M.Mahmudbəyov təlimin ana dilində aparılması və ümumiyyətlə ana dili məsələsinə aid fikirlərini bir neçə istiqamətdə şərh edir. Ən əvvəl onun Azərbaycanda tədris işlərinin ana dilində aparılması uğrunda mübarizəsi diqqəti cəlb edir.

Ana dilində təlim, təhsilin demokratikləşdirilməsinin tərkib hissəsi hesab edilir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bütün dövlət məktəblərində təlim rus dilində aparılırdı. Azərbaycanlı uşaqlar hətta tənəffüs vaxtı belə öz yoldaşları ilə ana dilində danışa bilməzdilər. Bütün bunlar çarizmin milli ucqarlarda ana dilinin tədrisinə mənfi siyasətinin, onun ruslaşdırma siyasətinin nəticəsi idi.

M.Mahmudbəyov çarizmin bu mürtəcə siyasətinə qarşı mübarizə apararaq hər bir xalqın öz ana dilində təhsil almasına imkan verilməsini tələb

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

edirdi. Yaşadığı dövrdə buxovlanmış, azadlıqdan məhrum edilmiş «Xalqın mənəvi həyatı» olan ana dilinə azadlıq, müstəqillik tələb edirdi.

Çarizmin milli ucqarlarda ana dilinin tədrisinə mənfi münasibətinin əsas səbəbi onun yerli əhalinin ruslaşdırma siyasəti idi. İbtidai məktəblərdə kiçik yaşlı uşaqlara zorla tədris edilən rus dili və bu dilin tədrisi zamanı istifadə edilən metodlar nəinki uşaqların rus dilini öyrənməsinə şərait yaradır, əksinə dərsi çətinləsdirənməklə bərabər müəllimi gülünc vəziyyətdə qoyurdu. Tədris planına rus dilinin təlimi ilə bərabər bir sıra qərbi Avropa dillərinin də daxil edilməsinə baxmayaraq ana dilinin tədrisinə bir saat belə yer verilməmişdi.

Fikrimizi sübut etmək üçün bəhs olunan dövrdə tədris programına müvafiq tərtib edilmiş və Azərbaycan məktəblərində müxləlif fənlərin tədrisinə müvafiq olaraq istifadə edilmiş dərslər cədvəllərini nəzərdən keçirək: həmin cədvəllər olduğu kimi aşağıda göstərir:

HAZIRLIQ SINIFI

S/№	FƏNLƏR	HANSI TƏDRİS İLİNDƏ	NƏŞR TARİXİ	NƏŞR OLUNDUĞU YER
1	RUS DİLİ	1890	1892	S.PETERBURQ
2	HESAB	1880	1891	S.PETERBURQ
3	RƏSM	1891	1891	TİFLİS
4	İLƏHİYYAT	1891	1892	S.PETERBURQ

BİRİNCİ SINIF

S/№	FƏNLƏR	HANSI TƏDRİS İLİNDƏ	NƏŞR TARİXİ	NƏŞR OLUNDUĞU YER
1	İLƏHİYYAT «GÜLÜSTAN» ŞİRAZI	1887	1887	S.PETERBURQ
2	RUS DİLİ	1884	1891	S.PETERBURQ
3	LATIN DİLİ	1888	1892	S.PETERBURQ
4	COĞRAFIYA	1885	1891	DMP MOSKVA
5	HESAB	1878	1893	S.PETERBURQ

İKİNCİ SINIF

S/№	FƏNLƏR	HANSI TƏDRİS İLİNDƏ	NƏŞR TARİXİ	NƏŞR OLUNDUĞU YER
1	İLƏHİ QANUNLAR	1889	1881	MOSKVA
2	RUS DİLİ	1891	1895	MOSKVA

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

3	LATIN DİLİ	1889	1887	MOSKVA
4	YUNAN DİLİ	1887	1887	MOSKVA
5	RİYAZİYYAT	1881	1881	MOSKVA
6	ALMAN DİLİ	1892	1890	MOSKVA
7	FRANSIZ DİLİ	1881	1884	S.PETERBURQ
8	TARİH	1890	1889	S.PETERBURQ
9	COĞRAFYA	1891	1881	S.PETERBURQ

ÜÇÜNCÜ SINIF

S/№	FƏNLƏR	HANSI TƏDRİS İLİNDƏ	NƏŞR TARİXİ	NƏŞR OLUNDUĞU YER
1	İLƏHİ QANUNLAR	1885	1889	S.PETERBURQ
2	RUS DİLİ	1881	1881	S.PETERBURQ
3	LATIN DİLİ	1890	1891	MOSKVA
4	YUNAN DİLİ	1881	1889	MOSKVA
5	RİYAZİYYAT	1892	1891	MOSKVA
6	TARİH	1885	1889	MOSKVA
7	FRANSIZ DİLİ	1881	1891	MOSKVA
8	ALMAN DİLİ	1883	1890	MOSKVA

DÖRDÜNCÜ SINIF

S/№	FƏNLƏR	HANSI TƏDRİS İLİNDƏ	NƏŞR TARİXİ	NƏŞR OLUNDUĞU YER
1	İLƏHİ QANUNLAR	1878	1890	S.PETERBURQ
2	RUS DİLİ	1884	1891	S.PETERBURQ
3	LATIN DİLİ	1888	1887	S.PETERBURQ
4	ALMAN DİLİ	1892	1892	ODESSA
5	FRANSIZ DİLİ	1891	1891	S.PETERBURQ
6	RİYAZİYYAT	1878	1888	MOSKVA
7	COĞRAFYA	1888	1890	S.PETERBURQ
8	RƏSM	1893	1893	S.PETERBURQ

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

BƏŞİNCİ SINIF

S/ №	FƏNLƏR	HANSI TƏDRİS İLİNDƏ	NƏŞR TARİXİ	NƏŞR OLUNDUĞU YER
1	İLƏHİ QANUNLAR	1889	1881	S.PETERBURQ
2	RUS DİLİ	1891	1895	MOSKVA
3	LATIN DİLİ	1889	1887	MOSKVA
4	YUNAN DİLİ	1887	1887	S.PETERBURQ
5	ALMAN DİLİ	1881	1881	S.PETERBURQ
6	FRANSIZ DİLİ	1892	1890	S.PETERBURQ
7	COĞRAFYA	1881	1884	S.PETERBURQ
8	TARİH	1890	1889	S.PETERBURQ
9	RİYAZİYYAT	1891	1881	S.PETERBURQ
10	CƏBR	1882	1889	S.PETERBURQ

ALTINCI SINIF

S/ №	FƏNLƏR	HANSI TƏDRİS İLİNDƏ	NƏŞR TARİXİ	NƏŞR OLUNDUĞU YER
1	İLƏHİ QANUNLAR	1879	1891	S.PETERBURQ
2	RUS DİLİ	1884	1891	S.PETERBURQ
3	LATIN DİLİ	1891	1890	S.PETERBURQ
4	YUNAN DİLİ	1882	1891	MOSKVA
5	ALMAN DİLİ	1881	1891	MOSKVA
6	FRANSIZ DİLİ	1879	1875	MOSKVA
7	RİYAZİYYAT	1893	1891	S.PETERBURQ
8	FİZİKA	1870	1890	S.PETERBURQ
9	TARİH	1893	1893	S.PETERBURQ

YEDDİNCİ SINIF

S/№	FƏNLƏR	HANSI TƏDRİS İLİNDƏ	NƏŞR TARİXİ	NƏŞR OLUNDUĞU YER
1	İLƏHİ QANUNLAR	1891	1891	S.PETERBURQ
2	RUS DİLİ	1885	1895	MOSKVA
3	LATIN DİLİ	1887	1897	MOSKVA
4	YUNAN DİLİ	1887	1877	S.PETERBURQ
5	LOQİKA	1885	1890	MOSKVA
6	CƏBR	1881	1890	S.PETERBURQ
7	COĞRAFYA	1881	1886	S.PETERBURQ
8	TRİQONOMETRİYA	1881	1884	S.PETERBURQ
9	KOSMOQRAFİYA	1886	1881	S.PETERBURQ

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

10	CƏBR	1886	1890	S.PETERBURQ
11	TARİH	1886	1890	S.PETERBURQ
12	FRANSIZ DİLİ	1885	1892	S.PETERBURQ
13	ALMAN DİLİ	1890	1888	S.PETERBURQ

Yuxarıda göstərilən dərs cədvəllərindən göründüyü kimi məktəblərimizdə rus dili ilə bərabər latın, alman, fransız, yunan dilləri də tədris edilirdi, doğma ana dilinin tədrisi isə tamamilə yaddan çıxarılmışdı.

Belə bir dözülməz halın mövcud olması faktı yaxın və orta şərqdə əvəssiz ünsiyyət vastəsi olan Azərbaycan dilinə çarizmin belə mənfi münasibəti dövrün digər mütərəqqi fikirli pedaqoqları kimi M.Mahmudbəyovu da narahat edir, onun bu sahədə mübarizə əzmini artırırdı. Dövlət organlarından ana dilinin tədrisinə icazə verilməsini rəsmi ərizə ilə tələb edən Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalılarının bütün cəhdləri cavabsız qalırdı.

Bu tarixi vəzifənin həyata keçirilməsində 1905-1907-ci illər burjuademokratik inqilabının böyük rolu oldu. Xalqın ümumi qəzəbindən qorxuya düşən çar milli ucqarlarda ana dilinin tədrisinə qismən də olsa icazə verdi.

Məlum olduğu kimi, 1905-ci il inqilabından sonra Rusiyada olduğu kimi Azərbaycanda da maarifpərvər, mütərəqqi fikirli ziyalıların ictimai həyatın müxəlif sahələrində fəaliyyət dairəsi genişlənir. Bunlar gənc nəslin təlim tərbiyəsi ilə yaxından məşğul olur, yeni üsullu məktəblər açır, müvafiq program və dərsliklər tərtib edirdilər.

Bu dövrdə Azərbaycanın görkəmli pedaqoqlarının qarşısında duran ən mühüm vəzifə müasir tələblərə cavab verən, hər şeydən əvvəl ana dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirən dərsliklər tərtib etməkdən ibarət idi. Görkəmli maarifpərvərləri- miz M.Mahmudbəyov, F.Ağzadə, A.Şaiq, S.S.Axundov və başqaları müəllimlərin I və II qurultayının məramnaməsi əsasında 1907-ci ildən başlayaraq bir-birinin ardınca dərs kitabları nəşr etdirərək, məktəblilərin dərsliyə olan ehtiyacını ödəməyə çalışırdılar. Məhz bu qabaqcıl ziyalılar dəstəsinin ön sırasında M.Mahmudbəyov gedirdi.

M.Mahmudbəyov 1907-ci ildə sövtü-üsul ilə yeni qaydada «Türk əlifbasi və ilk qiraət» dərsliyini yazdı. Hər şeydən əvvəl dərsliyin dili sadə, asan, qavranılan idi. M.Mahmudbəyovun təlimin ana dilində aparılması uğrundakı mübarizəsinin parlaq səhifələrindən birini dövrünün görkəmli pedaqoqları ilə birlikdə tərtib etdiyi «İkinci il» dərsliyi təşkil edir. «İkinci il» dərsliyinin titul səhifəsində bu sözlər yazılmışdır:

«Türkcədə /Azərbaycanda. P.P. / gözəl bir hal vardı ki, heç bir lisanda bulunmaz, o da lisanda bulunan ahənglik. Yəni türkcədə bir kəlmənin ilk hecası necə bir səslə başlarsa, ondan sonra gələn hecalar da ona uyğun gəlir. Məsələn ilk hecanın səsi incə isə sonrakıların səsi incə, qalın isə qalın olur.» (M.Mahmudbəyov. İmlamız, 1911, titul) Buradan göründüyü kimi dərslik

tərtib edilərkən ana dilinin bütün incəliklərindən istifadə edilmiş Vətənimiz üçün ana dilində yüksək keyfiyyətli dərslik yaradılmışdır.

M.Mahmudbəyov Azərbaycan məktəblərində tədris olunacaq dərs kitabları-na böyük ehtiyac olduğunu yaxşı dərk edirdi. Buna görə də onun dərslik yaratmaq işində fəaliyyəti «İkinci il» dərsliyi ilə qurtarmamışdır. M.Mahmudbəyov A.Səhhətlə birlikdə Ali və ədəbi məktəblərin aşağı siniflərinə məxsus «Türk ədəbiyyatına ilk qədəm» adlı bir başqa dərslik yazmış və 1913-cü ildə Bakı elektrik mətbəsinə çap etdirmişdir.

Dərslik beş bölmədən ibarətdir. «Məişət» adlanan birinci bölməsində verilmiş «Doğru yol», «Ciftəçilik», «Bir imtahan», «Qardaşlıq», «Korlar və fl» və s. hekayələrlə uşaqlarda məişətdə olan pis xüsusiyyətlərə qarşı nifrət hissi oyatmaqla onlarda elmə, məktəbə həvəs yoldaşlıq, dostluq, əməyə və əməkçi insanlara məhəbbət kimi yaxşı keyfiyyətlər aşılanır.

Kitabın «Təsvirlər» adlanan ikinci bölməsində «Yaz», «Timuz», «Dənizlər», «Şəlalə», «Fırtına», və s. şer və hekayələri ilə təbiətə sevgi, təbiət gözəlliyini duymaq, fəsillərin gözəlliyini anlamaq kimi məsələlərə toxunulur ki, burada məqsəd şaqirdlərdə gözəl hisslər tərbiyə etməkdir.

Dərsliyin «Səyahət», tarixi hekayə və şerlər adlanan üçüncü və dördüncü bölmələrində müvafiq mətnlərlə şaqirdlərə müxtəlif xalqlar, şəhərlər, onların əhalisi, adət və ənənələri, tarixi və s. haqqında məlumat verilir.

Axırıncı «Milli hekayə və şeirlər» bölməsində verilmiş xalqı, vətəni tərənnüm edən mətnlərlə şaqirdlərdə vətənə məhəbbət tərbiyəsi ön planda durmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dərslik əvvəlki dərsliklər kimi, özünü qöstərə bilməmişdir. Cəmi bir dəfə çap edilmiş «Türk ədəbiyyatına ilk qədəm» dərsliyi pedaqoji və metodik cəhətdən nöqsanlı idi. Dərsliyə bölmələrlə heç bir əlaqəsi olmayan «Qorxulu bir gecə», «Ulduz», «Gecələrimdən» və s. kimi uzun – uzadı mətnlər daxil edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq dərslik öz dövründə ona olan ehtiyacı qismən ödəmiş, məktəblərdə tədris olunmuşdur. Ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etməyə var qüvvəsi ilə çalışın M.Mahmudbəyov, F.Ağazadə və başqa müəlliflər birlikdə 1922-ci ildə latın əlifbası ilə yazılmış «Yeni türk əlifbası» adlı dərsliyi Bakıda nəşr etdirir. Sövti üsulla yazılmış bu dərslik latın və ərəb əlifbasının qarşılıqlı surətdə öyrədilməsinə həsr olunmuş dərsləri əhatə edirdi. İbtidai siniflər üçün dərsliklərin tərtibi M.Mahmudbəyovun 4 illik pedaqoji fəaliyyətinin ən məhsuldar, gərgin dövrünü təşkil edir. M.Mahmudbəyovun tərtib etdiyi dərsliklər Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində ilk dəfə olaraq sırf türk dilimizi rəhbər tutan və bu dilin bütün şirinliklərini özündə cəmləşdirən yeganə dərsliklər idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisinə dair. «Azərnəşr», Bakı, 1958
2. Abdullayev A., Y.Kərimov. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. «Maarif», 1968
3. Axundov. M.F. Əsərləri, IV cild, Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1955
4. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Maarif, 1988
5. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası, «Marif» 1997
6. Köçərli F. Ana dili. Seçilmiş əsərləri. 1897.
7. Nəsirov B. M.Mahmudbəyov və Azərbaycanda ibtidai təhsilin inkişafı, Bakı, 2008
8. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, «Azərnəşr», 1953
9. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Respublika Əlyazmalar fondu, invensar - № 812
10. SSRİ Mərkəzi Dövlət Tarix arxivi Leninqrad Fond, 733, siyahı 171, iş. 1243, səh 32

**AZERBAIJAN AND TURKEY ARE ACTIVE MEMBERS
OF THE ISLAM CONFERENCE ORGANIZATION (OIC)**

**AZERBAYCAN VE TÜRKİYE İSLAM KONFERANSI ÖRGÜ-
TÜNÜN (İKÖ) AKTİV ÜYELERİDİR**

**АЗЕРБАЙДЖАН И ТУРЦИЯ АКТИВНЫЕ УЧАСТНИКИ
ОРГАНИЗАЦИИ ИСЛАМСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ.**

Agil AHMADOV*

Abstract

The Organization of Islamic Conference (OIC) is the varied international political institution that connected around 1.5 billion Muslims and 57 states. The OIC should prove in the norms of international law during last 40 years that it is the largest peaceful organization in the world after United Nations (UN). Republic of Turkey has taken part closely in the making of the OIC and today it is one of the active members of the organization. Young and independent Republic of Azerbaijan have been elected as an equitable member to the OIC after disintegration of the Soviet Union. The OIC is the first international institution that Azerbaijan has begun to cooperation after establishing its state sovereignty. As a relationship of our republic with the OIC, which is Muslim organization, it was great importance for us in the first years of the independence and Republic of Azerbaijan has given gift in the political and cultural activities of the OIC, when our relations were developed dynamically. It is reason to say that during the last five years there were international conferences, symposiums and seminars in Baku with support of the OIC and initiative of Azerbaijan government. Republic of

* Post-graduate student of Azerbaijan National Academy of Sciences

Azerbaijan is continued successfully diplomatic relations with Republic of Turkey in the frame of the OIC, too. The OIC and Turkey, which playing a leading role its activities, demonstrate univocal position regulating of Armenia-Azerbaijan, Upper Karabagh conflict by peaceful manner. Defense of the justice affair of the Azerbaijan Republic does not assume less importance in the international tribunes in the foreign policy of OIC and Turkey. Showing univocal political will answers to national interests of Azerbaijan and from point of view Islamic solidarity this step will be able to become an example for other OIC countries.

Key words: the OIC countries, Islamic solidarity, Western imperialism, summits, ISESCO.

Özet

İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) 57 devlet ve 1.5 milyar Müslümanı kendi içinde birleştiren ve birçok alana yayılan uluslararası siyasi kurumdur. Etkinliği uluslararası hukuk kurallarına aykırı olmayan İKÖ, geçen 40 yıllık süreçte Birleşmiş Milletler Teşkilatı'ndan (BMT) sonra ikinci en büyük barışçıl teşkilat olduğunu dünya birliğine kanıtlayabildi. Türkiye Cumhuriyeti İKÖ'nün oluşumuna yakından katılmıştır, bugün ise teşkilatın etkin üyelerindedir. Genç ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti İKÖ'ye Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra, tam hukuklu üye seçilmiştir. İKÖ, Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığına kavuştuktan sonra işbirliğine başladığı ilk uluslararası kurumdur. Cumhuriyetimizin İKÖ ile oluşturulan ilişkileri açısından, kurumun özellikle Müslüman teşkilatı olması bağımsızlığın ilk yıllarında bizim için büyük önem taşımış ve teşkilatla ilişkilerimiz hızlı şekilde ilerleyerek Azerbaycan Cumhuriyeti İKÖ'nün siyasi ve kültürel etkinliğine kendi katkısını yapmıştır. İKÖ'nün yardımı ve Azerbaycan hükümetinin girişimi ile son beş yılda Bakü'de gerçekleşen uluslararası konferans, sempozyum ve seminerler bunu gösteriyor.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkileri İKÖ konusunda da başarıyla devam ediyor. İKÖ ve onun etkinliğinde lider role sahip olan Türkiye; Ermenistan-Azerbaycan, Yukarı Karabağ sorununun barışçı yollarla çözümünde tek anlamlı pozisyona sahiptir. Uluslararası arenalarda Azerbaycan Cumhuriyetinin haklı durumunun savunulması İKÖ ve Türkiye'nin dış politikasında daha az önemli değildir. Bu siyasi irade Azerbaycan'ın milli çıkarlarına uygundur ve bu siyaset İslam dayanışması alanında diğer İKÖ devletlerine örnek olabilir.

Anahtar kelimeler: İKÖ devletleri, İslam dayanışması, batı emperyalizmi, zirve konferansları, ISESCO.

"Azerbaijan plays very important role in the frame of the Organization of Islamic Conference and it will continue forever".

Ilham ALIYEV

It is forming priority direction in the foreign policy of Azerbaijan Republic the making collaboration with Moslem countries and international organizations. The political course, which determined by national leader of our people Heydar Aliyev, has strengthened the activities of the republic with international institutions. Though there are different languages, but common religion, as a part of the Islamic world Republic of Azerbaijan, has been delivered the most top level in the political-diplomatic relations with the Organization of Islamic Conference (OIC) today. Our relations are satisfactory with 57 Moslem countries which entered to the organization, too. It is more striking the dynamic developing of diplomatic relations between Azerbaijan and Turkey in the OIC countries. It gives a solid ground to say it, because Republic of Turkey is being supported to Republic of Azerbaijan in the international organizations, and also in the political-diplomatic relations of OIC. Turkey has entered to this organization, when it was created in 1969 (1, p. 52). But today Turkey has been turned to the master of high authority in the organization.

Republic of Azerbaijan have been elected full member to the OIC after gaining independence, on December 8, 1991 (2). Azerbaijan has given impetus to the activities of the organization during those years developing collaboration with the OIC. Our republic was the first among the post-soviet republics, which it has applied to the organization for membership after gaining independence. The first years of the independence, 1991-1993y.y., have been kept in mind as stage of much more mutual acquaintance in Azerbaijan-OIC relations. Serious diplomatic relations of Republic of Azerbaijan with Muslim world has begun as lucky collaboration in 1994, when Mr. Haydar Aliyev visited an official journey to Turkey and Iran. On May, 1994 Mr. H.Aliyev has signed order for giving an authority as to the ambassador of Republic of Azerbaijan to the Kingdom of Saudi Arabia as permanent envoy in the Secretary General of the OIC and he has begun to be carrying out the efficient work with the Headquarters Secretary General of OIC including its different organizations which settle in Jidda City of Saudi Arabia with the help of our embassy in Ar-Riyadh and also Islam Development Bank (IDB). The same year Mr. Haydar Aliyev has visited an official journey to Saudi Arabia as a leader of state and it has created a ground for future development of the OIC collaboration. From that time Azerbaijan develops economical, cultural, trade and another connection with OIC states (3).

The OIC has supported seriously for solving of Armenia-Azerbaijan, Upper Karabagh conflict by peaceful way and it has established political will. The OIC supported the just position of Azerbaijan in the reliable organizations as UN, OSCE, European Council Parliament Assembly and it is continuing today, too. The

Resolution 'About conflict between Armenia and Azerbaijan' (12/21-P) has been accepted in XXI meeting of Ministers of Foreign Affairs in Karachi, in 1993 and in VII summit (11/7-P(IS)) of heads of state and government of the OIC countries in Casablanca, in 1994 (4). Till now the resolution about Upper Karabagh conflict is passed a resolution with insignificant technical changes in the meetings of foreign affairs of the OIC and in the conferences of the state heads of the OIC, which take part once in three years. It has a great importance that our neighbor country, Republic of Turkey, supported for making resolution. It is necessary to note that when the resolution "About the situation in the been occupied territory of Azerbaijan" being voted on march 14, 2008 in the 62nd session of the Head meeting of UN, Republic of Azerbaijan felt the strength of the OIC countries. So, the UN document was accepted 39 votes in favor (5). Republic of Turkey was taking part in the row of the persons who support to solving of Karabagh conflict with peaceful way, it was draw more closer our people and proofed the words 'one nation, but two states' by Mr. Haydar Aliyev. Every day many-field diplomatic legation of Republic of Azerbaijan is looking for the mutual collaboration for staying in high-level of the connections with Turkey.

At the time when the fictitious and false "Armenian genocide" is puffed out, our republics joined hands under unique Turk Flag and it was caused to make a step back for our enemies and to make a change in the position of the Europe giving baseless support to Armenians in the strength in front of at one time, too.

In the political activities of the OIC Turkey plays an active role and its efforts is coming a result as being established of the Israel-Palestinian conflict which does not become true on no account are resulting the solution by positive changes in the Middle East. The peaceful politics, which Turkey wanted to implement in the South Caucasus, has strong hopes that Erivan will take off its hand from baseless land-pretensions which they put forward to Republic of Azerbaijan. Turkey is the strategically partner for the OIC. This is proving being in the active political activities officially the Secretary General of the OIC, the Secretary General of the Parliament Union of the OIC, the director of the Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), and the president the Youth Forum of the OIC are Turkish by origin and it shows that how is a global political activities inside this state. Republic of Azerbaijan as a young and independent state has created holding place in the global politics during very short period of the time and for equal making peace aim steps with Republic of Turkey in such suitable time. It is the one part of the correct political line carried out in republic which President Ilham Aliyev took part in the III extraordinary Summit of the OIC which hold in Makka, on December, 2005 (6), it was imitative of head of state that XXXIII "Baku conference" of ministers of foreign affairs of OIC was hold in Baku on June 19-21 and Azerbaijan made a host to other measures (7).

With line of the OIC and the imitative of H.Aliyev Foundation Baku was a host several important and unforgettable conferences and symposiums within last years.

So, OIC GF was held a meeting for making conference by Azerbaijan government in Baku, on December 1-3, 2004. Diplomats and representatives of more than 30 representatives of the foreign organizations from the OIC countries have taken part in this meeting (8). The aim of the creation of the forum was to make a cultural relation between Azerbaijani youth and Moslem youth and in future to serve to tranquility in the world. But it was a result of the being serious supported by the OIC countries and other international institutions which they have took part for opening of constant headquarters for Dialogue and Collaboration of the OIC GF in the Istanbul Trading Center on September 3, 2006 (9). It has endowed a new gift to foundation friendly relations being between our people that President of Republic of Azerbaijan, İlham Aliyev and Prime Minister of Republic of Turkey Rajab Tayyib Erdogan have joined to this measure and both of them supported politically to OIC GF.

Administration of Republic of Azerbaijan implements new reforms for developing scientific-educational and cultural politics in the country and it continues collaboration with international cultural organizations. From this point of view, developing Azerbaijan-OIC scientific-cultural relations and carrying today's high level has increased the importance of international conferences, forum, seminars and other cultural measures implemented by H.Aliyev Foundation together with ISESCO. But demonstrating high position of Azerbaijan at the OIC is explaining with increase of influence of our diplomacy inside of the organization. It is closely connected with name of President of H.Aliyev Foundation Mrs. Mehriban Aliyeva that scientific-cultural relations of Republic of Azerbaijan are developing with high tempo in the OIC and other international institutions. The value given by her for forming of our cultural relations with Islam world was a stimulus to the goodwill mission of the ISESCO. But soon Mrs. M.Aliyeva's goodwill services were honored with official status, which she was done in that sphere. On November 23, 2006, Mrs. M.Aliyeva was elected goodwill ambassador of the organization for accepting high degree of the ISESCO. The First Lady of Republic of Azerbaijan Mrs. M.Aliyeva was the first woman that represented to the degree of goodwill ambassador in the history of the ISESCO (10). This important event has highly valued by the ISESCO administration. Three goodwill ambassadors of the ISESCO have been up to this day.

M.Aliyeva has taken a great labor for supplying and developing in the field of culture, education and medicine recent higher level in Azerbaijan. In the last 3 years it has been built 735 new schools, approximately these number of schools has been repaired, 300 schools, which has been, built falls to the H.Aliyev Foundation's share (11). It is necessary to note that M.Aliyeva is carrying out the ISESCO's goodwill mission with great honor approaching with care to develop science, education and culture in Azerbaijan. Naturally, owing to First Lady it has organized conception in scientific-cultural collaboration of Azerbaijan-OIC which earned necessary value in this direction. It is a sign of hearing the edge goodwill

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

steps from boundaries of Azerbaijan, which it was built an educational institution for girls in Pakistan with support of the H.Aliyev Foundation (12).

On March 27-30, 2007, Azad Rahimov, Youth and Sport Minister of Azerbaijan has taken part in the OIC GF, which held in Istanbul/Turkey. At the same time it was discussed connections of Islam youth with Azerbaijan, broadening of the activities perspectives as a carrier of the Islamic culture and etc. (13).

On November 1-3, 2007, it was showed great interest by the world community which the great organizations like initiative of the OIC GF, the Development Program of UN, the European Council and ISESCO have carried out the high-level international conference in Baku together with H.Aliyev Foundation in the subject of "Youth for Alliance of Civilizations" (14). In the measure it was amounted majority interesting thoughts and stressed necessity of serious supervision to young people's education together their social problems. On June 10-11, 2008, it was held the international forum supporting of UNESCO, ISESCO and H.Aliyev Foundation in the subject of "Raising the role of women in the intercultural dialogue" in Baku. It brought to world community's notice the special role of women, especially, the Moslem women in development of civil society in recent days. M.Aliyeva says, "If there is woman, there is not hate", she called to use from the potential of the women in development of the intercultural dialogue (15). Emine Erdogan, Prime Minister of Turkey R.T.Erdogan's wife, directed attention to that Azerbaijan has very rich historical experience in this direction: 'Boundaries disappear time passing between countries and increase role of the women even greater. But the prejudice increases at the same time. It is necessary to make so that these brought and let it not take out to the confrontation of the civilizations'. E.Erdogan remembered that they have put forward, for instance, the initiative of the holding of the present forum Turkey together with Spain in 2005 and this idea supported more since that time. The second such forum was hold in Istanbul, on April, 2009 (16). According to E.Erdogan's words, The Silk Way will help in arising of cultures and inter-religious dialogue.

On March 3-4, 2008, it has been held Azerbaijan Culture Days by initiative of Mrs. M. Aliyeva, President of H.Aliyev Foundation, goodwill ambassador of ISESCO, in Rabat City of Morocco Kingship, in the head headquarters of ISESCO (17). During several days they gave wide impression about century-old Azerbaijan history, science and art, and examples of material culture have been exhibited. The organization continues connections of close cooperation with H.Aliyev Foundation in in the direction of being supported of the development of education and culture. Republic of Azerbaijan is broadening the connections with of all structure divisions of the OIC as a whole. The greatest finance institute of the OIC Islamic Development Bank (IDB) has yield great fruit with our socio-economic connections. IDB has increased bearing no interest credits for restoration of the infrastructure, construction of the educational and medical establishments and some vital importance areas in Azerbaijan. First time in 1991, IDB had allocated

\$1.5 million for the population suffering from the occupation of lands of Azerbaijan (18). The President of the bank has met many times with H.Aliyev, the former President of Azerbaijan, and today he has hold official meeting several times with Ilham Aliyev, President of Azerbaijan, and has done financial aid to our republic.

Our collaboration continues with OIC in all areas. It has always involved for the attention of the organization and ICT states Azerbaijan land arrayed with Islam culture. For this reason, on November 21-23, 2007, when was hold the next conference of the Islamic countries of the ministers of culture in Tripoli, the capital of the Libya, it was accepted a decision that Baku City is a "Capital of Islamic Culture" in 2009 (19). At the same time, it has been decided that the next VI conference of the culture ministers of the Islamic countries is holding in Baku. Firstly Mecca City of the Saudi Arabia has been declared the capital of culture of Islam. More than 30 cities representing the Arabian world, Asia and Africa regions must be Capital of Islamic Culture after Mecca. For this reason, it has been showed an interest by the OIC countries that Baku belongs to the Islam civilization.

Republic of Turkey also has taken part closely in the Moslem UN, in the creation of the OIC coming to an end 40 years of political and cultural activities like other Moslem states. It is 19 years that Republic of Azerbaijan collaborates with the OIC. Elmar Mammadyarov, Minister of Foreign Affairs of Republic of Azerbaijan announced that according to 10 years activities of the OIC program, the member states must affirm again the Islamic solidarity and must increase supports to the persons, who feels needy: "The situation in Palestine and el-Kudus es-Sheriff problem stays still important for Islam world and it demands to take part of the member states of the OIC together in the international area. Azerbaijan supports efforts of his brothers in the direction of creating of the independent and sovereign Palestine state with being el-Kudus as a capital". (20). Beginning of the program has met to the 36th congress of the foreign affairs ministers of the OIC member countries in the Syria. Connected with 40 annual jubilees of the OIC, Akmaladdain Ihsanoglu, the OIC Secretary General, already studied a number of lectures in the Damascus in the theme of "The increasing role of the OIC" (21). Ban Ki Mun, the Secretary General of UN, Prime Minister of Republic of Turkey and Minister of Foreign Affairs and also leaders of number of countries and organizations have taken part in the jubilee of the OIC held in New York, USA. A.Ihsanoglu announced that creation of the organization is one of stages of the most important development in the history of modern Islam. The OIC Secretary General has emphasized that the OIC is the second big organization of the world after UN and it is voice of 1.5 billions Muslims in the world (22).

Azerbaijan and Turkey have guarded the authority inside the OIC in the XXI century that we live. During the past 40 years the OIC proved to the world community that it has guarded the rights of Moslems, has established peace and tranquility helping to people in the world.

LITERATURE:

1. Dursun D. Organization Islam Conference. // Islam Encyclopedia, v.XXI, Istanbul, Diyanet Publish., 2001.
2. Happy news from the Dakar conference. // "Hayat" newspaper, 1991. December 10, № 239.
3. The Great Leader was payed attention to the collaboration with Islamic countries //www.azerbaijan news.az/index.php?Lng=aze&year=2008&Pid=23933>. www.azerbaijan.news.
4. Islam Conference Organization. // www.mfa.gov.az
5. Head meeting of UN has adopted a resolution about to the situation in the occupied territories of Azerbaijan, (territorial integrity of Azerbaijan is supported in the document, and taking out from all territories in the occupation of the Armenia strengths is required without any condition). // "Yeni Azerbaycan" newspaper, № 049 (2737), March 15, 2008.
6. Ilham Aliyev's participation to the extraordinary summit of the ICT. (Mecca) // "Azerbaijan" newspaper, December 7, 2005. № 283 (4202); 284 (4203), December 8, 2005.
7. Ilham Aliyev's participation to XXXIII Baku conference of the council of foreign affairs ministers of the OIC. // "Azerbaijan" newspaper, 20 of June, 2006. № 134 (4357).
8. OIC Head Assembly of the Young Forum has begun to the work in Baku. // "Xalq qazeti", December 2, 2004. №278 (24845); "Azerbaijan" newspaper, December 2, 2004. № 279 (3894).
9. They must take part the young members of the OIC countries being in the progressive processes going in the world actively. // "Respublika" newspaper, _ 199 (2744) Septembers 5, 2006.
10. Giving of the name of goodwill ambassador of the İSESCO to M.Aliyeva, the President of H.Aliyev Foundation. // "Azerbaijan" newspaper, _ 263 (4487) . of November 24, 2006.
11. Again there.
12. Again there.
13. www.itv.az
14. H.Aliyev has begun international conference with support of fund in Baku in the frame of initiative of "Youth for Alliance of Civilisation". // "Azerbaijan" newspaper, _ 246 (3086). November 2, 2007.
15. International forum has begun to the work in Baku in the theme of "Arising of the role of women in intercultural dilaogue". "Azerbaijan" newspaper. 126 (4937). June 11, 2008.

16. Dialogue culture. // www.gunaz.tv

17. Azerbaijan Culture Days in the Headquarters of the ISESKO. // www.mct.gov.az

18. İbayev V. Arising of the OIC and its international legal status. // "Qanun" magazine, 1998.

19. Azerbaijan capital has been declared capital of the islam culture for 2009. // www.respublika.news.az.

20. Elmar Mammadyarov has spoken to the Organization of Islam Conference in the meeting of the foreign affairs ministers of the member states. // www.az.apa.az.

21. Organization of Islam Conference celebrates its 40 age. // www.deyerler.org.

22. 40 annual jubilees of the OIC has been marked in the USA. // www.anspress.com.

MÖVLANƏDƏ ÜRFAN VƏ TƏSƏVVÜF

ОПИСАНИЕ МИСТИЦИЗМА И ГНОСТИЦИЗМА МЭВЛАНЫ

A DESCRIPTION OF MOLANA'S MYSTICISM AND GNOSTICISM

Susən Məhəmmədrzaqızı ƏSĞƏRİ*

Abstract

This article is a research on Gnosticism and the history of its creation in Islam and description of the change in thoughts and views of Gnostics up to the 7th century A.H. and the time of Molavi and the viewpoint of Molana towards mysticism and Gnosticism and why Molana believed lovely Gnosticism is superior as compared with devoutly Gnosticism of Sohrevardi and Ibn Arabi and considered it a faster way to reach eternal sweetheart.

Moreover, the standpoint of Molana towards Sufi in Masnavi has been reviewed and at the end of the article, one of the satire tales of Masnavi is narrated which is about a superficial and simple-hearted Sufi.

Key words: Molana, gnosticism, mysticism,, Sufi, masnavi.

Özet

Yazıda, irfan ve tasavvufun tarihi izlenmektedir. İran-İslam kültüründe Mevlana en mühim etkisi olan sufi ve arifdir ki, bilerekden kendi tasavvufunu korku ve zahidliğe değil, aşkın üzerinde kurdu. Onu, aşk tasavvufunun banisi adlandırmak olabilir. Hicri tarihinin 7 ve 8. yüzyıllarında tasavvufta iki mühim ve büyük tarikat var idi. Bu tasavvufların **biri** *aşikane tasavvuf* Faridettin Attar ve

* Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi

Mevlana Rumi'ye aiddir, **diğeri** Sühreverdi, Muyyeddin ibn Arabi və İbn Farize aiddir ki, bu tasavvufa *abidane tasavvuf* demək mümkündür.

Anahtar kelimələr: Mevlana, irfan, tasvvuf, sufi, mesnevi.

Sufi sözü barəsində, həmçinin bu sözün kökü haqda çox sözlər deyilmişdir. Ustad Əbülqasim Qoşeyri "Qeşeyriyyə" risaləsinin müəllifi və onun davamçıları sufu kəlməsinin kökünü ərəb dilindən olması hesab etmişlər, lakin onun qeyri-ərəb dilində kökünü müəyyən etməmişlər. Ancaq sözün kökünü sufi, yəni yun sözündən olduğunu ehtimal etmişlər ki, bu da sufi tayfasının yun geyinməsi səbəbindən irəli gəlmişdir.

Hocviri Kəşfolməhcub kitabında belə yazmışdır: "Bu sözün barəsində çox sözlər demişlər və kitab yazmışlar. Bir qrupu sufilərin paltarlarının yundan olması səbəbindən sufi demişlər. Bir qrupu onlara birinci sırada olduqlarına görə sufi adı vermişlər. Bir qrupu da ona görə onalara sufi demişlər ki, soffə səhabələrini özlərinə örnək tutsunlar. Nəhayət bir başqa qrupun fikirlərinə görə bu adın kökü səfa sözündən olmuşdur, amma sözün mənasını nəzərə alaraq bu mənə qeyri-məqbul hesab edilir". Əbu Reyhan Biruni Qoşeyri ilə həmfikir olaraq belə əqidəyə malikdir ki, sufi sözünün ərəb kökü yoxdur, amma bu sözün kökünü yunan dilindən gəlmə hesab etmişdir. Onun fikrincə bu kəlmənin əslisi yunanca sufiyai, yəni bilik və hikmət mənasındadır və fila və sufiya sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sözün hikməti sevən mənasındadır. İslamdan sonra yunan alimlərinin fikirlərinə yaxın olan bir qrup da onlara sufiyə dedilər.

Bəzilərinin də fikirlərinə görə sufi kəlməsi soffə sözündən əmələ gəlmişdir. Soffə əhli, yəni islamın ilk zahid, abid və fəqirləri, o cümlədən Əbuzər Qəffari, Səlman Farsi, Bilal, Əmmar və s.. nəzərdə tutulur ki, onların qalmağa yerləri yox idi və islam peyğəmbərinin yanında soffə məscidində qalırdılar. (Səccadi S.C.2001:537)

Bəzi alimlər onları ərəb tayfasından "Bəni sufə"yə mənsub edirlər ki, zahidliklə məşğul olurdular. Belə bir fikir də var ki, özünü Allaha həsr edən, həqiqi adı "Ğos-ibne-morr" olan ilk insanı Sufe adlandırılar və zahidlər ona oxşar yolla Allaha sarı getməkdə çətinlik çəkdiklərinə görə onları, sufiyə adlandırdılar. Bəzilərinin nəzərinə görə: sufi sözü sufəlqəfa, yəni boyunarxasındakı saça aiddir. Şərqsünasların bəzisi bu sözü iki "teo" və "sufia" kəlmələrinin birləşməsi hesab edir ki, mənası Allahı tanımaqdır. Həmçinin bəzi tədqiqatçıların sıralarının nəzərinə görə, sufi sözü sufiyanə sözündən əmələ gəlmişdir ki, incə və qısa bir bitkinin adıdır və sufilər zahirən o bitkiyə oxşatmışlar.

Bütün bunlarla belə, çox güman ki, sufi suf sözündəndir və onun mənası yun deməkdir. Bu səbəbdən sufiləri "yunpaltar geyən" adlandırmışlar. (Məşkur M.C 2006:304)

İslamda təsəvvüfün yaranma tarixi haqda alimlər arasında müxtəlif diskusiyalar və tədqiqatlar mövcud. Mərhum Humayinin fikrincə : İslami təsəvvüf islamın ilk çağlarından Məhəmməd (S) peyğəmbərin səhabələrinin Qurani məcid,

xüsusilə bütün sufi tayfalarının banisi və başçısı hesab edilən Həzrəti Əli ibni Əbutalibin (Ə) təlimləri əsasında əmələ gəlmişdir. O dövrlərdə təsəvvüf və sufi adlı müəyyən məzhəb və ya təriqət yox idi və bu terminin yaranması əldə olan çox sayılı mənbələr əsasən 7-ci əsrin axırları və 8-ci əsrin əvvəllərinə aiddir. Bəzi sufiyə şeyxləri və tarixçilərin əqidəsinə görə təsəvvüf və sufi termini hicri tarixinin ikinci əsrində (8-ci əsrin əvvəlləri) yaranmışdır və sufi ləqəbi ilə rəsmən adlanan ilk şəxs Əbülhasem Sufi (150-ci hicri tarixində vəfat etmiş) olmuşdur.

İslam dini başlanğıcında tam sadə din idi və müsəlmanlar islam ideyası ətrafında bircə və müttəfiq yaşayırdılar. İslam peyğəmbəri dövrünü dərk etmiş insanlar səhabə adlandırdılar və bir qrup seçkin insanlar əhle seffe adlandırdılar. Sonralar səhabə dövrü insanları görənlər şəxslərə tabe adıyla məşhurlaşdılar və ibadətlə məşğul olan insanları, abid, zahid kimi adlandırdılar. Sonralar sufi və təsəvvüf adı keçmişdəki ləqəblərin əvəzində oldu.

Sohrəvərdi “Əvarefolmaref” kitabında deyir: Əshabi suffə islamın ilk ibadət edən kişiləri idilər ki, həzrəti peyğəmbərin diqqətini cəlb etmişdilər və xüsusi mənada sufi sözü peyğəmbər dövründə işlənmişdir və tebeyilər zamanında meydana gəlmişdi. Onun nəzərinə görə sufi sözü Həsən Bəsri zamanında yaranmışdır (bəzi tədqiqatçıların fikrincə Həsən Bəsri (110-120 hicri qəməri) təsəvvüfün ilk zahidi olmuşdur, bu barədə danışmış və xüsusi bir kəlmə kimi də sufi kəlməsini işlətməmişdir).

Əgər təsəvvüfün həqiqəti ilə düzgün tanış olsaq görərik ki, şeyxlərin sözləri, zahirdə müxtəlif və fərqli görünsə də, əslində bir-birinə yaxın, hamısı bir mənanı və bir həqiqəti göstərir, ancaq burada fərqlərin təbiri deyənə əhvalı, məqamı və mərtəbəsinin fərqiindən hekayət edir. Hər kəs öz mənzilini nişan verir və beləliklə, ibarələr müxtəlif olsa da məna birdir. (Səccadi S.c 2001:241-244)

Doktor Məşkur islami firqələrin ensiklopediya kitabında belə deyir:

Birinci mərhələdə təsəvvüf iki nöqtə ətrafında fırlanırdı; birinci, nəfsi təmizləmək üçün xəlvət yerdə ibadət etmək və ruhi həqiqətləri dərk etmək. İkincisi, insan nəfsinə ilahi mərifət feyzinin özünü göstərməsinə səbəb olan ürəyin agah olmasıdır.

Hicri tarixinin ikinci əsrinin axırlarından bəri, xüsusilə üçüncü əsrin əvvəllərindən yeni fikirlər, o cümlədən: “eşq, məhəbbət, ürfan, mərifət, bəqa (ədəbiyyat)” və ona oxşar sözlər təsəvvüfə daxil oldu ki, qədim fikir və qaydalarla “zahidlik, bəndəlik və ölümdən sonrakı dünyada nicat tapma tələbi” ilə paralel irəliyə gedirdi. Beşinci əsrdən bəri müsəlman ölkələrdə sufuyangahları inkişaf etdi və bu təriqətlərin mürşid və rəhbərləri, bu təriqəti tələb edənlərin təlim və irşadını məşğul oldular. (Məşkur M.C 2006:307)

Əbu Hamed Məhəmməd Qəzali İranın ən böyük mütəfəkkirlərindən idi ki, hicri tarixinin beşinci əsrində yaşayırdı. Bu şəxs Mövlanənin dili ilə desək “Məndəkilərin alimi” idi və öz əsrində təfəkkür sahəsində hamıdan üstün hesab edilirdi. Onun əqidəsinə düzgün təsəvvüf zahidənə təsəvvüfdən ibarət idi və zahidlik və Allahdan qorxma təsəvvüfünün təərəfdarı və nümayəndəsi idi. Onun

kitablarında başdan başa (kimyaye səadət, Ehyaye ülume din) Allahdan qorxma məsələsi qeyd edilir. Allah bir dəhşətli simada insana zahir olur. Belə ki, insan ona nə qədər yaxınlaşırsa, o qədər kiçilir. Fərqlilik, kiçiklik, pənahsızlıq və qadire mütləq qarşısında mütləq acizlik Qəzalinin son sözüdür. (suruş Ə 1999:33)

Yeddinci əsrdə təsəvvüf artıq elmi çərçivəyə düşdü və başqa elmlər forması kimi oldu və bundan sonra “İrfan elmi” ya “təsəvvüf” adlandı. Bu dövrün təsəvvüf yolunun banisi Mohyeddin Ərəbidir. (Məşkur M.C 2006:307)

Yeddinci əsrdə Anadoluda təsəvvüf geniş inkişaf etdi, bir tərəfdən səlcuqilərin müxtəlif din və məzhəblərə qarşı mülayim davranmaları, başqa tərəfdən moğolların hücumları və təhlükəli vəziyyətin yaranması təsəvvüfün yayılmasında təsir edən amillər idi. Moğol fırtınası, Fəxrəddin İraqi (688 h.q.), Nəcməddin Dayə (645 h.q.), Övhəddin Kermani (635 h.q.) kimi nüfuzlu şeyxlərin, alim və şairlərin Anadoluya mühacirət etməsinə və nəticədə onların təriqətləri və fikirlərinin burada yayılmasına səbəb oldu. Əhalinin təsəvvüfə marağı artdıqca, böyük mülkədarlar, nazir və padşahların bu təriqətə meyli artdı. (Gülpinarlı Ə. 2006:58-59)

Ürfan vəsf edilməyən ruhani halın əsasında olan bir mərifətdir ki, bu halda insanda belə bir hiss yaranır ki, o Allahla vasitəsiz birbaşa əlaqə yaratmış olub. Bu şərhə gəlməyən hissdır ki, burada arif mütləq zati “Allahı” muhakəmə yürütmək yolu ilə qəbul etmir, bəlkə onu vicdan və həvəslə dərk edir. (Zərrinkub Ə .1994:10)

Ürfanın iki forması var: Əməli ürfan, yəni seyrosulak (mənəvi məqama çatmaq məqsədilə çətinlik çəkmək), Allaha vəsl olmaq və onda fəna olmaq. Nəzəri ürfan isə, kəşfşuhud (mənəvi aləmi öz-özünə dərk etmək və həqqi görmək) üsul və qaydaların bəyanıdır. (Səccadi Z. 1993:577)

Humnayı “Mesbahol Hedaye” kitabının müqəddiməsində müxtəsər olaraq bəyan edir ki, təsəvvüf ürfanın şöbə və cümlələrinin biridir. Təsəvvüf bir əməli məslək olaraq seyrosulukun yoludur ki, ürfan qaynağından başlanır, amma ürfan daha ümumi mənaya malikdir və təsəvvüf və onun başqa məsləklərinə aiddir. Belə ki, ola bilsin bir şəxs arif olsun, amma sufi olmasın. Həmçinin ola bilsin ki, bir şəxs zahirən təsəvvüf təriqətinə daxil olsun və ürfandan bəhrələnəsin.

“İrfanda” insan aləmi vücudun başlanğıcı və öz məbudu ilə birbaşa əlaqə yaratmağa çalışır. Bu əlaqə Allahla insanı ikili tellə bir-birinə bağlayır. Bu əlaqəni əldə etmək üçün insan özünə aid hər şeydən keçir, fəqr, zillət və aylığa razı olur, belə ki, dünyəvi ləzzətlərin tərkinə bir dəhliz hesab edir. Haqqa qovuşmaq üçün onun mərifətini əldə etmək lazımdır və onun yolları məktəb yollarından fərqlidir və ümumiyyətlə bu yolda sual vermək və niyə demək yoxdur. Bu mərifəti əldə etmək şərti kəşfdir (mənəvi və ruhi axtarış) və burada qəlbi və mənəvi işıq istəyi lazımdır. Sufilərin nəzərlərinə əsasən insan öz yaradanına bağlanmağa borcludur. Öz varlığı haqda məhv və fəna etməklə bu ali məktəbə çatır. Oradakı haqqa bağlanmaqda əql aciz, “Eşqi” onun yol göstəricisidir. (Zərrinkub Ə .1994:30).

Təsəvvüflə ürfanın fərqi : Bu iki söz adətən eyni mənada işlənir, əslində isə mənə baxımdan fərqləri var, belə ki, təsəvvüf kamala çatmaq və haqqa qovuşmaq məqsədilə şəriət üsuluna əsaslanaraq nəfsi təmizləmək və tərkiđünyadan haqqın və

hər şeyin həqiqətinin idrakıdır və elmlərin sirlərini kəşf etməkdə dərin və ali fikri-fəlsəfi məktəbdir, bu da əlbəttə fəlsəfə, hikmət yolu ilə yox, bəlkə işraq və kəşfşuhud yolu ilə həyata keçir.

Arifin məqamı sufinin məqamından daha yüksəkdir. Deməli, arif sufidir, amma hər sufi arif deyildi. Mövlana Rumi və Hafiz kimi şairlər bu sufilərin bəzilərini bəsit, sadələf və təsəvvüfün paltar və xirqə kimi zahiri şeylərində ilişib qalanlar hesab edirlər. Bu tip insanları təəssüblü və sadələf, zahirə fikir verən hesab edirlər. Hal bu ki, arifi açıq görən və daxilən təmiz hesab edirlər ki, onun ürəyi ilahi hikmət nuru və işıq ilə açılmış və münəvvər olmuşdur. (Səccadi Z. 1993:8)

Mövlana Ruminin aşiqanə ürfan və təsəvvüfü: Hicri tarixin 7,8-ci əsrlərində təsəvvüfdə iki mühüm və böyük təriqət var idi. Bu təsəvvüflərin biri aşiqanə təsəvvüf Fəridəttin Əttar və Mövlana Rumiyə aiddir, digəri Söhrəvərdi, Məyyeddin ibn Ərəbi və İbne Farizə aiddir ki, bu təsəvvüfə abidanə təsəvvüf demək olar.

Mövlana o zamana qədər ki, Şəms Təbriz və Seyyid Təbriz ilə görüşüb söhbət etməmişdi və Seyyid Bəhaəddin Mütleqə Tərməzi məktəbində idi, abidanə təsəvvüf mərhələsində idi. Amma onun Şəms ilə bağlantıları bu məktəbdən daha ali məktəbə sövq etdi ki, bu mərhələni yuxarıda qeyd olunan kimi aşiqanə təsəvvüf adlandırlar. (Kaşani E. 1995:45)

İran İslam mədəniyyətində Mövlana ən mühüm və təsir edən sufi və arifdir ki, bilərəkdən öz təsəvvüfünü xof (qorxu) və zahidlik əvəzinə eşqin üzərində qurdu. Beləliklə, onun eşq təsəvvüfünün banisi adlandırmaq olar. “Hobb” sözünün bir təbiridə “eşq”dir. Quranda Allaha aid edilmişdir: “Yohobboho və yohobbina”, yəni məhəbbətin vəsfi Allaha sadıq və layıqdır. Əgər bir bəndə aşıqlıq mərtəbəsinə çatsa, Allahın adlarından birinin daşıyıcısı olmasına layiq olur və elə bir mərtəbəyə çatır ki, xalılıq və zahidlik məqamından daha üstündür. İnsan xof və qorxu ilə qaça bilər və əlbəttə bir məqsədə də çatır, amma eşq ilə isə uça bilər və bir aylıq yolu bir gündə keçər. Eşq sürətli vəsildir. Beləliklə, bizim təsəvvüfdə iki tayfamız var, zahidanə qaçanlar və aşiqanə uçanlar. Amma aşıqların uçması hara zahidlərin qaçması hara? (Riyahi M.Ə. 1990:33-36)

Eşq məhəbbətdən üstündür, yəni məhəbbətin yüksək dərəcəli, həyəcanlı və hərərətli növünə eşq və aşıqlıq deyirik.

Aşıqlıq məşğulluğunu kimsə cəhd etməklə əldə edə bilməz. Eşq və aşıqlıq ilahi istək və inayətdən asılıdır və insan ixtiyarının onda təsiri yoxdur. Eşq və aşıqlıqın ibtidaisi və universiteti yoxdur. Bu sənətin fakültəsi yalnız saf, pak və açıq ürəkdir. Burada nə ürək çəkisi işə yarayır nə başqa çalışmalar. (Humayi C.1997:2,809)

Gördüyümüz kimi, Mövlana'nın təsəvvüfü xangah əhli arasında yayılan təsəvvüf deyildi. Mövlana ürfani təriqətinin və məsləkinin əsası yalnız və yalnız eşqdır.

Mövləviyə təriqəti: Sonralar mövləviyə, mövləvilər adı ilə məşhur olanlar, xəlifələrin müridləri və Mövlana'nın canişinləri tərəfindən tərbiyə edilənlər öz zamanlarının adətlərinə uyğun olaraq səma məclislərinin adət və ənənəvi

tərbiyələrilə birgə Mövlanənin Məsnəvi və qəzəllərinin oxunmasını və təlimini özünəməxsus təriqət formasına salaraq sufiyə silsilə forması yaratdılar. Mövlanə özü heç vaxt belə şeylərin yaranmasını istəməmişdir. (Zərrinkub Ə. 1998:271)

Bir halda ki, mövləviyə təriqəti əhalinin müxtəlif təbəqələri tərəfindən bəyənilirdi Osmanlı padşahları da bu təriqəti dəstəkləyirdilər. Bu məktəbin xangahlarına hədiyyə yer ayırırdılar. Həmçinin bu xangahların müridlərinə illik yardım da ödəyirdilər (bu siyasət başqa tərtiqlərə qarşı göstərilən siyasətin əksi idi). 1925-ci miladi ilindən təriqətlər qadağan oldu və xangahlar bağlandı. Mövləviyə xangahlarında bu hökmün əsasında bağlandı, ancaq müasir dövrdə mövləviyə mərasimləri folklor cilvələri və nümunələri adı kimi Türkiyə turizm nazirliyinin proqramlarına aiddir və hər il payız fəslinin son həftəsində dekabrın 10-16-sına qədər Konya dairəsində keçirilir. (Riyahi M.Ə.1990:103) Mövləviyə təriqətinə varlı təbəqənin təmayülü haqda ustad Gölpınarlı belə deyir: “Mövləviyə sonrakı dövrlərdə formalaşmışdır, burada səma intizamı olaraq çox gözəl və bədii formada təşkil olunur. Əksəriyyəti alim, şair, musiqişünas və xüsusilə fars dilini bilən incə və savadlı şeyxlərin, həmçinin bunlarla birgə Şərqin ən gözəl klassik musiqisini yaradan bəstəkarların xangahlara yüksək yardımı ilə vəziyyət ora çatmışdır ki, daha çox bu təriqətlər zadəgan və varlı təbəqələr tərəfindən qəbul edilirdi və həmin təriqət bu təbəqələrin istəklərinin göstəricisi olaraq bu sinifin toplanma yeri kimi çıxış etdi. (Gölpınarlı Ə. 2006:390-391).

Mövlanənin əmirlər və tacirlərlə yaxın əlaqələsinin olması və onların içində böyük hörmətinin olmasına baxmayaraq heç vaxt ad və şöhrət arxasınca getməmişdir, sadə həyat sürmüşdür. Şübhəsiz belə düşüncədə olan bir şəxs heç vaxt belə bir təriqətlər yaratmağa razı olmazdı. Təəssüflər olsun ki, hər gün belə təriqət və firqələrin zühurunun şahidi oluruq. Bunlar bir sıra kəramətə bənzər işləri nümayiş etməklə, xalqı heyrətə salmaq və özlərinə inam yaratmaq istəyirlər. Bunlar təsəvvüfün paltar, xirqələrini, həmçinin səma və sözlərini təqlid etməklə bir qrup sadələv insanları özlərinə həmrəy edib, Mövlanənin şərafli adı altında təsəvvüf və Mövlanənin dürüst səma və başqa mərasimlərində bidət yaradaraq özləri üçün ad və məqam əldə edirlər. Həqiqi sufi Mövlanənin təbirində desək o, şəxsdir ki, həvayinəfsin bəndindən, həmçinin riya və məkr kəməndindən azad olsun və xudbinlik mənzilindən səbr etmiş olsun. Bu bir ümumi təbirdir və Mövlanə onu hər bir kəsə aid edirdi ki, bu idrak və kamala çatmış olsun (onun firqə və mərasimindən asılı olmayaraq) və bu məfhumu heç vaxt “firqə” çərçivəsində məhdudlaşdırmamışdır. Ola bilsin ki, bəzi insanlar özlərini bu adla təqdim etsinlər, hal bu ki, xudbinlik və həvəsin dərinliklərində ilişib qalmışdır və seyrosulukdan yalnız bir surət əldə etmiş və dərin mənəviyyat əldə etməmişdir. (Zəmani K. 2000:1,46).

Mövlanə Cəlaləddin Rumi Məsnəvi əsərində zahiri görünən və sadələv sufilər haqda bir sıra nağıllar yazmışdır belə hekayələrdən biri sufinin səfərdə öz minik vasitəsini səma məclisi üçün satması hekayədir.

Günlərin birində bir müsafir bir sufi xangahına çatıb, orada qonaq olur. Öz uzun-qulağını axura bağlayır və onun üçün su və yonca hazırlayıb nəvaziş edir. Qəzadan o xangahın sufiləri çox kasıb idilər və bir neçə gün olardı ki, heç nə

yeməmişdilər. Müsafirin uzunqulağını görəndə dərhal belə fikirləşirlər ki, qonağın uzunqulağını sahibinin xəbəri olamadan satsınlar və bir süfrə açıb yemək hazırlasınlar. Xangaha belə bir xəbər yayıldı ki, bu gecə xangahda səma mərasimi və şam büsatı hazırlanır. Bütün sufilər o gecə təzə gələn sufi qonağa xoşgəldin dedilər və çoxlu hörmət etdilər. Hər şeydən xəbərsiz, yorğun qonaq fürsətdən istifadə edərək canla-başla onların səma mərasimində iştirak etdi. Mütrib çalmağa və gözəl ahənglə oxumağa başladı: uzunqulaq getdi, uzunqulaq getdi. Hamı həyəcanlandı, xangah sufiləri qonaqla birgə uca səslə oxuyurdular ki: uzunqulaq getdi, uzunqulaq getdi. Beləliklə gecə yeyib içmək və oxumaqla keçdi. Səhər vaxtı xangah əhli vidalaşdılar və hər birisi müxtəlif istiqmətə getdilər. Sufi də tövləyə gedir ki, uzunqulağına minib öz yoluna davam etsin. Amma heyvanı tapa bilmir. Xangahın xidmətçisinin yanına gedərək ondan soruşur, heyvan haradadır? Xidmətçi deyir ki: bir gün əvvəl sufilər sənin uzunqulağını məndən zorla alıb bazarda satdılar. Sufu deyir, tutaq ki, sən düz deyirsən, bəs niyə mənə xəbər vermədin? Xidmətçi təəccüblə deyir: mən fikirləşdim ki, sizin bu hadisədən xəbəriniz var və razısız, çünki mən bir neçə dəfə gəldim sizə xəbər verəm, amma gördüm ki siz başqalarından daha uca səslə oxuyursuz ki: uzunqulaq getdi, uzunqulaq getdi. Sufi başına vurdu və dedi: mənim başıma nə gəldi kor-koranə təqlidsən gəldi. (Rumi C.M .1990:2,275)

ƏDƏBİYYAT

- 1- Gülpınarlı Ə. Mövlana Cəlaləddin Həyat fəlsəfəsi və seçilmiş əsərləri. Fars dilinə tərcümə Tofiq Haşempur Sobhani. Tehran: Humanitar elmlər və mədəniyyət tədqiqat mərkəzi, 2006.
- 2- Humayi C. Mövləvinamə. Tehran: Homa, 1997. 2-cild.
- 3- Kaşani E. Mesbhabol hədayə. Tərtib edən C Humayi, Tehran: Homa, 1995
- 4- Məşkur M. C. İslami firqələrin mədəniyyəti. Məşhəd: İslami tədqiqatlar fondu, 2006.
- 5-Riyahi M. Ə. Osmanlı ərazisində fars dili. Tehran: Pajəng, 1990.
- 6-Rumi C.M. Məsnəvi. Tərtib edən R. E Nikolson. Tehran: Mola, 1990.
- 7-Səccadi S. C. Ürfan terminləri və təbirlərinin ensiklopediyası. Tehran: Təhuri, 2001.
- 8-Səccadi Z. Ürfan və təsəvvüfə ön söz. Tehran: Səmt, 1993.
- 9-Suruş Ə. Şəms ilə Mövlananın aşiqanə qumarı. Tehran: Serat, 1999
- 10- Zəmani K. Məsnəvi mənəviyyatının geniş şərhı. Tehran: Çəşmə, 2000
- 11- Zərrinkub Ə. Pillə-piullə Allaha sarı. Tehran: Elmi, 1998

MUĞAM SKRİPKANIN DİLİ İLƏ

MUQAM IN VIOLIN SOUND

МУГАМ НА ЯЗЫКЕ СКРИПКИ

Məleykə ƏNƏDZADƏ*

Özet

Bu makale; M. Heşimov ve A. Eliyev'in Azərbaycan muğamları esasında skripka (keman) solo için yazdıkları yedi aynı adlı muğam piyeslerinden söz etmektedir. Makalede değinilen mevzu şimdiki devirde öz aktüallığı ile seçiyelenir.

Anahtar kelimeler: Skripka, Muğam, Şark Musikisi, M. Heşimov, A. Eliyev

Резюме

Данная статья посвящена пьес для скрипки соло, основанных на семи ладах азербайджанского мугама, разработанного М.Гашимовым и А.Алиевым. Эта тематика является актуальной в наши дни.

Ключевые слова: скрипка, мугам, Восточная музыка.

Summary

This article is devoted to the improvisation pieces for violin solo based on seven muqam modes worked by M.Hashimov and A.Aliyev. This themes is very actual in our day.

Key words: violin, muqam, East music.

* Ü.Nacibəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının dosenti

Bütün Şərqlə dünyasında olduğu kimi Azərbaycanda da musiqi ifaçılığının dərin kökləri vardır. Hələ qədim insanların Qobustan qayaları üzərindəki rəsmlərindən bəlli olur ki, Azərbaycanda ifaçılıq ta qədimdən mövcud olmuşdur. Rəqs getdikcə mahnı ilə qovuşur, yəni, artıq həm rəqs olunur və həm də mahnılar yaranırdı.

Əsrlərlə xalq arasında musiqiçi – improvizatorlar tərəfindən melodiyalar yaranırdı. Bu melodiyalar ağızdan – ağıza, nəsildən – nəsilə keçərək müxtəlif variantlara düşərək, görkəmi dəyişilərək, təkmilləşərək ənənəvi vəziyyətə çatırdılar. Azərbaycanda musiqi və musiqi ifaçılığı əsasən iki istiqamətdə inkişaf edirdi: 1) şifahi xalq professional musiqisi – muğam, 2) aşiq musiqisi ifaçılığı. Hər iki janr Azərbaycan xalq məişətində dərin kök salmışdır. İfaçılar müxtəlif mərasimlərdə xalqın həyatından bəhs edən musiqiçilər ifa edərək onları öz ifaları ilə ruhlandırırtdılar.

Muğam – Şərqlə musiqisinin yüksək zirvəsidir. Bir janr kimi muğamın yaranması çox qədim dövrə təsadüf olunur.

Muğam – Azərbaycan musiqisinin ilk şifahi ənənəvi klassik nümunəsidir. Muğam bədii təfəkkürün məhsulu olduğundan onda Azərbaycan incəsənəti üçün ümumi olan mövzu “rüşeymi” vardır. Onun özəyi Azərbaycan xalqının məişətində öz əksini tapıb.

Azərbaycan muğamları arasında əsas və əlavə muğamlar vardır. Əsas muğamlar bunlardır: “Rast”, “Şur”, “Segah”, “Şüştər”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz”, “Hümayun”.

Bunlardan Azərbaycanda “Şur” və “Segah” muğamları ən çox yayılmışdır. Azərbaycan xalq mahnıları, rəqs havaları və sairə musiqi formalarının əksəriyyəti bu iki muğamda qurulmuşdur. “Rast”, “Şüştər”, “Çahargah” və “Bayatı-Şiraz” da çox yayılmış muğamlardandır. Hamısından az işlənən “Hümayun”dur.

Böyük Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı elmi əsəri ilk dəfə 1945-ci ildə rus dilində çap olunmuşdur.* Bu əsər Azərbaycan xalq musiqisi əsaslarının elmi-nəzəri tədqiqindən və Azərbaycan muğamlarında xalq üslubunda musiqi bəstələmək üçün əməli göstərişlərdən ibarətdir.

Əsası dahi Üzeyir bəyin qoyduğu Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin hər bir nümayəndəsi məhz milli musiqi və əsasən muğamlarımızdan bəhrələnərək dünya musiqi mədəniyyətinə çox sayılı qiymətli töhfələrini vermişlər. Belə bəstəkarlarımızdan Q.Qarayevi, F.Əmirovu, A.Məlikovu, T.Bakıxanovu, M.Mirzəyevi və b. göstərə bilərik.

Bəstəkarların yaradıcılığında muğam mövhumu daha da genişlənərək iri miqyaslı yeni simfonik muğam janrının yaranmasına səbəb oldu. Belə əsərlərdən F.Əmirovun “Şur”, “Kürd Ovşarı”, Niyazinin “Rast”, T.Bakıxanovun “Hümayun”,

* Kitab Azərbaycan dilində ilk dəfə 1950-ci ildə çap olunmuşdur.

“Nəva”, “Şahnaz”, “Rahab” simfonik muğamları dünya musiqi xəzinəsini zənginləşdirmişdir.

M.Həşimov ilk dəfə olaraq əsas Azərbaycan muğamları əsasında solo skripka üçün yeddi sırf muğam improvizasiyalarını yazdı. O, bu işlə 1975-76-cı illərdə xalq artisti Azad Əliyev ilə birlikdə məşğul olmağa başlamışdır. Bu işdə ona həyat yoldaşı, respublikanın xalq artisti, Azərbaycanda ilk qızlardan ibarət “Lalə” qızlar ansamblının rəhbəri, tar ifaçısı, Azərbaycanın xalq artisti Ceyran xanım Həşimova yaxından kömək etmişdir. Üç gözəl musiqçinin birgə əməyi sayəsində meydana çıxmış yeddi improvizasiya yüksək peşəkarlıqdan xəbər verir.

Mirhəşim Səftər oğlu Həşimov Üzeyir Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının məzunudur. O, skripka və viola alətlərində çalmış, musiqili komediya, radio verilişləri komitəsinin simfonik orkestrlərində və nəhayət, Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət simfonik orkestrində orkestr solisti kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ömrünün sonuna qədər gənc musiqiçi nəslin yetişməsində böyük xidmətləri olmuşdur.

Skripka solo üçün yeddi muğam əsasında improvizasiyaların yaranmasında özünəməxsus rolu olan, bu pyeslərin ilk və təkrarolunmaz ifaçısı A.Əliyev elə şəxsiyyətlərdəndir ki, onun yaradıcılıq siması mədəniyyətimizin tarixində parlaq səhifə açmış və silinməz iz salmışdır. Onun mahir ifaçılığı, yüksək səhnə mədəniyyəti hələ bir çox nəsillər üçün nüsxə olacaqdır.

Azad Əliyev 1928-ci ildə qədim Gəncə şəhərində tarzən Həmzə Əliyevin ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası xalq musiqisinin, muğamlarımızın gözəl bilicisi olmuş, Şuşa musiqi məktəbinin, Gəncə Musiqi Texnikumunun direktoru olmuşdur.

Musiqi təhsilini başa vuran A.Əliyev 1951-ci ildə Ü.Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının rektoru dahi bəstəkarımız Qara Qarayevin təklifi ilə həm simli kvartetin birinci skripkaçısı, həm də konservatoriyada skripka ixtisası üzrə müəllimlik etməyə başladı. Həmin dövrdən ömrünün son illərinə qədər A.Əliyev Azərbaycanın musiqi mədəniyyətinin ən qabaqcıl və tanınmış xadimlərindən birinə çevrildi. O, həm M.Moqaməyev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının simli kvartetində birinci skripkaçı, həm solo ifaçı, həm də müəllim kimi qızgın və fəal işə başlayır.

A.Əliyev Azərbaycanda skripka və kamera musiqisinin təbliğində müstəsna rol oynamış, bir çox milli bəstəkarlarımızın – Ə.Həsənzadə, A.Rzayeva, X.Mirzəzadə, V.Adıgözəlov, A.Rzayev, T.Bakıxanov, A.Məlikovun və s. bəstəkarların əsərlərinin ilk bənzərsiz ifaçısı olmuşdur.

A.Əliyevin konsert fəaliyyəti Bakı ilə məhdudlaşmır o, Moskva, Orta Asiya və Pribaltika respublikalarında, Bolqarıstan və Türkiyədə konsert səfərlərində yüksək peşəkarlıq göstərərək dinləyicilərin böyük rəğbətini qazanmışdır.

Müxtəlif mötəbər musiqi yarışmalarında iştirak etmiş A.Əliyev 1956-cı ildə solo ifaçı kimi Azərbaycan gənclərinin birinci festivalının birinci mükafatçısı, kvartetin heyətində isə ikinci mükafata, 1957-ci ildə kvartetin heyətində Moskvada

keçirilən musiqiçi – ifaçıların müsabiqəsində, gənclərin Ümumittifaq festivalında ən yüksək mükafata – qızıl medala, həmin il gənclərin və tələbələrin VI Beynəlxalq Festivalının gümüş medalına, 1958 – ci ildə isə solo ifaçı kimi pianoçu və skripkaçıların C.Enesky adına beynəlxalq müsabiqəsinin diplomuna layiq görülmüşdür.

A.Əliyevin pədaqoji fəaliyyəti 40 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Ü.Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında dərş dediyi tələbələr arasında müxtəlif müsabiqə laureatları, Bakı Musiqi Akademiyası və digər təhsil ocaqlarında pədaqoji və ifaçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan çoxsaylı professor və müəllim həyəti vardır.

Mahir skripkaçı, gözəl insan, Azərbaycanın xalq artisti, professor Azad Əliyev milli Azərbaycan skripka ifaçılığı məktəbinin yaradıcılarından biri olmuşdur. Onun repertuarı çox zəngin və maraqlı idi. Demək olar ki, klassik bəstəkarların əsərlərindən tutmuş müasir bəstəkarların əsərlərinə qədər müxtəlif üslub və xarakterli əsərlərin təkrar olunmaz ifaçısı olmuşdur.

Azad Əliyev Azərbaycan dinləyicisinə gözəl ifa tərzinə malik bir skripkaçı kimi tanışdır. Dəfələrlə o, keçmiş SSRİ – nin müxtəlif şəhərlərində, həmçinin xarici ölkələrdə görkəmli musiqiçi kimi Azərbaycanı böyük şərəflə təmsil etmişdir.

Onun ifası özünün yüksək bədii ustalığı, ifa etdiyi əsərlərə dərindən nüfuz etməsi, yüksək kamillik və artistizm ilə səciyyələnir. İfa təzi yüksək zövqə, gözəl səslənməyə, ibarələrin təsirliliyinə, geniş texniki imkan və emosionallığa əsaslanırdı. Azad Əliyev milli ruhu və üslubu dərindən başa düşən və yüksək professional ifaçılıq məharətinə malik olan bir sənətkar idi. Bir çox Azərbaycan bəstəkarları öz əsərlərinin şöhrət tapmasında məhz A.Əliyevə minnətdardılar. O, demək olar ki, bütün Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərinin təkrar olunmaz ifaçısı olmuşdur. Qara Qarayevin, Rauf Hacıyevin, Cahangir Cahangirovun, Azər Rzayevin, Arif Məlikovun, Tofiq Bakıxanovun, Musa Mirzəyevin və bir çoxlarının əsərləri Azad Əliyevin repertuarında öz əksini tapmışdır. A.Əliyev bir sıra Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərinin həmçinin, ilk və misilsiz ifaçısı olmuşdur. Rauf Hacıyevin, Vasif Adıgözəlovun, Eldar Rüstəmovun skripka və orkestr üçün konsertlərinin, İbrahim Məmmədovun skripka və orkestr üçün variasiyaları, Arif Məlikovun skripka solo üçün sonatası və s. əsərlərin ilk ifaçısı olmuşdur.

Azərbaycan ifaçılıq məktəbinin şöhrət tapmasında A.Əliyevin xidməti çox böyük olmuşdur. O, Moskva, Leningrad (indiki Peterburq), Kiyev, Donetsk, Daşkənd, Qroznı, Krasnodar və başqa şəhərlərdə, eləcə də Türkiyədə, İranda, ADR – da konsertlər vermişdir.

Ömrünün son ilində Türkiyənin Ankara şəhərinə işləməyə gedir. Burada Milli opera orkestrinin birinci skripkaçısı – konsertmeysteri vəzifəsində işləyir. 1993 – cü ildə minlərlə insanın qəlbinə yol açan böyük sənətkar dünyasını dəyişdi. Sənətkar dünyasını dəyişsə də onun ifa etdiyi əsərlər və səs yazıları milli sərvətimizin ayrılmaz hissəsidir.

Hələ 1985-ci ildə M.Həşimov və A.Əliyevin “Şur”, “Segah”, “Çahargah”,

“Bayatı-Şiraz” improvizasiyaları əsasında metodiki tövsiyəsi nəşr olundu. 1986-cı ildə isə mahir skripkaçı Azad Əliyevin ifasında həmin pyeslər lentə yazıldı. 2008-ci ildə isə M.Əhədzadə tərəfindən ilk dəfə olaraq bütün yeddi improvizasiya bir məcmuədə toplanaraq nəşrə hazırlanmışdır.

Son vaxtlar Azərbaycanda dövlət tərəfindən muğama olan diqqət və qayğı yüksək səviyyəyə çatmışdır. Müxtəlif beynəlxalq muğam simpoziumları və festivalları keçirilir. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın dəstəyi sayəsində Azərbaycan muğamına olan münasibət dünya səviyyəsinə çatdırılıb və dünya şifahi musiqi irsimiz “Şah əsəri” elan olunmuşdur.

Muğama yüksək qiymət verilən belə bir dövrdə M.Həşimov və A.Əliyevin skripka solo üçün yeddi əsas Azərbaycan muğamları əsasında işlədikləri eyni adlı muğam improvizasiyaları daha da aktual əhəmiyyət kəsb edərək musiqi sevənlərin və ifaçıların geniş diqqət və maraq dairəsinə nüfus etmişdir.

Azərbaycan xalqının milli sərəvəti olan muğamı əsasən xanəndələr və milli alətlərdə ifa edən ifaçılar təbliğ edirlər. Muğamların əsas xüsusiyyəti onların metro-ritmik sərbəstliyindədir. Ritmik şəklin müxtəlifliyi muğamın melosuna bəzəkçilik və ornamentallıq verir. Bu, özünəməxsus ritmik sərbəstlik muğamların ritmini canlı, ehtiraslı nitq axınına yaxınlaşdırır.

Klassik musiqi aləti olan skripka alətində muğamın kiçik improvizasiya formasında ifası mütərəqqi addım olaraq böyük əhəmiyyətə və marağa səbəb olmuşdur. Bu improvizasiyaların ifası ifaçıdan daha böyük məsuliyyət tələb edir. Buna görə də əsas Azərbaycan muğamları əsasında olan bu improvizasiyaları ifa etməmişdən qabaq onun tarixi - nəzəri və ifa xüsusiyyətlərini daha dərinləndirən mənimsəyib dərk etmək vacibdir.

Ü.Hacıbəyli özünün “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” elmi əsərində qeyd edir ki, “bədii-ruhi təsir cəhətindən “Rast” dinləyicidə mərdlik və gümrəhlik hissi, “Şur”-şən, lirik əhvali-ruhiyyə, “Segah”-məhəbbət hissi, “Şüştər”-dərin kədər, “Çahargah”-həyəcan və ehtiras, “Bayatı-Şiraz”-qəmginlik, “Hümayun” isə “Şüştər”ə nisbətən daha dərin bir kədər hissi oyadır.”

Bu improvizasiyaların hər biri üç və ya dörd dəqiqə çəkməsinə baxmayaraq onların ifası ifaçıdan böyük ustalığ və yetkinlik tələb edir.

İmprovizasiyaların müəllifləri etiraf edərək göstərmişlər ki, bu improvizasiyaları texniki və harmonik cəhətdən mürəkkəbləşdirərək Paqanininin kaprislərinə, İzainin sonatalarına və başqa Avropa bəstəkarlarının əsərlərinə yaxınlaşdırmaq olardı. Lakin burada çoxsəslilik, harmoniləşdirmə, səsaltılar xalq üslubuna yaxın verilmişdir. Pyeslər özünəməxsus şəkildə kiçik həcmliyi və virtuozluluğu ilə geniş maraq doğurur.

Bu improvizasiyaların ifasında interpretasiya, lazımi çalarlı səslənməyə nail olmaq, əsərin quruluşunu hiss etmək, nüanslar, applikatura, ştrix, lazımi texnika – sürət, dəqiqlik, itilik, cəldlik və s. böyük əhəmiyyət daşıyır.

Pyeslərdə *detache*, *leqato*, *spiccato*, *ricochet*, “tullanən” *arpecio* və həmçinin, ikili notlar, akkordlar, sol və sağ əldə *pizzicato*, müxtəlif nüanslarla uzadılmış səslər və i.a. verilmişdir.

M.Həşimov və A.Əliyevin yeddi əsas Azərbaycan muğamları əsasında skripka solo üçün yazdıqları eyni adlı muğam pyesləri dünya musiqi mədəniyyətinə olan ən gözəl töhfədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ü. Hacıbəyov Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları, II nəşr, Bakı-1962
2. М. Гашимов, А. Алиев Шур, Сегях, Чахаргях, Бяты-Шираз. Методические рекомендации, Баку-1985
3. R. İsmayılzadə Üzeyir Hacıbəyov Gəncədə, Gəncə-2005
4. N. Kazımov Musiqi Kolleci 110, Bakı-2008

**MAKEDONYA TÜRK BASININDA VE
EDEBİYATINDA ATATÜRK-I**

**MACEDONIAN TURKISH LİTERATURE AND PRESS
ATATURK – I**

**АТАТЮРК В ТУРЕЦКОЯЗЫЧНОЙ ПЕЧАТИ
И ЛИТЕРАТУРЕ МАКЕДОНИИ - I**

Dr. Nazlı Rânâ GÜREL* - Dr. Zeki GÜREL**

Özet

Atatürk'ün bütün Türk Dünyasında özel bir yeri vardır. Makedonyalılar için ise Mustafa Kemal Atatürk'ün ayrıcalığı vardır. Atatürk hem soyu itibariyle Makedonyalıdır hem de askeri eğitimini Makedonya'nın Manastır şehrinde görmüştür.

Makedonya Türk edebiyatında ve basınında Atatürk için pek çok şiir ve yazı, yazılmış ve yayınlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Makedonya, Makedonya Türk basını, Makedonya Türk Edebiyatı, Makedonyalı Şairler, Türk Dünyası, Kocacık

Summary

Atatürk is a very important personality in the whole Turkish World. But for Macedonian people, Mustafa Kemal Atatürk has a very important and very special place. Fundamentally his family is from Macedonia and he has graduated military academy in Macedonia (Manastır) too.

Also in Macedonian Turkish Literature and press there are so many poems and articles published about him.

Key words: Atatürk, Macedonia, Macedonian Turkish Literature, Macedonian Turkish Press, poets from Macedonia, Turkish World

* Edebiyat araştırmacısı, şair-yazar

** Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi

“İki Kemal var ki biz Türkler için çok önemli şahsiyetlerdir. Bunlardan birincisi Millî Mücadele’nin başkomutanı ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal, ikincisi de çağdaş Türk şiirinin reisicumhuru Yahya Kemal’dir. Türk tarihi ve edebiyatı içinde dönüm noktalarını oluşturan bu iki şahsiyet de Makedonya bağlantılıdır. Mustafa Kemal, Kocacıklı, Yahya Kemal Üsküplüdür. Kader Makedonya’nın bu iki asil evladını Anadolu’da bir araya getirmiştir.”³¹

Mustafa Kemal Atatürk’ün baba soyu, Aydın Söke’den gelerek Manastır Vilayeti’nin Debre-İ Bala sancağına bağlı Kocacık’a yerleşmişlerdir. Aile muhtemelen 1930’larda Selanik’e göç etmiş; Atatürk’ün babası Ali Rıza Efendi de muhtemelen 1939’da Selanik de dünyaya gelmiştir. Dedesi Ahmet ve dedesinin kardeşi Hafız Mehmet’in taşıdığı “kızıl” lakabı ve yerleştikleri nahiyenin adı olan “Kocacık”ın da gösterdiği üzere; Mustafa Kemal’in baba tarafından soyu Anadolu’nun da Türkleşmesinde önemli roller oynayan “Kızıl-Oğuz” yahut “Kocacık Yörükleri”nden gelmektedir.³²

Atatürk’ün Makedonyalı olduğunu, Makedonya Türk basınında ilk yazan Numan Kartal olmuştur. O, **Sesler** dergisinde yayımlanan “**Kocacık’lı Atatürk**” başlıklı yazısında bu konuya açıklık getirmiş ve “son söz olarak diyebilirim ki; Atatürk Kocacıklıdır, bu nedenle Makedonya Türkleri ne kadar övünse azdır”³³ hükmünü vermiştir.

Başta Kocacıklılar olmak üzere bugün için bütün Makedonya Türklüğü Atatürk’e sahip çıkmaktadır. Atatürk’ün köyü Kocacık’ta kurulan “Kocatürk” isimli sivil toplum örgütü konuyu gündemde tutmaya devam etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin bu köye bir “Atatürk Evi” yaptırma girişimi olmuş; ama, henüz bu konuda ciddi bir gelişme kaydedilememiştir.

Kocatürk Derneği’nin öncülüğünde, Atatürk’ün ölümünün 65. yılında Kocacık’da Atatürk konulu bir şiir yarışmasının düzenlenmiş olması da anlamlıdır. Birlik gazetesi yazarlarından Remzi Canova’nın “Atatürk’ü Gördüm O Gün” başlıklı yazısı bu heyecanı anlatmaktadır.³⁴

Balkan Türk Gençler Birliği’nin her yıl toplantılarını 19 Mayıs Gençlik Haftası münasebetiyle Kocacık’da yapıyor olması da oldukça anlamlı bir mesajdır.

10. Türk Dünyası Dostluk ve Kardeşlik ve İşbirliği’nin 2007 yılında yapılacak toplantısının Makedonya’da yapılmasına karar verilmiş olması da Balkan Türklüğü için önemlidir. Bu toplantının en azından bir gününün Atatürk’ün köyü Kocacık’da

³¹ “Şiirlerde Daimî İlham Kaynağı Atatürk”, **Birlik Gazetesi**, 13 Kasım 2003, Üsküp-Makedonya

³² Bu konuda Yard. Doç. Dr. Ali Güler’in Kızıl Oğuzlar’ı anlatan müstakil bir kitabı da vardır. Daha geniş bilgi için bkz: Doç. Dr. E. Semih Yalçın- Yard. Doç. Dr. Ali Güler **Atatürk Hayatı, Düşünceleri ve Kişiliği**, Ankara 2000, c.1, s.3-40.

³³ Numan Kartal, “Kocacıklı Atatürk” **Sesler Dergisi**, Kasım- Aralık 1979, y. 15, S.140-141, s. 31-33, Üsküp- Makedonya

³⁴ Remzi Canova, “Atatürk’ü Gördüm O Gün”, **Birlik**, 15 Kasım 2003

gerçekleştirilmesi Makedonya’da Atatürk’le ilgili olarak zaman zaman gündeme getirilen anlamsız tartışmalara da bir nokta koyacaktır diye düşünüyoruz.

Makedonya 1991’de bağımsızlığına kavuşmuş genç bir cumhuriyettir. Krallık Yugoslavyası’nın parçalanmasından sonra kurulan bu devletin geçmişinde Atatürk’le ilgili yazılar yazmak, şiirler kaleme almak herhalde imkan dahilinde değildi. Atatürk’le ilgili olarak; Makedonya’da bizim tespit edebildiğimiz yayınlanan ilk yazı Fahri Kaya’ya ait. 1952’de Birlik Gazetesi’nde “Kemal Atatürk” başlığıyla basılan bu yazıda Atatürk’ün hayatı ve mücadelesi anlatılmıştır. Söz konusu yazının ilk ve son paragraflarını dikkatlerinize sunmak isteriz:³⁵

“Mustafa Kemal’in içi şefkat dolu, nezaketli annesi Zübeyde Hanım oğlunun sadece Türk tarihinde değil, dünya tarihinde de adı altın harflerle yazılacak büyük bir kahraman olacağını tasavvur edebilir miydi? Küçük Kemal’in Selanik’te mektebe başladığı yıllarda bunu ne annesi, ne de başka biri düşünebilirdi. Ama zaman, 1881 yılında Selanik’te dünyaya gelen Mustafa Kemal’in büyük bir kurtarıcı, inkılâpçı ve reformatör olduğunu tasdiklemiştir. Bu yüzden Mustafa Kemal, sadece annesi Zübeyde Hanım ile babası Ali Rıza Efendi’nin değil, bütün Türk halkının saygıyla ve sevgiyle andığı ulu önderi, Ata2sı olmuştur.”

“Büyük İnkılapçı, büyük reformatör, büyük yaratıcı ve büyük insan Mustafa kemal Atatürk, 10 Kasım 1938 yılında gözlerini kapayıp ebedî hayata intikal etti. Emekçi Türk milleti, onun gittiği yoldan gitmeye devam etti, vasiyeti sayesinde durmadan ilerledi.”

Manastır’ın ortasında var bir havuz
Canım havuz,
Bu yurdun kızları hepsi de yavuz,
Hem çalar oynarız.

Manastır’ın ortasında var bir çeşme,
Canım çeşme,
Bu yurdun kızları hepsi de seçme,
Biz çalar oynarız.

Atatürk’ün çok sevdiği bu türküyü Balkanlarda bilmeyen yoktur. Kocacıklı Atatürk Selanik’te dünyaya geldi; ama galiba O’nun askerliğe ve devlet adamlığına adım attığı yer yine Makedonya’dır. Atatürk’ün Manastır’da okuduğu Askerî İdadi binası 1970 yılında Süleyman Demirel’in başkanlığında gelen bir heyet tarafından yeniden açılmıştır. Restore edilen binada bugün için bir “Atatürk Anı Odası” bulunmaktadır.

Edebiyat araştırmacısı, şair, yazar ve devlet adamı Fahri Kaya 1987’de kaleme aldığı bir yazısında Atatürk’ün Manastır yıllarını anlatırken ilginç tespitlerde bulunuyor.³⁶

³⁵ Fahri Kaya, “Kemal Atatürk”, **Birlik**, 9 Eylül 1952

³⁶ Fahri Kaya, “Atatürk’ün Manastır Yılları”, **Seçme Yazılar**, Üsküp- 1994, s.123-141

Makedonya'nın başkenti Üsküp'te yayınlanan aylık toplum ve sanat dergisi *Sesler*'in 1969 Kasımındaki sayısında Atatürk'ün dil konusundaki tutumunu ele alan yazılara yer verilmiştir.³⁷

Makedonya Türklüğü için bu yazılar önemlidir. Zira, o günlerde Türkiye'de gündemde tutulan “öztürkçecilik” ve “devrik cümle” meseleleri, bütün bir Balkan Türklüğünü sarmıştır. Bugün hala bu etkiyi orada vücut bulan edebî eserlerin dilinde ve medyanın yayınlarında görmek mümkündür. Hatta şunu bile rahatlıkla söyleyebiliriz; Türkiye'de öztürkçecilik konusu gündemden düştüğü halde bizim bu kültür coğrafyamızda, bu konuda onlar ısrarcı olmuşlar, hatta meseleyi bizden de ileri götürmüşlerdir. Makedonya'da bu hususta hâlâ ısrarcı olan kalem erleri bulunmaktadır.³⁸

Atatürk'ün doğumunun 100. yılı münasebetiyle *Sesler* dergisinin Kasım sayısında Atatürk özel bölümü yer almıştır. Bu bölümde önce Şükrü Ramo'dan iki şiir yer almakta.³⁹

Burası Makedonya-; Manastır kenti
Anıyor Atatürk'ü şadırvan ve Dragor,
Dümeke'de ötüyor saygı dilleriyle
Anılara katılan şen bülbül sesleri.
Atatürk'ü sayan özgür bahar güneşi
Bakıyor uzaklardan savaş izlerine,
Çanakkale Akdeniz eserine candan
Takdir sunuyor gözle bu şeref dünyası.
Burası Üsküp kenti, dostluk aşığı
Kabarıyor ortasında Vardar suları,
Selam gönderiyor, selam Haliç şevkine
İstanbul alnında Atatürk sevgisine

³⁷ *Sesler*'in bu sayısında konu ile ilgili yazılar şunlardır:

- Nurullah Ataç, “Halk Dili”, *Sesler*, Kasım 1969, Y.4, S.30, s. 59-63
- Ömer Asım Aksoy, “Güneş Dil Teorisi’ni Yanlış Yorumlayanlar”, s. 64-69
- Yaşar Nâbi, “Dilimizin Bağımsızlığı”, s.70-73
- Vedat Günyol, “Öz Türkçe Ölçü ve Ötesi”, s. 74-77
- Adnan Binyazar “Dil Devrimimiz”. S.78-82
- Talayhan Soy Türk “Dil Devrimi ve Dilimiz”, s. 83-85
- Mehmet Fuat, “Çeviride Anlam”, s.86-90
- Ulvi Uraz, “Oyun Dili”, s. 91-92
- H. Rıdvan Çongur, “Atatürk ve Dilimizin Özleşmesi”, s. 93-96
- Suat Yakup Baydur “Dilimizin Tuttuğu Yol” s. 97-101
- Enver Naci Gökşen, “Tarih Boyunca Devrik Cümle”, s. 102-105
- H. Rıdvan Çongur, “Uluslar arası Terimler ve Özleşme Akımı” s. 106-109
- Tahsin Yücel, “Dil Devrimi”, s. 110-120

³⁸ Atatürk ve Türk dili ile ilgili olarak özellikle bkz: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, **Dil-
de Birlik**, Ankara 1993, 2. Baskı, s. 183-262

³⁹ Şükrü Ramo, “ Atatürk Anısı”, *Sesler*, Kasım 1981, Y. 17, S. 160, s. 51
Şükrü Ramo, “Atatürk Eseri”, *Sesler*, Kasım 1981, Y.17, S. 160, s. 52

Vaktiyle “barut fıçısı” denen yurdum
“Boğazlar hastası” gibi geçti cenklerden,
Özgürlük ve insanlık kalbiyle yedeksiz
Sevdirdi bizlere Atatürk örneğini.

Burası Yugoslavya; Belgrat kalesi
Kartal gözüyle bakıyor çağdaş dünyaya,
Güncel sayıyor, güncel Tito sözlerini
Barış ve progres yolunda söylenenleri.
Türk toprağında çoşan kuş ötüşleri
Özel anıdır özel yurt bayramlarına,
Taştırır kalplerde volkan gibi ateşler
Kutlarken Ata’nın büyük jübilesini.
Burası Makedonya; Manastır kenti
Kentte çok şanlı subaylar okulu eski,
Okulda tarihsel Atatürk anıları
Anılar arasında saygı ve sevgiler...

ATATÜRK ESERİ

Sönmez deniz fenerin Boğazların koynunda
Solmaz ak çiçeklerin Anadolu koynunda.

Seni tarih doğurdu dertli dünya alnında
Seni tezat yarattı yeni gün rüzgârında.

Dünün kanlı efsane savaş izlerin sonsuz
Kimi gözlerde gamze, kiminde oldun bulut

Doğdun büyütme için güneş altında insan
Yaktın yaşatmak için barış içinde ışık.

Sönmez yanar ateşin Küçük Asya kalbinde
Solmaz al çiçeklerin özgür millet gözünde

Günün yarına umut Atatürk eserisin
Dünya severken seni aç sen de gözlerini.*

Dr. Manol Pavlovski’nin “Jön Türk Devrimi’nde Mustafa Kemal ve Makedonlar” başlıklı yazısı ve altı çizilerek okunması gereken bir yazı olarak dikkatimizi çekiyor.⁴⁰ Osmanlılar zamanında olduğu gibi günümüzde de ikili ilişkilerimizde hassas bir nokta olan **1903 İlinden Ayaklanması**’na temasla başlayan bu yazıda,

⁴⁰ Dr. Manol Pavlovski, “ Jön Türk Devrimi’nde Mustafa Kemal ve Makedonlar”, **Sesler**, a.g.s., s.53-62

Balkanlar'da bağımsızlık hareketlerine temas edilirken yazar üç önemli anıdan bahsetmektedir. Bunlardan ilki şudur:

“Mustafa Kemal Jön Türk kadroları arasında etkinlik gösteren **Vatan** adlı gizli bir örgütün kurucusu ve etkin yöneticisidir. Andığımız **Vatan** adlı bu gizli örgüt padişahın yönetimini devirmek, yerine anayasal bir düzen kurarak meclis-i mebusanı getirmek istiyordu. Mustafa Kemal 1908 temmuzunda Jön Türk subayları ve siyasacıları arasına katılmamış, onlarla ortak eylemlere geçmemiştir; fakat, kendi kurduğu **Vatan** adlı gizli örgütle, bu örgütü yönlendirerek gösterdiği etkinlikleriyle, 1908 Temmuzunda, Makedonların yüreklerini ısıtan kısa yaşamlı hürriyetin kazanılması yolunda başarılı eylemler koymuştur. İşte bizim için önem taşıyan anılardan ilki budur.”

Pavlovski, bu yazısında Mahmut Şevket Paşa komutasında İstanbul'a yürüyen 3. Ordu'ya Makedon gönüllülerden oluşan iki birliğin de katıldığını söylemektedir. İstanbul eylemine katılan Makedon gönüllüleri arasında hukuk öğrencileri, sosyalist Federasyon yöneticisi Avram Benavoya ve Köprü'lü Aleko Martulkof'ta bulunmuştur demektedir. Hatta “Arnavutlar ve Makedon Hıristiyanları olmasaydı 1908'de anayasanın ilan edilmesi, 1909'da Mahmut Şevket Paşa'nın İstanbul yürüyüşü gerçekleşmezdi.” Diyerek ciddi bir tespitin altını da çizmektedir. Ünlü “Makedon Devrimcisi” Yane Sandanski ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal'in yüz yüze görüşüp görüşmedikleri konusunda ise kafalarda bir soru işareti uyandırmaktadır.

Suat Engüllü ise “Doğumunun Yüzüncü Yılında Ata'ya” başlıklı şiirinde şöyle seslenmektedir:⁴¹

DOĞUMUNUN YÜZÜNCÜ YILINDA ATA'YA

Samsun'a ayak basmanla başladı ya aydın çağ
Boydan boya çiçeğe durdu kırcan Anadolu
Türkü türkü yayıldı sözlerinin devrim gücü
Yeni evrenler doğdu sınırsız sevgi dolu
Gökleri masmavi
Suları masmavi
Sonsuz bir erinçtir
Bir erinç kapladı
Gökler de sen
Sular da sen
Mavi de sen
Erinç de sen
Yıllar yılı bir eşsiz uyumlu ezgiyle gelen
Yapıtının dev gücüydü durma durma yücelen
Boğaz'dan Kars'a candan insancıl insancıl gülen
Gözlerinde barış kutsal bir ışıktı büyüyen
Gözlere sevgiden

⁴¹ Suat Engüllü, “Doğumunun 100. Yılında Ata'ya Sesleniş”, **Sesler**, a.g.s., s.63

Sözlere sevgiden
Yüce bir anlam
Bir anlam doğdu
Gözler de sen
Sözler de sen
Anlam da sen
Sevgi de sen.

Tito Yugoslavyası'nda önemli simalardan biri olan Mustafa Karahasana, "Kemalist Devrim Üstüne" başlıklı yazısına başlarken⁴²:

"...Bunda muvaffak olacağımıza şüphem yoktur. Çünkü Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır, Türk milleti zekidir. Çünkü Türk milleti millî birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmıştır. Ve çünkü Türk milletinin yürümekte olduğu terakkî ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale müsbet ilimdir..."

Atatürk'ün bu sözlerini veriyor. "Kemalist Devrimi" ve onun semereleri üzerinde açıklamalar yaparken o zamanki dünyayı kuş bakışı bir değerlendirmeye tabi tutuyor. Makedonya ve Rusya'da vuku bulan devrimsel isyanlara, V. İ. Lenin'e Loyd Core ve Çörçil başta olmak üzere o zaman için dünyaya yön verenlere temas ediyor. İçerde ise Enver Paşa, Çerkez Ethem ve Kazım Karabekir'lere işaret ediyor. Yazının içinde "Sovyet Ülkesindeki Türkler", "Millî Kurtuluş Savaşında Anadolu'da Kırmızı Modası", "Türk Devriminde Sollaşma Halkçılık ve Köycülük", "Atatürk'ün Halkçılık Programı", "Enver Paşa'nın Moskova'daki Rolü", "Atatürk'ün Komünizm Üzerine Düşüncesi" gibi konular etrafında yorumlar yapıyor.

Vefki Hasan da yazısında Atatürk'ün devrimciliği ve ideolojisi üzerinde dururken sık sık Atatürk'ten alıntılar yapar. Bu alıntılardan biri de Atatürk'ün 20 Mart 1923'de Konya'da gençlere yaptığı konuşmadır:⁴³

"Ulus uzun yüzyıllar, aymazlık içinde bırakan değişik nedenler arasında, asıl noktayı tek bir sözcükle belirtmiş olmak için diyebilirim ki, bütün yoksulluklarımızın salt nedeni, düşünüş biçimi sorunudur. İnsanlar ve insanlardan oluşan topluluklar, doğru bir düşünce yapısına sahip olmalıdırlar. Düşünüş biçimi zayıf, çürük, yanlış, bayağı olan bir sosyal topluluğun bütün çabası boşunadır..."

...Sürekli olarak silahla uğraşma, düşmanlık duyguları yüzünden Batı'nın yenilikleriyle ilgilenmemek, gerilememizdeki etkenlerin diğer önemli bir nedenini oluşturmaktadır.

Bu saydığım nedenlerden başka, asıl bizim ulusun, özellikle aydınlarımızın çok dikkatle, çok önemle göz önüne alacağı bir neden vardır ve bence bu neden, şimdiye değin ilerleyemeyişimizin, en son basamakta kalışımızın –unutmayalım– ülkemizin baştanbaşa bir yıkıntı oluşunun asıl nedenidir. Gerilememizin bu ana nedenini şu nokta oluşturuyor: İslam Dünyası iki ayrı sınıf kesiminden oluşmuştur. Biri

⁴² Mustafa Karahasana, "Kemalist Devrim Üstüne", **Sesler**, a.g.s., s.65-69

⁴³ Vefki Hasan, "Atatürk'ün Devrimciliği", **Sesler**, a.g.s., s. 91-101

çoğunluğu oluşturan halk, ötekisi azınlıkta kalan aydınlar... Düşünce biçimleri bozuk olan uluslarda büyük çoğunluk başka ereğe, aydın denen sınıf başka düşünceye sahiptir. Bu iki sınıf arasında tam anlamıyla bir aykırılık vardır. Aydınlar çoğunluktaki kitleyi kendi amacına yöneltmek ister; halk kitleleri ise bu aydın sınıfına bağlı olmak istemez, o da başka bir yön saptamaya çalışır. Aydın sınıf, çoğunluktaki kitleyi düşüncelerini aşılama ve aydınlatma yoluyla kendi amacına göre inandırmakta başarılı olamayınca, başka araçlar kullanmaya yönelir. Halka baskı yapmaya, zor kullanmaya başlar, halkı baskı altında bulandırmaya kalkar.

Artık burada, asıl çözümlenmesi gereken noktaya geldik. Halkı ne birinci yöntem ile ne de zorlama ve baskı ile kendi ereğimize sürüklemeye başarılı olmadığımızı görüyoruz. Neden?

Akdaşlar! Burada başarılı olmak için aydın sınıfla halkın düşünce biçimi ve ereği arasında doğal bir uyum olmak gerekir, yani aydın sınıfın halka aşılacağı ülküler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalı. Oysa bizde bu böyle mi olmuştur? O aydınların aşılama istedikleri, ulusumuzun ruhunun derinliklerinden alınmış ülküler midir?

Kuşkusuz hayır. Aydınlarımız içinde çok iyi düşünenler vardır. Fakat şu yanlışımızda vardır ki, araştırma ve incelemelerimize konu olarak çoğu kez, kendi ülkemizi, kendi tarihimizi, kendi geleneklerimizi, kendi özelliklerimizi ve gereksinimlerimizi almayız. Aydınlarımız belki bütün dünyayı, bütün öteki ulusları tanır, fakat kendimizi bilmeyiz.”

Galiba bizim, son yıllarda Atatürk’e rağmen halktan uzaklaşan entelektüeller, aydınlar yetiştirmemizin de bir izahını yapmamız gerekecek!..

Atatürk’ü Türk milletinin yolunu genişleten “Yoldaş Ata” olarak tanımlayan Sabit Yusuf “Ata” başlıklı şiirini, o günün Yugoslavya’sına özgü bir yaklaşımla tamamlar.⁴⁴

Güçlü ayaklarında taşımıştı
Devrimsel gücünü
Enginlere doğru uzanan yollarda
Mektuplara karşı olarak
Aydınlığın öcünü

Geçitsiz yolları adımlarıyla yaran
Yüce Ata
Keskin bıçaklara dayanan Güçlü elleri

Kırbaç yaraları yaratan ağrılarla
Tüm sonsuzlukları aşmıltı
Giderek hep ileri
Gözünü hiçbir şeyden korkmayan

⁴⁴ Sabit Yusuf, “Ata”, **Sesler**, a.g.s., s. 103-104

Yiğit Ata

Ölümsüzlüğünü yaşatan tarihlere
Yazdı adını
Şehit düşen halkın gönüllerinde
Açan çiçek çelenklerine
Ördü soyadını

Türk ulusunun yolunu genişleten
Yoldaş Ata
Adı dillere destan olmuş
Dünya yüzünde

Tıpkı yüce önder Tito gibi
Haksızlık denen alışkanlık yoktu
Onun gözünde
Türkiye'nin Yoldaş Tito'su
Ölmez Ata

İşte ilginç bir yazı: “Türkiye kültüründe Atatürk düşüncesi” İlhami Emin, Tito Yugoslavyası’nda bürokrat olarak önemli görevlerde bulunmuş Halklar Tiyarosu’nda, Üsküp Radyosu’nda müdürlük yapmış şair ve yazar. Halen de Makedonya’da Zaman gazetesinde köşe yazarlığı ve çevirmenlik yapıyor.

Tito’nun Türk devlet adamlarıyla görüşmelerinde Tito’nun tercümanlığını da yapan İlhami Emin’in bu yazısını ilginç kılan ele aldığı konudur.

“Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür” diyen Mustafa Kemal’i bir kültür ve sanat adamı olarak tanımaya ve tanıtmaya çalışıyor.

İlhami Emin, çevirmenlik göreviyle geldiği Türkiye’de resmi ziyaret esnasında Anıtkabir’deki kitaplığı da merak eder ve gezintinin O’nda Atatürk’le ilgili pekiştirdiği kanaatleri de şöyle dile getirir:

“Çok sayıda ansiklopediler, Fransızcaları da var. Birkaç dilde askeri sorunları ele alan kitaplar yanı sıra dil üstüne olanlara ayrıca eğiliyorum. Birkaç ciltte Orta Asya Türk dilleri sözlükleri (Yakutça, Kırgızca, Tatarca, Kazakça, v.b.) karşısında adeta şaşırıyorum. . .

Anıtkabir’deki zengin kitaplığı gördükten sonra Ankara’da birçok kültür, sanat, tarih, dil kurumlarının kurucusu olarak Atatürk’ün ortaya çıkışı pek doğal geliyor. Kişioğluna nedense.

Atatürk’ün karalamaları arasında kendisince kaleme alınan bir matematik ders kitabının varlığını da duymuştum daha önceleri.”⁴⁵

Kültür adamı İlhami Emin’in Makedonya’dan gelip de farkına vardığı bu gerçekler karşısında hakikaten titreyip kendimize gelmeliyiz!.. Bize ne oldu böyle,

⁴⁵ İlhami Emin, “Türkiye Kültürü’nde Atatürk Düşüncesi”, *Sesler*, a.g.s., s.105-113

Cumhuriyet Türk iyesi'nde şimdi çocuklarımız devletimizin kurucusunun kendi kaleminden çıkmış bir eser olan Nutuk'u orijinal diliyle okuyup anlayamıyorlar. Bunun sorumluları kim, kimler... Bu sorumlulardan Atatürk adına, tarih adına hesap sorabilecek bir Atatürkçü ne zaman çıkacak acaba...

Mustafa Kemal'i Atatürk yapan siyasî ve askerî dehası olduğu kadar O'nu bir devlet adamı olarak zirveye taşıyan elbette ki okuduğu kitaplardır. Atatürk'ü doğru anlamak ve yaşamak istiyorsak evvel emirde Atatürk'ün okuduğu; hem de altını çizerek okuduğu, zaman zaman çevresindekilerle tartıştığı bu kitapları okumak gerekmez mi? Bırakınız bu kitapları okumayı, Atatürk'ün okuduğu kitaplar adıyla yayımlanan seti inceleyenlerimizin sayısı ne kadar dersiniz?..⁴⁶

Hâlihazırda Türkiye'de yaşayan Hasan Mercan'ın Kosova'daki Priştine televizyonu için Türkiye'ye gelişini ve Anıtkabir'i görüntüleyişlerini anlattığı yazısı da kayda değer. Yazar heyecanını şöyle dile getiriyor:⁴⁷

“Kameranın aldığı renkli filmlerden oluşan röportajlarımızı binlerce, binlerce kişi seyretti, Yugoslavya'da... röportajlarca Anadolu sarı sıcak; Ankara yarınlara dönük, Anıtkabir ise masmaviydi, sevi dolu...”

... ve başlar dizeler, hadleri olmayarak, örülüvermeye, behey! Alırlar, verirler, derken, Anıtkabir'deki objeler dile gelip konuşur, ozan dinler, notlar alır ve böylece aşağıdaki şiirler kalemin ucunda hayat bulur...

BAŞLARKEN

*(Külden değil, közden ol;
Yüzden değil, özden ol
A.İnal)*

Fazla Söze gerek yok
Bir güneş var baş ucunda
Işıtır tok tok

İnanç onurun simgesi
Bir kuşun uçuşunda
Doğalaşır insanlığın sesi

Belki'lerden ırak
Ve kuşkusuz bir gökyüzü
Yarınlara barınarak

Varlanmak öyküsü mü dedin
Sazın gizinde Yunus'un yüzü

⁴⁶ **Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar**, Künyeleri ile birlikte zaman zaman bazı sayfalarda verilerek, Anıtkabir Derneği tarafından kitap hâlinde yayımlanmıştır, bkz: **Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar**, Ankara 2001, 24 Cilt, her bir cilt en az 400 sayfa.

⁴⁷ Hasan Mercan, “Masmaviydi Anıtkabir'in Sevisi”, **Sesler**, a.g.s., s. 114-121

Yârlanmak türküsü sendin

Hasan Mercan bu başlangıçtan sonra Anıtkabir deki her kule için bir şiir yazarak anlatısını devam ettirmiştir.

Türkiye’den Numan Kartal, “Atatürk’ün Baba Yanı”nı anlatan yazısında bu sefer ciddi bir kaynakça da sunar okuyucusuna.⁴⁸ Ve böylece İlhami Emin’in 1970’deki yürek çırpışları hakikaten sonuç verir. İlhami Emin, o zaman şunları yazmıştı:

“Tüm aydınlarımıza, özellikle Kocacık aydınlarımıza eğilen bu mektup, ilk noktasında pek önemli bir sorun ortaya atmakta. Buysa Atatürk’ün kökeninin Kocacık’tan başlamasıdır. Atatürk’ün Kocacıklı oluşu gerçeği var ortada.”^{*49}

“İki yıl önceleri Atatürk’ün Selanik’teki evi karşısında bulunurken özel bir titremeydi içimi saran, bundan sonra Atatürk’ün yaşam öyküsüne daha büyük bir coşkuyla sarılmıştım. İşte o anda çağdaş Türkiye’nin kurucusunu baba yönünden Kocacıklı olduğu kanıtına da varmış oldum.”⁵⁰

Takvimler 1982’yi gösterdiğinde Tito, 90 yaşındadır. Yugoslavya’nın kalem erleri milliyet ve din ayrımı gözetmeksizin hep bir ağızdan haykırıyorlardı:” Son-
suza dek Tito’yla varız.”

Sesler dergisi 1982 Kasımında çıkan sayısını ağırlıklı olarak Tito’ya ayırmış; ancak bu sayıda Kosova’dan İskender Muzbeğ’in “Atatürk Devrimlerinden Biri: Dil Devrimi” başlıklı yazısı da, Atatürk’ün dil devrimini Tito ile irtibatlandırarak ele almıştır.

Atatürk’ün dil devriminin dünyada uyandırdığı yankıya değinildikten sonra, harf devrimine (8 Ağustos 1928, Türk Dil Kurumu’nun kuruluşuna (12 Temmuz 1932), Birinci Türk Dil Kurultayı’na (26 Eylül 1932 ve 26 Eylül 1932 tarihinin Türkiye’de **dil bayramı** olarak kabul edilişi anlatılmaktadır. Devamında ise şunlar yazmaktadır. Buraya aldığımız paragraflar Yugoslavya Türklerinin bugün de hâlâ etkisinden kurtulamadıkları “öztürkçecilik” anlayışına geçme mücadelelerini sorgulaması bakımından önemlidir.

“Atatürk dil devriminin yankıları bizde ancak halk Kurtuluş savaşından sonra, Tito Yugoslavya’sında somut bir biçimde görülmüştür

Dergi ve gazetelerimizde, radyo ve televizyon yayınlarımızda arı bir Türkçe kullanma çabası görülürse de, sık sık bu konu savsaklanmaktadır.-kimi gazetelerde, hayır, hemen de her gazete ve dergide yer yer dilde titiz davranılmamakta, üstünkörü bir dil kullanılmaktadır. Ders kitaplarımızda da dilin durumu aynıdır ve üzücüdür. Bizde Türkçe tam bir kargaşa içindedir. Bu kargaşayı ayrı ayrı yazılarda değil, bir yazının çeşitli bölümlerinde görebiliriz. Bir yazıda hem eser, hem yapıt, hem etkin, hem faal sözcükleri kullanılıyor. Böyle bir dil tutumu mutlaka bize yararlı

⁴⁸ Numan Kartal, “Atatürk’ün Baba Yanı”, **Sesler**, a. g. s., s.122-128

⁴⁹ İlhami Emin, “Kocacık”, **Birlik**, 17.09.1970

⁵⁰ İlhami Emin, “Makedonyalı”, **Birlik**, 7.11.1970

değil, zararlı olur, bizleri bir kuşkuculuğa götürür. Atatürk'ün başlattığı dil devrimine katkımızı, dolayısıyla bu koca devrimciye saygımızı belirtmek ve kültürel gelişmemize önemli bir katkı sunmak için bizdeki dil kargaşasını, dil bozukluk ve sapıklıklarını, anlaşmanın karşısında duran girişimleri ortadan kaldıracak çalışmalar yapmalıyız. Özleştirmeyi gerçekleştirmek için her şeyden önce çalışmak, işlemek ve titiz davranmak gerekir. Bu, teker teker girişimlerle olmaz. Teker girişimlerin toplu girişimlerle desteklenmesiyle gerçekleşir. Demek oluyor ki bir an önce keyfe göre geliş güzel sözcük ve terimleri kullanma ölçütlerini ortadan kaldırmak gerekir. Bizde kurulması asık sık bir gereksinme olarak ortaya konan bir Türk Dil Derneği bunu en iyi ve en kolay yapabilir. Bundan başka söz dile ilişkin oldu mu, herkesin pek titiz davranması gerekir. Böyle bir dernek dille uğraşanların dil alanında çalışmalarıyla, yazar ve ozanların tam öztürkçe şiir ve düzyazılarıyla, öğretmenlerin ders ve açıklamalarıyla genellikle herkesin dile ilgi göstermesiyle dilimize yardım etmelerini kışkırtmalıdır. Bu dernek aynı zamanda Türk Dil Kurumu ile sıkı işbirliği kurtmalıdır.”⁵¹

Sesler dergisinin 300. sayısında Türkiye'den iki ismin Atatürk'le ilgili yazısına yer verilmiştir. Batı Trakya Türkleriyle ilgili inceleme ve araştırmalarıyla tanınan Feyyaz Sağlam, “Batı Trakya Türk Şiirinde Atatürk” başlıklı yazısında şiir örneklerine fazla yer vermemiş olmakla birlikte şu tespitlerde bulunur:

“Batı Trakya'da Atatürk için yazılan şiirler panoromik bir yaklaşımla ele alındığında, dikkati çeken ilk nokta bu şiirlerde, Rumelililik ruhunun işlenmesidir... Ki bu özellik diğer bir yandan bu şiirlerin en ilginç ve orijinal yönünü de göstermektedir... Esasen bütün Batı Trakya Türkleri ve özellikle Batı Trakya Türk şair ve yazarları, Atatürk'ün de kendileri gibi bir Rumeli Türk'ü oluşunu, bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Selanik'te doğmuş olmasını bir övünç kaynağı kabul etmektedirler...”

Gidip Ata'nın izinden;
Ceddini iyi tanı sn...
Ünün başlar ta Mete'den
Özünü koruyacaksın...

Bir okul yuvamız bizim
Millî kültür sunulan yer
Aşılır Kemalizm” gibi örnekler var⁵²

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun “Atatürk” başlıklı yazısının ise Makedonya'lı Türkler tarafından hâlâ zevkle okunduğuna şahit olduk⁵³

⁵¹ İskender Muzbeg, “Atatürk Devrimlerinden Biri” Dil Devrimi”, **Sesler**, Kasım 1982, Y.28, .170, s.41-43

⁵² Feyyaz Sağlam, “Batı Trakya Türk Şiirinde Atatürk”, **Sesler**, Y.29, S. 300, Kasım 1995, s.37-40

⁵³ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Atatürk”, **Sesler**, a. g. s., s.41-43

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün 65. yılı münasebetiyle Makedonya'da bir dizi etkinlik gerçekleştirildi.

T.C. Üsküp Büyükelçiliğinde saat 19.05'te düzenlenen törenin ardından Yahya Kemal Beyatlı Türkoloji Enstitüsü, Üsküp Halklar Tiyatrosu'nda "Atatürk'ün so-yu" konulu bir sinevizyon gösterisi düzenlemiştir. Okul çağı çocuklarının ve öğ-retmenlerinin katıldığı programda Atatürk'ün çocukluğu, Makedonya bağlantısı ve Türk tarihinde oynadığı rol anlatılmıştır.

Programda düzenleyici olarak söz alan Yard. Doç. Dr. Zeki Gürel; çocuklara hitaben bir konuşma yapmıştır.⁵⁴

Aynı günün akşamında Türklerin yoğun olarak yaşadıkları Gostivar şehrinde ADEKSAM kültür evinde düzenlenen programda Atatürk'ün değişik yönlerini konu alan konuşmalar yapılmış ve edebiyat öğretmenleri Ahmet Nafi İbrahim ve Mahmut Yonus'un öğrencileriyle birlikte hazırladıkları Atatürk konulu oratoryo ile Atatürk şiirleri toplantıya katılanların büyük beğenisini kazanmıştır.⁵⁵

Manastır'da Atatürk Anı Odası'nda sergilenen eserlerden oluşan bir koleksiyonun Üsküp'te Makedonya Müzesi'nde Atatürk'ün ölümünün 65. yıldönümü münasebetiyle sergilenmesi de 10 Kasım'a farklı bir açılım sağlamıştır. Sergi 17 Kasım'a kadar açık kalmıştır.⁵⁶

Türkiye Cumhuriyeti tarafından Üsküp'teki Kiril ve Metody Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne öğretim üyesi olarak görevlendirilen Yard. Doç. Dr. Zeki Gürel burada bir ilki daha gerçekleştirdi. 11 Kasım Salı günü Üniversite'de Atatürk kitaplarından oluşan bir sergi açtı. Bu sergide Türkiye'de yayımlanan Atatürk kitapları ile Makedonya'da basılan Türkçe ve yabancı dilden yayınlarda Atatürk'le ilgili olan eserler; özellikle de dergi ve gazetelerin ilgili sayfaları dikkatlere sunuldu. Sergiyi gezenler Atatürk'ü daha yakından tanıma fırsatı buldular. Program kapsamında bir de konferans yer almıştı. Bu etkinlik Makedonya'da gazetelere şöyle yansdı:⁵⁷

"Konferans örgütleyicisi olan Türk Dili ve Edebiyatı kürsüsü okutmanı Dr. Zeki Gürel açış konuşmasında şunları söyledi. İki Kemal var ki, biz Türkler için çok önemli şahsiyetlerdir. Bunlardan birincisi Millî Mücadele'nin başkomutanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal, ikincisi de Çağdaş Türk şiirinin reisi cumhuru Yahya Kemal'dir. Tarihin ve talihin işine bakınız ki, Türk tarihi ve edebiyatı için dönüm noktalarını oluşturan bu iki önemli şahsiyet de Makedonya bağlantılıdır. Mustafa Kemal Kocacıklı, Yahya Kemal de Üsküplüdür. Kader Makedonya'nın bu iki asil evladını Anadolu'da bir araya getirmiştir. Bugün burada Atatürk'ün ölümünün 65. yılı münasebetiyle toplanmış bulunuyoruz. Her nefis ölümü tadacaktır. Ancak aşıklar ölmez. Mustafa Kemal de bir aşığı, o milletine aşığı. Benim ilham ve güç kaynağım milletimin kendisidir diyordu. Bugün burada

⁵⁴ Melahat Ali, "Ulu Önder Mustafa Kemal'i Saygıyla Anıyoruz.", **Birlik**, 11 Kasım 2003

⁵⁵ A. Sabit Yusuf, "Atatürk, Devlet Kuran Askerî Dehâ", **Birlik**, 13 Kasım 2003

⁵⁶ "Atatürk'e Ait Eserler Üsküp'te", **Birlik**, 13 Kasım 2003

⁵⁷ Fahri Ali, "Şairlere Daimî İlham Kaynağı Atatürk", **Birlik**, 13 Kasım 2003

‘Cumhuriyetin temeli kültürdür diyen Atatürk’ün’ anısına bir kültür etkinliği gerçekleştiriyoruz. Eğer siz ölümünden 65 yıl sonra birini hâlâ anıyor ve arıyorsanız ona öldü diyebilir misiniz?

Konferansın ana konusu olan ‘Makedonya Türk Şiirinde Atatürk’ üzerine yazdığımız Avni Engüllü konuştu. Avni Engüllü, özellikle Makedonya Türk şiirinde Atatürk konusu üzerine yapmış olduğu araştırma ve incelemelerinde oldukça önemli noktalara değindi. Atatürk’e sunulan ya da adanan şiirlerin bugün dahi estetik değeriyle ve Makedonya Türk şiirinde Atatürk’ün varlığına onun yaratıcılığına sevgi ve bağlılığının bir ifadesidir. Bu konuda şiirleriyle sadece Türk şairleri değil hemen bu topraklarda yaşayan diğer ulus halklarının şairlerinin de Atatürk için şiirler yazmış olduklarını belirtti. Türk şiirinde Atatürk konusu özellikle kasım ayı içerisinde yazıldığı ve bu şiirlerin gazete ve dergilerimizde yayımlandığını vurguladı. Tebliğinde geniş kapsamlı örnekler de kapsamış olmasıyla birlikte Atatürk’e adanmış şiirlerden kimi Boşnakça ve Arnavutça şiirlerden örnekler sundu. Makedonya Türk şairlerinin özellikle Atatürk’e adanmış şiirlerinin çoğunlukla yetmişlerde daha çok yazıldığını belirtti. Makedonya Türk şiirinde Atatürk konusu daima güncelliğini koruyacaktır. Türk şairlerinin hatta Makedon Boşnak ve Arnavut şairlerinin de Atatürk’ün yaşamını, yüceliğini konu eden şiirlerinin sesi daima yansıtacaktır.

Avni Engüllü konuşmasının sonunda bu konu üzerine yeni araştırmalar ve incelemeler yapmakta olduğunu ve en yakınlarında Makedon Şiirinde Atatürk konusu üzerine bir çalışma yaptığını belirtti...”

Bir kültür adamı, araştırmacı, yazar ve şair Avni Engüllü’nün verdiği örnekleri ve değerlendirmenin bir kısmını burada okurlarla paylaşmak isterim:

“Her nasıl olursa olsun, tarih buralarda yaşayan halkları birbirine kardeş etmiştir. Tarihçiler bunu başka biçimde göstermeye çalışabilirler, oysa halk, bunu yapmacık bir davranış olduğundan içine sindiremez. Bunu bir destandan alınmış dizelele de örneklemeye çalışalım. Boşnak dilinde, bir de Arnavutça destan var. Arnavut halkının söylediği bu destanda da Atatürk’ün yapıtı şiirleştirilmektedir:

“Emén té ri pashés j aka vue
Emén té r ini emén te madhé
Heu, ju vu emnin Mustafa Qemalé...ej
Té shtat kralat né kom jan çue
Me Qemalin dona me luftue!..
Mir Qemali na u ngrit né kom,
Kush osht turk me din me imon-e
Çeksay rendi kam e u ngrit né kome
Heu, sot t’hakatje pér vatone, ej...”

Aynı dizeleri yine anlam bütünlüğüyle şöyle Türkçeleştirebiliriz:

“Yeni addır verdik bizler pašamıza
Öyle yenice, uluca bir ad behey,
Hey, Mustafa Kemal adını taktık, hey.
Ayağa kalkmıştı yedi kral giderek

Kemal'le savaşa hazırız diyerek.
İyi ki Kemal ayaklandırdı bizi,
Türk olan herkese, diniyle imanıyla
Ayağa kalkıp baş kaldırma zamanı,
Hey, yurt uğruna çaba sunmanın anı...

Burada bir örneğin daha verilmesi herhalde yerinde olur. Yine Arnavutça bir dörtlük var:

Rnofté Mustafa Qemal Paşa
Me m'ja e me vyete!
I pnofté krejté m'let'
N'gur'e dru e bjeshké t'shkreté!!!

(Fahriye Spahiu, 1912-1980)

Yaşasın Mustafa Kemal Paşa
Binlerce yıl yaşasın o..
İşgüzar olsun milletin
Taş ağaç çatlasa şu kara dağda.

Mısralarıyla Türkçeleştirebileceğimiz bu mısraların ezgisini dinlerken Sakarya Marşı'nın nağmesini hatırlayacaksınız:

Yayın etkinliğinin gerçek bir yönde gelişmemesi, yayınlanan gazetelerin bir yandan hiç denecek kadar az oluşu, öte yandan o zamanki kralcılığı önde tutan partilerin bir bakıma yayın organlığını yapmaları, halk arasında doğan bu şiir örneklerinin kaybını önlemiştir. Bu dönemde ilginç bir şey daha görülüyor. Atatürk devrimi yalnızca bura Türkleri arasında değil, özgürlükçü öteki halklar arasında da seviliyor, övülüyor. Atatürk'ün başlattığı Kurtuluş Savaşı, özgürlük sevenlerce Boşnakça söylenen bir destanda şöyle dile getiriliyor.

“.. Ovog lijeta petoga nisana
Ferman stize Mustaf'e Kmala,
Ethem Pasi na grckoj granici
Nek su hazur svi danas vojnicki
U sbotu jedanaest sahati
Valja nama, deco, napisati
Ko pogine na dugu mejdanu
Nek halali Mustau Kemalu
Kemal njega zaboravit nece
Dok se sunce oko zemlje krece...”

Aynı dizeleri, anlamını koruyarak şöyle Türkçeleştirebiliriz:

“... Yunan sınırında Ethem Paşa'ya ilk elden
Ferman ulaştı Mustafa Kemal'den
Bu yılın nisan ayının beşinde
Hazır olmalı erler, savaş eşiğinde.
Yaşa Kemal Paşa, sen binler yaşa,
İsmin yazılıdır dağ ile taşta...”

Burada metinleri de karşılaştırdığınızda yakınlığı görmüş olacaksınız.

Bunları sergilemeyi, Makedonya Türk şiirinde Atatürk konusunun nasıl bir temele dayandığını açıklamak açısından uygun görüyoruz. Kendi dilinde yaratan Türk halkının yaratılarına koşut olarak, öteki milletlerin de halk yaratıcılığında olup bitenleri izlemek olanağına iye olan bura Türkleri, kendi şiirinde Atatürk konusunu daha sağlam işleyebiliyor, daha soluklu dizeler vermeye halk yaratıcılığında destek buluyor.

Krallık Yugoslavya sonrası doğan ve artık Makedonya'yı kendi adıyla anılmasına imkân tanıyan Federal Yugoslavya'da bununla Makedonya'da da yeni bir oluşum ile karşı karşıyayız. Bazı yönleriyle kısıtlı olsa da her halka bir çok hakkın tanınması, yeni gelişmelere yol açıyor. Bu imkânlardan faydalanan bura Türkleri, bu topraklarda kültürel yönden de kalkınmasını başlatıyor. Bu kültürel kalkınma süreci içerisinde, kendi yazınının güçlü bir yönde sürdürülmesini de yaşıyor. Bundan giderek, Atatürk konusunun köklü bir biçimde işlenmesi, Türk şiirinin serbestçe solumağa, yaşamağa başladığı andan sonra geliyor. Burada bir başka yanı da anmalıyız. Makedonya Türk şairleri dışında, halktan, aydınlar arasından olan bireyler de Atatürk'e duydukları yakınlıklarını, saygıyı belirtmede şiire başvurmuştur. Kendilerine bir an olsun ozan demedikleri halde, çok iyi bir dille Atatürk'ü şiirleştirilmiş, değerinden söz etmişlerdir. O'nun yapıtında, insanlığa yeni çevrenlerin açıldığını gören, o dönemin Yugoslavya'sında yaşayan öteki ezik halklar arasında Türkler de bulunuyorlardı. Onlar ana ülkelerinde yenileşmeyi içten yaşayarak, bu yenileşmeyi aralarında dile getirmek gereksinimini de duyuyorlardı.”

Birlik gazetesinde 6 Kasım 2003'de tefrikası başlayan yazı 10 Kasım'da içine alacak şekilde devam etmiştir. Prof. Dr. Afet İnan'ın bu yazısında “Osmanlı İmparatorluğunda Makedonya Bölgesi” anlatılırken Atatürk'ün meslek ve fikir hayatı gündeme getirilmiştir.⁵⁸

Birlik gazetesi'nin 13 Kasım 2003 tarihli sayısında “Ölümünden 65 Sene Sonra” başlıklı bir yazının sonu şöyle idi:

“Evet içinde bulunduğumuz yüzyıl bir Atatürk çıkartmayacak bu doğru. Ama her devrin kendi şartları, çözümlenmeye muhtaç kendi bunalımları, doldurulmaya muhtaç kendi boşlukları var. Niçin bu devrin buhranlarını çözümleyecek onlar bizim çocuklarımız, bu devrin boşluklarını dolduracak onlar bizim evlatlarımız olmasınlar. Sağlam bir temel üzerine kişiliklerini oturttuğumuz ve ilimle donattığımız takdirde niçin bir önder de biz yetiştirmeyelim.”⁵⁹

Gazetenin aynı sayısında “Ulu Önder Atatürk Memleketi Kocacık Köyünde Törenle Anıldı” denilirken, Makedonya'da faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerinin Atatürk'e ve Türkçeye nasıl sahip çıktıklarının güzel bir örneği de vurgulanmış oluyordu.⁶⁰

Türk Dünyası içinde Makedonya Türklerinin özel bir yeri olsa gerek. Onlar Makedonya devletinin kendilerine tanıdığı bir hak olarak Türkiye cumhuriyeti'nin ay yıldızlı al bayrağını resmi sembol olarak kullanabiliyorlar. Galiba Kıbrıs'tan

⁵⁸ Prof. Dr. Afet İnan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Makedonya Bölgesi”, **Birlik**, 6 Kasım 2003- 22 Kasım 2003

⁵⁹ Dr. Nazlı Nazlı Rânâ Gürel, “Gün Yazıları: Ölümü'nden 65 Sene Sonra”, **Birlik**, 13 Kasım 2003

⁶⁰ “Ulu Önder Atatürk Memleketi Kocacık Köyü'nde Törenle Anıldı”, **Birlik**, 13 Kasım 2003

sonra ay yıldızlı bayrağımızın en çok dalgalandığı kültür coğrafyamız Makedonya'dır. Hatta onlar Makedonya'daki diğer Müslüman halklarla birlikte İslam Birliği meşihat çatısı altında örgütlendiklerinde yeşil zemin üzerine beyaz ay yıldız birliğin amblemi olarak kabul etmişlerdir. Bu bayrak Makedonya İslam Birliği'nin amblemi olarak bütün camilerde hâlâ asılıdır.

Makedonya Türklüğü, hem vatandaşı oldukları ülkenin resmî bayramlarını büyük bir coşku ile kutlamaktalar hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin millî dinî bayramlarını heyecanla yaşatmak gayreti içindedirler. Makedonya'da bulunduğumuz süre içerisinde bu etkinliklerin çoğuna çocuklarımızla birlikte gururla iştirak etmiştik.⁶¹

Makedonya'da gerçekleştirilen 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nın ardından "Mustafa Kemal'ler Tükenmez" diye bir yazı kaleme alan Tefeyüz İlkokulu öğretmenlerinden Gülten Halim'in bu yazısında yer verdiği hatıra manidardır.

"Yıl 1994.. Aralık ayı... Birlik Gazetesi'nin muhteşem 50. kuruluş yıl dönümü kutlamaları. Türkiye'den gelen konuklar arasında Türk-Makedon Dostluk Derneği başkanı Vali Dr. Bahaddin Güney ve dernek sekreteri Dr İrfan Ünver Nasrattinoğlu da vardır. Cumhurbaşkanı Kiro Gligorov'a plaket sunmak amacıyla kabul isteminde bulunmaları gerekiyor. Bir tesadüf esri kendilerine yardımcı oluyorum. Cumhurbaşkanı'nda protokol gereğince böyle bir kabul için dışişleri bakanlığına başvurmamız gerektiğini öğreniyoruz. Dışişleri bakanlığında Türkiyeli konukları müsteşar Viktor Gaber kabul ediyor. Samimi bir hava içinde sohbet yürütülüyor. Tabii ki Türkiye-Makedonya ilişkileri konu ediliyor. Bir zaman sonra müsteşar Gaber sözü Atatürk'e getiriyor. "Atatürk'le ilgili çok kitap okudum Hatta araştırmalar yaptım diyebilirim. Fakat gün be gün aklım bir şeyi almıyor. Sözlerinden sonra Vali Güney'e dönerek 'nasıl da o zamanlar öyle büyük inkılaplar hayata geçirdi?' sorusunu yöneltiyor.

Heyecan içinde Dr. Bahaddin Güney'in cevabını bekliyorum. Acaba söyleyeceklerinin anlamını kaybetmeden çevirisini yapabilecek miyim? Diye düşünürken Vali Güney'in cevabı üç kelimedenden ibaret oluyor. 'Atatürk'ün büyüklüğü bundandır.' Zaten böyle bir cevap Atatürk soylu birinden başkası veremez ki düşüncesi zihnimde uyanıyor. Çok gururlu ve mutluyum. Çünkü ben, Atatürk soylu bir Makedonya vatandaşıyım"⁶²

⁶¹ " 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı", **Birlik**, 17 Mayıs 2003

" Uluslar arası 23 Nisan Çocuk Şenliği Dünyanın Bütün Çiçekleri Bir Arada" **Birlik**, 24 Nisan 2003

⁶² Gülten Halim, "Mustafa Kemal'ler Tükenmez" **Birlik**, 6 Mayıs 2003

AZERBAIJAN BESTEKARLARININ ESERLERİNDE MAKAM ESASININ ÖZELLİKLERİ

FEATURES OF MODUS BASES OF AZERBAIJAN COMPOSER'S WORK

ОСОБЕННОСТИ ЛАДОВОЙ ОСНОВЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ

Cemile İsmayilkızı HASANOVA *

Özet

Makale, Azerbaycanın dahi bestekarı ve musikişinastı Üzeyir Hacıbeyli'nin yaratıcılığında ve onun devamcıları olan bestekarların eserleri timsalinde milli musikinin makam nazariyesinin esas iddia olunanlarının araştırılmasına ayrılmıştır. Yazar profesyonel Azerbaycan musikisinin iki kolunun – sözlü gelenekli muğam sanatının ve bestekar yaratıcılığının karşılıklı tesiri yollarını karakterize eder. Makalede bestekar eserlerinde makamlardan istifadeye ait tür örneklerinin ortaya çıkarılması önem kazanmaktadır. Bütün bunlar muğamların bedii etkisi meseleleri ve Azerbaycan makam sisteminin nazarı esasları ile bağlantılıdır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, bestekar, muğam, opera, makam sistemi.

Abstract

The article is devoted to the studying of substantive provisions of modus theory of national music on an example of creativity of the genius Azerbaijan composer and musicologist Uzeir Hadjibeyli and in products of his successors. The author characterizes ways of interference of Azerbaijan music in two branches – art of mugham (oral tradition) and composer's creativity. In the article is shown the

* Üzeyir Hacıbeyli adına Bakı Musiki Akademiyası

revealing examples of the usage of modus in composer's creativity which are considered in connection with art-emotional influence of mugham and theoretical bases of Azerbaijan music modus systems.

Key words: Azerbaijan, composer, mugam, opera, modus system

Резюме

Статья посвящена изучению основных положений ладовой теории национальной музыки на примере творчества гениального азербайджанского композитора и музыковеда Узеира Гаджибейли и в произведениях его преемников. Автор характеризует пути взаимовлияния двух ветвей азербайджанской музыки – искусства мугама (устной традиции) и композиторского творчества. В статье представляется важным выявление примеров использования ладов в композиторском творчестве, которые рассматриваются в связи с художественно-эмоциональным воздействием мугамов и теоретическими основами ладовой системы азербайджанской музыки.

Ключевые слова: Азербайджан, композитор, мугам, опера, ладовая система.

Azərbaycan milli bəstəkarlıq üslubunun ən səciyyəvi cəhətlərindən biri şifahi ənənəli xalq və professional musiqi yaradıcılığından qidalanmasıdır. Bununla yanaşı, bəstəkarların şifahi ənənəli musiqiyə (xalq mahnı və rəqslərinə, aşıq havalarına, muğama) münasibəti və onunla əlaqəsi yaradıcılıq məqsədindən və fərdi qələmindən asılı olaraq müxtəlif forma alır. Başlıcası budur ki, xalq musiqisinə və muğamlara müraciət edərkən bəstəkar daim axtarışda olmalıdır, ona yaradıcılıqla yanaşmalı, şifahi ənənəli musiqinin ümumi qanunauyğunluqlarını dərk edərək təfəkkür süzgəcindən keçirməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəstəkar əsərlərində məqam əsasının öyrənilməsi ilə muğamdan və xalq musiqisindən istifadə məsələlərini eyniləşdirmək olmaz. Bəstəkar yaradıcılığında milli xüsusiyyətləri təhlil edərkən, onun muğam və ya xalq mahnı melodiyalarından istifadəsi bəzən zahiri əlamət olaraq götürülür, məqam əlamətləri isə musiqi dilinin milli xüsusiyyətlərini müəyyən edən əsas cəhətdir.

Bununla belə bunlar qarşılıqlı əlaqədə olan bir prosesdir. Belə ki, bəstəkarın xalq musiqisindən, aşıq yaradıcılığından və muğamdan bəhrələnməsi musiqi dilinin inkişafının təkanverici qüvvəsi olaraq, eyni zamanda, ifadə vasitələrinin zənginləşdirilməsinə, musiqinin melodik və harmonik quruluşunda yeni cizgilərin, əlamətlərin üzə çıxmasına imkan yaradır. Buna görə də müəyyən dərəcədə bəstəkarların xalq musiqisindən və muğamdan istifadə məsələləri onların yaradıcılığında milli məqamların inikası ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycan bəstəkarlarının xalq yaradıcılığına münasibətinin müəyyənlişmə-sində dahi bəstəkar və musiqişünas Üzeyir Hacıbəylinin (1) mühüm rolu olmuşdur. Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılıq üslubu ilə bağlı Qara Qarayevin çox gözəl bir fikri var: “Xalq musiqisindən istifadə edərkən, Ü.Hacıbəyli qarşısına bir məqsəd qoyurdu: bu musiqini xalqa yenidən, yeni keyfiyyətdə, zənginləşdirilmiş şəkildə qaytarmaq. O, tonlarla musiqi materialını emal edərək, xalqın musiqi dühasından qızıl qramları əldə etmişdi” (2). Zənnimizcə, «qızıl qramları» dedikdə, Qara Qarayev elə milli məqamları nəzərdə tuturdu.

Əlbəttə ki, Ü.Hacıbəylinin xalq musiqisindən istifadə prinsipləri təkamülə uğramışdır, bu da onun öz yaradıcılığının inkişafı ilə bağlı idi. Yaradıcılığının birinci dövründə - “Leyli və Məcnun” operasında və digər muğam operalarında Ü.Hacıbəyli xalq musiqisindən, muğamlardan olduğu kimi, yəni sitat kimi istifadə etmişdir ki, bunun da kökündə məqamlarla bağlılıq dururdu. Belə ki, əsərin dramaturji kontekstindən irəli gələrək, müəyyən məqamlara əsaslanan muğamlar və ya xalq melodiyaları əsərin tərkibinə daxil edilir, opera ariyalarının, duet səhnələrinin əsasını təşkil edirdi. Artıq ilk əsərlərindən başlayaraq, bəstəkar eyni zamanda, xalq melodiylarının işlənməsinə də diqqət yetirmiş, onlara harmoniya tətbiq etmişdir. Bu halda da xalq musiqisinin əsasını təşkil edən məqamların qanunauyğunluqları bəstəkar üçün təkanverici amilə çevrilmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə o, xalq musiqisindən yaradıcı surətdə istifadə etməyə üstünlük vermiş və məqam sisteminə əsaslanaraq, xalq melodiyları ruhunda əsərlər bəstələnmişdir. Bu da artıq bəstəkarın kamil məqam təfəkkürünü üzə çıxarmışdır. Lakin ümumiyyətlə, Ü.Hacıbəylinin xalq musiqisinə yaradıcı münasibəti, professional bəstəkarlıq sənətində xalq musiqi təfəkkürü prinsiplərinin modelləşdirilməsi haqqındakı tezi bəstəkarlar üçün örnək olmuşdur.

Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərinin dramaturji inkişafında məqamların emosional təsiri ilə bağlılıq mühüm əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Ü.Hacıbəyli göstərirdi ki, “bəstəkarlar üçün bütün məqamların böyük əhəmiyyəti vardır, həm səssizlərinin müxtəlifliyinə görə, həm də zəngin koloritliliyinə görə”. Lakin Ü.Hacıbəylinin qənaətinə görə, Azərbaycanda bütün məqamlar eyni dərəcədə populyar deyil, ən çox sevilən segah, şur və rast məqamlarıdır. Bu məqamlarda çox sayda xalq mahnıları və digər xalq yaradıcılığı nümunələri yaradılmışdır. “Xüsusilə segah məqamı dinləyicidə güclü emosional təsir oyadır, məhəbbət xarakterlidir”. Şur məqamına əsaslanan musiqi “idillik, pastoral xarakteri daşıyır” (3). Bütün aşiq musiqisi nümunələri şur məqamında qurulmuşdur.

O qeyd edir ki, “məqam melodiya deyil, melodik quruluşun əsasıdır. Bununla belə, hər bir məqama xüsusi kolorit xasdır ki, bu da onun emosional məzmununun xarakterini göstərir. Bu cəhət hər bir məqamda qurulan melodik quruluşlarda öz əksini tapır və irsi olaraq ötürülür. Hər bir məqamın emosional məzmunu onun quruluş formasından asılıdır... Bu da öz növbəsində bizim psixikamıza təsir edərək, müvafiq əhval-ruhiyyə əmələ gətirir” (3). Ü.Hacıbəylinin əlyazmasında diqqəti cəlb edən məsələ - məqamların quruluşuna görə onların emosional cəhətdən səciyyələndirməsidir.

«Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları» əsərində Üzeyir Hacıbəyli milli məqamlar üzərində qurulan musiqinin, bilavasitə muğamların emosional təsirini belə səciyyələndirir: «Bədii-ruhi təsir cəhətindən «Rast» dinləyicidə mərdlik və gümrahlıq hissi, «Şur» şən, lirik əhvali-ruhiyyə, «Segah» məhəbbət hissi, «Şüştər» dərin kədər, «Çahargah» həyəcan və ehtiras, «Bayatı-Şiraz» qəmginlik, «Hümayun» isə «Şüştər»ə nisbətən daha dərin bir kədər hissi oyadır» (4).

Ü.Hacıbəyli bu fikrini artıq «Leyli və Məcnun» (5) operasının musiqisi ilə praktiki cəhətdən sübuta yetirmişdi. “Leyli və Məcnun” operasının musiqisi Ü.Hacıbəylinin yeni bəstəkarlıq üslubu yaratmaq, xüsusilə milli məqam sisteminin bəstəkar yaradıcılığı ilə qarşılıqlı təsiri və üzvi əlaqəsi sahəsindəki novator meylləri üçün başlanğıc və əsas mənbə olmuşdur. Bu operada Ü.Hacıbəyli muğamları səhnə hadisələrinə münasib seçməklə onların ifadə vasitələri ilə bağlı yeni xüsusiyyətləri üzə çıxarmışdır.

“Leyli və Məcnun”un musiqisində milli məqam qanunauyğunluqları özünü qabarıq büruzə verir. Burada bəstəkar əsərin qəhrəmanlarının musiqi portretini yaradarkən, onların əhval-ruhiyyəsini, münasibətlərini təcəssüm etdirərkən məqamların emosional ifadə imkanlarından istifadə etmişdir. Belə ki, I pərdədə Leyli və Məcnunun görüş səhnəsi onların məhəbbətini əks etdirən lirik xarakterli «Mahur-hindi» və «Segah» muğamları üzərində qurulmuşdur. Sonra isə əsas qəhrəmanların partiyasında qəmgin əhval-ruhiyyəli muğamlar üstünlük təşkil edir. Məsələn, iztirablar içində səhrada dolaşan Məcnun «Bayatı-Şiraz» muğamı ilə xarakterizə olunur. Məcnunun son nəfəsində “Şüştər” muğamının «Tərkib» şöbəsini ifadə etməsi xüsusilə təsirlidir.

Məlum olduğu kimi, operada bəstəkar müəyyən məqamlara əsaslanan muğam hissələrini böyük dramaturji həssaslıqla seçmiş və onları süjet xətti ilə bağlamışdır. Muğam şöbəsinin seçilməsi bir tərəfdən, obrazın xarakteri, onun inkişafı ilə, digər tərəfdən isə dramatik hadisələrin gedişi və qəhrəmanın səhnədəki müəyyən əhval-ruhiyyəsi və durumu ilə bağlıdır. Beləliklə, əsərdəki musiqi xarakteristikalarında milli məqamlara istinad böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada məqam keçidlərinə əsaslanan səciyyəvi dramaturgiya özünü büruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün keçidlər məntiqi şəkildə həyata keçirilərək, muğamların qohumluq dərəcəsinə əsaslanır. Burada da başlıca cəhət kimi – milli məqamlara istinad məsələsi üzə çıxır. Operanın şəkillərində musiqi nömrələrinin ardıcılığına, yəni muğam şöbələri, orkestr, xor və ansambl epizodlarının növbələşməsinə fikir versək, görürük ki, səhnənin əvvəlində seçilmiş məqam-tonallıq cərəyan edən hadisələrin yaratdığı əhval-ruhiyyəni əks etdirir. Həmçinin, səhnədəki hadisələrin gedişi nəticəsində baş verən dəyişikliklər məqam-tonallıqda da öz əksini tapır. Bunu qısa şəkildə belə xarakterizə etmək olar.

Müqəddimə - rast; I şəkil rast – segah – çahargah məqamları üzərində qurulmuşdur: burada dramaturji vəziyyət ümidli sevgi-məhəbbət hisslərindən başlayaraq, hadisələrin dəyişməsi nəticəsində həyəcanlı duruma tamamlanır. II şəkil iki elçilik səhnəsindən ibarətdir; onların hər ikisi şur məqamında qurulmuşdur. Birincisi Məcnunun elçilərinə rədd cavabı verilməsi ilə şüştərdə bitir,

ikincisi isə İbn-Sələmin elçilərinə razılıq verilməsi ilə rastda tamamlanır. III şəkil – toy səhnəsi və Məcnunun buraya gəlməsi ilə cərəyan edir. Bu səhnəni təşkil edən epizodların əsaslandığı məqam planı rast və şüştərdən ibarətdir. IV şəkil bayatı-şiraz və rast məqamları üzərində qurulur. Məcnunun səhrada iztirablı, qəmgin vəziyyətdə dolaşması bayatı-sirazla, Nofəlin döyüş səhnəsi rastla səciyyələndirilir. V şəkildə musiqi materialı şur və segah məqamları üzərində qurulmuşdur. İbn-Sələmin ümitsizliyi və Leylinin ölümü bu məqamlara əsaslanan muğamlarla müşayiət olunur. VI şəkil – Məcnunun Leylinin məzarı üstünə gəlməsi və ölümü səhnəsi şüştər məqamı üzərində qurulur.

Beləliklə, operanın hər bir şəklində musiqi materialı müəyyən bir məqamda başlanır, inkişaf nəticəsində bir neçə mərhələdən sonra digər bir məqama keçir. Bu, muğamdan gələn inkişaf xüsusiyyəti olub, operanın musiqisinin dramaturji inkişaf xəttinin əsasını təşkil edir. Muğamların seçilməsində obrazların xasiyyətnaməsi əsas götürülsə də, muğam parçaları, orkestr, xor və ansambl epizodları əsas məqam-tonal planı ətrafında birləşir.

«Arşın mal alan» operettasında (6) da bu fikrin təsdiqini görə bilərik. Belə ki, əsərdəki musiqi xarakteristikalarında milli məqamlara istinad mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada da səciyyəvi məqam dramaturgiyası özünü büruzə verir. Xüsusilə Gülçöhrə obrazını səciyyələndirən musiqi parçalarının ardıcılığında onun emosional vəziyyətinin dəyişməsi öz əksini tapır. Bu zaman bəstəkar segah, şur, şüştər məqamlarında qurulan melodiylarla məhəbbət arzusu ilə yaşayan, məhəbbətini tapan, daha sonra isə köhnə adətlər burulğanına düşərək acı iztirablar çəkən incə qəlblı bir qızın surətini yaratmışdır. Obrazın açılmasında milli məqam çalarlarından istifadə olunması dramaturji səciyyə daşıyaraq, onun lirik, nikbin və kədərli hissələrinin əks etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan» operettasının musiqisində milli məqam xüsusiyyətləri özünü qabarıq büruzə verir. Bəstəkar əsərin qəhrəmanlarının musiqi portretini yaradarkən, onların əhval-ruhiyyəsini, münasibətlərini səciyyələndirərkən məqamların emosional ifadə imkanlarından istifadə edir. Bunu xüsusilə Gülçöhrə obrazının inkişafı boyu izləmək olar. Cülçöhrə obrazı əsərdə ən geniş musiqi xarakteristikasına malikdir. Onu xarakterizə edən musiqi parçalarının ardıcılığında obrazın emosional vəziyyətinin dəyişilməsi öz əksini tapır.

Gülçöhrənin ilk musiqi portreti onun ariyasında («Pərişan xəlqi aləm ahi əfqan etdiyimdəndir») verilir. Burada məhəbbət arzusu ilə yaşayan, lakin bunun mümkünsüzlüyünü dərk edən, nə vaxtsa sevəcəyini ağına belə gətirməyən saf, incə qəlblı bir qızın təsvirini görürük. Ariyanın melodiyası segah məqamına əsaslanır. Gülçöhrənin ikinci ariyası («Aşiq oldum sənə mən») arşınmalçı Əsgərə aşiq olan, məhəbbətin təsirindən qol-qanad açan qızın əhval-ruhiyyəsinin təcəssümüdür. Ariyanın musiqisi şur məqamına əsaslanır ki, bu da qəhrəmanın lirik, nikbin hissələrini əks etdirir.

Bundan sonra isə obrazın inkişafında dönüş baş verir. Gülçöhrənin qəlbinə ümitsizlik hakim kəsilir. Yaxın adamlarının onu başa düşməməsi, onun sevgisinə qarşı çıxmaları, köhnə adətlər burulğanına düşərək acı iztirablar çəkməsi onu

səciyyələndirən musiqidə də öz əksini tapır. Artıq Gülçöhrənin elegiyasında («Bül-bülü zarəm») şüştər məqamı bərqərar olur ki, bu da musiqinin kədərli xarakterini çox təbii ifadə edir. Bu qəmli əhval-ruhiyyə, məhəbbət və iztirab hissləri əsərin sonuna kimi Gülçöhrəni tərək etmir və onun emosional vəziyyətinin gərginliyini qabarıq göstərir. Təsadüfi deyil ki, Gülçöhrənin etirafı («Məni saldı olmaz dərddə arşın mal alan») segah məqamına, onun naləsi isə («Hicran dərddə fələk verdi») şüştər məqamına əsaslanır. Göründüyü kimi, obrazın açılmasında milli məqam çalarlarından istifadə olunması mühüm dramaturji səciyyə daşıyır.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, xüsusilə segah məqamından əsərin musiqisində çox geniş surətdə istifadə olunmuşdur, çünki bu məqamı Ü.Hacıbəyli məhəbbət hisslərinin tərənnümü üçün gözəl ifadə vasitəsi hesab edirdi. Əsərdə Əsgər, Süleyman, Asya, Telli obrazlarının musiqi xasiyyətnaməsi də bu məqama əsaslanır. Bununla bəstəkar sanki əsərin süjet xəttinin məhz məhəbbət üzərində qurulduğunu vurğulayır.

“Koroğlu” (7) operasında milli məqamların emosional təsiri əsərin dramaturgiyasında maraqlı amillərlə təzahür edir. Artıq operanın Uvertürasının quruluşunda özünü büruzə verən məqam dramaturgiyası diqqətəlayiqdir və burada istifadə olunan məqamlar (Uvertüranın ekspozisiya bölməsində giriş mövzu – şur, əsas mövzu – segah, köməkçi mövzu – bayatı-şiraz, işlənmə bölməsi - çahargah, repriza və koda – rast məqamları üzərində qurulmuşdur) bütün opera boyu saxlanılaraq, əsərin mənadaşıyıcı qüvvəsinə çevrilir.

Bir tərəfdən, şur, segah, bayatı-şiraz, çahargah, rast məqamları xalqın obrazını müxtəlif cəhətlərdən xarakterizə edən bədii ifadə vasitəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, burada istifadə olunan məqamlar özünəməxsus semantik mənaya malikdir, belə ki, hər məqamın müvafiq emosional durumla bağlı olaraq, öz yeri və xüsusi cəhətləri üzə çıxır.

Koroğlu obrazının səciyyələndirilməsində məqamların bədii təsir qüvvəsinin əhəmiyyəti özünü qabarıq büruzə verir. Operada Koroğlu xalq kütlələrini mübarizəyə qaldıran qəhrəman, saz-çalıb, şeir qoşan aşiq və Nigarı dərin məhəbbətlə sevən bir şəxs kimi təsvir olunur. Əgər Koroğlunun qəhrəmanlığı ilə bağlı səhnələr rast məqamı üzərində qurulursa, segah Nigarla Koroğlunun məhəbbətini təcəssüm etdirən məqama çevrilir; bayatı-şiraz məqamı isə onların həsrətini, ayrılıqdan doğan kədərini ifadə edir. Çahargah məqamı xalqın həyəcanlı hisslərini, onun Koroğluya inamını səciyyələndirir. Rast xalqın qələbə rəmzidir. Bu məqamda həm Uvertürə bitir, həm də bütün opera tamamlanır.

Şur məqamından istifadə olunması isə daha dərin mənə daşıyır. Belə ki, bir tərəfdən, bu, Koroğlunun aşiq olması ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, şur məqamı aşiq musiqisində istifadə olunan əsas məqamdır. “Koroğlu” aşiq yaradıcılığında ən böyük və çox sevilən qəhrəmanlıq dastanlarından biridir. Xalq qəhrəmanı Koroğlu haqqında aşıqlar tərəfindən çox sayda havalar yaradılmışdır. Artıq operanın Uvertürasının şur məqamında başlaması ilə bəstəkar bir növ, diqqəti qəhrəmanlıq mövzusuna yönəldir. Şur məqamı sanki Koroğlunun xalq qəhrəmanı və aşiq kimi obrazının rəmzinə çevrilir. Xüsusilə melodiyanın yüksək zirvədən başlaması, şur məqamına məxsus kadans ibarələrindən təşkil olunması ilk xanələrdən ruh yüksəkliyi yaradır.

Digər tərəfdən, bütün opera boyu şur məqamından mütəmadi olaraq istifadə maraqlıdır. Koroğlu və xalq obrazlarının qəhrəmanı inkişaf xəttini davam etdirərək, III pərdənin böyük bir hissəsi (Antrakt, “Çənlibel” xoru) bu məqam üzərində qurulur. Koroğlunun aşıq mahnılarında bu məqamdan istifadə qanunauyğundur. Saray səhnələrində də şur məqamına istinad maraqlı aspektdə özünü büruzə verir: Saray qızlarının rəqsi, Xanəndə qızın mahnısı bu qəbildəndir. Burada məhz lirika önə çıxır.

Həm qəhrəmanlıq, həm də lirik səhnələrdə şur məqamına istinad onun geniş intonasiya imkanlarını üzə çıxarır ki, bu da opera dramaturgiyasındakı təzadlığın köklərini açmağa kömək edir. Bəlkə də məcazi olaraq belə bir fikrin təsdiqinə yönəlir ki, əsas dramaturji konflikt xalq ilə padşah arasındadır, sarayda yaşayanlar da xalqın nümayəndələridir. Əlbəttə ki, dramaturji konfliktin bu şəkildə yozumu fərziyyə şəkildə irəli sürülür. Bu da milli musiqi məqamlarının geniş və çoxcəhətli təfsiri ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi, Üzeyir Hacıbəyli öz əsərlərində məqamların semantik xüsusiyyətlərindən istifadə edərək, əsərin dramaturgiyasının məntiqi inkişafına nail olmuşdur. Bu kimi məqam dramaturgiyasının səciyyətləndirilməsi digər Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı timsalında da maraqlı xüsusiyyətləri üzə çıxarır. Bu baxımdan, əlbəttə ki, əsərlərin emosional məzmununun izahı diqqətəlayiqdir.

Ü.Hacıbəyovun milli musiqinin əsaslarından istifadə problemi ilə bağlı fikirlərinin, əhəmiyyətlərinin davamı olaraq, Azərbaycan bəstəkarlarından Q.Qarayev, F.Əmirov özlərinin nəzəri konsepsiyaları ilə çıxış edirdilər. Onu da deyək ki, bu bəstəkarlar Ü.Hacıbəylinin məhz məqam təfəkkürünü qəbul edərək, onu yeni mərhələdə inkişaf etdirmişlər.

Fikrət Əmirov milli musiqi əhəmiyyətlərinə ümumi musiqi qanunları kontekstində yanaşaraq yazırdı: “Zahirən elə görünür ki, milli əhəmiyyətlər professional musiqi mədəniyyəti ilə ziddiyyət təşkil edir. Lakin bu ziddiyyətdə qeyri-adi harmoniya və ahəngdarlıq mövcuddur. Yalnız bu iki mədəniyyəti yaxşı bilmək və onları qovuşdurmağı bacarmaq lazımdır” (8). Məhz elə bu “qovuşdurmaq bacarığı” Azərbaycan bəstəkarlarının dəst-xəttinin önəmli xüsusiyyətlərindəndir.

Qara Qarayev isə yazırdı ki, ifadə vasitələri axtarışında birinci dərəcəli amil milli musiqiyə əsaslanmaqdan ibarətdir. Lakin xalq musiqisinin əsas zənginliyi üzdə deyil, düşündüyümüzdən daha dərinədir və biz oraya enmək üçün lazımı texniki vasitələrlə silahlanmalıyıq (9).

Q.Qarayev dərin qatlardan istifadəni nədə görürdü? Bu baxımdan o, iki yol müəyyənləşdirirdi: Birinci yol - əsərlərin dərinliyinə müraciət edərək, milli musiqinin qaynaqlarını axtarmaqdan, qədim melodiyaları bərpa edib, köklü əlamətləri, milli xüsusiyyətləri üzə çıxarmaqdan ibarətdir. İkinci yol - real milli səciyyəvi cizgilərdən çıxaraq, digər milli sistemlərin müxtəlif elementlərini assimilyasiya edir. Milli təcrübəni ümumbəşəri təcrübəyə fəal surətdə daxil edən bu yol milli ifadə sisteminin potensial imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edir.

Əlbəttə ki, milli musiqi qanunlarına dərin bələdlik müasir bəstəkar üçün bitib-tükənməyən yaradıcılıq imkanları açır. Başlıcası budur ki, bəstəkar daim axtarışda olmalıdır. Eyni zamanda, xalq musiqisinin ümumi qanunauyğunluqlarını dərk etmək və onları milli bəstəkarlıq məktəbinin əldə etdiyi nailiyyətlərlə, eləcə də müasir musiqinin texniki vasitələri ilə qovuşdurmaq lazımdır. Bu halda milli xüsusiyyətlər ümumbəşəri səciyyə alır. Həqiqətən də bəstəkarın yaradıcılığının bütün dövrlərində mövzularından asılı olmayaraq, milli məqamlardan istifadə üsulları yeni keyfiyyət kəsb edərək, onun musiqi üslubunun milli köklərini qabarıq büruzə verir.

Buna oxşar fikirlər Cövdət Hacıyevin, Əşrəf Abbasovun, Cahangir Cahangirovun, Səid Rüstəmovun, sonralar isə Arif Məlikovun, Xəyyam Mirzəzadənin, Vasif Adıgözəlovun, Aqşin Əlizadənin, Firəngiz Əlizadənin və digər Azərbaycan bəstəkarlarının xalq musiqisi və bəstəkar yaradıcılığı haqda mülahizələrinin əsasını təşkil edir. Azərbaycan bəstəkarları Üzeyir Hacıbəylinin ənənələrini davam etdirərək, bunların həyatiliyini, yaşarılığını öz yaradıcılığı ilə sübut etmişlər. Üzeyir Hacıbəylinin özünün yaradıcılığının, onun davamçılarının, Azərbaycan bəstəkarlarının sonrakı nümayəndələrinin təcrübəsi bunun bariz nümunəsidir.

Beləliklə, Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı kontekstində xalq musiqisindən o cümlədən, aşıq havalarından və muğamlardan istifadə bilavasitə məqam təfəkkürü ilə, məqamlara istinad məsələsi ilə, məqamların təzahür formaları ilə bağlı olduğunu görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. “Üzeyir Hacıbəyov” internet portalı. <http://uzeyir.musigi-dunya.az>
2. Qarayev Q. Unudulmaz müəllim, dahi sənətkar. “Ədəbiyyat və incəsənət” 22 noyabr, 1958.
3. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarına dair materiallar. Əlyazma (rus dilində). AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu. c.v. 106.
4. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Dördüncü nəşr. B., 1985. s.16. <http://musbook.musigi-dunya.az>
5. Üzeyir Hacıbəyov. “Leyli və Məcnun”. Klavir. B., 1985. <http://leyli-mejnun.musigi-dunya.az>
6. Üzeyir Hacıbəyov. “Arşın mal alan”. Klavir. B., 1948. <http://arshin.musigi-dunya.az>
7. Üzeyir Hacıbəyov. “Koroğlu”. Klavir. M., 1970. <http://uzeyir.musigi-dunya.az>
8. Əmirov F. Musiqi aləmində. B., 1983.
9. Qarayev Q. Azərbaycan bəstəkarlarının III qurultayında məruzə. // “Qobustan” jurnalı, 1969, № 1. <http://qara-qarayev.musigi-dunya.az>

**РАПСОДИЯ НА ТЕМУ «ДЖАНГИ» ДЛЯ
ФОРТЕПИАНО С ОРКЕСТРОМ ИСМАИЛА
ГАДЖИБЕКОВА**

**İSMAİL HACİBEYOVUN «CENGİ» FORTEPIYANO
RAPSODİYASI**

**RAPSODIA “JANQI” FOR FORTEPIANO WITH
ORCHESTRA BY ISMAIL HAJIBEKOV**

Natella İSKENDEROVA *

Резюме

Представленная статья посвящена фортепианному наследию Исмаила Гаджибекова, в частности, Рапсодии на тему «Джанги» для фортепиано с оркестром. Создатель первого образца «Джанги» - великий классик азербайджанской музыки Уз. Гаджибеков. Исмаил Гаджибеков совместил данный тематический материал с современными принципами изложения и музыкальной драматургией. В статье подчеркивается, что сочинение соединяет в себе черты рапсодии, фантазии, романтической поэмы, в то же время его можно рассматривать как существенный вклад в развитие жанра национального концерта.

Ключевые слова: «Джанги», «Чаргях», строение, принципы изложения, каденции, музыкальный символ страны.

Özet

Makale İsmail Hacıbeyov'un fortepiyano yaratıcılığını konu etmektedir. Bestekarın en güzel eserlerinden biri «Cengi» rapsodisidir. Bestekar bu konu-

* Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, “Müsikişünaslıq” Kafedrasının Baş Müəllimi

ya yenilik ve çağdaşlık getirmiştir. Bu eser özünde; fantazi, rapsodi, romantik poema hem de milli konsert çizgilerini birleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: cengi, cahargah, kuruluş, kadensiyaler, ülkenin musiki sembolü.

Summary

This article devoted to Ismail Hajibekov's fortepiano creation. Rapsodia "Janqi" is one of the best works of composer. This composition combines the fantasy, rhapsody, romantic poem and national concert.

Key words: "Janqi", "Charqah", creation, principles of paraphrases, cadanses, musical symbol of country.

В 1975 году страна отмечала 90-летний юбилей великого классика азербайджанской музыки У.Гаджибекова.

В концертных залах, на сценах театров, на радио и телевидении звучала бессмертная музыка У.Гаджибекова. В одном из своих интервью народный артист Азербайджана, выдающийся пианист нашего времени Ф.Ш.Бадалбейли писал: «Мне хотелось бы выступить на юбилейном концерте с новым сочинением. Как то в беседе с И.Гаджибековым я поделился с ним мыслями и предложил ему: «Сделай для меня что-то в духе «Джанги» У.Гаджибекова.

Чтобы это было мощно и мужественно. Через несколько дней мы встретились с И.Гаджибековым и он показал мне наброски к новому сочинению. Это была рапсодия на тему «Джанги». Трудно было сказать сразу, во что это выльется, но Я сразу понял, что это не просто транскрипция известной темы»...

Знали ли создатели этого произведения, что это рапсодия окажется одной из вершин творчества И.Гаджибекова? Позже композитор писал: «Как много значат для композитора высказывания музыкантов и близких друзей. Порой эти импульсы наталкивают композитора на то, что в них зрело годами».

Так произошло с «Джанги». Фархад Бадалбейли, подавший мне идею написания фортепианного сочинения на тему Уз. Гаджибекова, попал прямо в цель: уже долгие годы я вынашивал мысль о создании произведения, в основу которого ляжет тема, ставшая уже национальной классикой.

«Джанги» - массовый танец с элементами игры, в котором выражен героический дух азербайджанского народа. В хореографии танца отражаются движения всадников, борцов, состязания лучников и единоборство пехлеванов.

У.Гаджибеков был первым создателем классического образца «Джанги» (замечательные образцы «Джанги» создали С.Рустамов, С.Алескеров,

К.Караев в балете «7 красавиц»). Гаджибековский «Джанги», был написан для оркестра народных инструментов, был переложен для тара, для фортепиано. «Джанги», ставший выразителем духа азербайджанского народа, его борьбы, «свободолюбия», его музыкальным символом – прекрасный образец гаджибековского творчества.

Рассмотрим его. Он написан в «Чаргах», одном из экспрессивных и остро-драматических ладов азербайджанской музыки. Произведение начинается с выразительного вступления, гаммообразного движения обоих голосов в унисон, в котором наблюдается опевание основных тонов звукоряда. Главной интонацией является увеличенная секунда (си^b-ля^b-соль).

Вступление строго квадратное, это восьмитактовая структура, где в басах (7 и 8 такты) отчетливо звучит нисходящий звукоряд «Чаргах». Сама тема волевого и мужественного характера с опеванием тоники «соль» сочетает пунктирный ритм с синкопой (соль-фа#-ми^b). В восходящем гаммообразном движении с характерным чаргаховским «изломом» слышны две увеличенные секунды, а в басу звучат подголоски, которые еще будут повторяться неоднократно (12 такт). Следующее проведение темы звучит в октавном изложении в сопровождении басовых подголосков.

II тема «Джанги» сохраняет ритмический рисунок I темы, по характеру более мягкая, склад темы – песенный. Она развивается секвентно в сопровождении Т-орг пункта (ля), чередуемого в среднем голосе подголосками. Движение обоих голосов в унисон подводит к заключительному мотиву (си^b-ля^b-соль) с увеличенной секундой.

Последний раздел «Джанги» возвращает к первой теме; она вновь излагается октавами. В конце звучит тема вступления, образуя стройную тематическую «арку» и завершая собой классический гениальный шедевр У.Гаджибекова.

Таков первоисточник.

Обращаясь к нему, И.Гаджибеков писал: «Джанги» - произведение, в котором мне хотелось сжать пространственно-временные отношения так, чтобы в одном сочинении сошлись крайние точки развития азербайджанской профессиональной музыки. С этой целью я совместил тематический материал У.Гаджибекова с караевскими принципами изложения и музыкальной драматургией.

И.Гаджибеков очень бережно отнесся к классическому наследию великого азербайджанского классика. Это было не только данью уважения к У.Гаджибекову, но и своеобразным продолжением его традиций, желанием еще раз увековечить его бессмертное творение средствами современной композиторской техники.

И.Гаджибеков назвал свое произведение рапсодией. Она написана для симфонического оркестра и фортепиано. Являясь, по сути, транскрипцией знаменитой темы (вспоминаем гениальные транскрипции Ф.Листа), она в то же время носит черты фантазии, романтической поэмы со сквозным

развитием, одночастного концерта с тематической разработочностью, виртуозной каденцией и заключительной кодой.

Черты рапсодии в произведении – это необычайная свобода в изложении тем, контрастность фрагментов, виртуозное начало, использование национальных танцевальных ритмов, всевозможные варианты и изменения темы, импровизационность. Виртуозность и фактура изложения фортепианной партии – не каждому пианисту по плечу. Будучи сам отличным пианистом, автор использовал многие виды фортепианной техники: мелкую, аккордовую, октавную, двойные ноты, глиссандо.

В итоге было создано величественное и самобытное сочинение, своего рода музыкальный «эпос» Азербайджана.

В симфонической рапсодии композитор использовал большой состав симфонического оркестра, особая роль была поручена ударным инструментам.

Призывное звучание литавров подготавливает фортепианную партию (тема вступления). Музыка начинается прямо с вершины-кульминации; это бурный поток обрушивающейся энергии, шквал звуков, который охватывает все регистры фортепиано. Движение идет в предельно высоком темпе тридцатьвторыми длительностями. Иногда автор нарушает классическую квадратность темы вступления, добавляя еще одну долю (чередование 4/8 и 5/8). Тема «Джанги» звучит в оркестровой партии (*tutti*), фортепиано же «поддерживает» тему малосекундовыми интонациями.

Этот фрагмент охватывает большой звуковой диапазон, в виду чего автор переходит на трехстрочное изложение фортепианной партии.

После второго проведения основной темы «Джанги» (в оркестре) в партии фортепиано звучит тема вступления. В его завершающем фрагменте в басах проходит выразительный звукоряд-мотив лада Чаргях, представленный в виде скрытого голосоведения. В музыке разработочного характера на фоне D-орг пункта впервые обыгрывается начальная малосекундовая интонация «Джанги» в партии фортепиано. После третьего проведения основной темы в оркестре в партии фортепиано начинается разработочная часть темы, вернее ее второго элемента, состоящего из опевания звуков си^b - ля^b - фа[#].

При полном молчании оркестра звучит очень гармоничный «дуэт» скрипки и фортепиано этот отрывок своим нежным и консонирующим звучанием вносит контраст в плотную многослойную музыкальную ткань произведения.

Весь этот фрагмент звучит на органном пункте звука «си».

Нисходящие и восходящие пассажи, завершающиеся глиссандо, подводят ко ЫЫ теме (назовем ее побочной). Она звучит в партии оркестра, а затем и фортепиано.

Тему автор «вкрапливает» в движение шестнадцатыми длительностями. Она излагается полифонически; ее противосложение строится на интонациях увеличенной секунды. Звучит соло фортепиано, которое основывается на

материале последнего элемента этой темы (си –ля⁶ – соль) на фоне орг. пункта «соль», прерываемого окружающими его звуками ля # и ля⁶. Начинается каденция.

К рапсодии написаны две каденции: I – авторская, II вторая принадлежит перу первого исполнителя произведения – народному артисту Азербайджана Ф.Ш.Бадалбейли. Начало каденции построено на основной теме; автор придает ей характер импровизации, философской углубленности, переходящей в лирическое раздумье. В плане тематизма обыгрывается интонация уменьшенной терции лада Чаргях. Возникает короткий новый мотив, который воспринимается в качестве «эпизода в разработке», характер его – лирический и светлый. Начинается первая большая волна динамического звукового нарастания. Еще одна стадия развития в каденции связана с новым вариантом основной темы «Джанги» в другой ритмической формуле – триольном движении в верхнем голосе и в басах. Этот фрагмент музыки – полифонический, оба голоса мелодически самостоятельны и непрерывно ведут свою линию развития: две триоли шестнадцатых в верхнем голосе приходятся на одну триоль восьмых в басах. Основная тема с ее ладовой «изюминкой» как бы «вплетена» в бег шестнадцатых; линия басов характеризуется октавными ходами. Динамика звучания этого фугато нарастает от *pp* все больше и больше и достигает *fff*. Начинается реприза симфонической рапсодии. В ней тема «Джанги» звучит одновременно в оркестровой и фортепианной партиях.

Реприза – динамического характера; в изложении темы чаще наблюдается ритмическая переменность, акценты, виртуозные восходящие пассажи, чередование триолей шестнадцатыми с тридцать вторыми длительностями.

Еще один раздел рапсодии связан со ЫЫ (лирической) темой (после 39 цифры); она проходит в оркестровой партии и сочетается с двойными нотами (терциями) фортепиано. Последнее проведение основной темы автор сочетает со ЫЫ лирической темой очень органично. В наступившей коде (цифра 43) звучит уже знакомое нам аккордовое изложение с малосекундовой интонацией.

Многочисленные глissандо, плотные многоголосные басы, напористость, ритмическая упругость, динамика звучания характеризует коду этого грандиозного сочинения, ставшего как уже сказано, одной из вершин творчества И.Гаджибекова.

Вот что пишет об этом сочинении замечательный исследователь азербайджанской фортепианной музыки Т.Сеидов: «Композиторы, работающие в фортепианном жанре, не порывают связей с национальными истоками. Во многих сочинениях плодотворно используются разнообразные элементы, присущие народными традициям. Авторы опираются на жанровые признаки народной музыки, обращаются к характерным ладовым оборотам, ритмическим построениям, мелодическим и гармоническим формам».

Опираясь на традиции фортепианной транскрипции, И.Гаджибеков создает свое оригинальное решение. Соединив фортепиано с оркестром, от

тем самым приблизил звучание транскрипции к оригиналу. При этом он придает ей черты одночастной романтической поэмы с прослеживающимися чертами одночастного концерта с характерной каденцией солиста и яркой репризой-кодой.

Это сочинение можно рассматривать как существенный вклад в жанр национального концерта. Написанной в духе фантазии для солирующего фортепиано с оркестром, оно дало новый жизненный импульс популярной теме азербайджанского классика.

Опираясь на рахманиновский образец («Рапсодия на тему Паганини»), композитор создает первую транскрипцию в жанре азербайджанского концерта; рапсодия «Джанги» есть современное прочтение темы знаменитого сочинения.

Симфоническое развитие темы приобретает звучание гимна во славу героизма народа-победителя. Используя расширенный состав симфонического оркестра, включив фортепиано в партитуру в качестве солирующего инструмента, автор сумел создать яркий и запоминающий образ».

Добавим к сказанному еще и то, что еще одной своей гранью произведение «Джанги» напоминает творческий стиль концерто-гроссо, характеризующийся противопоставлением солирующего инструмента (в данном случае фортепиано) и общей оркестровой массы, контрастностью звуковых масс и тембров. Как видно, и здесь И.Гаджибеков остается верен неоклассицистским тенденциям в стилистике художественных приемов.

БИБЛИОГРАФИЯ

А.Заманова. Продолжатель композиторской династии. Баку БМА им. Гаджибекова. 2004 г.

Н.Касимова. Исмаил Гаджибеков. Сборник статей. Баку 1999 г.

Б.В.Асафьев. О музыке XX века. Ленинград 1982 г.

М.С.Друскин. О западноевропейской музыке XX века. Москва 1973 г.

М.С.Друскин. Пути развития современной музыки. Вопросы современной музыки Ленинград 1963 г.

Зарубежная музыка XX века. Материалы и документы. Москва 1975 г.

В.Каратыгин. Избранные статьи. Ленинград 1965 г.

И.В.Нестьев. На рубеже 2 столетий. Москва 1967 г.

Л.Н.Раабен. Еще раз о неоклассицизме «История и современность». Ленинград 1981 г.

**ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ
МУЗЫКИ**

MÜASIR MUSİKİNİN TEFSİR PROBLEMLERİ

**PROBLEMS OF CONTEMPORARY MUSIC
INTERPRETATION**

Maya SADIXZADƏ*

Özet

XX. yüzyılda kültür ve musiki alanında esaslı deęişiklikler ortaya çıkmıştır. Takdim olunan makalede, XX. yüzyılın çağdaş akademik musikisinde ortaya çıkan deęişiklikler icracılık sanatına yansımış problemler öz yerini almıştır. Verilen makalede bu problemlerin neler olduęu ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: tefsir, kompozisyon, sonoritik, aleatorik.

Summary

XX century broke all the previous traditions in culture and music composition and playing. This article is devoted to the problems of interpretation connected with the new techniques of compositions that appeared in contemporary music of XX century.

Key words: interpretation, compositions, sonorities, aleatoric.

* Ü. Haçıbəyli Adına Bakü Musiki Akademisinin Doçenti.

Xülasə:

XX əsrdə mədəniyyət və musiqi tarixində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Təqdim olunan məqalədə XX əsrin müasir akademik musiqisində baş verən dəyişikliklərin ifaçılıq sənətində əks olunmuş problemlər öz yerini almışdır.

Açar sözlər: tefsir, kompozisiya, sonoristika, aleatorika.

Рассматривая общую картину современной музыки во всем разнообразии стилей, мы видим всю ее многосложность и многогранность. Здесь одновременно сосуществуют разные стили, жанры, начиная от сочинений на традиционной ладотональной основе, не потерявшей свою актуальность и по сей день, до сложнейших партитур, скорее напоминающих схемы или палитры художников сюрреалистов. При этом основа произведения может быть тональной, атональной, двенадцатитоновой, серийной, свободно комбинированной и т.д.

Необходимым явлением в современной музыке является органичная связь композиторской техники с новыми требованиями действительности. Большое значение при этом имеет адекватность применяемого языка с художественной идеей произведения, соответствие средств выражения глубине воплощаемых идей. Таким образом, современная музыкальная запись представляет собой «графическое кодирование музыкальной информации совокупностями избранных символов».¹

Еще один важный аспект современной музыки это совершенно иной подход к формообразованию. Характерным для нее является структурное разнообразие высотных систем. Целое представляется как свободное чередование эпизодов различного звукового и ритмического характера. Возникают принципиально новые формы, когда произведение имеет свободную фантазийную структуру, пластично видоизменяющуюся по ходу пьесы.

Все эти вышеуказанные аспекты не могут, соответственно, не отразиться на способе записи музыкального материала, поэтому запись произведения в данном случае имеет принципиально иное значение, нежели в традиционной музыке. Первоначальный образный ряд начинает складываться уже при первом визуальном знакомстве с текстом.

Одним из важных условий записи современного музыкального произведения является четкая продуманность, экономность формы записи. целесообразность выбранных средств контексту данного произведения.

Кроме того, современная музыка отличается особым духовным настроением. Есть много параметров, по которым можно характеризовать современную

¹ Дубинец Е. «Знаки звуков» К. Гамаюн, 1999, стр 5

композицию. Один из таких параметров критик - музыковед В.Н.Холопова² назвала "параметром экспрессии" из-за его специфики. Такое название происходит в силу того, что «его элементы особенно непосредственны по выразительности и прямо выражают музыкально-эмоциональную экспрессию».

Говоря об этом параметре, следует отметить его особую роль в исполнении современной музыки. В. Н. Холопова так сравнивает этот параметр с гармонией: «Гармония - это и широкое эстетическое явление, присутствующее в музыке во всем, и специальная область организации музыкального звука. Экспрессия - широкое эстетическое явление, присутствующее в музыке во всем и специальная область организации элементов музыкального языка. Это приемы артикуляции и способы звукоизвлечения, принадлежащие творчеству исполнителя».

Это новое явление в исполнительстве, когда даже штрихи, паузы и другие элементы нотной записи (не говоря уже о самих нотах) приобретают новый смысл, несут в себе скрытый драматический потенциал и в этой связи от интерпретатора требуется совершенно иное к ним отношение. Таким образом, «возникнув как подсобное средство фиксации уже готовых форм музицирования, музыкальное письмо стало оказывать обратное воздействие на музыкальную практику». (История музыки стр.533/534).

Очевидно, что стремление современных композиторов отобразить мироощущение новой эпохи требует от них применения новых выразительных средств. В развитии современной композиторской техники появляются новые приемы в ладотональном плане: атональность, модальность, политональность, додекафония, серийная техника. Что же касается вопросов формы произведения, то здесь проявляется новое свободное отношение к формообразованию и стремление к ее открытости и свободной фантазийности.

В арсенале новых приемов для адекватного создания образа применяются: сонористические элементы, алеаторика, разного рода кластеры, подготовка инструментов, миметика, конкретная музыка, шумистика, электроакустика и многое другое.

Все вышеперечисленные композиторские приемы соответственно отражаются на исполнительстве и требуют от интерпретатора оснащения своего творчества новыми исполнительскими техниками. Следует отметить, что многие произведения современных авторов пишутся в расчете на возможности различных исполнителей и ансамблей.

Конечно же, новшества эти сказались и в литературе для струнных: арпеджио у грифа виолончели ("Лунный Пьеро" А.Шенберга), перестройка струн по ходу исполнения, перемена струн на каждом звуке, Arco у

² Холопова В. Параметр экспрессии в музыке С.Губайдулиной. В сборнике: «Основные тенденции современной музыки» М.осква, Музыка, с.

подставки и у грифа, вибрато, переходящие в трель (струнный квинтет А.Шнитке).

Большое внимание в технике современного исполнительства уделяется использованию немusикальных инструментов и предметов звукообразования, а также к нестандартному использованию традиционных музыкальных инструментов, например, струнных в качестве ударного инструмента, фортепиано в качестве ударного, струнного, щипкового.

Если говорить о рояле, то, учитывая универсальные возможности короля инструментов, здесь имеется большое поле деятельности, как для композиторов, так и для исполнителей.

Рассмотрим такое явление как сонористика (от лат. *sonorus* – звонкий, шумный, звучный). Это новый вид техники современной композиции. Специфика сонористики - в выдвигании на первый план окраски звучания.³

Высотная значимость и определённость звуков выявляет вертикальное измерение пространства при заполнении этого объёма звучащей массой в её сгущениях и разрежениях. Вследствие заполнения пространства тонами, их созвучиями, противопоставлениями появляется тот колорит, который создает шкалу обертонов, низких и высоких частот и их сочетаний. Обертоновая «вуаль» окружает звуковые комплексы, создавая ощущение глубины колеблющегося звукового пространства.

Одним словом сонористику можно определить и охарактеризовать как еще один параметр звука - его третье измерение помимо длительности и динамики, его развитие в глубину, когда возникает игра обертонов каждого взятого звука и их взаимодействие - своеобразная обертоновая гармония. Иногда это подразумевает изменение силы звука после его взятия (*crescendo*, *diminuendo*), или его колебание за счет педализации.

Звучащее естество музыки - *sonoris* - это стремление запечатлеть прекрасную изменчивость внешнего мира, «остановить прекрасное мгновение». В исполнении это выражается через «длящиеся состояния», воплощающиеся в вибрирующих переливах звукопространства. Сонористика применяется композиторами и исполнителями не только в фортепианном творчестве, но и в инструментальном творчестве вообще.

Среди новых приемов можно назвать также кластеры. Cluster (англ.) - одновременное звучание ряда соседних звуков. Впервые кластер был использован в творчестве американского композитора Генри Коуэла. В современной нотной записи используются различного вида кластеры, как разбросанные по всей клавиатуре, так и сконцентрированные в одном регистре, движущиеся кластеры, кластеры на струнах рояля, кластеры на белых и на черных и т.д. Иногда это звуковая гроздь, иногда

³ Советский Энциклопедический словарь изд. «Советская Энциклопедия 1980»

последовательное наложение разновременных вступающих соседних тонов; рассредоточенные кластеры - когда звуковая гроздь разбросана по разным регистрам фортепиано.

Другим новым видом техники является алеаторика от слова *alea* (лат.) – жребий, игральная кость, случайность. Алеаторическая музыка – это музыка, в которой некоторые элементы композиции оставлены на выбор случая или же какой – либо элемент композиции оставляется на выбор исполнителя при его озвучивании. Данный термин этот был утвержден на лекции Мейер – Эпплера в Дармштадской летней школе (Германия) в начале пятидесятых. Хотя некоторые композиторы предпочитают термин – «Музыка случайностей».

Причем, алеаторика может касаться и количества повторов, и последовательности заранее указанных звуков или заранее выписанных фрагментов, ритмических длительностей, динамики и т.д. Тогда для опытного исполнителя можно предназначать отрезки с большей «свободой», например в ритме, мелодии, или в динамике. Введение алеаторики в процесс композиторства и исполнительства происходит на разных уровнях - иногда свободные алеаторические эпизоды включаются в строго выписанные структуры, иногда же это процесс случайностей (шансов случая) идущий на протяжении всего произведения. Фактически, разные композиторы понимают и применяют алеаторику по-разному, к примеру, для американского композитора Джона Кейджа это была аннигиляция (отмена, уничтожение) собственно субъективного аспекта композиции.

Еще одним новым словом в современной музыке является миметика (звукоподражание), когда делается попытка передать посредством музыкальных инструментов звучание другого инструмента, звуков природы и т.д. Так, ярким примером применения миметики является пьеса Оливье Мессиана «Экзотические птицы», где фортепиано и традиционные инструменты оркестра используются для звукоподражания птичьим голосам.

В творчестве американского композитора Джона Кейджа применяется электронная и конкретная (шумовая) музыка, возникающая при помощи немusicalных предметов, не имеющих зафиксированной высоты.

Кроме того, особое место в композиции современной музыки имеет нестандартное использование традиционных инструментов: например, струнных в качестве ударного инструмента, фортепиано в качестве ударного, струнного, щипкового и т.д.

Особое место в современных композициях уделяется подготовке инструментов, например нетрадиционная настройка струнных (и даже их перестройка во время исполнения) как у А.Шнитке в «Посвящении Паганини».

Что же касается подготовки фортепиано – то здесь, в силу огромных возможностей данного инструмента, у композиторов имеется широкое поле

деятельности в применении целого ряда предметов, на первый взгляд не имеющих к нему никакого отношения. Это всевозможные ластики, бумага, различного вида ткани, металлические изделия, бусы, заклепки, шурупы и т.д.

Следует отметить, к примеру, использование различных частей фортепиано помимо традиционно используемой клавиатуры: крышки, деки, пюпитра, струн. Новая этика и эстетика музыки сказалась и на способах звукоизвлечения: на фортепиано это чередование звучащих и беззвучных тонов, фортепианный флажолет, когда аккорд или звук берется неслышно, без удара, струны которых приводятся в вибрацию ударом тех же звуков в более низкой или более высокой октавах. Широко используются крайние, обычно мало употребляемые регистры фортепиано, которые получают новую экспрессивную нагрузку.

В фортепианной литературе одним из первых композиторов, писавших в данном стиле, был Генри Коуэл. Можно также упомянуть пьесы для подготовленного фортепиано Э.Вареза, эксперименты с механическими звучаниями - у К.Штокхаузена и П.Булеза.

Позже на этой волне появились «Хеппенинги» (Happenings - мероприятия – англ.) у Дж.Кейджа, музыкальные театры Кагеля, где появляются совершенно новые формы исполнения. Иногда применяется пение пианиста во время игры, применяется разговор - контакт с публикой во время исполнения. Иногда пианист и вовсе не играет, как в пьесе у Дж. Кейджа «4'33''», просто сидя за роялем. Все это в корне меняет эстетику и этику исполнительства, рождая новые способы взаимодействия между исполнителем и слушателем. Возникает даже такая интерактивная форма, когда публике предлагается соучаствовать в процессе исполнения произведения.

Новая эстетика музыки сказалась и на способах звукоизвлечения: на фортепиано: локтем, кулаком, ребром ладони и т.д. Широко используются крайние, мало употребляемые регистры фортепиано, которые получают новую экспрессивную нагрузку.

Появляется новое отношение к штрихам: используются контрасты штрихов, их утрирование и «борьба». Другим новшеством является использование на фортепиано способов звукоизвлечения, свойственных другим инструментам, например, отрывистость типа пиццикато, трели типа вибрато у струнных. Еще одним примером может являться миметика – извлечение звуков на фортепиано, имитирующих звуки других инструментов – своего рода звукоподражание.

Музыка нового времени требует от исполнителя все большей концентрации и интенсификации именно творческой стороны его деятельности. Несомненно, что все эти новшества должны происходить в общем драматургическом контексте произведения, т.е. это должно являться

не самоцелью, а средством для выражения художественного, образного содержания музыкального произведения.

Литература

1. Дубинец Е. «Знаки звуков» К. Гамаюн, 1999,
2. Холопова В. Параметр экспрессии в музыке С.Губайдулиной. В сборнике: «Основные тенденции современной музыки» Москва, Музыка, 2007
3. Советский Энциклопедический словарь изд. «Советская Энциклопедия 1980

ПЕСНЯ «ЗИБЕЙДА» ТОФИКА КУЛИЕВА

TOFIQ QULIYEVİN «ZİBEYDA» TÜRKÜSÜ

TOFIQ GULIYEV'S "ZİBEYDA" SONG

Tamilla Kərimqızı ƏBDÜLKƏRİMOVA*

Özet

Tofiq Guliyev'in «Zibeyda» türküsü adlı məkalesində türkünün «Bahtiyar» kino filmindeki dramatik rolündən bəhs edilir. Türküye; filmin kahramanlarının emosional-psixoloji varyetelerinin göstəricisi olaraq baxılır. Bu özəllik türkünün bütün ifadə araçlarında (melodik, ritmik, həm də poetik) müşahidə edilərək bestekarın kendinə has üslub çizgilerinin təhlili araşdırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tefiq Guliyev, Zibeyda, türkü, Bahtiyar filmi

Xülasə

«Tofiq Quliyevin «Zibeydə» mahnısı» adlı məqalədə mahnının Bəxtiyar kinofilminə dramaturji rolundan bəhs edilir. Mahnı filmin qəhrəmanlarının emosional-psixoloji vəziyyətlərinin göstəricisi kimi baxılır. Bu xüsusiyyət mahnının bütün ifadə vasitələrində (melodik, ritmik, həmçinin poetik) müşahidə edilərək bəstəkarın özünəməxsus üslub çizgilərinin təhlili fonunda araşdırılır.

Açar sözlər: Tefiq Guliyev, Zibeyda, mahnı, Behtiyar filmi

Summary

In the article named "T.Guliyev' s"Zibeyda"song is considered dramatic role of song in "Bahtiyar" film. The song is regarded as measure of emotional and psychological condition of film character. This character which is considered in all

* Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının dissertantı

expressional facilities (melody, ritmic, also poetic) of song is investigated in means of analysis of speciality of self composer' s manner.

Key words: Tefiq Guliyev, Zibeyda, song, Behtiyar film

Как известно песни занимают важнейшее место в киномузыке Тофика Кулиева. Особенно много песен в фильме «Бахтияр» и неслучайно мы относим этот фильм к категории песенных. Среди большого количества песен фильма особо привлекает внимание своей неординарностью песня «Зибейда» (текст Доризо, а азербайджанский текст А.Алибейли)- из кинофильма «Бахтияр»(авторы сценария-Б.Ласкин,Н.Рожнов).

На экране мелькает Бахтияр, поющий в сопровождении джаз-оркестра песню «Зибейда». Зритель видит его всего одну минуту, а далее песня превращается в фон, переходя в закадровое звучание. Мы видим мчащийся поезд, мелькают пути-дороги, олицетворяя скоротечность времени, быстролетающие часы жизни.

Своеобразие этой песни в том, что она не направлена ни к одному из участников фильма непосредственно. Она восполняет то, что зритель не видит на экране, выполняя важную драматургическую функцию. Песня покадрово раскрывает душевное состояние героя. Композитор чутко уловил особенность экранного показа. Движение музыки и движение на экране совпадают по линии темпа. Они как-бы синхронны. Можно сказать, что потактно и покадрово демонстрируется развитие звукоизобразительного образа. Так «Зибейда» становится в фильме выразителем душевного состояния участников. Изменения в жизни, рост самосознания долгий путь поисков, волнения, печали тревоги звучащие в песне на словах «Ты ушла навсегда»- всё это ощущается зрителем благодаря драматургически совпадающей ситуации экранного показа и киномузыки.

Введение песни «Зибейда» естественно передаёт душевное состояние также Саши в эпизоде, когда узнав об отъезде Бахтияра, она опечаленно, медленно идёт от его дома. Её медленная походка как-бы синхронна с музыкой, приобретшей грустное звучание. Драматургически важную роль играет песня во многих фильмах.

Голос певца воспринимается в фильме как выразитель душевного состояния участников событий, всей царящей вокруг атмосферы горечи, тревоги, беспокойного ожидания перемен, волнения и надежд. Страстно, с романтической открытостью и свободой обращается герой к неведомой Зибейде: «Ты ушла навсегда»-высказывая горячо и взволнованно обуревающие его чувства. Мелодия несётся стремительно, словно «захлёбывающаяся речь». Яркая эмоциональность музыки естественно соединяется с экспрессией непосредственного обращения к желанной неведаной Зибейде, уже ставшей далёкой мечтой.

Пример 1

The musical score for Example 1 consists of two systems. The first system shows a vocal line starting with a rest followed by the syllable 'A-la-'. The piano accompaniment features a rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes. The second system continues the vocal line with the lyrics: '-göz, Zi-bey-da, sən qə - şəng - sən, qə - şəng.' The piano accompaniment includes triplet markings over the vocal line and continues with a similar rhythmic pattern.

Заметную роль в передаче взволнованности и напряжённости играет ритмическое изложение мелодии, отдельные фразы которой выделены композитором мелодически и ритмически. Таковы например, выделенная неожиданным октавным возгласом-вслед за словом «за мною» поэтическая фраза-«за мною по пятам ты идёшь». Разрозненность мелодической линии, в момент, когда она как-бы разрывается и нарушается последовательность и пластика, создаётся впечатление заострённой речитации. Композитор использует множество ритмических деталей для усиления романтического образа. Так, например, эффект нервной импульсивности рождают залиганные доли такта-слабая и последующая сильная, пунктирный ритм, подчёркивает эмоциональность, заметно драматизируя лирику.

Пример 2

The musical score for Example 2 is marked 'Vivo' and features a piano accompaniment. It is written in 2/4 time and begins with a forte (f) dynamic. The score shows a highly rhythmic and repetitive pattern in both the treble and bass staves, characterized by eighth and sixteenth notes with accents. The piece concludes with a double bar line.

Широко используя принцип симметрии рисунка известный в народной музыке Тофик Кулиев привносит в него индивидуальную черту, придавая фольклорно-традиционному приёму определённую новизну.

На характер и тип ритмического рисунка воздействует импровизационность, хотя композитор не отказывается вовсе и от принципа уравниваемости. В песне «Зибейда» привнесением интонационно ритмического контраста Т.Кулиев придаёт напеву уравниваемость.

Одновременно, на характер ритмического рисунка и тип его воздействует импровизационность, благодаря которой появилась триольность, октавные ходы. Контраст, привнесённый в структуру симметрии, позволяет композитору чутко следовать за раскрывающимся текстом.

Заметную роль в целостности звуковой ткани играет сопровождение песни. Фактурное сопровождение своим единообразием скрепляет песню в органическое целое, образуя с вокальной линией единую ткань.

Как и многие песни Т.Кулиева, в фильмах и вне фильмов, «Зибейда» куплетна. Но как часто бывает в музыке композитора форма-схема не оковы и для него она не столь обязательна. Так и в данном случае он стремится усилить экспрессию музыки и придать песне черты романтической взволнованности. Музыкальный припев с поэтическим, по этой причине не совпадает.

Так, например в стихах припев со слов «Нет, не в том беда, что со мной Зибейда ты рассталась..», а в песне у Т.Кулиева функцию припева выполняет возглас «...За мною по пятам ты идёшь...» и поэтический припев превращается во второе проведение куплета. Кроме того второй куплет становится в песне «Зибейда» смысловым центром поэтического текста-«Вся беда лишь в одном; в том, что в сердце моём ты осталась». Роль музыкального припева усилена, она звучит как генеральная кульминация песни. А это отразилось в использовании любимой композитором гармонии с оборотом IIb. Всё сказанное выше, в свою очередь, отразилось в тональной неустойчивости (g-moll-f-moll).

Т.Кулиев известен в азербайджанской музыкальной культуре как композитор с ярко выраженным индивидуальным почерком. В формировании национального стиля его особая роль принадлежит ладовой системе со всеми специфичными чертами, известными в исполнительской практике народа, со многими канонизированными правилами. В исполнительской практике придерживаются обычно принципов соединения-перехода из одного лада в другой, соединяя лады по принципу родственности. Т.Кулиев, опираясь на логику интонационного развёртывания, часто соединяет далёкие лады, не придерживаясь принципов, характерных для народной исполнительской практики. Часто он осуществляет модуляции из лада в лад как в европейской практике, трактуя их по принципу параллельно-переменного лада, подчёркивая значение гармонической функциональности. Исходя из собственно мелодико-интонационных связей, он плавно переводит изложение из мажорного лада в минорный, как например из Раста в минорный Шур. Хотя в народно исполнительской практике редко может быть переход из

Раста в Шур,но в «Зибейде» композитор осуществляет эту модуляцию очень логично: он оставляет мелодию в рамках одной тональности. Для усиления семантики обоих ладов композитор использует хроматику, считающуюся законной для обоих ладов. В Расте он понижает VII,а в Шуре- II. Звучание “es”, как кульминации, естественно вызывает к жизни и альтерацию VIступени (то есть “des”), которая легко переосмысливается во II Шура(с той же тоникой “f”). Кантилена создаётся из мелодического импульса-тезиса, зачастую речи-тативно-декламационного характера. Этот принцип становления мелодии из тезиса-ядра концентрирует напряжённость и придаёт ей (мелодии) выразительность

Пример 3

The image displays a musical score for a piece titled "Zibeyde". It consists of two systems of music. Each system includes a vocal line (soprano clef) and a piano accompaniment (grand staff). The vocal line is written in a single melodic line with lyrics in Latin script. The piano accompaniment features chords and moving lines in both the right and left hands. The first system of music includes the lyrics: "-göz, şî-rin söz, Zi-bey - de, mən sə-nə yal - va - n - ram,". The second system includes the lyrics: "dər - din - dən hey - va tək sa - ral - dım, gəl - mə - nə yal - va -". The score is written in a key signature of one flat (B-flat) and a common time signature (C).

Композитор чутко уловил и особенность экранного показа. Песня как говорилось звучит на фоне панорамы пути и мчащегося поезда. Движение музыки и движение на экране совпадают по линии темпа. Они как-бы синхронны. В основе и музыки и экранного построения лежит одно и то же общее волнительное движение. Выразительность придаёт мелодии, концентрируя напряжённость, принцип становления кантилены из мелодического импульса-тезиса часто речитативно-декламационного характера.

В«Зибейде»-импровизационность воздействует на характер и тип ритмического рисунка.

МУЗЫКАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

AZERBAIJANIN MÜZİKAL- PEDAGOJİ GELENEKLERİ

MUSICAL - PEDAGOGY TRADITION OF AZERBAIJAN

Cemile Mammedkızı CABBAROVA *

Özet

Azerbaycanın müzikal-pedagoji gelenekleri, onun müzikal kültür gelişimi tarihinden ayrılmaz bir parçadır. Onlar bu sahanın temel ve önemli sahalarındandır. Sanatın farklı bölümleri, müzik dahil edilmekle biri-diğeri ile sıkı sıkı bağlıdır. Müzikal sanatta bilimsel-araştırma, besteci, çalgıcı ve pedagoji fonksiyonu biri-diğerine sık integrasyondadır. Bu sebepten Azerbaycanın müzikal kültürünün gözden geçirilmesi çok önemlidir. Bunun fonunda müzikal-pedagoji geleneklerinin gelişimini belirgin izlemek mümkün.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan müzikal-pedagoji gelenekleri, Azerbaycanın müzikal kültürü, müzikal sanat

Summary

Musical-pedagogy traditions of Azerbaijan is integral part of the musical development history. They are one of it's principle and important fields. Various types of arts, as well as music, interrelated with each-other closely. Scientific-research, composer art, performance and pedagogical functions closely integrated in the musical art. Namely from this point of view it is important the review of the musical culture of Azerbaijan, on the background of it we can observe the development of the musical-pedagogy traditions.

* Azerbaycan Musiki Akademisi

Key words: musical-pedagogy traditions of Azerbaijan, musical culture of Azerbaijan

Музыкальное образование в Азербайджане имеет очень глубокие исторические корни. В начале XX века оно встало на путь интеграции с мировой музыкальной культурой и за короткий промежуток времени в республике была создана развитая система профессионального музыкального образования, органично сочетающая европейские и национальные традиции музыкального обучения и воспитания. В последующие десятилетия эта система эффективно и всесторонне развивалась, демонстрируя миру свои достижения и внося свой вклад в мировую музыкальную культуру.

Конец XX и начало XXI века знаменует новый этап в социальном, экономическом и культурном развитии страны. Новый экономический строй обусловил процессы демократизации, национального возрождения в системе профессионального музыкального образования. Стала очевидной необходимость ее преобразования, создания современной системы музыкального образования, соответствующей не только мировым образовательным стандартам, но и возрождающей музыкально-культурные, гуманистические традиции азербайджанского народа.

Система научных музыкально-педагогических знаний является общечеловеческим достоянием, так как обусловлена прогрессом и интеграцией различных национальных культур, каждая из которых вносит свой вклад в развитие науки о музыкальном воспитании человека. Каждая национальная музыкальная культура, помимо того общего, что связывает ее с другими культурами, выявляет свои характерные традиции музыкального воспитания и обучения, обусловленные особенностями исторического развития народа. Они и являются тем вкладом, который во взаимодействии с другими национальными традициями музыкального воспитания, дополняет, обогащает и в целом определяет истинную ценность современной мировой музыкально-педагогической науки.

Музыкально-педагогические традиции Азербайджана неотделимы от истории развития ее музыкальной культуры. Они являются одной из ее основных и важных областей. Исторические сведения о развитии музыкально-педагогической мысли мы находим в творчестве философов, поэтов, музыкантов–исполнителей, композиторов, учёных-музыкантов. Это обусловлено в первую очередь тем, что искусство носило синкретический характер: различные виды искусств, в том числе и музыка, тесно взаимодействовали друг с другом. В деятельности выдающихся представителей той эпохи часто органично сочетался талант учёного, поэта, философа, музыканта и художника. В свою очередь, в музыкальном искусстве тесно интегрировали научно-исследовательская, композиторская,

исполнительская и педагогическая функции. Именно поэтому так важен общий обзор музыкальной культуры Азербайджана, на фоне которого можно ясно проследить также и развитие музыкально-педагогических традиций.

Традиции музыкального воспитания и образования в Азербайджане сложились еще в глубокой древности и носили, в основном, устный характер. Ко времени наивысшего расцвета могущества халифата (VIII-X век), который определяется учёными, как начало «мусульманского ренессанса», наблюдается особый подъём в развитии музыкальной культуры, складываются и совершенствуются традиции музыкального воспитания и образования. Создаются особые авторские школы музыкального обучения, которые имели свою систему владения мастерством, свои «тайны» музыкального искусства и музыкально-воспитательные традиции. Развиваясь и совершенствуясь, они передавали секреты своего мастерства от одного поколения музыкантов к другому. Таким образом, создавались разные направления и школы, как «своеобразный центр культуры и искусства», характеризующиеся профессионально-строгим отношением к своему мастерству.

Музыкально-педагогическая мысль Востока в эпоху халифата представляла собой достояния и достижения народов Ирана, Закавказья, Средней Азии и других, формировавшихся как классическая универсальная система. Это особенно ярко проявляется начиная с X-XVI веков и далее, когда среди учёных музыкантов мы встречаем имена великих мыслителей Средней Азии (ал-Фараби, Ибн Сина, Джами), Ирана (Исфгани, Ширази), Азербайджана (ал-Урмави, Мараги) и другие.

Одним из ранних источников сведений о музыкально-поэтическом искусстве Азербайджана и о роли музыки в жизни Азербайджанского народа в эпоху раннего средневековья является, дошедший до нас из глубины веков, памятник героического эпоса «Деде Коркут». Легендарный Деде Коркут, являющийся героем многочисленных тюркоязыческих сказаний и легенд, синтезирует в себе певца, поэта, сказителя, учителя-наставника, мудрейшего среди озанов, хранителя заветов и традиций предков. Озаны «Китаби Деде Коркут» являются родоначальниками азербайджанских ашугов, как именуют певцов-сказителей дастанов, начиная с XVI века.

XVI столетие в истории азербайджанского народа считается «золотым веком». Сложение единого общенародного языка, впитавшего элементы коренных, так же, как элементов арабского и персидского языков, было большим завоеванием азербайджанской культуры. В эту эпоху расцвета науки и культуры Азербайджан вносит бесценный вклад в сокровищницу мировой цивилизации: творения гениального архитектора Аджеми ибн Абубекра, философов, поэтов – гуманистов Ширвани, Мехсети Гянджеви, Хагани, Низами Гянджеви. С именами выдающихся азербайджанских учёных – музыкантов Урмави (1216-1294) и Мараги (1353-1453) связан высший этап в развитии универсальной теории восточной музыки.

Разработанная Уз.Гаджибековым теория азербайджанских ладов во многом перекликается с научной теорией Урмави и Мараги.

Образование Сефевидской державы сыграло важную роль в истории Азербайджана. Оно способствовало интенсивному развитию азербайджанской культуры, в том числе и музыкальной. Искусство XV–XVIII веков характерно совершенствованием профессиональных жанров музыки устной традиции – мугамов, теснифов, ренгов, наблюдается и расцвет ашугского творчества. Среди известных певцов мугаматистов (ханенде) XVIII века – Хафиз Леле Тебризи, Ширвани и другие. Традиции музыкального обучения и воспитания, как профессионального, так и народного, передавались в основном по принципу преемственности – от учителя к ученику, от отца к сыну. Но наряду с устными традициями создавались и научные, методического характера трактаты, в содержании которых мы находим ценные сведения о правилах, принципах, методах музыкального обучения и воспитания.

Изучая и анализируя средневековые традиции музыкального воспитания и обучения, сложившиеся в Азербайджане, выявляются главные дидактические выводы:

– роль музыкального искусства трактовалась как художественно-эстетическая ценность;

- музыкальное искусство рассматривалось не только как средство развлечения, а как важный и эффективный фактор воспитания человека;

- древние музыканты, учителя-наставники, констатируя сильнейшее психологическое воздействие музыкального искусства на эмоциональную сферу личности человека, подчёркивали необходимость его умелого и целенаправленного восприятия.

- музыкальное воспитание было направлено на духовное совершенствование, на развитие духовной и нравственной культуры человека;

- характерной чертой музыкально-воспитательных традиций являлся принцип преемственности; каждый учитель-наставник исходил из опыта своих предшественников, продолжая их традиции воспитания и обучения.

Вторая половина XIX – начала XX века знаменует новый этап в развитии национальной музыкальной культуры, обусловленный историческим, социально-экономическим и политическим развитием Азербайджана. К концу века Баку становится крупным промышленным центром и столицей Азербайджана. Зачительным моментом в истории музыкальной культуры Азербайджана являются первые опыты по её нотной фиксации. С начала XIX века начинается история записи и публикации азербайджанской музыки. Во второй половине XIX века в музыкальной культуре наблюдаются и прогрессируют тенденции, направленные на интеграцию с достижениями мировой европейской культурой. Ставилась и

разрешалась проблема приобщения к ней широких народных масс. В истории национальной музыкальной культуры интенсивно развивалась новая прогрессивная эпоха. Своеобразие этого исторического периода заключалось в том, что в нём параллельно сосуществовали две различные музыкальные культуры – Востока и Запада, азербайджанская национально-традиционная и европейская.

Значительную роль на активное взаимодействие и развитие двух музыкальных культур оказывает прогрессивная деятельность азербайджанских просветителей М.Ф.Ахундова, Н.Везирова, А.Ахвердиева, Д.Мамедкулизаде, Н.Нариманова, Г.Зардаби, Уз.Гаджибекова, М.Магомаева и других. При их непосредственном участии активно развивается область народного образования и просвещения: создаются благотворительные общества, открываются общеобразовательные школы, печатаются книги и учебники, открываются реальные училища в Баку, Шуше, Гяндже, женская гимназия в Баку. Подлинными очагами просвещения, в том числе и музыкального, становятся книжные и нотные магазины, библиотеки. Большим достижением стало объединение передовых музыкально-творческих сил в Баку и организация музыкально-пропагандистских, музыкально-просветительских сольных и симфонических оркестров. Первый концерт, состоявшийся в 1897 году, положил начало систематическим концертам симфонической музыки.

К концу XIX века возникают первые национальные музыкально-сценические постановки, заложившие фундамент будущего азербайджанского музыкального театра.

В области музыкального просвещения неопределима роль выдающегося деятеля азербайджанской музыкальной культуры Уз.Гаджибекова. Он ставит вопрос об актуальности проблемы музыкального образования и обучения, о необходимости подготовки национальных музыкальных кадров, способных активно развивать азербайджанскую музыкальную культуру, основываясь на принципах взаимодействия народно-национальных и мировых музыкальных традиций. Трудно переоценить его роль в развитии музыкального образования в республике, в создании новой композиторской школы. В 1921 году 26 августа в Баку учреждается Азербайджанская государственная консерватория. По инициативе и под руководством Уз.Гаджибекова для обучения на родном языке создаётся «Тюркская музыкальная школа» (1922г.) Через четыре года школа, преобразованная в музыкальный техникум, в 1926 году объединяется с Азербайджанской консерваторией. Автором первого Устава консерватории, базирующегося на принципах европейского профессионального музыкального учебного заведения был Уз.Гаджибеков. Вместе с тем, Уз.Гаджибеков считал, что консерватория как основное и центральное высшее профессиональное музыкальное учебное заведение в республике должна осуществлять принцип взаимодействия двух музыкальных систем обучения – восточной и европейской. Он создаёт отдел

восточной музыки, состоящий из исполнительства на народных инструментах (тар, кеманча) и мугамного искусства, разработал новую систему обучения игре на народных инструментах – нотную, которую проверил на собственном педагогическом опыте, ведя класс тара.

Расцвету музыкальной культуры 30-х годов в огромной степени способствовала систематическое совершенствование системы музыкального образования. В консерватории увеличивается число факультетов, количество профессиональных педагогов – музыкантов. Во второй половине 30-х годов активно развивалось композиторское творчество. К именам Уз.Гаджибекова, М.Магомаева, З.Гаджибекова в этот период присоединились новые – А.Бадалбейли, С.Рустамова, Ниязи. К концу 30-х годов начался творческий путь молодых – К.Караева, Дж.Гаджиева, Т.Кулиева, Ф.Амирова и других.

Новая система музыкального образования и просвещения, руководствуясь основополагающими принципами, разработанными Уз.Гаджибековым, демонстрировала свои успехи и достижения, подтверждала свою будущую жизнеспособность. Важным и определяющим среди них был принцип взаимодействия различных музыкальных культур, различных музыкальных традиций обучения и воспитания.

Литература

1. Антология педагогической мысли Азербайджана / Сост. Агаев А.А., Гашимов А.Ш. Москва: Педагогика, 1989.

2. Ахмедов Г.М. История развития школы и педагогической мысли Азербайджана. Баку: «Техсил», АБУ, 2002.

3. Гаджибеков Уз. О музыкальном искусстве Азербайджана. Баку: Азернешр, 1966.

4. Дадашева М.Р. Знания, способствующие развитию музыкального мышления учащихся. Баку, Ширваннашр, 2002.

MEVLANA'NIN LİRİK ŞİİRLERİNDE NUR FELSEFESİ

MEVLANA'S LIGHT PHILOSOPHY IN HIS POETICAL POEMS

ФИЛОСОФИЯ СВЕТА МОУЛАВИ В ЕГО ЛИРИЧЕСКИХ СТИХОТВЕРЕНИЯХ

Nüsretullah KAMYAB* - Noğreh ALİOĞLU**

Özet

Bildiride Mevlananın lirik şiirlerindeki nur felsefesi araştırılmaktadır. Bu inceleme 3 yönden tahlil edilmektedir:

- Mevlananın ilham aldığı Şems (Güneş);
- Mevlananın Şems Tebriziye yakın ilişkisi;
- Mevlananın nur felsefesi.

Mevlananın felsefesine göre dünya nurdan yaratılmıştır ve yeniden ona kavuşacaktır.

Onun fikrine göre tüm yaratılış bir vahidin parçasıdır. O düşünceleri ile insanların meneviyatını saflaştırmağa hizmet eden bir öğretmendir.

Anahtar kelimeler: Mevlana, Güneş, nur, felsefe, Şems Tebrizi.

Summary

Article has been dedicated to the Mevlana's light philosophy in his poetical poems. There are commentaries on the following divisions:

- Mevlana's leader Sun;

* Tahran Azad Üniversitesi Kuzey Şubesi Öğretim Görevlisi

** АМЕА Şarkiyat Enstitü Doktora Öğrencisi

- Deep interest of Mevlana to Shems Tebrizi;
- Mevlana's light philosophy.

Mevlana proves that world has been arisen from the light, shall return to it. He believes and convinces of every body that the world is one unity. He is the able pedagogue and reading of his works calms the man, and lifts his readers to the spiritual height.

Key words: Mevlana, Sun, light, philosophy, Shems Tebrizi.

Giriş

Mevlana Celalettin bir kaç dili, o cümleden, Arap ve Fars dillerini bilmiş, İslam felsefesi, irfanı, kültür ve maarifi çerçevesinde kendinin derin mana ve tutumlu irfani ve aşıkane edebi eserlerini yaratmıştır. Onun mektebi aşk ve nur mektebidir. Mevlananın lirik şiirleri, cezb, heyecan, şevk ve musiki açısından ilahi ilhamla ruhani sema alemində özel ustalıkla kaleme alınmış eşsiz tasvirlerdir. Onların libası aşıkane irfandır.

Mevlana, zahid tasavvufçu değil, bilakis halka hizmet yapan aşıkane irfan tarafında karar tutmuş bir ermiştir. Bu hal onun islamına hiç kuşku getirmir. O, ahlak feziletlerine sahip şerefli ve mümin bir ermiştir. Onun şiirleri irfanidir. Ona göre her şey, yani çokluk onun vehdetindedir ve Allaha taraf hareket etmektedir ve sonuçta tamamı ona yetişecektir.

Mevlananın şiirlerinde engin kültürel, beşeri ve sosyal konular tefsir olunmuştur. Ancak bu tartışmalardan biri Mevlana'nın ışık felsefesi ve onun ilahi nura derin dikkatidir. İşte bu satırların yazarı bu konuya aydınlık getirmek için çalışmış ve Mevlana açısından bu konunun önemini arz etmek için kendi araştırmalarını aşağıda belirtilmiş dallarda sürdürmektedir:

- Mevlananın mihver güneşi;
- Mevlananın Şems Tebriziye derin ilgisi;
- Mevlananın ışık felsefesi.

Mevlananın Mihver Güneşi

Mevlananın şiirlerinde fazla ve hoş kullandığı kelimelerden biri Güneştir. O, bir çok beytlerinde Güneşin büyüklüğünü ve sitayişe layık olduğunu meth etmiştir:

آفتاب ار ندهد تابش و نور پس بدین نادره گنبد چه کند !؟

(Güneş eğer nur ve parıltı vermeseydi bu nadir kainatın hali nasıl olurdu?)

(Şems 1977: 835)

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

جو آفتاب برآمد چه خفته‌اند این خلق؟ نه روح عاشق روزست و چشم عاشق نور؟!
(Eğer Güneş çıkmıyorsa, halk yatırdı, aşığın ruhu ve gözü nur değil mi?)
(Şems 1977: 1144)

چه باشد سنگ بی قیمت ، چو خورشید اندرو تابد که از سنگی برون ناید نگردهد گوهر روشن؟
(Güneş olmazsa, kıymetli taş neye deyer, o, olmazsa, gevher hiç parlar mı?)
(Şems 1977: 1852)

Doktor Sirius Şemisa Mevlevinin seçme eserlerinde yazıyor: “Şems Tebrizi Mevlana’nın eserlerinde de hem asumanın güneşidir, hem de Şems Tebrizidir” (Sirius Şemisa 1990: 35):

هم نور زمینی تو و خورشید سمایی مخدوم ! خداوندی ! شمس‌الحق تبریز !

(Bayım! Sen Allahsın! Ey Tebrizin Hak Şemsi! Sen hem yerin nurusun, hem de gökyüzünün Güneşi!)
(Şems 1977: 2642)

Mevlana’nın anlayışına göre Şems ve Güneş remz ve sırdırlar ve denilebilir ki, Mevlana mihver Güneşinin seyirinde bulunmuş ve Güneşi meth etmiştir. Onun Şems’e ilgisinin de gökyüzü Güneşi ile bağlantısı vardır. Mevlana tüm eserlerinde Güneşin ve Şems Tebrizinin celalından ve büyüklüğünden söz açır. Hiç kuşkusuz bu eserlerde remz ve sırlar saklanmaktadır. Onlar Mevlanayı gökyüzü Güneşi ile birleştirir ve onu Şems El-Hakkın müridi (öğrencisi) yapır.

Kuşkusuz, Mevlana İlahi nurun aşığıdır. Eflaki kendinin “Ariflerin medhi” eserinde böyle der: “Mongolların yüce ilahi cennetinin ateşli merhametli büyüklerindedir. Her zaman Hazret Mevlana Güneş batanda ve Ay çıkanda karşısında durar ve dermiş: Güneş, Ay, bütün kainat Allahın yaradışı ve alemlerin Rabbinin kutsal işidir.” (s. 223).

Bu yüzden Mevlana nur aşığıdır, gökyüzü Güneşinin methiyecisidir. Bu konuda o, yazar zekasının gücü ile tabiat unsurlarından, kendinin arifane felsefesi dikkata alınmakla özel olarak Güneşten yararlanmışdır.

Evet, Mevlananın kuvvetli akıl yeteneği ve edebi kabiliyeti değerli eserlerinin ortaya çıkmasına neden olmuş ve onların tüm dünyada eşi bulunmamaktadır. Bu eserler irfani hususlarla ve derin insani davetlerle dop-doludurlar.

Batının ünlü şarkiyatçısı ve Mevlana bilimcisi profesör Mari Şimel yazıyor: “...Güneşe Allah veya en azından Allahlardan biri gibi tapan sayısız dinlerden bahs etmiyorum. Ancak bu tarihi zihniyette Mevlana’nın Şemsettin’e aşkı çok özel ve Güneşle canlı ilgilidir.

Biz her zaman Mevlana’nın şiirinde Güneşe işare görürken inana biliriz ki, o, düşüncesinde aşkar ya gayri-aşkar Şemsettin’i taşımıştır. Şems onun hayatını

temamen değiştiği için kendini “Güneşin ilçisi” ve ya “Güneşin kulu” sanmağa hak etmişti.

Mevlevi'nin meth ettiği tekce feyz veren parlak Güneş değil, belki varlığa faide veren ve onu mutlu ve mesut yapan şafaklı nurdur...” (Mari Şimel 2008: 45)

Profesör Mari Şimel Mevlevi'nin “Güneşe hayalgücü bağıllığını” onun Hak Şemse ilgisi ile açıklamıştır:

خورشید روی مفر تبری ز شمس دین اندر پیش دوان شده دلهای چون سحاب

(Şemsettin Tebrizi'nin fahri yüzünün Güneşi taraftarlarının kalbi gibi ileri kaçıyor.)

(Şems 1977: 3398)

زهی خورشید بی پایان که ذراتت سخن گویان تو نور ذات الّهی، توالّهی، نمی دانم

(Zerrelere konuşan sonsuz Güneş gibi sene aferin! Sen İlahi zatın nurusun, İlahisin, bilemiyorum.)

(Şems 1977: 1436)

Evet, Mevlevi'nin tefekkürünün esası, İlahi nura sahip mihver Güneşine derin irtibatdır. Mevlana bazı yerlerde Güneşin methinin “büyük divanı”ndan bahs ediyor:

چو آفتاب برآمد ز قعر آب سیاه ز ذره ذره شنو لا إله الا الله

(Kara suyun kalbinden Güneş kibi çıktı, parça-parça la ilahe illellah işitildi.)

(Şems 1977: 2408)

جامه سیاه می کند شب ز فراق ،

چون رُخ آفتاب شد دور ز دیده ی زمین

لاجرم

ای رخت آفتاب جان ، دور مشو ز

خور چو به صبح سر ز ند ، جامه سپید می کند

محضرم

(Güneşin yüzü yerden uzaklaşanda/Yer hasretten kara elbise geyiyor./Gün seher baş vuranda libası ak eder./Ey canın gün libası, yanımdan uzak gitme.)

(Şems 1977: 1407)

ببین لعل بدخشان را و یا قوت زکاتی را

چو خورشید حمل آمد ، شعاعش در عمل آمد

(Güneş hücum yapanda şüaları işe düşdü, bunda Bedehşan pırlantası, zekat yakutu gör.)

(Şems 1977: 70)

Mevlana'da bu türlü örnekler fazladır.

Mevlana'nın Şems Tebriziye Derin İlgisi

Şemsin Mevlan'a ile görüşü, Mevlana'nın hayatının en önemli hadiselerindedir. Bu görüşün birkaç aşaması olmuş. Bu aşamaların tümünde bu iki arif tamamen bir-birinin irfani düşüncelerinin etkisinde bulunmuşlardır.

Mevlana Şems ile görüşten önce fâla bakma işleri ile uğraşıyordu. Şems onu başka bir dünyaya soktu. Aslında onu hal alemine çekti. Mevlana bir aşamadan sonra yavaş-yavaş Şemsin fikirlerine uydu. Onun hayranlığı o derecede kuvvet tapdı ki, Şemsden başka hiç ne onu mesut etmirdi. Sonucda Şems Mevlana, Mevlana Şems oldu. Onlar sanki iki bedende bir ruh idiler:

چون خیالی ز خیالات توام	من که حیران ز ملاقات توام
گویى الفاظ و عبارات توام	فکر و اندیشه‌ی من از دم توست
گویى الفاظ و عبارات توام	نقش و اندیشه‌ی من از دم تُست

(Senin görüşlerinden hayran oldum, senin hayallerinden kendim hayala döndüm. Fikrim ve düşüncem senin yanındadır, sanasan senin sözlerin ve ifadelerin oldum. Kalemim ve düşüncem senin yanındadır, sanasan senin sözlerin ve ifadelerin oldum.)

(Şems 1977: 1683)

Amerikan Mevlana bilimcisi doktor Vilyam Çinik yazıyor: "...Şemse sihirli ışık çevresini bağışlayan Mevlevi oldu. Hatırlayın, Mevlevinin en büyük eseri onun 6 defterde toplanmış 25000 beytten tanzim edinmiş meşhur mesnevisi deyil de, 40000 beytlik küçük aşikane şiirleri toplusudur. Bu toplu Şems Tebrizi divanı, yani "Şems Tebrizi'nin şiirler toplusu" adı ile tanınmıştır." Bu büyük şiir kitabının isminin Şems olmasına rağmen bugüne kadar hiç kes onun yazarının Şems olmasını zannetmemiş. Bu şiir toplusuna sonralar da Şems adı konuldu. Çünkü Mevlevi kendini Şemsin varlığında mahvetmiş, onu aşkar ve gizli aşkının hedefi seçmiştir. Şemsin divanı tam olarak Allah'a aşkı kapsar. Ancak Mevlevi, aşkın bağışladığı mutluluk ve acımı tefsir ederken Şemsi hakiki bir insan gibi takdim etmiyor, Şems hatta insanlara yol gösteren bir peyamber de değil, hakiki sevgilinin canlı ve asıl timsalidir. Yani Allah." (Vilyam Çinik 2008: 187)

Mevlana, Şemsi hakk nurunun timsal olduğu yer bilmiş, defalarca onu Güneşe benzetmiş ve onu Güneşin ifadesi sanmıştır:

ای شمس حق تبریز، بستم دهان، از ایراھر دیده بر نتابد نورت، چو آفتابی

(Ey Tebrizin Hak Şemsi, ondandır ki, susurum, her göz Güneş gibi nurundan parlamaz.)

(Şems 1977: 2969)

کیست خورشید؟ بگو شمس حق تبریزی که نگنجد صفتش در صحف گفتاری

(Güneş kimdir? Söyle, ey Tebrizli Hak Şems, ki, ondaki suret, senin canlı yüzün olamaz.)

(Şems 1977: 287)

Benim düşünceme göre, tüm bu alakanın nedeni odur ki, Şems Mevlanayı bulmuştu ve fikirleri ve kimliği ile tamamile ona aşık olmuş ve onu anlamıştı. Hemen anlama ve ilgi esas nedendi ki, Mevlana Şemse bağlanmış ve kendini onda bulmuş oldu. Ölümünden sonra da onun ruhunu kalanlarında buldu ve onlara da sadık kaldı.

Mevlana Şemse Şems El-Hak gibi hitap eder ve onu parlayan Güneşin ifadesi bilir ve derdi ki, her kese nur bağışlayan Şemsdir.

خلاق اختر و خورشید شمس تبریزی کدام اختر کز شمس او منور نیست

(Güneşin ve yıldızların tabiatı Şems Tebrizidir, hankı yıldız var da nurunu Şemsden almamış?)

(Şems 1977: 478)

چون ز شمس‌الدین، جهان پر نور شد سوی تبریز آدلا بر سر بیا

(Tüm cahan kendi nurunu Şemsettinden almış, sen bunu fehm etmeye Tebrizden başla.)

(Şems 1977: 179)

Böyle gözüküyor ki, gökyüzü Güneşi, Şems El-Hak ve İlahi nur arasında derin birlik ve ilgi vardır ve bu, Mevlevinin nur felsefesinin izharıdır:

شمس تبریزی که نور اولیاست با چنان عزّ و شرف سلطان کیست؟

(Şems Tebrizi ulu nurdur, ki, ondan daha şerafetli ve yuca sultan kim olar?)

(Şems 1977: 432)

قبله شمس‌الدین تبریزی بود نور دیده مر دل و دیدار را

(Her gözün ve görünümün nur kiblesi Şemsettin Tebrizidir, hiç kuşkusuz.)

(Şems 1977: 176)

شمس تبریزی برآمد بر افق چون آفتاب شمعه‌های اختران را بی‌محابا می‌کشد

(Şems Tebrizi Güneş gibi ufuka geldi, mehebbetle yıldız şuların kendine çekti.)

(Şems 1977: 728)

Evet, Şems El-Hakk Mevlanaya göre, dünya nurunun açarısıdır:

تافت ز تبریز رخ شمس دین شمس بود نور جهانرا کلید

(Şemsettinin yüzü Tebrizden parladı, cahan nurunun açarı Şems oldu.)

(Şems 1977: 1002)

Bu, hemen nurdur ki, arif insanı Allaha doğru çeker, çünkü o, nurların nurudur; onun nuru ile tüm manalar açılır:

شمس الحق تبریزی! در آینه‌ی صافت گر غیر خدا بینم بتر از کافر

(Ey Şems El-Hak! Senin saf yüzünde Allahı görmesem, dönüp kafir olurum.)

(Şems 1977: 1027)

بر آ ای شمس تبریز ز مشرق که اصل اصل هر ضیایی

(Ey Tebrizin Şemsi, çık sen doğudan, ki, her ışığın aslı, aslı, aslı sensin.)

(Şems 1977: 2707)

شمس تبریز ، نور محضی زیرا که چراغ آسمانی

(Ey Tebrizin Şemsi, sen hakiki nursun, neden ki, tüm gökyüzünün lambasisin.)

(Şems 1977: 2773)

بگریز بنور شمس تبریز تا کشف شود همه معانی

(Tebriz Şemsinin nuruna yürü ki, tüm manaları açabilesin.)

(Şems 1977: 2755)

Kuşkusuz, Şemsettinle görüş Mevlevinin hayatında kader yaratan bir buluşma idi. O, her zaman Şemsi Güneşin farklı ifadeleri gibi müşahide ediyordu. Mana aleminde Şems, Güneş aydınlık dimekdir. O, da Güneş gibi her kesden ayrı ve sırlı bir şekilde her kese alakalıdır.

Böylece, Mevlana'nın şiirlerindeki gökyüzü Güneşinin hayali ve onun fikirlerindeki İlahi nur yazarın nur felsefesini tayin ediyor. Mevlananın Güneş ve nur aşığı olması onun ruhunun büyüklüğünü ve ebedi değerlere aşkını ortaya koyuyor. Her defa o, Güneşi ve Şems El-hakkı düşünürken nuru düşünür ve beşerin ebedi deyerlerine dikkat ediyor. Sonucda, Kenayinin şiirlerinde gökyüzü Güneşi onun manevi meselelerde ilham kaynağıdır.

“... Güneşin manaları, İlahi nur, öz ümmetine yol gösteren peyamber, kamil insan ve ya ruhani sevgili gibi her türlü yozulsa da, kuşkusuz, Mevlevi şiirlerinin hakiki ifadesi ve ya benzerisidir. Burda Şemsettin adı 1000 dafalarla tekrarlanan bir ses-musikidir.” (Sirus Şemisa 1990: 20)

Mevlana'nın Âşık Felsefesi

Mevlana Celalettin Rumi (Belhi) aşıkane irfan ve yazar nadir şahsiyetlerindedir. Eserleri içerisinde 2 eseri daha fazla ünlü olup dünya ününe ulaşmış bulunmaktadır. Onlardan biri 6 ciltten oluşan "Manevi mesnevi"-irfani şiirlerdir. İnsanlıktan bahseder. İkincisi, "Şems Tebrizinin şiirler divanı" ve ya "Büyük Divan"dır. Bunlar Tehran universitesinin geçmiş eğitim üyesi Foru Zanfer tarafından 9 ciltte çap olunmuştur ve "Aşk" adı ile ortadadır. Mevlana'nın lirik şiirler destanı aslında onun pak canı ve coşan ruhunun destanıdır. Büyük divandaki şiirlerin coşkusu, çekiciliği heyecan yaratır; onlardaki insan tecellisi, musiki sedası, mana dolu temsiller, gözellemler, ustadnameler, tasavvufnameler, eposlar, hayallanmalar ve özel olarak aydınlık ve nurun ifadesi yer almaktadır; insanı İlahinin ebedi gücüne birleştirir, onu mekandan mekansızlığa taşır.

Mevlananın lirik sevgi şiirleri (LYRİC) onun Fars dilindeki eserlerinin esasını teşkil ediyor. Onlar nazik ve latif bir dille incan hassasiyeti ile dini, mezhep, irfani, meth ve hecv, tabiatın ve kahramanlığın methi, şahsı ve beşeri meseleler, özel olarak sosyal ve kültür duyularıdır.

Mevlana insanın hareketlerini, mutluluğunu ve güzelliklerini ve sosyal meseleleri aşıkane ve arifane bir tarzda ve hayranedici bir şekilde ifade etmiştir. Bu ifadelerde sıkıntı, hüznün de dalgalanmaktadır. Tüm bunlar insanı coşturur ve rahatlığa kavuşturur. Bu şiirler hevesle, şevkle, musiki ile yazılmıştır; onları yazan yazar gökyüzü ve cezb aleminden ilham almıştır. Tüm bu şiirler aşk mihveri etrafında dolanır. Onlar İlahi nuru ile kopmaz bir şekilde alakalıdır. Başka tabirle aşk ve nur bir-birine bağlıdır ve sonuçta bir oluyorlar. Mevlanaya göre, Allah'tan başka bir şey yoktur, her şey Allaktır, "Çoğunluk" "Vahdet"e doğru harekettedir ve her şey Allaha kavuşur. Buna göre çoğunluk aynı zamanda vahdetdir.

Tümüyle Mevlana aşkı İlahi sırrının müneccimidir, cümle kainatın, merhametli koruyucunun, hayat suyunun, eşsiz gücün, letif yüzün, şefa bağışlayanın, ebedi ve ezelinin (Hak kibi), altun medenlerinin, temizinin ve murdarın, cesetleri paklayan nurlu Güneşin, pırlanta dolu denizlerin, hep aklın(tüm akıl), gökyüzünün, kapalı kapıları açanın, en iyi eğitiminin, eski nurun... her hareketde olan kuvvesi sonucda Haktır:

عمر که بی عشق رفت هیچ حسابش مگی رآب حیاتست عشق در دل و جانش پذیر

(Aşksız geçen ömrü hiç hesaba alma, aşk yüreyin ve canın suyudur, bil.)

(Şems 1977: 1129)

نبودی سینمی او را صفایی

نبودی در جمال او ضیایی

نرستی از دل هر دو گیایی

قراری داشتی آخر به جایی

اگر این آسمان عاشق نبودی

اگر خورشید هم عاشق نبودی

زمین و کوه اگر نه عاشق اندی

اگر دریا ز عشق آگه نبودی

(Eğer bu gökyüzü aşık olmasaydı, onun ağışunda böyle sefa bulunmazdı. Eğer Güneş de aşık olmasaydı, onun cemalında ışık bulunmazdı. Yer ve dağ eğer aşık olmasaydı, her ikisinin sinesinde bitki bitmezdi. Eğer deniz aşık olmasaydı, o zaman o hereketsiz olurdu.)

(Şems 1977: 2674)

عظیم نور قدیمست عشق پیش خواص اگر چه صورت و شهوت بود پیش عوام

(Büyük aşk nuru duyğunun ezelidir, yoksa, halkda güzellik ve şehvet bulunmazdı.)

(Şems 1977: 1735)

هر نفس آواز عشق می‌رسد از چپ و راست ما به فلک می‌رویم عزم تماشا کراست؟
ما به فلک بوده‌ایم یار ملک بوده‌ایم باز همانجا رویم جمله که آن شهر ماست

(Sağdan ve soldan esen her nefes aşkın sesidir. Biz feleğe gidiyoruz, bu, bir gösteri bayramıdır. Biz felekle bir, onun sevgilisi olmuşuz, yine de ona-kendi yerimize gidiriz.) (Şems 1977: 463)

عشق چو رهنمون کند ، روح درو سکون کند سر ز فلک برون کند گوید: «خوش ولایتی!»

(Aşk yol gösterende ruh onda sakin olur, önce felekden ayırır der ki, “yerin hoştur!”)

(Şems 1977: 2468)

Mevlevi inanıyor ki, fakat ruh özdür, görünen tüm dünya onun hallerinin görüntüsüdür:

پس بود دل جوهر و عالم عَرَضِ سَایه‌ی دل چون بود دل را غرض

(Yürek özdür ve sonra tüm dünya alemi, yüreyin gölgesi onun borcu olur.)

(Şems 1977: 2266)

Yazar özün ve görüntünün methinde şöyle der:

جوهر آن باشد که قائم با خودست وان عرض باشد که فرع او شدست (مثنوی بیت 708)

(Öz odur ki, kendi ile canlıdır, vücut odur ki, ondan fark eder.)

(Şems 1977: 708)

Bu yüzden:

تو مکانی اصل تو در لامکان این دکان بر بند و بگشا آن دکان

(Sen mekandasın, ancak asıl mekanın lamekandır, bu dükkanı kapat, o dükkanı aç.)

(Şems 1977: 734)

Ruh İlahidendir (Kuran-i Kerimde de bundan behs edilmiştir). Bu, Mevlananın tüm düşüncelerini kapsamaktadır. “Ruhun gıdası nedir? Logos (LOGOS) dur ki, nur, hakikat ve gökyüzünden gelmedir ve ruhu her taraftan kucaklayan çiye benzer.” (Zuzof 2007, 88)

Hint araştırmacısı doktor Helife der: “Yunan felsefesinde ruhun değil, sonraki tabii meselelerin esasını teşkil eden loqosdur. Ruh meselesi xristianlıqdan başlayıb ve islama yetişib. Buna göre Mevlevi Allahın peyamberlerinin ve islam eğitiminin etkisi ile ruh hakkında değerli metlebleri açmağı becermiştir. O, insanın ruha sahib olmasını Allaktan bilir...” (Halife 2004: 13).

Yukarı aleme bakmak için temiz bakışa sahip olmak ve pak yüreye ermek gerekir. O zaman nurun aşkından meded yetişiyor ve o zaman özel evren müşahide edilebilir:

هست کسی صافی و زیبا نظر تا بکند جانب بالا نظر ؟
تا که نظر مست شود ز آفتاب ؟ تا بشود بی سر و بی پا نظر ؟
هست کسی را مدد از نور عشق تا فتدش جمله بدانجا نظر ؟

Pak ve hoşgörülü insanlar var mı, ki, onlar göklere taraf baksınlar? O zaman bakış Güneşten mest olur, kendini yitirir dönüb mest olur. Aşk nurundan yardım alan var mı, ki, onun bakışı oralara yetişsin?

(Şems 1977: 1169)

! یران هج آ ، یرون جرب نورد یرون جرب نوچ ار قشع مدیدب
(Aşkı nur kalesi gibi gördüm, kale içi nurdur, ah, nasıl cehennemdir!)
(Şems 1977: 2690)

Mevlana'ya göre mutlak nur Haktandır. Varlık dünyası da mutlak nurdan şualanmadır. Allahın nuru ile beşere yol gösterilir ve karanlıktan kurtarılır. Bu acıdan Mevlevinin eserlerinde nurun çok önemi var:

نور فانی صفت جسم و جسد نور باقیست که آن نور خداست

(Fani nur-yüz, eşya ve cesetdir, İlahiden olan nur kalıcıdır.)

(Şems 1977: 833)

İnsanın hayatı ve onun ruhu nurdandır. Eğer oksijenli kan (nur) beyne yetmezse, insan 3-5 dakika sonra ölür. Havanın alınması ve verilmesi havanın oksijeni ile yapılır:

ما زنده به نور کبریا بییم بیگانه و سخت آشناییم.

(Canlılığımız için büyük nura borçluyuz, biz bunu tam bilemeyiz, anlayamayız.)

(Şems 1977: 1576)

هر کی زندهست به نور الله مرگ این روح مر اوراست مدد
نظرش چونک بنور الله است بر چنان نور چه پوشیده شود

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

(Canlı olan Allahın nurundandır, ölüm ruh için acı yardımdır. Ruh bakışı Allahın nurundandır, onu hiç bir şey ile kapatmak olmaz.)

(Şems 1977: 833)

نور الست آشکار بر همه عشاق زد کز سر پستان عشق نور الستش مزید

(Tüm aşıklarda Allahın nuru var, her şeyden önce İlahi nur aşkını meth et.

(Şems 1977: 894)

Kutsal akıl (genel akıl) da sonucda aşka birleşir, nurlanır ve beşere yol gösterir:

ولی کسی که بدستش چراغ عقل بود کجا گذارد نور و کجا رود سوی دود!؟

(Elinde akıl adlı lambası olan kimse nuru ne eder, dumanın çıkarı nereye gider!?)

(Şems 1977: 914)

زمین و آسمانها را مدد از عالم عقلست که عقل اقلیم نورانی و پاک درفشانستی

(Yer ve göklerin yardımı akıl alemindedir, Akıl yüce, pak ve nurlu bir diyardır)

(Şems 1977: 2519)

Deyildiği gibi, nurun İlahi aşkla birliği var:

ای عشق ، که جمله از تو شادند وز نور تو عاشقان بزادند
خورشید توی و ذره از تست وان نور بنور باز دادند
چون از بر تو مدد نباشد گر حمزه و رستمند بادند

(Ey aşk, ke, herkes seninle mesuttur, senin nurundan aşıklar doğar. Güneş sensin ve zerre sendendir. O nur tekrar yeniden verilir, onun yardımı olmazsa eğer, Hamza ve Rüstem gücü bir şeye yetmez.)

(Şems 1977: 690)

Mevlana nur arıyordu. Sonuçta buldu. Nasıl ki, Hazret-i Musa(a) nur arıyordu ve ona yetişti:

موسی همه شب نور همی جست و به آخر نوری عجبی دید به بالای شجر بر

(Musa tüm gece nur arıyordu, bir taşın yüzeyinde acayib bir ışık buldu.)

(Şems 1977: 1035)

Mevlana Güneşin nurunu İlahi nur sanıyordu. Ve onu Tanrının rahmeti olarak görüyordu, onun içinde helak olmak istiyordu:

سایه‌ی خویشی ، فنا شو در شعاع آفتاب چند بینی سایه‌ی خود؟! نور او را هم بین

(Güneşin kendi gölgesinin, onun nurunda fena ol, kendi gölgeni nasıl biliyorsun, onu da öyle bil.)

(Şems 1977: 1938)

ز آفتابی کافتاب آسمان یک جام اوست ذرّها و قطرها را مست و دست انداز بین

(Semanın güneşi onun camıdır, sen ondansın, zerre ve damcılarını Hak ve yakın bil.)

(Şems 1977: 1951)

ای چراغ آسمان و رحمت حق بر زمین ناله‌ی من گوش دار و درد حال من بین (غزل 1

(Ey semanın lambası ve Hakkın yere rahmeti, benim nâleme kulak ver ve benim halimi gör.)

(Şems 1977: 1974)

Ve nur her zaman hareket ediyor:

چو آفتاب برآمد چه خفته‌اند این خلق؟! نه روح عاشق روزست و چشم عاشق نور!؟

(Güneş çıkanda herkes ayakta olur, aşikin ruhu gün, gözü nur değil mi!?)

(Şems 1977: 1144)

Belirlendiği gibi, Mevlana kendi nur esasını öyle çılgın beyan ediyor, İlahi nurdan, onun kudretinden, büyüklüğünden ve can bağışlayan özelliklerinden, yüceliklerinden, zorlukları aradan kaldıran gücünden söz açıyor:

باز مگیر آب پاک از جگر شوره خاک منع مکن از جلال پرتو نور جلال
جلوه چو شد نور ما آن ملک نورها نور شود جمله روح عقل شود بی عقل

(Yine saf su yerin tuzlu ciğerinden değil mi? İlahi celâlinin nur yağdırmasını inkar etme. Bizim nurumuz ilahi nurlardan cilvelendi, tüm ruhlar nurlanır, akıl şaşar kalır.)

(1350.şiir)

عشق را روز قیامت آتش و دودی بود نور آن آتش تو باشی ، دود آن آتش منم

(Kıyamet günü aşkın ateşi, tütsüsü olur, o ateşin nuru sen ol, tütsüsü ben olayım.)

(1592.şiir)

همچو مريم حامله‌ی نور خدايي گشته‌ايم گر چو عيسى بسته‌ی اين جسم چون گهواره‌ايم

(Meryem gibi İlahi nurun gebesi olmuşum, sen İsa gibisin, ben senin beşiğininim.)

(1594.şiiir)

مردمتر از تنم مجو ، زنده کنش بنور هو تا همه جان شود تنم ، اين تن جانسپار من

(Bedenimden cansız yok, nur nefesinle onu canlı kıl, ki, tüm can bağışlayan bedenim canlansın.)

(1829.şiiir)

ز آفتاب و ز مهتاب بگذرد نورم چو روی خود بشهنشاه دلنواز کنم

(Nurumu Güneşten ve Aydan geçir, ki, senin yüzün tek şahenşahı okşayım.)

(1724.şiiir)

Sonuç

Mevlâna, İslam maarifinin, Şark felsefesi ve aşıkane irfanın tesiri altında olub, irfani, edebi dünya bakışı, İlahiden gelen mükemmel dili, ilhamı ve Kurandan aldığı meneviyyatla yazmış, eşsiz eserler ortaya getirmiş. Bu eserlerde ilahi düşüncelerden ve aşıkane ve arifane mazmunlardan başka eşsiz bedii tasvirler de bulunmaktadır.

Mevlana'nın nura derin değer ve kıymet vermesi onun meftun edici ve cazibeli hayal coşkusu ile yazılmış ve eşi görünmemiş şiir örneklerinden en yüksek bir şekilde ortaya çıkmıştır. Mevlana'nın nur felsefesi hem de onun lirik şiirlerinin mihreri ve esas meziyyetlerinden olan musiki, heyecan, cezb ve aşk olarak kabul ediliyor. Bu aşıkane şiirlerin kesin ve derin noktanın tahlili ve araştırmacıyı araştırmacıyı Mevlananın marifet dünyasına ve zihni kabiliyyetine hayran burakır. Mevlananın şiirlerinin okunması ıztırapları, kederi, pislikleri, kin ve küdureti, dünya yaramazlıklarını zihinlerden siler, insanı aşka, nura ve mutluluğa doğru yönlendirir. Hakikaten Mevlana başarılı bir eğitimcidir ve onun eserlerinin okunması insanı rahatlatır.

KAYNAKÇA

Şems, Tebrizi, 1996, Divan, Tahran, 650 s.

Şemisa, Sirius, 1990, Mevlananın kazelleri, Tahran, 430 s.

Eflaki, Şemsettin Ahmet, 1984, Tahran, 495 s.

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Şimel, Mari, 2008, Şemsin koncası, Tahran, 338 s..

Vilyam, Çinik, 2008, Ben ve Mevlana, Tahran, 340 s.

Zamfer, Foru, 1977, Mevlevi, Tahran, 9 cilt.

Murefi, Zuzof, 2007, Ruh ve dahili rahatlık, Tahran, 390 s.

Ebdülhekim, Halife, 2004, Mevlevinin irfanı, Tahran, 468 s.

Mevlevi. Mevlana Celalettin Muhammet. Şemsin kulliyatı, Tahran. 1977.

AXUNDOVŞÜNASLIĞIN TÜRKİYƏ MƏRHƏLƏSİ

THE TURKISH STEP OF AKHUNDOV STUDY

АХУНДОВСКАЯ ТВОРЧЕСТВО В ТУРЕЦКО ЛИТЕРАТУРНОМ ВЕДЕНИЕ

Doç. Dr. Mehemedeli Bayramoğlu MUSTAFAYEV*

Özet

Ahundov'un Türkiye ilişkilerinin tarihi uzun süre araştırılmamış, Osmanlı Türkü kendi döneminde bu edebi şahsiyeti tanımamıştır. Türkiyede ilk kez Atatürk Üniversitesinin profesörü Ali Yavuz Akpınar "Mirze Feteli Ahundov" adlı eserini 1981 yılında yayımlamıştır. Bu eserde Ahundov'un Türkiye, Yakın ve Orta Şark ile ilişkileri, edebi-bedii fikirleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Ahundov, Türkiye, Osmanlı, Yakın ve Orta Şark, tarih.

Summary

The history of relations of M.F.Akhundov between Turkey were behind of the investigation for a long time, and Osmanli Turks weren't informed about the rich literary heritage of the literary man in an age period. The Turkish scientist of Atatürk University, Ali Javuz Akpınar published his book "Mirza Fatali Akhundzadeh" in 1981. Therewith there is based the science of Akhundov study in the fraternal country. There is involved to the scientific investigation the role of M.F.Akhundov in the social-literary form of near and Middle East.

Key words: .Akhundov, Turkey, Osmanli, near and Middle East, history.

* Lenkeran Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi

M.F.Axundovun bədii irsi təkcə Azərbaycanın deyil, Yaxın və Orta Şərqi mədəni həyatında yeni ədəbi hadisə idi. O, Şərqi ədəbi fikrinə yeni maarifçi ideyalar, ədəbi janrlar gətirməklə yeni dövr ədəbiyyatını xeyli zənginləşdirmişdi. Avropa mədəniyyətini yaxşı mənimsəyərək Türkiyədə, İranda, Mərkəzi və Orta Asiyada yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuş, regionda dram sənəti ənənəsini yaratmışdır. M.F.Axundovun Avropa mədəniyyətinə bələd olmasında müəllimi M.Ş.Vazehin xidmətləri böyükdür. Ədəbiyyatşünaslığımızda bunu ilk dəfə F.Köçərli üzə çıxarıb.(1,səh35) Buna görə də M.F.Axundov irsinin mahiyyətini, yayılma arealını, ədəbi istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün onun yaradıcılığına daha geniş miqyasda- Yaxın və Orta Şərqi kontekstində diqqət yetirmək vacib elmi vəzifə kimi qarşıda durur.

Axundovşünaslıqdakı bu boşluğu keçən əsrin 20-ci illərində Türkiyədən Azərbaycana qayıdan Ə.Abid doldurdu. O, M.F.Axundov haqqında ilk monoqrafiyanın müəllifidir. Çox təəssüf ki, 37-ci il repressiyasının qurbanlarından olan bu son dərəcədə istedadlı ədəbiyyatşünasın həmin monoqrafiyası bu gün əlimizdə yoxdur. Ə.Abidin məqalələrinin birinin əvvəlində - məzəl adlandırdığı hissədə belə bir qeyd var: «Gərək Şərqi və gərəkse Qərbi mənbələrinə məlum və bu vaxta qədər əlyazması halında qalan bu əsərlər Mirzə Fətəli haqqında yazdığımız müfəssəl bir monoqrafidə təfəssilə təhlil edilmişdir ki, burada onun kiçik bir xülasəsini nəql edirik»(2)

Müəllif adı çəkilən monoqrafiyasının bir hissəsini ayrı-ayrı məqalələr şəklində dövrü mətbuatda dərc etdirib. Monoqrafiyanı bütövlükdə bu gün də əldə etmək mümkün deyil. Lakin əldə olan hissələrdən də görünür ki, Ə.Abid M.F.Axundovun həyat və fəaliyyətinə ümumtürk etnik-mədəni kontekstindən yanaşmış, ədəbin çoxşaxəli yaradıcılığına münasibətdə natamamlıq kompleksinə son qoymuş və elm aləminə o vaxta qədər məlum olmayan xeyli sayda fəlsəfi, elmi-ədəbi və tənqidi məqalələrini üzə çıxarmışdır.

Ə.Abil M.F.Axundovun çoxtərəfli, çoxşaxəli yaradıcılığını ümumtürk tənqidi təfəkkürünün məhsulu kimi dəyərləndirir, müxtəlif siyasi sistemlərdə və ideoloji-siyasi basqılara məruz qalan türk etnosunu vahid mədəni məkanda görür, qədim və zəngin türk mədəniyyətinin universal və unikal məzmununu marksist ideologiyasının qadağanlarından qorxmada, çəkinmədən izah edirdi.

Bütün bunlar obyektiv tarixi şəraitlə bağlı idi. Keçən əsrin 20-ci illərində milli ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan ədəbiyyatının tipoloji təsnifatına görə ümumtürk mədəniyyətinin və ədəbiyyatının tərkib hissəsi olması ilə bağlı konseptual elmi nəzəriyyələr yaranmışdı. Türkiyədən gələn, yüksək elmi-nəzəri hazırlığa malik olan və türkçülük, turançılıq ideyalarını mükəmməl mənimsəyən F.Köprülzadə, İ.Hikmət, B.Çobanzadə kimi görkəmli alimlər milli mədəniyyətlərinin və türk etnoslarında milli tənqidi unikal (həm də vahid) ümumtürk hadisəsi kimi reallaşması üçün ədəbiyyat tarixləri yazır, türkdilli respublikalarda ədəbiyyat tarixçiliyini dialektik materializm təliminin çərçivəsindən və cazibəsindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. F.Köprülzadənin «Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər», İsmayıl Hikmətin ikicildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», B.Çobanzadənin «Türk dili ədəbiyyatının tədris üsulu»,

«Türk ədəbiyyatı», «Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü» əsərlərində türkçülüyün vahid ideoloji-siyasi coğrafiyası aydın təcəssümünü tapmış, bu ədəbiyyat tarixlərində M.F.Axundov yaradıcılığı ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində ədəbiyyat tarixi materialına çevrilmişdir.

Öz maarifçi fikirlərini və bədii irsini yaymaq, dramatik əsərlərini tamaşaya qoymaq və yeni əlifba islahatlarını həyata keçirmək üçün ədib Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olur, ziyalılarla, müxtəlif adamlarla, ictimaiyyətin nümayəndələri ilə görüşür, əlifba islahatlarına dəstək axtarırdı. Təkcə bir faktı qeyd edək ki. M.F.Axundov Qarabağda cəmi iki dəfə olub. Birinci səfər ədibin şəxsi istəyi ilə baş tutmayıb. O, Qarabağa sərdarın tapşırığı ilə Knyaz Xasay xan Usmiyevlə X.Natəvanın toyunda iştirak etmək üçün gedib və Q. Zakirlə ilk dəfə bu səfərdə tanış olub. Qarabağa ikinci səfər isə daha çox işgüzar xarakter daşıyıb. M.F.Axundov yeni əlifba islahatlarını genişləndirmək və Qarabağ ziyalıları arasında tərəfdarlar toplamaq niyyəti güdüb. Bu məsələdə Qarabağda onun arxalandığı iki şəxsiyyət olub: Qazı Mirzə Əli və Cəfərqulu xan Nəva. Hətta ədib Cəfərqulu xan Nəvaya şeir yazaraq əlifba islahatlarının dəstəklənməməsindən şikayət etmişdir(3)

M.F.Axundov bədii irsini Şərqdə və Qərbdə yaymaqda, əlifba islahatlarını uğurla davai etdirməkdə ısrarlı idi. O hələ sağlığında Avropada yaxşı tanınmış, yaradıcılığı bir sıra ölkələrdə təqdir olunmuşdur: «Mirzə Fətəli Axundov ölümündən bir il əvvəl yazmış olduğu öz tərcümələrində əsərləri haqqında Peterburq və Berlin mətbuatında tərifnamələr yazıldığını qeyd edibdir»(4,səh.43).Hətta ölümündən bir il əvvəl «Hekayəti-Vəziri-xani Lənkəran» və « Mürəfiə vəkillərinin hekayəti» əsərləri Fransa xariciyyə nəzarəti ataşesi Alfons Siyue tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunmuş, 1888-ci ildə «İki türk komediyası» sərlövəsi ilə Parisdə dərc olunmuşdur. Mütərcim kitabın sərlövəsində bu komediyaların ilk dəfə olaraq fransız dilinə tərcümə edilməsindən bəhs etmişdir. Mütərcimin bu qeydləri, şübhəsiz ki, həqiqətə uyğun deyil və bu mülahizə sonrakı tədqiqatlarda təsdiq olunmur.

Y.V.Çəmənşəminlinin yazdığına görə, «Hekayəti-Vəziri-xani Lənkəran» komediyasını ondan əvvəl Aleksandr Sadsqo 1883-cü ildə Parisdə çap etdirib.(5) (Siye kitabına uzun bir müqəddimə yazmışdır. Y.V.Çəmənşəminli kitabın bəzi yerlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və M.F.Axundovun komediyalarının Fransada yayılması və öyrənilməsi probleminə işıq salmışdır.

1850-ci ildə rus canişini Voronsov Tiflisdə teatr açmış, rus və fransız dramaturqlarının müxtəlif əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. 1851-1853-cü illərdə M.F.Axundov «Qafqaz» qəzetiində çap etdirdiyi komediyalarını bir yerə toplayaraq 1853-cü ildə Tiflisdə rus dilində «Komediya Mirza Fatali Axundova» adı ilə çap etdirib. Həmin əsərlərin Azərbaycan dilindəki nəşri isə düz beş il sonra başa gəlib. Belə ki, 1859-cu ildə Tiflisdəki canişin mətbəəsində «Təmsilati-kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə» kitabının çapına icazə verilib.

1858-ci ildə M.F.Axundovun əsərləri Tiflisdə nəşr olunmuşdur ki, bunu Axundov irsinin nəşr olunan ilk nümunələri kimi qəbul etmək olar.1871-ci ildə «Təmsilat» fars dilinə tərcümə olunub. Həmin tərcümə 1871-1874-cü illərdə Tehranda çapdan çıxıb. Hələ bundan xeyli əvvəl-1857-ci ildə M.F.Axundovun İranın dövlət rəhbərlərindən Etiqaduyə-səltənəyə məktub göndərməsi, öz əlifba

layihəsi ilə onu tanış etməsi, 1870-ci ildə İrana yeni əlifba ilə bağlı şərhnamə ünvanlaması, müxtəlif dövrlərdə şahzadə Cəlalüddövlə ilə bu barədə məktublaşması ədibin İran türkləri arasındakı nüfuzunu göstərirdi. Onun Təbrizdə yaşayan kürəkəni Əskərhan bəyə göndərdiyi 1857- ci il 28 sentyabr tarixli məktubunda bu sətirləri oxuyuruq: «Sizə yazdığım təlimat əsasında yeni əlifbanı öyrətməyə və onu Təbriz camaatı içərisində yaymağa çalışın.(6,səh.26))

M.F.Axundova yeni əlifba uğrunda mübarizədə dəstək verənlər sırasında Mirzə Melkum xanın adı tez-tez xatırlanır. Mirzə Melkum xan ədibin istəyi ilə mətbəə üçün yeni əlifba hürufatı hazırlamış, müxtəlif kitab nəşr etməyə çalışmışdır.M.F.Axundovun ona yazdığı məktubunda bu cür sətirlərə təsadüf edirik: « Mən və sən əlifbanı dəyişdirmək fikrini irəli sürməklə öz borcumuzu bəşəriyyət qarşısında və mədəniyyətin inkişafı uğrunda yerinə yetirmişik. Bizim adımız həmişə tarixdə qalacaq və övladlarımız tərəfindən hörmət və iftixarla qeyd ediləcəkdir.(6,səh.278)

M.F.Axundovun ədəbi irsi və ictimai fəaliyyəti ilə bağlı ən çox əlaqə saxladığı ölkə Türkiyə idi. Ədib dəfələrləTürkiyədə olmuş, həmin məsələlər ətrafında dövlət rəhbərləri, ictimai xadimlər və yazıçılar arasında diskussiyalar aparmışdır. O, 1863-cü ildə Türkiyəyə səfəri zamanı komediyalar toplusunu «Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyyəyə təqdim etməyə nail olmuş, burada nəşr etdirməyə təşəbbüs göstərmiş, yeni əlifba layihəsi Türkiyənin dövlət rəhbərliyi tərəfindən bəyənilmişdir. Həmin faktın doğruluğunu farsca yazdığı tərcümeyi-halında da təsdiq etmişdir: « Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyyədə tətbiq edilən yeni əlifbam təqdir edildi. Fəqət, hərflərin quruluşu mətbəə işçiləri üçün bir qədər çətinlik törətdiyini əsas götürərək, onun həyata keçməsinə təmin etmədilər. Mən bu tənqiddə cavab olaraq : o halda əski islam əlifbasını tamamilə tərk edib, Avropalıların əlifbası tərzində, yeni nöqtələri qaldırmaq, hərəkələri səssiz hərflər sırasına qeyd etmək, soldan sağa doğru yazmaq və hərflərin şəklini latın hərflərindən seçmək şərtilə yenidən alfa-beyi əsasında bir əlifba tərtib etmək lazım gəldiyini söylədim».(7,34)

Ancan müxtəlif səbəblərdən bunların heç birinə nail ola bilməmiş, komediyalarının Türkiyədə tamaşaya qoyulması baş tutmamış, əlifba layihəsi laqeyd qarşılanmışdır.. Bu səbəbdən onun Türkiyə ilə əlaqələrinin tarixi uzun müddət tədqiqatdan kənar qalmış, osmanlı türkləri bir əsrlik zaman çərçivəsində böyük ədibin zəngin irsindən xəbərsiz qalmışdır..Bu cür vəziyyət keçən əsrin 80-ci illərə qədər davam etmişdir,

Uzun müddət davam edən sükut bunu, nəhayət ki sındı. 1980-ci ildə Ərzurumdakı Atatürk Universiteti Əli Yavuz Akpınarın «Mirzə Fətəli Axundzadə» əsərini nəşr etdi. Bununla qardaş ölkədə axundovşünaslıq elminin əsası qoyuldu, bu sahədə türk ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında yeni bir ənənənin əsası qoyuldu.246 səhifədən ibarət olan monoqrafiyada Axundovun şeir, nəsr, dramaturgiya, fəlsəfi və ictimai fəaliyyəti ayrıca fəsilələrlə tədqiqata cəlb olundu, Yaxın və Orta Şərqi ictimai-ədəbi fikrində ədibin tutduğu mövqe diqqət mərkəzində saxlandı: «Orta əsrlərdən sonrakı ədəbiyyatımız haqqında türkiyədə ilk iri tədqiqat olan bu əsər, şübhəsiz ki, son söz deyil, əksinə bəlkə bir başlanğıcdır. Bu başlanğıc xalqlarımız arasında qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi işinin indisinə və gələcəyinə nikbin ümidlər oyada bilər» (10)

M.F.Axundov irsinin Türkiyədə öyrənilməsinə qədərki ədəbi mərhələlərdə belə hesab edirdilər ki, türk ədəbiyyatında ilk komediya Şinasinin 1959-cu ildə qələmə aldığı «Şair evlənməsi» əsəridir. Acaq monoqrafiyada tədqiqatçı türk oxucularına və tədqiqatçılara sübut etmişdir ki, «Axundzadə ilk komediyasını 1950-ci ildə yazıb». (8, s.49) Əsərdə ədibin komediyaları geniş şəkildə təhlil olunub, «Təmsilat» ideya-məzmun və sənətkarlıq baxımından yeni metodoloji meyarlarla qiymətləndirilib: «...bu komediyalar tənziat yazıçılarının heç bir zaman ucalmadığı qədər yüksək ədəbi səviyyə idi». (8, s.39)

Əli Yusif Akpınar ilk Azərbaycan dramaturgiyasında satiranın yeri və mövqeyi ilə bağlı da orijinal fikirlər söyləyərək, satirik hədəflərə diqqət yetirmiş, dramaturqun ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə yaradıcılıq üsullarından məharətlə istifadə etdiyini bildirmişdir. M.F.Axundovun satirik tipləri ictimai tip səviyyəsinə qaldırmasını ədibin istedadı ilə əlaqələndirən tədqiqatçı təqiqləşdirib ki, Axundzadə tənqid hədəfi olaraq fərdi deyil, cəmiyyəti seçmişdir. Cəhnəyə cətiridiyi qəhrəmanların istər müsbət, istər mənfəi xüsusiyyətləri canlı və təbiidir. Bilxassə mənfəi şəxslər o şəkildə tipikləşdirilir ki, səhnədə özləri ilə bərabər, aid olduqları zümrəni, sosial təbəqəni də təmsil edirlər. (8 s.167)

Monoqrafiyada M.F.Axundovun əlifba islahatları ilə bağlı apardığı mübarizəyə də xüsusi diqqət yetirilib. Türkiyədə uzun müddət yeni əlifba uğrunda mübarizənin ilk mərhələsini Münif Əfəndinin fəaliyyəti ilə bağlayıblar. Əli Yusif Akpınar isə müəyyənləşdirmişdir ki, 1857-ci ildə Münif Əfəndi İstanbulda M.F.Axundovla tanış olmuş, onun əlifba islahatları ilə bağlı fikirlərini eşitdikdən sonra cəmiyyətdəki konfransda bu barədə məruzə etmişdir. M.F.Axundovun İstanbul səfərindən əvvəl Türkiyədə bu məsələ ətrafında heç bir diskusiya aparılmamışdır. Ədibin məlum səfəri türk mətbuatında bu məsələnin aktualıq kəsb etməsinə səbəb olmuşdur: «Axundzadə ərəb əlifbasının islahı və ya dəyişilməsi yolunda bütün islam dünyasında ilk ciddi təşəbbüslərdə olan müşəhhəs, konkret təsəvvürlərə malik bir şəxsdir. Türkiyədə əlifba inqilabı ilə nəticələnən hərəkətdə bir başlanğıc nöqtəsi olduğu şübhəsizdir». (8, s.24) Şübhəsiz ki, Əli Yusif Akpınarın axundovşünaslığın xaricdəki təşəkkülündə xidmətləri müstəsnaadır. O, M.F.Axundovun əlifba layihəsinin Türkiyənin dövlət rəhbərliyində yaratdığı təəssürata da diqqət yetirmiş, bu layihəyə görə Məcədiyyə döş nişanına layiq görüldüyünü ilk dəfə əşkara çıxarmışdır.

«Mirzə Fətəli Axundzadə» monoqrafiyasının maraqlı fəsillərindən biri də ədibin fəlsəfi irsi, o cümlədən «Kəmalüddövlə məktubları» fəlsəfi traktatı ilə bağlıdır. M.F.Axundovun islam dininə qarşı kəskin müxalifətdə dayanması ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın həmişə diqqət mərkəzində olmuş, problemin mahiyyətinə müxtəlif tərəfdən yanaşılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar bunu ədibin çar hökumətinin dövlət qulluğunda işləməsi və məmurluq vəzifəsi ilə əlaqələndirir, bir çoxları isə şəxsi həyatında və yaxud ictimai fəaliyyətində rast gəldiyi çətinliklərlə bağlayırlar. Düzdür, dramaturq komediyalarında ayrı-ayrı din nümayəndələrini, din adından istifadə edən fırıldaqçıları tənqid etmişdir. «Kəmalüddövlə məktubları» fəlsəfi tartatında isə o əsil materialist kimi çıxış etmiş, islam dini ilə bağlı kəskin ifadələr işlətməkdən belə çəkinməmişdir.

Əli Yavuz Akpınar bu məsələni də diqqətdən kənar da qoymamış, Avropa maarifçisi Volterin xristian dinini kəskin tənqid etməsi ilə M.F.Axundovu islam dininə münasibəti arasında paralellər aparmışdır. Volter də maarifçiliklə dinləri qarşı-qarşıya qoyur və belə hesab edirdi ki, din elmin, maarifin inkişafına mənfi təsir göstərir. Tədqiqatçının fikrincə, Avropa maarifçilik ənənələrinin varisi olan M.F.Axundov da eyni mövqedən çıxış edir, Şərq regionunda islam dininin inkişafa mane olduğu qənaətinə gəlirdi. O. bununla kifayətlənməyərək Şərqdə dislam dininə qarşı bu cür açıq çıxışların tarici və fəlsəfi əsaslarını üzə çıxarmağa çalışırdı. Əli Yusif Akpınar problemə bir qədər də real yanaşaraq, ədibin əlifba layihəsinin Türkiyədə laqeyd qarşılınmasına diqqət çəkir və belə nəticəyə gəlir ki, Türkiyədə yeni əlifba islahatlarına din xadimləri imkan vermədiyinə görə bundan qəzəblənən ədib bütün diqqətini islam dininin tənqidinə yönəlmişdir.

Nəhayət, 1988-ci ildə ədibin komediyaları Türkiyədə nəşr olundu. Bu vacib ədəbi-tarixi missiyanı Egey Universitetinin filologiya fakültəsi və Əli Yavuz Akpınar gerçəkləşdirib. O, kitaba ön söz, giriş və şərhlər yazmış, M.F.Axundovun şərq ədəbi-ictimai mühitinə gətirdiyi yenilikləri obyektiv mövqedən izah edə bildi. Alim M.F.Axundovun həyatı, ədəbi fəaliyyəti, əlaqədə olduğu tarixi şəxsiyyətlər barədə ətraflı məlumat vermiş, onun yaradıcılığını Şərq və Qərb kontekstində tədqiqata cəlb etmiş, komediyalarının yazılma, nəşr olunma və tamaşaya qoyulma tarixləri və haqqında mükəmməl bilgi verməklə yanaşı, bu böyük irsin Türkiyədə ilk dəfə yayılması və öyrənilməsi tarixinə toxunmuş, «Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran» əsərinin 1932-ci ildə Rəşid Qurşunluzadə tərəfindən alman dilindən türk dilinə tərcüməsindən bəhs etmiş və belə nəticəyə cəlmışdir ki, tərcümə prosesində Axundov dilinin zənginliyi itib.

Tədqiqat zamanı Əli Yusif Akpınar bir sıra çətinliklərlə də qarşılaşdığını etiraf edib və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün konkret təkliflər verib. Məlumdur ki, M.F.Axundov dövründə işlək olan bəzi sözlər indii dilimizin lüğət tərkibindən çıxıb, bir sıra sözlərin mənası dəyişib. Ona görə də müasir oxucu ədibin əsərlərindəki bir çox söz və ifadələrin mənasını başa düşməkdə çətinlik çəkir. Tədqiqatçı M.F.Axundovun əsərlərində işlədilən sözlərin dolğun

lüğətinin hazırlanmasının vacibliyini qeyd edib. Şübhəsiz ki, ilk Azərbaycan komediyalarındakı bəzi sözlərin köhnəlməsi və yaxud mənasının dəyişməsi keçən əsrin 30 –cu illərində bu əsərlərin yazılmasından təxminən 80 il keçməsi ilə bağlı deyildir. Bu məsələdə bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər də az rol oynamayıb.

Məlumdur ki, M.F.Axundovun komediyaları yazıldığı vaxtdan az sonrat rus, fars fransız və alman dillərinə tərcümə olunmuşdur. Avropalılar onun komediyaları ilə Mirzə Cəfərin farscaya etdiyi tərcümə vasitəsi ilə tanış olublar. 1885-ci ildə fransız tərcüməçisi Vaqbiye de Mayner Mirzə Cəfərin fars dilindəki tərcüməsini fransız dilinə çevirmiş, M.F.Axundovun komediyalarına «Üç fars komediyası» adı vermişdir. Cəmi bir ildən sonra 1886-cı ildə fransız tədqiqatçısı Vaqbiye de Mayner ədibin «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyasını fransız dilinə çevirərək «Jurnal Aziatik»də dərc etdirmişdir.

Fransız ədəbiyyatşünası əsərin əvvəlinə yazdığı müqəddimədə M.F.Axundov komediyalarının dilini Osmanlı lisanlı vahid dilin şivəsi, ləhcəsi hesab etmişdir. 1935-ci ildə Yusif Vəzir Cəmənəmli həmin tərcüməni və Vaqbiye de Maynerin müqəddiməsini fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. (9) M.F.Axundovu «Qafqaziyyəli bir tatar zabiti» adlandıran Vaqbiye de Mayner müqəddimədə komediyaların farscaya tərcüməsi barədə maraqlı məlumat verdikdən dərhal sonra əsərlərin dili ətrafında da fikirlərini bildirib. O qeyd edib ki, M.F.Axundovun komediyalarının dili azəri türkcəsinin Təbrizdə, Tiflisdə, Ermənistanda, Xəzəryanı ölkələrdə anlaşılan, müxtəlif xalqların yazıb-oxuya bildiyi, danışdığı bir dildir. Azəri ləhcəsi Qazan, Türkmənistan, Sibir şivələrindən daha çox Osmanlı türklərinin dilinə yaxındır.

M.F.Axundov tək Azərbaycanın yox, bütün türk dünyasının mədəni inkişafına xidmət göstərən bir ədəbi şəxsiyyətdir. Buna görə də onun yaradıcılığını daha cəniş arealda öyrənmək lazımdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli F., Azərbaycan ədəbiyyatı-rusca kitabça, Tiflis, 1903
2. Abid.Ə., Mirzə Fətəli Axundzadənin məlum olmayan əsərləri, «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1930, № 11-12
3. Bu barədə bax: «Ədəbiyyat» qəzeti, 30 yanvar, 1935
4. Abid Ə., M.F.Axundov haqqında Avropa, Rusiya, Türkiyə və Azərbaycan mətbuatında aparılan tədqiqlərə vəsillərlə müqayisəli bir baxış, «Maarif işçisi», 1928, №4, səh.40-45
5. Cəmənəmli Y.V., «Ədəbiyyat» qəzeti, 24 iyun, 1935, № 20 (40).
6. Axundov M.F., Əsərləri, III cildə, Bakı, Azərnəşr, 1955,
7. Abid Ə. Mirzə Fətəli Axundovun əlifba islahatçılığı və latın sistemli əlifbası, «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1929, №6, səh.33-39)
8. Əli Yavuz Akpınar Ə.Y., Mirzə Fətəli Axundzadə Ərzurum Atatürk Universiteti, 1980
- 9 Cəmənəmli Y.V., «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 11 iyun 1935, №19 (39).
10. Zamanov A., Qarayev Y., Axundovun türk tədqiqatçısı, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 20 mart, 1981)

**60-80-Cİ İLLƏR ƏDƏBİYYATINDA MÖVZU
AXTARIŞLARI**

**SEARCHING OF THEME IN THE LITERATURE OF THE
1960-80TH YEARS**

ПОИСК ТЕМЫ В ЛИТЕРАТУРЕ 60- 80 ГОДОВ

Doç. Dr. Səidə Faiqızı MƏMMƏDOVA*

Özet

60-80. yılların çağdaş Azərbaycan edebiyatının esas konuları ve bu dönem yazarlarının eserlerinde “yeni psikolojik nesir“ konusu araştırılmaktadır. Aynı zamanda bu yazarların eserlerindeki özellikler göz önünde tutulmuştur. Bu yazarların çağdaş Azərbaycan edebiyatına yenilik getirmeleri konunun açıklanmasında istikamet verici fonksiyon olarak incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: çağdaş, nesir, psikolojik, edebiyat, yeni, eser.

Abstract

The main issues of modern Azerbaijan literature during 1960-80th years and "a new psychological prose" matters of writers of those years have been analyzed in the article. At the same time the author shows the specifications in the works of these writers. The innovations in the modern Azerbaijan literature during these years have been investigated as a directing function in the opening of the issues.

Key words: modern, prose, psychological, literature, new, work.

* Bakü Devlet Üniversitesi

Bu gün müasir Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatına inteqrasiya olunmasında yazıçıların üzərinə böyük, məsuliyyətli bir iş düşür. Bu baxımdan cəmiyyətdə baş verən hadisələrin, ictimai - siyasi proseslərin əksi məsələsi vacib şərt kimi, ümdə bir məsələ kimi bu yazarların qarşısında durur. Bir sözlə bu vacib missiyaya zamanın böyük təsiri var. Zaman real həyat gerçəkliyidir və bu ölçü özümüzü, ədəbiyyatımızı təqdir etmək baxımından vacib şərtidir.

Məlum olduğu kimi, ötən əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan nəsrinin həm ideya istiqamətində, həm də poetikasında prinsiplial dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə də, 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş yazarlar öz əsərlərində sosial - mənəvi sıxıntını əks etdirməyə başladılar. Həmin vaxt nəsrdə, şerdə gedən bu prosesi müşahidə etmiş Mehdi Hüseyn yazırdı: “Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, bədii nəsrimizdə də, şeirimizdə də bir yeni mərhələyə qədəm qoymuşuq. Bu mərhələnin artıq qəti mövqə tutduğunu iddia etmək üçün tələsməyə ehtiyac yoxdur. Ən mühüm cəhət budur ki, həmin mərhələyə keçməyin tarixi labüdlüyünü bütün ədəbi ictimaiyyətimiz aydın hiss etməkdədir. Həyat hadisələrinin və insan surətlərinin təsvirində və mənalandırılmasında nə isə daha lirik, psixoloji təhlildə daha təmkinli və kamil bir üsul axtarmağın, daha tərəvətli və təzə ifadə vasitələrinə meyl göstərməyin özü heç də az əhəmiyyətli deyildir” (.Hüseyn, 1962:3)

Ədəbiyyata 60-cı illərdə gələn şair və yazıçılar da, hələ əvvəlki onilliklərdən qələm təcrübəsi qazananlar da keçən illərdən qalan bədii ovqatı dəyişdirdilər desək səhv etmərik. Zamanla, dövrlə birbaşa əlaqəli olan ədəbiyyat socialist məhdudiyətindən uzaqlaşmağa meyl göstərir, dövrün qələm sahiblərini daha global, ümumdünya kontekstində özünə nüfuzlu, məhsuldar yer qazanan problemlər düşündürürdü. Lakin bu, o demək deyildir ki, 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatı millilikdən uzaqlaşaraq, beynəlmilləlləşmiş bir ədəbiyyat idi. Əksinə, həmin dövr ədəbiyyatında özünə yer alan problemlər daha çox tarixi kateqoriyalara, problemlərə geniş yer verdiyindən belə bir təhlükə qarşısında qalmırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 60-cı illər bədii ədəbiyyatında qaldırılan problemlər tarixi kateqoriya olmaqla yanaşı, tam mənada milli səciyyə daşıyır. Təbiidir ki, ümumdünya kontekstində olduğuna görə sovet dövrü üçün o qədər də münasib olmayan milliliyə meyl özü də bədii sarpma kimi qəbul edilə bilərdi. Qeyd etdiyimiz bu kənara çıxma, sarpma istənilən bədii ədəbiyyat nümunəsinin qayəsi olan sosial - psixoloji problemlərin bədii əksində də özünü göstərə bilər. Buna görə də, bədii ədəbiyyatda sosial - psixoloji problemlərin müəyyən qədər milli səciyyə daşmasına tarixi qanunauyğunluq kimi baxılmalıdır.

60-cı illər yeni ədəbi nəslə ümumən Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətə, yeni bir mərhələyə qədəm qoymaq prosesində müstəsna xidmətləri var. Bu yeni nəsr ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının dönüş nöqtəsi oldu.

Xalqın artıq ağrıya çevrilmiş böyük dərdlərini görmüş, duymuş, onun iç dünyasını “kiçik adamlar” silsiləsi yaratmaqla əks etdirmiş yazıçıların həcmindən asılı olmayaraq irili – xırdalı əsərləri bu baxımdan zəngin ideya-bədii xüsusiyyətlərə malikdir.

İsa Hüseynovun, Sabir Əhmədovun, Əkrəm Əylislinin, İsi Məlikzadənin, Çingiz Hüseynovun, Yusif Səmədoğlunun, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşlarının, Anarın, Elçinin, az sonra Mövlud Süleymanlının, Vaqif Nəsinin, Səfər Alışarlının – cəmiyyətin sosial mənəvi həyatında dərin kök atmış ağrıya, çevrilmiş ədalətsizlikləri əks etdirən, oxucunu düşündürən, öz daxili “mən”i haqqında düşüncələrə sövq edən, qəhrəman obrazın tam ideal insan deyil, əksinə cəmiyyətin içindəki mənfi və müsbət keyfiyyətlərə sahib adi insan olduğunu göstərən mənəvi, psixoloji əsərləri belə meydana gəldi. Həyata, dünyaya, cəmiyyətə, zamana tamamilə başqa - demokratik, humanist baxış bu yazıçıları digərlərindən fərqləndirdi. Görkəmli yazıçı, publisist, eyni zamanda tənqidçi Elçin bu dövr yazarlarını belə dəyərləndirmişdi: “Bədii estetik prinsiplər hər hansı bir başqa dövrdə yox, məhz 60-70-ci illərdə doğulub formalaşmışdır. Bu illərin ictimai fikrinin yetişdirilməsi, bu illərin ehtiyacından doğulmuşdur, həmin o ehtiyacdən ki, eyni zamanda bədii ədəbiyyata özünün bədii ifadəçisi və təsdiqçisi olaraq yeni yazıçılar nəslini gətirmişdir. Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir nəsil yaranmış və formalaşmışdır.” (Elçin.1987:32) Bu əsərlərdə həyat, cəmiyyət, mənəviyyat, yeniliyə cəsarətli fikir ön plana keçir, lirik - psixoloji ruhlu əsərlər oxucu rəğbəti, diqqəti, müsbət, eyni zamanda dəyərli münasibəti qazanır. “Yanar ürək”, “Məşəl”, “İdeal” (İsa Hüseynov), “Yaşıl teatr”, “Yamacda nişanə”, “Dünyanın arşını”, “Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü” (Sabir Əhmədov), “Kür qırağının meşələri”, “Ürək yaman şeydir”, “Yəmən”, “Güllü paltar mövsümü”, “Bir gecəlik ay işığı”, “Gülənər çiçəyinə dediklərim” (Əkrəm Əylisli), “Evin kişisi”, “Günəşli payız”, “Dədə palıd” (İsi Məlikzadə), “Yaşıl qapı arxasında qadın”, “Şirə bənzer”, “İntihar ilgəyi”, “Ara - bir görüşməyə kişi axtarıram” (Rüstəm İbrahimbəyov), “Baladadaşın ilk məhəbbəti”, “Dolça”, “Ağ dəvə”, “Gümüşi furqon” (Elçin), “Ağ liman”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Dantenin yubileyi”, “Macal”, “Əlaqə” (Anar), “Ceyrançöllü qoç Kərəməli”, “Bilalın elçiliyi” (Vaqif Nəsin), “Dəyirman”, “Ceviz qurdu” (Mövlud Süleymanlı), “Zəng” (Səfər Alışarlı) və digər əsərlər mənəvi əxlaqi aşınmanı əks etdirən, kamil insanın daxili dünyası - cəmiyyətin qeyri-normal halları ilə barışmayan və mənfiliklərə qarşı – saf, təmiz qəlbi ilə cəmiyyətə, mühitə və bütövlükdə dünyaya təsir etmək istəyir.

Ümumiyyətlə, “Yeni psixoloji nəsrin” yaranması, formalaşması və inkişafında İlyas Əfəndiyev, Ənvər Məmmədخانlı, İsa Hüseynov, Sabir Əhmədov, Anar, Elçin, Əkrəm Əylisli və digər sənətkarların haqq payı var. Həyata, ictimai varlığa yeni baxışlar, yeni mövqelər, ön plana çəkilən sadə adamların həyatına nüfuz eləyib o sadəliyin arxasındakı dərinliyi göstərmək tələbi ilə çıxış edən bu ədəbiyyat bütün iztirab və səfəlləri, duyğu- düşüncələri, həyata özünəməxsus hissi – idraki düşüncələri olan, yeni, mənəvi - əxlaqi cəhətdən kamil insanın kəşfi problemini irəli sürür, bununla da yeni vahid insan konsepsiyasını formalaşdırırdı”. (.Abasova 2000:243)

Allah Adəmoğlunu yaratdığı andan o, özünü, kainatı dərk etməyə cəhd göstərir. Kamil insan, zamanın iti axarında daha da püxtələşir, onun xarici görkəmində gedən dəyişikliklərlə yanaşı, düşüncə tərzində də, təfəkküründə də kəskin dəyişikliklər baş verir. Bədii ədəbiyyatın, xüsusilə də 60-cı illər yazarları insan, onun cəmiyyətdə yeri və mövqeyi, daxili düşüncələri və s. kimi problemləri

üzərində axtarırlar aparmışlar. Daim hərəkətdə və inkişafda olan insan zamanın bəzən amansız qanunları qarşısında acizdir. Ucsuz bucaqsız kainatın kiçik bir hissəsi olan insan böyük işlər naminə, yanlış ideyalar uğruna təbiətlə, zamanla amansız müharibədədir.

Bu gün biz geriyyə keçmişə yeni demokratik baxışla nəzər salsaq onda XXI əsrin demokratik inkişafını XX əsrin (sovet dövrünün) 60-80-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatında rast gələ bilərik. 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş gənclər öz əsərlərində sosial-mənəvi aşınmanı əks etdirən XX-əsrin sosializm ruhunda yazılmış standart, bir qəlibdən çıxma, kolxoz, sovxoz quruculuğunu əks etdirən deyil - insanın psixoloji durumunu hissi və idrakı onun düşüncələri və s. əksini tapan əsərləri 50-ci illərin ortalarından mənbəsini götürən 60-80-ci illərdə zirvəyə doğru yönələn bu sənət nümunələri tez bir zamanda ictimaiyyət tərəfindən qəbul edildi. Həyatın tam içindən gələn, qayaların arasından süzülüb axan saf, təmiz, şəffaf su kimi insanın qanına, canına hopmuş bu əsərlər Azərbaycan oxucusu ilə bərabər Rus, Avropa oxucularının da diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Mövzu baxımından çətinlik çəkməyən bu yazarlar istər kənd, istər şəhər həyatından bəhs edən əsərlərində zaman və insan, cəmiyyət və fərd, insan və onun daxili tələbatı, insan və onun cavabsız sualları və bundan doğan axtarışları müasir insanları narahat edən, maraqlandıran problem və mövzulara müraciət etmişlər. Maksim Qorkinin dediyi kimi: “Mövzu müəllifin təcrübəsindən doğan, həyatın ona tələq etdiyi, amma hələ müəyyənləşməmiş halda onun təəssüratlar aləmində yuva salaraq surətlərdə təcəssümünü tələb edən bir ideyadır ki, o, yazıçını bu işin təşkili üçün işə sövq edir”. (. Горкий,1953: 231) Bu fikrə əsaslanaraq demək olar ki, bu yazıçıların həyatı müşahidələri onlara ideya vermiş və eyni zamanda bu ideyaları 60-80- cı illərdə ədəbiyyatımıza gətirməyə müvəffəq olmuşlar. Şərti olaraq göstərilən kənd, şəhər, və yaxud kənd həyatı, şəhər həyatı kimi verilən əsərlərdə hər iki halda yazıçının təsvir obyektini müasir insandır, onun düşüncələridir və yeni dövrün adamıdır. Bu və ya digər əsərlərdə çox ciddi sosial – mənəvi bələlərə işarələr verilir. Bu nasirlər gerçəkliyin mövcud mahiyyətinə üsyən edir.

Təsədüfi deyil ki, həmin illərdə tənqid ədəbi prosesdə “tənqidi realizm müşahidə edir və qələm sahiblərini “sosializm realizmi” yolundan sarpmaqda qınayır, onların “başlarına ağıl qoymağa” çalışırdı. Əslində bu yazarların ən böyük uğuru da onda idi ki, həyatın diqtəsinə, gerçəkliyin sərt mahiyyətinə sadıq qalmışdılar, gördüklərini, duyduqlarını, anladıklarını yazmışdılar.

Əlbəttə Vətən və xalq qarşısında, başlıcası isə öz vicdanı və sənət amalı qarşısında məsuliyyət hiss edən yazıçılar qələmə aldıkları mövzuların böyük – kiçiyindən asılı olmayaraq, yüksək ideyalı, dərin mündəricəli əsərlər yaratmışlar.

Müasir nəsrdə həyatımızın hərtərəfli bədii əksini verən povest və romanlar mühüm yer tutur. Mükəmməl xarakterlər, geniş lövhələr yaratmaq, eyni zamanda müxtəlif sosial ictimai məsələlərə toxunmaq və insan psixologiyasının dərinliklərinə nüfuz etmək kimi vacib və mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsi povest, roman və dram əsərləri, nəsr və dramaturgiya sahələrinin inkişafı ilə əlaqədardır.

Mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən bu nəsr nümunələrində həyatın şəriyyətini duya bilmək, eybəcərliklər içində yaxşını, işığı, nuru, saflığı, təmizliyi tapa bilmək və ona sığınmaq, söykənmək ən gözəl əxlaq kimi ifadə edilir.

Azərbaycan folklorunu mükəmməl bilən bu nasirlər əsərlərinin süjet xəttində milli ənənələrimizə sadıq qalaraq, əski qaynaqlara, milli folklorumuza üz tutmuşlar və keçmişlə müasirlik arasında bir bağ yaratmışlar.

Tarix baxımında nə qədər uzaqlara getsələr də, əsas məqsəd müasir dövrün insanları, onların yaşadıkları sıxıntıları, kədər və sevinci, hətta rüşeym halında olan arzuları, daxili düşüncələri və s. qabarıq şəkildə göstərməkdir.

Lirik - psixoloji üslublu, orijinal təhkiyə manerasına malik, xarakter yaratmaqda özünəməxsus tapıntıları olan bu nasirlər Azərbaycan dilinin inceliklərini gözəl bilən və ondan maksimum səmərəli istifadə etməyi bacaran yazarlardır. Bu nasirlərin yaradıcılığı çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatına özünəməxsus qəhrəmanlar tipi ilə yeni ruh, yeni nəfəs gətirdi. Məhz həmin xarakter və tiplər yeni sənətkarın öz estetik idealını və dünyagörüşünü, həyat haqqında qənaətlərini, sevinc və kədərini təcəssüm etdirmək üçün əsas vasitədir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdim ki, 1960-1980-ci illərdə cəmiyyətin problemlərini bədii əsərlərinin əsas mövzusunda çevirən, torpağa qayğı, təbiəti və təbii nemətləri qorumaq, insanları sevmək, onların kədər və sevincinə şərik çıxmaq, insanları vəzifəsinə, tutduğu mövqeyə görə deyil, mənəvi aləminə, insanlığına görə qiymətləndirmək kimi bəşəri mövzulara müraciət edən ədiblər necə hansı üslubda yazmağından asılı olmayaraq qeyd etdiyimiz hissləri aşılaya bilirlərsə demək onların mövqeyi və məramı təqdir olunmalıdır. 60-80-ci illər “Yeni psixoloji nəsr” adlandırılan ədəbiyyatın nümayəndələri məhz belə yazarlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova S. İsi Məlikzadənin yaradıcılığı. Bakı. Nurlan. 2000. 254 s.
2. Elçin. Klassiklər və müasirlər. Bakı . Yazıcı. 1987. 405s
3. Hüseyin M. Yeni mərhələ, yeni vəzifələr. Azərbaycan jurnalı, 1962, N7, s3.
4. Горкий М. Сборник сочинения в 30-ти томах. Т. 27., М., 1953, 231 с.

**BƏXTİYAR VAHABZADƏ ƏSƏRLƏRİNDƏ DİLƏ
MÜNƏSİBƏT**

**THE LANGUAGE RELATIONS IN THE ART OF
BAKHTIYAR VAHABZADEH**

**ОТНОШЕНИЕ К ЯЗЫКУ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
БАХТИЯРА ВАГАБЗАДЕ**

Xatirə Xaliddinqızı VƏLİYEVƏ*

Özet

B. Vahabzade dile, hassaslıqla yanaşan bir şairdir. Bu nedenle onun Azərbaycan dilinin üslub manzarasının belirli döneminde yazılmış poemalarının dilçilik bakımından tahlili özel önem kazanmaktadır. Bu araştırma Azərbaycan bedii dilinde baş veren prosesleri, çağdaşlıkla tarihiliğin harmonik sentezini izlemeye, belirli olayların açığa kavuşmasına imkan vermektedir.

Anahtar kelimeler: B.Vahabzade, dil, şair, Azərbaycan, tahlil.

Summary

B.Vahabzade is a poet who approached a word, a language with special sensitivity. Analysis of his poems written in the definite times assumes special importance. This research allows to watch the processes in Azerbaijan art language.

Key words: B.Vahabzade, poet, language, Azerbaijan, analysis,

* Bakü Devlet Üniversitesi, İlmî İşçi.

Dövrün ədəbi dilə məxsus keyfiyyətlərinin bədii dildə öz əksini tapması bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsinə ön plana çəkir. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif dövr dil faktlarının aşkara çıxarılması və tədqiqatı üçün həmin dövrün məhz bədii əsərlərinə müraciət edilir. Eyni dövr bədii əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri nə qədər müxtəlifdirsə, tədqiqatçı da bir o qədər fərqli və müxtəlif üsullardan istifadə etməli, hər bir əsərin dilinə fərdi yanaşmalıdır. Çünki hər bir söz ustası dilin mövcud imkanlarından məharətlə istifadə etməklə bərabər, onun bacardığı və bədii təxəyyülünün yol verdiyi tərzdə onu zənginləşdirir, söz, ifadəyə yeni çalar verir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın, o cümlədən ayrı-ayrı söz ustalarının üslubu dilin salisliyini, aydınlığını və axıcılığını şərtləndirən amil olur. Əslində dil və üslub bir-birindən fərqlənən anlayışlar kimi izah edilməlidir. Bu anlayışları bir-birindən təcrid etmək çətinlik törətsə də, birincinin sabitliyi və ikincinin dəyişkənliyi bu çətinliyin aradan qalxmasına kömək edir. Belə ki, ədibin dili bütün yaruslarda sabit ola bilər, daha az dəyişkənlik nümayiş etdirə bilər, üslub isə motivdən, məzmunundan, əsərin psixologiyasından asılı olaraq fərqli xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Şairin dilini səciyyələndirən əsas vahid sözdür (üslubun ağırlığı daha çox sintaksisin üzərinə düşür, lakin demək istədiyimiz bu deyil) və o, mətn daxilində mənalanır, üslub göstəricisinə çevrilir. Eyni bir söz, ifadə müxtəlif mətnlərdə məzmunundan doğan poetik funksiya daşıya bilər. Məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin müharibə məzmunlu «Dörd yüz on altı» poemasında «nəğmə» sözü ilə poemanın soyuq, qanlı-qadalı ab-havasına bir dinclik, asudəlik gəlir:

Könüllər təslimdir bu ülviyyətə,
Nəğmələr qoynunda insan ucalır.
Güllə atan əllər şeirə, sənətə,
Həzin pərdələrə əl çalır indi.
Qalaların sinəsində
Nələr yatır, nələr, nələr!
Bu qalalar-Daş nəğmələr.
Daşlardakı çalalara axar, dolar.
Daş üstündə naxış tutan,
O fikirlər, o duyğular,
Guşələrdə qaqqıldeşən
Pərdələrdən aşıb daşan,
Hiddətlənən səs axını...

Eyni bir ifadənin müxtəlif məzmunlu poemalardakı kontekstual mənası, xarakteri, işlənmə yolları bədii əsərin üslub göstəricisi olur və belə bir şərh şairin dili ilə üslubunu bir-birinə bağlamaqla bərabər, həm də fərqləndirir, sözün fərqli kontekstual məna kəsb etməsi üslubu səciyyələndirən faktor olur.

Bədii dil ümumilikdə götürülsə, strukturuna, mətn təşkilinə ritm-intonasiya göstəricilərinə görə çoxmüxtəliflik təşkil edir. Xüsusilə, çoxsəpkili yaradıcılığa

malik olan şair və yazıcının dil və üslubu müxtəlif aspektlərdə çoxşaxəli təhlil edilə bilər.

Bədii dildə ritm-intonasiya göstəriciləri müxtəlif olduğundan, müəyyən qanunauyğunluqlarla müşayət olunduğundan fonopetik, leksik və sintaktik vahidlər bir bütöv kimi tədqiq edilməlidir. Müxtəlif dil yarusları fonunda müəyyən intonasiya tutumu, şeir dili üçün zəruri olan texniki xüsusiyyətlər mövcuddur ki, bunlar da nəticə etibarilə kontekstin məna sistemini müəyyənləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən üslub ünsürləri hər dövr üçün eyni olmur. Tədqiqata cəlb edilən poemalar yaranma tarixinə görə Azərbaycan dilinin üslub mənzərəsində II mərhələyə aid edilir. Bu mərhələ üçün norma və funksional üslub mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsində B.Vahabzadənin də öz payı var. Bu dövrdə «yeniliklə» «köhnəliyin» mübarizəsi şeir dilində daha parlaq idi. Şairin 60-70-ci illərdə yaratdığı poemalarının dili həmin dövr ümumi dil-üslub tipologiyasının bir şaxəsidir. O, müəyyən təkmilləşmə keçmiş, «yenilənmiş» bir dildir. lakin poetexniki tələblər «köhnəliyin» (bu, sırf strukturla bağlı məsələdir, «yeniləşmə» məhz mövzu seçimi ilə əlaqəlidir) tam çıxmasına imkan vermir. Bəxtiyar Vahabzadə şeirində ilk nəzərə çarpan və üzde olan dil xüsusiyyətləri qədim şeir ənənələri ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər sırf strukturla əlaqəlidir: müxtəlif səviyyəli təkrarlar, qoşa sözlər, bədii xitablar, üzərində üslubi möhür olan poetik sözlər, sintaktik paralelizm, ümumiyyətlə bədii dil, şeir dilini səciyyələndirən vahidlərlə fərdi üslubu səciyyələndirmək düzgün nəticə verməz. Bunlar tarixi planda ümumi şeir üslubunu müəyyənləşdirir. Ümumi üslubi səciyyəli bu vahidlərin işlənməsi bütövlükdə şeir ənənəsidir, şeir dilində kodlaşmış, daşlaşmış ifadə vasitələridir. B.Vahabzadə yaradıcılığını «istedadlı dil» adlandıran T.İ.Hacıyev də şairin dilində iki üslubun olmasını göstərir. Birinci üslubi çalara şərh verən müəllif göstərir ki, «Birinci çalar 50-ci illərdə ümumiyyətlə poeziyamızda fəal və dəbdə olan meyllə bağlıdır. Həmin dövr yaradıcılığında şair bu üslubun gözəl nümunələrini yaradıb. Müəllifin şeirlərindən verdiyi nümunələrdə xalq şeiri ənənəsi olan üslub göstəriciləri özünü aydın göstərir.

Bəxtiyar Vahabzadə şerinin daha dərin qatlarında yerləşən, ilk baxışda çətin müəyyənləşdirilən göstəricilər mürəkkəb keyfiyyətə malikdir. Bu vahidlər məzmunundan, şairin bədii təxəyyülündən, ənənə ilə fərdi fantaziyanın vəhdətindən yaranır və zəngin daxili məzmunu malik olur, dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. B.Vahabzadə şerinin bədiiliyini şərtləndirən başlıca amil onun dildən xüsusi ustalıqla faydalanması, adi sözü ustalıqla oynada bilməsi və bu yolla oxucunun şüuruna, əqidəsinə, hissələrinə təsir edə bilməsidir. Şairin dilindəki bu faktları fəlsəfi ümumiləşdirmələr, müdrik mühakimələr adlandıran T.İ.Hacıyev göstərir ki, «İkinci meyl şairin 50-ci illər yaradıcılığında da var, lakin 60-cı illərdən güclənir. Beləliklə, arxa planda olan, çalar kimi sevilən üslubi yön hazırda şairin əsas üslubudur». Poetik, təmtəraqlı sözləri adi məişət sözləri ilə yanaşı işlədərək bədii dilin imkanlarını dolğun əks etdirə bilmək, bədiiliyi tək-tək sözlərlə deyil, onların

sənətkarənə tərzdə birləşdirilməsi ilə nümayiş etdirmək Bəxtiyar Vahabzadənin fərdi üslubunu səciyyələndirən əsas amildir. Şairin dil və üslubunun dərin qatlarında yerləşən bu keyfiyyət müasirliklə tarixiliyin vəhdətini nümayiş etdirir və bu vəhdətin poetik funksiyası şairin şairin yaradıcılığı boyu geniş miqyas alır.

Göstərdiyimiz kimi, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı çoxsəpkilidir və şairin xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri dil və üslubla bağlı problemlərdir. Onun sənətə baxışı dərin və çoxcəhətlidir. Şair öz əsərlərində yalnız poeziyadan, nəsrə deyil, həm də dil və sənətkarlıq məsələlərindən, o cümlədən yazıçı və şairin necə və nədən yazması haqqında ətraflı bəhs edir.

B.Vahabzadə, hər şeydən əvvəl, ana dilimizin saflığı, təmizliyi, obrazlılığı uğrunda daim mübarizə aparır. Şair ana dili və onun əhəmiyyəti barədə mətbuat səhifələrində, rəsmi dairələrdə, televiziya və radio verilişlərində dönə-dönə çıxış etmiş, bu vacib məsələyə bir çox elmi-publisistik məqalələr həsr etmiş, bədii ədəbiyyatda buna geniş yer vermişdir. «Gəlin, açıq danışaq» kitabındakı məqalələr yazılma tarixindən asılı olmayaraq, yaşadığımız günlərin tələb və problemləri ilə səsleşir: «İndi bizə nə lazımdır? Özümüzü başqaları ilə bərabər hüquqlu bir xalq kimi dərk etmək! Özümüza, milli varlığımıza hörmət etmək! Heç kəs bizə yuxarıdan demir ki, övladlarına ana dilini öyrətmə, ana dilində olan məktəblərə biganəlik göstər... Ana dilində danışma». Dilə qarşı biganə qalmayan şairin bədii yaradıcılığında ana dilinə iki mövqedən yanaşılır. Birinci halda ana dilinin gözəlliyi, zənginliyi vəsf edilir, ikinci halda isə doğma dilin yüksəldilməsi, onun təmizliyi uğrunda mübarizə aparılır. Təsədüfi deyil ki, tədqiq edilən poemalarda da əsas mövzu ilə bərabər, dil uğrunda gedən mübarizələrə də müxtəlif səviyyələrdə geniş yer verilir. Bu hisslərin verilməsi üçün millətə, onun taleyinə dərin məhəbbət və yanğı olmalıdır. B.Vahabzadənin böyük şəxsiyyət kimi yetişməsi təsədüfən, birdən-birə olmayıb. İkiyə bölünmüş Azərbaycanın milli istiqlal və azadlıq amalı 50-60-cı illərdən etibarən Bəxtiyar Vahabzadə kimi bir şəxsiyyətin formalaşmasına şərait yaradıb. «50-60-cı illərdə şair B.Vahabzadə, 70-80-ci illərdə filosof B.Vahabzadə nə qədər məşhur idisə, 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ictimai xadim-publisist B.Vahabzadə o qədər məşhurdur». N.Cəfərovun xronoloji bölgüsünə əlavə kimi şairin yaradıcılığının 50-60-cı illərinə təsədüf edən tədqiqatçı- alim mərhələsini də qeyd etmək yerinə düşər. Bu dövr şairin həyatında elə bir mərhələ təşkil edir ki, onun hansı dil təcürbəsindən, üslubdan yararlanması barədə fikir söyləmək olur. Elmi fəaliyyətini Azərbaycan ədəbiyyatının ən müxtəlif dövrlərinin tədqiqi ilə davam etdirən şair yaradıcılıqlarını Nəsimi və Füzulidən özünün fərdi üslubunu səciyyələndirən üsyankarlığı və müdrikliyi əxz etmiş, dövrün ədəbi mühitinə müasir təfəkkür gətirmişdir. O, klassik şeir araşdırmasından müasir poeziya tədqiqatına keçmiş və çox öyrəndiyi S.Vurğundan bəhrələnərək onun yaradıcılıq yolunu davam etdirmişdir. B.Vahabzadənin S.Vurğunla tənqidçi-ədəbiyyatşünas münasibəti onun özünü də bir şair kimi yetişdirmişdir. S.Vurğunun şeir dilinə sadəlik və bu

sadəliyin içində dərinlik və böyüklük, əzəmət gətirdiyini deyən şair yaradıcılığı boyu müəlliminin ənənələrinə sadıq qalıb. Əgər Nəsimi, Füzuli şair üçün mövzu seçimi, məzmun (əqidə üsyankarlığı və bu üsyankarlığın müdrik tərzdə ifadəsi) baxımından mənbə olubsa, S.Vurğun bu məzmunun hansı dil və üslub çərçivəsində vermək üçün təkan olub. Şair üslubunu özəlləşdirən canlı danışq üsürlərini işlətmək təcrübəsini S.Vurğundan öyrənib, ondan ilhamlanıb desək, səhv etmərik. Müqayisə üçün zəngin material var:

Biz sənsiz də dolanarıq, uğur olsun yoluna,
Qılıncını çalan zaman qüvvət gəlsin qoluna.
Sən düşmənin qabağında igid tərپən vüqarla,
Tüfəngini təmiz saxla, atını da tumarla...
Analar...
Onların səbri çox dərin.
Lap yüzü gəlsə də qara xəbərin,
Qapıdan çəkilməz ana gözləri,
Çöllərə «gəl» yazar ayaq izləri,
Gəlinlər yorulur, ana gözləyir.
Qapıda illərlə saxlanan quzu,
Böyüyüb qoç olur, ana gözləyir.

Müharibə motivi, əsgər anasından bəhs edən hər iki şeirdəki təbiilik və sadəlik oxucunu valeh edir. Canlı danışqdan gələn «biz sənsiz də dolanarıq», «anaların səbri çox dərin», «qapıdan çəkilməz ana gözləri» ifadələri şeirin səmimiyyətini və təsir qüvvəsini artırır, sadə ifadələrlə fikir yükü çəkilir. Şair fikir yükünü şeirin vacib əlaməti saydığından ən adi sözü də fikirlə yükləmiş, onu böyük mənə ifadəsinə çevirmişdir. B.Vahabzadə təkcə sözləri deyil, dilin ən kiçik və ən böyük vahidlərini də poetik fikir ifadəsi üçün səfərbər edir. Bu səbəbdən B.Vahabzadənin dili bütün yarusları əhatə edən bir səviyyədə öyrənilməlidir. Bu üslubiyyətin başlıca tələbidir. Ədəbi dilin qrammatik quruluşu olduğu kimi, üslubi quruluşu da var. «Dilin quruluşunu öyrənən şöbələrdən heç biri dil vahidlərinin hamısını bir yerdə tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymur. Fonetika fonemləri, leksikologiya sözləri... öyrənir. Bunlardan frəqli olaraq üslubiyyat dilin bütün vahidlərinə- fonemlərə, sözlərə, frazemlərə, söz birləşmələrinə və cümlələrə məqsədəuyğunluq və ekspressivlik baxımından yanaşır». Obyekt müştərəkliyi dilçiliyin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya və sintaksis kimi şöbələri ilə üslubiyyat arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır. Müvafiq bölmə vahidlərinin üslubi əhəmiyyətini öyrənərkən üslubiyyətin necə adlandırılması dilçilikdə üəyyən fikirlərin səşəlnməsinə şərait yaradır. Üslubiyyəti digər dilçilik bölmələrindən fərqləndirən əsas cəhət onun məxsusi tədqiqat obyektinin olmamasıdır, yəni o, dilin bazissiz səciyyəsidir. A.Axundov Y.S.Stepanova istinadən yazır: «Beləliklə, nə qədər ki, fonem, morfem, söz və söz birləşməsi, cümlə vahidləri vardır, eyni adlı fonem səviyyəsi, morfem səviyyəsi, söz səviyyəsi, cümlə səviyyəsi də mövcuddur.

Nə qədər ki, hər hansı bir «stile» vahidi haqqında dilçilik cəhətdən danışmaq mümkün deyil, məsələn, stilistik səviyyə də yoxdur». Üslubiyyat dili bütün struktur boyu öyrənir. Ona materialı müxtəlif dil səviyyələri verir, dəyişən üslubiyyat özü deyil, ona tədqiqat obyektini verən bölmələrdir. Buna görə də birləşmədə dəyişənin əvvəl, sabit qalanın sonra gəlməsi məqsədə müvafiqdir. Dissertasiyanın fəsiləri də bu prinsipə müvafiq adlandırılıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T.İ. Düşüncəli, istedadlı dil Azərbaycan Bəxtiyarı. B.Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai həyatı haqqında məqalələr toplusu. Bakı: Azərbaycan, 1995
2. Vəliyev K.N. Sözü sehiri. Bakı: Yazıçı, 1986
3. Cəfərov N.Q., B.Vahabzadə. Bakı: Azər nəşr, 1959
4. Vurğun S. Əsərləri/ II cild. Bakı: AMEA nəşri, 1960
5. Vahabzadə B. Özümle söhbət. Bakı: Azər nəşr, 1988
6. Əliyev K.Y. Üslubiyyatın özünəməxsus cəhətləri haqqında /ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı: 1974, №5
7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azər nəşr, 1962
8. Розенталь ДЭ. Практическая стилистика. Москва: «Высшая школа» 1968
9. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Azər nəşr, 1974

**İNGİLİS DİLİNDƏ ARTİKL VƏ
ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ**

**THE ARTICLE IN THE ENGLISH LANGUAGE AND ITS
EXPRESSION IN AZERBAIJANI**

**АНГЛИЙСКИЙ АРТИКЛЬ И ЕГО ВЫРАЖЕНИЕ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Yeganə Həmdullaqızı CAVADOVA*

Özet

Yazıda Azərbaycan və İngiliz dillərində artikl(ön köşmə) konusu araşdırılmaktadır. Aynı zamanda artiklin bütün dillerde kullanma yeri, bölümleri ve manaları incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: İlmi,artikl(ön köşmə), Azərbaycan, İngiliz, bölme.

Summary

This scientific article deals with article in the English language and its expression in Azerbaijani. The article shows how important is understanding in article in the English language and its expression in Azerbaijani.

Key words: Scientific, article, English, Azerbaijan, expression.

* Azərbaycan Mimarlık-İnşaat Ensititüsü Öğretim Görevlisi

Nitq hissələri içərisində mübahisə doğuran problemlərdən biri də artikl problemdir. Artikl və onun nitq hissələri sistemində yeri, onun bölgüsü və məna variantlarının tədqiqi olduqca maraqlı, nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir.

Artikl problemi, onun qrammatik mənası, nitq hissələri sistemində yeri ingilis dili qrammatika kitablarında mürəkkəb bir problem hesab olunur və müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilir.

XX əsrdə də bəzi qrammatistlər artikli ayrıca nitq hissəsi kimi qəbul etmək fikrindən uzaq idilər. Məsələn, Con Kerm artikli nitq hissələri sırasına daxil etmədi. O, yalnız artiklə ismin təyinedicisi kimi baxırdı. Xüsusilə, o müəyyən artiklin xüsusi adların cəmi ilə işlədilməsinin əhəmiyyətini qeyd edirdi. Bundan başqa Kerm müəyyən artiklin ümumi funksiyasını qeyd edir ((Curme, 1931:1-2).

O.Yespersen artikli əvəzliyə aid edir. O, müəyyənlik artiklini işarə əvəzlilərinin yaramasının, qeyri-müəyyənlik artiklini isə qeyri-müəyyən əvəzlilərin yarımqrupuna daxil edir (Jespersen 1931:161).

Müəyyənlik, eləcə də qeyri-müəyyənlik artikllərin istifadəsi A.İ.Vetoşkinanın namizədlik dissertasiyasında tədqiq edilir. Müəllifə görə müəyyənlik artiklinin istifadəsi limitləmə ilə bağlıdır. Müəyyənlik artiklinin funksiyası məhduddur. Qeyri-müəyyənlik artiklinin funksiyasını isə müəllif üslubi funksiya hesab edir (Ветошкина, 1974:8).

E.V.Barabaş öz dissertasiyasında artikl problemini mətnlə bağlılıq aspektindən araşdırır. Müəllif təsdiq edir ki, artikl köməkçi sözdür və mətn daxilində müxtəlif vahidlərin vasitəsi ilə qurulmuş mürəkkəb proseslərin məna əlaqələrini yerinə yetirir. Qurulmuş əlaqə anaforik və kataforik xarakter daşıyır. Müəyyənlik artikli mətn daxilində eyniləşdirmə funksiyasında çıxış edir (Барабаш, 1982:6).

Artiklin yeri və işlənməsi ilə bağlı qrammatiklər iki fikir irəli sürürlər. Bu fikirlərdən birincisi odur ki, «artikl+isim» birləşməsində artikl ismin analitik formasıdır və «artikl+isim» birləşməsi xüsusi növ birləşmədir.

«Artikl+isim» birləşməsinə ismin analitik forması hesab edən dilçilər belə hesab edirlər ki, artikl ismin morfoloji göstəricisidir və leksik mənaya malik deyil.

Artikl ismin göstəricisi olmaqla, onunla isim arasında sintaktik əlaqə mövcuddur ki, felin analitik formasının komponentləri arasında bu xüsusiyyət iştirak etmir.

Müəyyən artiklin *this, that* işarə əvəzliləri ilə, qeyri-müəyyən artiklin *one* sözü ilə əvəzlənməsi mümkün olduğu halda felin analitik formalarında köməkçi felləri başqaları ilə əvəz etmək olmur.

Artikllə bağlı digər bir dolaşmaq məsələ də artiklin kəmiyyəti ilə bağlıdır.

İngilis dilinə aid qrammatika kitablarında üç artikl nəzəriyyəsinə rast gəlmək mümkündür: müəyyən, qeyri-müəyyən, sıfır artikl nəzəriyyələri (Смирницкий, 1959:380-387).

Qeyd etmək lazımdır ki, sıfır artikl nəzəriyyəsinin mövcudluğu sıfır problemlə bağlıdır.

İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poseptsov sıfır artiklinin mövcudluğunu qəbul etmir və göstərir ki, sıfır morfem qəbul olunsa da, sıfır artikl anlayışı qəbul olunmazdır. Artikl sözdür və sıfır göstəricisi ilə ifadə oluna bilməz (Иванова,1982: 29).

İ.P.İvanovanın fikrinə görə, artiklin işlənməsi qrammatik və üslubi səbəblərlə bağlıdır (Иванова,1982: 33).

İngilis dilində sıfır artiklin mövcudluğu mübahisəlidir. Sıfır artikl o vaxt ingilis dilində qəbul oluna bilər ki, o, ismin hər hansı bir qrammatik kateqoriyasını ifadə etmiş olaydı. Belə olsaydı, biz ismin müəyyən, qeyri-müəyyən və sıfır formalarını qəbul etmiş olardıq. Bu halda da artikl söz deyil, ismin bir hissəsi hesab edilərdi.

Artikliin atılması bir sıra üslubu məqamlarla da bağlıdır. Artikl qəzet başlıqlarında, teleqram mətnlərində mənanın lakonik ifadə üslubunda işlədilmir (Кашанская,1967:49). Bəzən yumoristik ifadə üslublarında da artikl işlədilmir.

Artikl köməkçi nitq hissəsi olmaqla, ismin əsas təyinedicisi adlanır. Bir nitq hissəsi kimi artiklin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sözlər arasında əlaqəyə xidmət etmir və ismin göstəricisi kimi ona müxtəlif mənalar verir. Artiklin morfoloji funksiyası ondan ibarətdir ki, o, ismin göstəricisi kimi çıxış edir. Lakin isim bəzən artiklsiz işlənə bildiyi üçün artikl ismin daim göstəricisi ola bilmir.

Artiklin semantik funksiyası ondan ibarətdir ki, artikl əşyanın ümumi və xüsusi məna əlaqəsini əks etdirir. Artikl ümumiləşdirici məna bildirdiyi kimi konkretləşdirici mənaya da malik olur. Artiklin semantik funksiyası onun morfoloji funksiyası ilə bağlıdır. Artiklin bir xüsusiyyəti də onun sintaktik funksiyası ilə bağlıdır. Artiklin sintaktik funksiyası onunla bağlıdır ki, artikl ismi birləşmələrin sol sərhəddini müəyyənləşdirir.

We shall never forget the frosty snowy cold winter day (Dreiser, 1964: 217)
«Biz həmin o şaxtalı, qarlı qış gününü heç vaxt unutmayacağıq».

Bu cümlədə artikl «the frosty snowy cold winter day» söz birləşməsini başqa cümlə üzvlərindən fərqləndirir. Artiklin semantik, sintaktik, morfoloji xüsusiyyəti bunu deməyə əsas verir ki, artikl xüsusi, ayrıca bir nitq hissəsidir.

Artikl ad bildirmək xüsusiyyətinə malik olmadığı üçün köməkçi nitq hissəsi hesab olunur.

Artiklin morfoloji, sintaktik, semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun üslubi və ritmik xüsusiyyətlərini də qeyd etmək lazımdır.

V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova, L.L.İofik «*the Crimea*», «*the Hague*» kimi sözlərdə «the» artiklini leksik hal adlandırırlar.

B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskayaya görə, artikl köməkçi nitq hissəsi kimi aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirilir:

1. Müəyyənlik və qeyri – müəyyənlik bildirdiyinə görə.
2. İsimlərlə sağ əl qaydasında birləşmə xüsusiyyətinə görə.
3. İsmi müəyyənləşdirmək cəhətinə görə.

Daha sonra müəlliflər «A Course in English» kitabında qeyd edirlər ki, *a (n)* qeyri–müəyyən artikli «*one*» sözündən törəmişdir və *one* önlüyünün çox zəif qalığıdır ki, bu xüsusiyyət də onu cəm isimlərdən ayırır.

Müasir ingilis dilində müəyyən artikl *the*-nin mənası onun işarə mənasının zəif orijinal ifadəsidir.

Artiklin ümumi leksik-qrammatik mənası onun fərdi leksik mənalara bənzəmir. Bu leksik–qrammatik məna özünü bir mənasında, işarə mənası *the* artiklinə qoruyub saxlayır.

Artikl sözündə «*definite*», «*indefinite*» terminlərinin qorunub saxlanması onun leksik–qrammatik mənası ilə bağlıdır və daha münasib termin tapılmadığından «müəyyənlik–qeyri–müəyyənlik» mənalara ilə bağlı terminlərdən istifadə olunur.

Müəyyənlik və qeyri–müəyyənlik kateqoriyasının qarşılığı kimi artikl qrammatik kateqoriyanın ifadə forması kimi çıxış edir.

Dil faktları bu cür fikirlərin əksini göstərir. Qarşılaşdırmanın tərəfləri eyni bir leksemə aiddir və oxşar mənalara daşıyır. Hazırda *a(n)* və *the* (qeyri–müəyyən və müəyyən artikl) bir leksemə aid olmur və onların mənalara oxşar deyil. Bundan əlavə qeyri–müəyyənliyin (*a, an*) «təklilik», «vahidlik» mənası *the* artiklinə tapılmır.

«*The*» müəyyən artiklin mənası *a(n)* sözünə yaddır. Bir sıra səbəblərə görə *a book – the book* bir sıra isim qarşılaşmasının analitik formaları ola bilməz və buna görə də *a (n), the* qrammatik söz – morfemlər ola bilməz.

Əvvələn, *a(n), the* qrammatik söz–morfemlər kimi leksik mənanı itirməmişdir.

İkincisi, artiklin mənası nisbi xarakter daşımır. *The* artikli *a (n)* artikli ilə qarşılaşdırılmıyda belə müəyyənlik mənasına malik olur.

rain – the rain; books – the books.

Bu, onu göstərir ki, artikl müəyyənlik və qeyri–müəyyənlik mənalara özündə birləşdirən, xüsusi leksik mənalara malik olan xüsusi sözlərdir.

B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya qeyd edirlər ki, qrammatik sıfır morfemi qrammatik mənalara nisbi təbiəti ilə bağlı qarşılaşma (opposite) halında meydana çıxmışdır.

Гейд едилдйи кими, артикл грамматики морфем дейил вь онун мянасы нисби характер дашымыр. Артикл сюздир, сюзцн йохлуьу сыфыр сюз кими гьбул олуна билмяз. Биз сыфыр юнлцкдян, сыфыр ядатдан даныша билмярик. Сыфыр артиклиндян дя данышмаг олмаз.

Artiklin nitq hissəsi ilə birləşməsinin ümumi cəhəti onun eyni bir nitq hissəsinə aid olması ilə bağlıdır, başqa sözlə, artiklin leksik–qrammatik birləşməsi

eynidir. Həm müəyyən, həm qeyri–müəyyən artikl isimlə sağ əl qaydasında birləşir. Artiklin birləşməsindəki fərq onların leksik mənalарının fərqi ilə bağlıdır.

«Çoxdan biri» mənasının ifadəsinə görə qeyri – müəyyən artikl bir əşyanı, yaxud bütöv sinfə məxsus əşyaları bildirir və buna görə də onu təsnifedici artikl adlandırmaq olar.

He bought a book «O, kitab aldı». *He bought one of the things called booke* «O, kitab adlandırılan şeylərdən birini aldı». *She is a teacher* «O, müəllimdir». *She is one of those (people) called teachers* «O, müəllim adlandırılan insanlardan biridir».

Təbii olaraq, qeyri–müəyyən artikl «təklük» mənasında işləndiyindən cəm isimlərlə işlənmir, lakin qeyri–müəyyən artikl bütöv sinfi bildirən tək isimlə işlənilir.

An eagle is very strong bird «Qartal çox güclü quşdu».

B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya qeyd edirlər ki, qeyri–müəyyən artiklin mücərrəd anlayış, hal–vəziyyə, keyfiyyət bildirən isimlərlə işlənməsi növ, çeşid mənası ifadə edir.

It had been a long frustrating court – ship

Qeyri–müəyyən artikl xüsusi isimlərlə ona görə işlənmir ki, qeyri–müəyyən artiklin «çoxlardan biri» mənası ismin fərdiləşdirici mənası ilə bir araya sığmır. Əgər *London* sözünün qarşısında *a London* şəklində qeyri–müəyyən artikl işlətsək, onda *one of many Londons* – «çox Londonlardan biri» mənasını verir ki, bu da mənasız hesab olunur.

Lakin qeyri–müəyyən artiklin şəxs adları ilə işlənməsi *a Bayron=a poet* onu göstərir ki, şəxs adı ümumi məna daşıyır.

A new Shakespeare is yet to come «Hələ Şekspir kimi bir dramaturq dünyaya gəlməmişdir».

Daha sonra müəyyən artiklin «işarə» əvəzliyi mənasında işlənməsi onu göstərir ki, müəyyən artikl bir əşyanı digərindən ayırır.

Bir şəxs digərinə «I have bought the book» söyləyirsə, «the» artikli onu göstərir ki, «the book» ismi «one of many» – «çoxlardan biri» mənasında deyil, məhz həm dinləyicinin, həm də danışanın nəzərdə tutduğu «the book» – «kitab» ismini bildirir.

Yaxud da: *The hawk is a bird of prey* «Qırğı ət yeyən quşdur».

Bu cümlədə *the hawk* – «qırğı» isminin müəyyən artikllə (*the*) işlənməsi bu quş növünü başqa quş növlərindən fərqləndirir.

Müəyyən artikl bir ismi başqasından fərqləndirdiyindən o, mücərrəd isimlərlə, maddi cisim adları ilə işlənə bilər.

It was the honey I bought the day before «Bu mənim bir gün əvvəl aldığım bal idi». *At intervals, while turning over the leaves of my book, I studied the aspect of that winter afternoon* «Fasilələr zamanı kitabların səhifəsini vərəqləyən zaman mən həm də o qış gününün mənzərəsini seyr edirdim».

Bəzən müəyyən artikl xüsusi isimlərin qarşısında gələrək onu konkretləşdirir.

He said Eliza, John and Georgiana were now clustered round their mama «Haqqında danışılan Eliza, Con, Corciana indi öz analarının başına toplaşmışdılar».

The Hague, the Ukraine, the Volga kimi birləşmələrdə *the* adın ayrılmaz bir hissəsidir.

B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya görə, «The Hague» tipli sözlərdə *the* tərkibi isimlərin bir hissəsidir.

A.Adams qeyd edir ki, iki cür «the» var: «*There are two kinds of «the» ...restrictive «the» and lexical «the» I call lexical «the» – the Alps, the Mississippi (river), the United Kingdom.*

Göründüyü kimi, A.Adams «the Hague» tipli birləşmələrdə «the» önlüyünü artikl hesab etmir və tərkibi isimlərin bir leksik tərkibi hesab edir.

Qeyri–müəyyən artiklin təsnifedici mənası danışana imkan verir ki, dinləyicini işlətdiyi sözün mənasına yönəlsin.

The curtain rose and a girl stepped out «Pərdə qalxdı və bir qız çıxdı». *The girl stepped out when the curtain rose* «Pərdə qalxanda qız çıxdı».

ƏDƏBİYYAT

1. Curme G.A. A Grammar of the English Language, London, 1931.178 s.
2. Jespersen O. Essentials of English Grammar London, 1933.217.s.
3. Ветошкина А.Н. Употребление артикля с неисчисляемыми абстрактными существительными в современном английском языке: Автореф.дис... канд.фил.наук. М., 1974, 20 с.
4. Барабаш Е.В. Анафорическое и катифорическое употребление определенного артикля. М., 1982, 23 с.
5. Смирницкий А.И. Морфология английского языка М.: Изд. лит.на иностр.яз., 1959, 440 с.
6. Иванова И.П., Буракова В.В., Почепцов Г.Г. Теоритическая грамматика современного английского языка, М.: «Высшая школа», 1981, 285 с.
7. Каушанская В.Л., Ковнер Л.Р. и др. Грамматика английского языка. Л., 1967, 318 с.
8. Dreiser Th. The Financier, The Hegher Schod Publishing House, М., 1964, 521 p.

HAYDAR ALİYEV TÜRKİYE-NAHÇIVAN İLİŞKİLERİNİN KURUCUSUDUR

HEYDAR ALIYEV - THE FOUNDER OF INTERRELATIONS OF TURKEY AND NAKHCHIVAN

ГЕЙДАР АЛИЕВ - ОСНОВАТЕЛЬ ТУРЕЦКО- НАХЧЫВАНСКИХ СВЯЗЕЙ

Dr. Adalet Gasımođlu GASIMOV*

Özet

Makale Türkiye-Nahçivan ilişkilerinin kurulmasında ve gelişmesinde ulu önder Haydar Aliyev`in eşsiz hizmetlerine detaylı bir şekilde ışık tutuyor. Makalede Haydar Aliyev`in komşu Türkiye ile kurduğu ilişkilerin, kardeş ülkenin Nahçivan`a yaptığı mali ve insani yardımların bölgenin sosyo-politik durumunu olumlu yönde etkilediği ve böylece Nahçivan`ın zor günleri atlattığı vurgulanıyor. Tüm bunların yanı sıra, kardeş ülke ile eğitim, bilim ve kültür alanlarında da ilişkilerin temelleri atıldı ve geliştirildi.

Anahtar kelimeler: Destek, dost ülke, hizmet, geliştirme, kriz, sosyal-ekonomik durum, Haydar Aliyev, Nahçivan, Türkiye ve Nahçivan

The resume

In the article national leader Heydar Aliyev`s services in development of strengthening of interrelations of Turkey and Nakhchivan are elucidated. It is noted that thanks to the financial and humanitarian support rendered by the friendly country Nakhchivan could overcome social - economic crisis caused by blockade

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Şube Başkanı

of Armenia to autonomous republic. Bases for new relations in the spheres of science, education, culture, etc. have been put and developed.

Key Words: Support, friendly country, service, development, relations, crisis, social-economic state, Heydar Aliyev, Nakhchivan, Turkey and Nakhchivan

Резюме

В статье освещаются заслуги национального лидера Гейдара Алиева в развитии и укреплении взаимоотношений между Нахчыванской АР и Турцией. Отмечается, что благодаря финансовой и гуманитарной поддержке, оказанной дружественной страной Нахчывану удалось преодолеть социально - экономический кризис, вызванный блокадой Арменией автономной республики. Были заложены основы для развития связей в области науки, образования, культуры и т.д.

Ключевые слова: Поддержка, дружественная страна, заслуга, развитие, связи, кризис, социально-экономическое положение, Гейдар Алиев, Нахчыван, Турция и Нахчыван

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra dünyanın tüm devletleri ile doğrudan politik, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurma imkanı elde etti. Bu ülkeler arasında orak etnik kökene, dine, dile ve kültüre sahip Türkiye ile ilişkiler özel bir önem arz etmekteydi.

Halklarımız en zor günlerinde, tarihimizin en karmaşık anlarında bir birine sahip çıkmış ve her türlü desteği esirgememiştir. Türkiye tarihin en zor anlarında özellikle Nahçıvana manevi ve siyasi destek vermiş, Nahçıvan'ı Azerbaycan'dan ayırmak isteyenleri önleyerek, bölgenin özerkliğinin garantörü olmuştur.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti için Türkiye devleti ile ilişkilerin yeniden kurulması açısından yeni perspektivler açıldı. Bu dönemde Ermenistan'ın işgal politikası Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine engel olsa da, Nahçıvan kardeş ülkeyle sosyo-politik ve kültürel ilişkiler kurmayı başardı.

Bu ilişkiler Ermenistan'ın Nahçıvan'a yönelik hayata geçirmek istediği işgal politikasının ve ekonomik ambagronun önlenmesi açısından büyük önem arzelmeye başladı. Böylesine ağır şartlar altında kaderin hükmüyle Nahçıvan'da yaşamak zorunda olan Haydar Aliyev'in bilge politikaları sonucunda kardeş Türkiye ile ilişkilerin temeli atıldı. Haydar Aliyev'in Nahçıvan'da çalıştığı sırada komşu Türkiye'yle kurduğu ilişkiler tüm bölgenin kaderi için önemli rol oynadı.

Ermenistan'ın askeri ve ekonomik ambargosu sonucunda Nahçıvan'ın içine düştüğü ağır sosyo-politik durumdan çıkarmanın, halkın gıda, yakıt ve diğer hayati önem taşıyan ürünlerle temin edilmesin ana yolunu Türkiye'yle ilişkilerin pekiştirilmesinde gören Haydar Aliyev, bu yönde çalışmalara başladı.

Türkiye'nin "Zaman" gazetesi muhabiri Yılmaz Polad'ı, Marmara Eğitim ve Kültür Vakfının Azerbaycan temsilcisi Hilmi Oney'i kabul eden Aliyev, Nahçıvan'ın Türkiye ile ilişkilere büyük umutlar bağladığını ve Türkiye'nin Nahçıvan'ın ekonomik ambargodan çıkaracağına inandığını bildirmiştir. (3,s.583)

29 Ekim 1991 tarihinde Nahçıvan'ın Sederek ilçesinde Aras nehri üzerinde Nahçıva'la Türkiye'yi bir birine bağlayan geçici köprünün kullanıma açılması (3, s 585-586) Nahçıvan'ın Türkiye ile ilişkilerine ivme kazandırmıştır. Geçici köprünün açılmasıyla Türkiye'nin Nahçıvan'a yardımları artmaya başladı.

9 Kasım 1991 tarihinde Tür Kızılay'ı Nahçıvan'a 126 ton gıda yardımında bulunmuştur. 29 Kasım'da ise İğdir halkı ve valiliğinin yardımlarından ibaret 19 kamyon Nahçıvan'a ulaşmıştır. (7)

Nahçıvan'ın Türkiye ile ilişkilerinin gelişmesinde ve bölgenin ekonomik ve askeri güvenliğinde önemli rol oynayacak geçici değil kalıcı yolun yapımının önemini anlayan Aliyev, daima bu konuyu gündemde tutmuştur. Bu amaçla, Türkiye Ulaştırma Bakanlığının Aytekin Akagün başkanlığındaki heyetini Nahçıvan'a davet etmiştir. 15 Kasım 1991 tarihinde yapılan görüşmelerde Aras nehri üzerinde köprünün inşası ve bu köprüden geçişlerin kolaylaştırılması konularında fikir alış verişinde bulunulmuştur. Görüşmede köprünün 1992 ocak ayında tamamlanması kararlaştırılmış, bunun yanı sıra demiryolu köprüsünün inşası ile ilgili çalışmaların hızlandırılması konusunda mutabakat sağlanmıştır. Bu husularda Türkiye heyeti ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu arasında protokol imzalanmıştır. (3,s.590-591)

Türkiye'nin yanı sıra diğer komşu ülkelerle de iyi ilişkiler kurulmasının önemini anlayan Haydar Aliyev 24 Şubat 1992 tarihinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Gümrük Komitesinin kurulmasına yönelik karar aldı.

90'lı yılların başlarında Nahçıvan'ın Türkiye'yle ilişkilerinin gelişmesinde Haydar Aliyev'in başkanlığında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti heyetinin Türkiye'ye ziyareti Nahçıvan'ın en önemli sorunlarının çözümü açısından önemli bir olaya dönüşmüştür. (2,s.6). Haydar Aliyev Nahçıvan'dayken kardeş ülkeye ilk resmi ziyaretini 22 Mart 1991 tarihinde gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında imzalanan işbirliği protokollü Nahçıvan'ın kardeş ülke ile ekonomik ve kültürel açıdan ilişkileri bir üst aşamaya geçirmiştir. Protokolde Türkiye tarafından Nahçıvan'a ekonomik, mali ve teknik yardım yapılması öngörülmektedir.

Protokole göre, Nahçıvan'ın çeşitli alanlarda ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Türkiye Nahçıvan'a 100 milyon dolar tutarında kredi ayırmayı kabul ediyordu. Aslında Türkiye tarafı ağır ekonomik ve mali durumda olan Nahçıvan'ın bu krediyi geri ödeme konusunda ciddi sorunlar yaşayacağını iyi biliyordu. Bir çok konuda

tarihen kardeşlerinden yardımını esirgemeyen Türkiye'nin bu seferki yardımının yapılmasında Haydar Aliyev şahsiyeti faktörü önemli bir vesileydi.

Tüm bunların yanı sıra, Nahçıvan'ın Türkiye'nin elektirik sistemine dahil edilmesi, taraflar arasında demiryolu ve karayolu ağının kurulması için çalışmaların hızlandırılması, Aras nehri üzerinde köprüünün inşası, uçak seferlerinin düzenlenmesi, tarım, bankacılık, eğitim, turizm alanlarında yardımda bulunmayı Türkiye tarafı üstleniyordu. (3, s.607-609)

Haydar Aliyev`le yaptığı görüşmede Başbakan Süleyman Demirel Nahçıvan`ın ekonomik zorluklarının giderilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tüm yardımları yapacağı hususunda söz verdi. Haydar Aliyev Türkiye ile Nahçıvan arasında imzalanan bu anlaşmanın politik, ekonomik ve manevi önemine vurgu yaparak, bu anlaşmanın Kars ve Moskova anlaşmaları gibi tarihe geçeceğini, gelecek nesillerin, tüm Türk dünyasının bu anlaşmayı imzalayanlara teşekkürlerini bildireceklerini kaydetti. (3,s.615). Gerçekten de Haydar Aliyev`in dahiliyi sonucunda Türkiye`yle ilişkilerin kurulması, taraflar arasında imzalana anlaşmalar. Nahçıvanın içine düştüğü ağır ekonomik ve politik krizden ve ambargondan kurtulmasına eşsiz katkı sağlamıştır.

Azerbaycan`ın, Nahçıvan`ın Türk ülkesi olduğunu vurgulayan Haydar Aliyev`in Türkiye`nin açıkca, korkmadan türk kardeşlerini koruması gerektiğine yönelik ifadeleri hiç kuşkusuz diğer ülke başkanlarını ve uluslararası kamuoyunu etkilemiştir. (3, s611-612)

Haydar Aliyev Türkiye aracılığıyla Azerbaycan`ın Dağlık Karabağ ve Nahçıvan bölgelerinde meydana gelen durum ve Ermenilerin barbarlıkları hakkında dünya kamuoyuna objektif bilgi ulaştırmaya çalışıyordu. Haydar Aliyev sayesinde Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel Nahçıvan`ın statüsünde herhangi bir değişiklik olması halinde Türkiye bu konuda söz sahibi olacaktır. (3, s613)

Gerçekten de 1992 mayısında Ermeniler Nahçıvan`a saldırdıklarında Türkiye`nin Nahçıvan üzerindeki garantörlüğü ile ilgili sert açıklamasının ardından geri çekilmek zorunda kalmışlardı.

Çok geçmeden imzalanan anlaşmaların uygulanmasına başlanmış, komşu ülkenin çeşitli bakanlıklarından uzamanlar Nahçıvan`a gelerek anlaşmaları uygulamak üzere programlar hazırlamıştır. Türkiye`nin Tarım Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı, Teletaş şirketi Nahçıvan`da büyük projeleri hayata geçirmek için çalışıyorlardı.

Haydar Aliyev`in girişimleriyle Türkiye`nin Nahçıvan`a komşu illeri Iğdır, Kars ve Van`la ilişkileri gelişmeye başlamıştır. Haydar Aliyev bu illeri ziyaret etmiş, bu illerin valileri de Nahçıvan`ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler de ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Iğdır`a il statüsünün verilmesinde Haydar Aliyev`in büyük katkısı olmuştur . (1, 1996.13 temmuz)

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Haydar Aliyev`in Türkiye`ye yaptığı ikinci resmi ziyaret, Türkiye-Nahçıvan ilişkilerinde yeni aşamaya geçilmesini sağlamış, Nahçıvanın sosyo-ekonomik sorunlarının çözümüne olumlu etkisini göstermiştir. (3,s730-731). Türk Kızılayı tarafından Nahçıvan`a o dönemde yapılan yardımlar da kadeş ülkenin Nahçıvan`a gösterdiği yakınlığın en parlak örneğidir.

28 Mayıs 1991 tarihinde Azerbaycan`ın Cumhuriyet Bayramı günü Aras nehri üzerinde yapılan ve Türkiye ile Nahçıvan`ı birleştiren köprüünün açılışı yapıldı. Açılışa Haydar Aliyev Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel`in yanı sıra, Azerbaycan`ın devlet adamları katıldılar. Burada bir konuşma yapan Haydar Aliyev köprüünün bizim umut ve arzularımızın köprüsü olduğunu ve Türk dünyasına açılan pencere olduğunu vurguladı ve “70 yıldan fazladır biz bu günü bekliyorduk ve nihayet arzularımız gerçek oldu” (3,s637-638). Sederek-Dilucu köprüsü Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri arasında resmi sınır kapısı ilan edildi. (3,s704)

Türkiye`nin Nahçıvan`da Başkonsoloslüğünün açılışı ve Türk bankalarının faaliyete başlaması (3,s704) da ilişkilerin gelişmesine olumlu etki yaptı. (4,s39).

Haydar Aliyev`in Nahçıvan`ı yönettiği 1991-93 yılları arasında Nahçıvan ile Türkiye arasında kültürel ilişkiler de gelişerek yeni bir aşamaya geçmiştir. Bu ilişkiler zengin bir tarihi geçmişe sahip olsa da, sovyet rejimi, bu ilişkileri bir hayli sınırlayarak neredeyse sifıra indirmişti.

Nahçıvan`la Türkiye arasında kültürel ilişkiler Sovyet yönetiminin son yıllarında kurulmaya başlamıştı. Şöyle ki 1991 yılının Nisan-Mayıs aylarında Nahçıvan Devlet Filarmonisininin 20 sanatçısı Türkiye`nin bir çok şehrinde Ankara, İstanbul, Konya, Adana, Mersin ve Denizli`de konser vermişti. Aynı yıl Türk basınında Naçıvan Özerk Cumhuriyetinin tarihi, kültüre ve o anki durumuna ilişkin bir çok haber ve yorum yer almış, bu haber ve yorumlarda Türkiye ile Nahçıvan arasında kapıların açılmasının önemine vurgu yapılmıştır.

Haydar Aliyev Nahçıvan`a başkan seçildikten sonra Nahçıvan-Türkiye ilişkilerine özel bir önem vermeye başladı. Türkiye ile kültürel ilişkilerin sürekli işbirliğinin temellerini attı. Bu ilişki yelpazesi giderek büyüyordu. Kültürel ilişkilerin gelişmesi açısından Naçıvan Özerk Cumhuriyeti Milli Meclis Başkanı Haydar Aliyev`in Mart 1992 tarihinde Türkiye`ye yaptığı ziyaret büyük önem arz etmektedir. Ziyaret sırasında Türkiye ile Nahçıvan arasında 27 Mart 1992 tarihinde imzalanan protokolünde kültür, turizm ve eğitim konularında maddeler yer bulmuştu. (3, s 616-617). Protokole göre, TRT Nahçıvan`da yayımlanacak, turizm geliştirilecek, Naçıvan`da matbaa kurulmasına Türkiye yardım edecek ve 100 öğrenci Türkiye`ye gönderilecekti.

Türkiye ile ilişkilerin önemli bir bölümünü eğitim alanında yapılan işbirliği oluşturuyordu. 24 Mart 1992 tarihli protokolün 2.maddesine göre her yıl 100 öğrenci eğitim için Türkiye`ye gönderilecekti. Buna göre, ÖSYM tarafında Nahçıvan`da

yapılan sınavla 357 adaydan 75'i seçilerek eğitim için Türkiye'ye gönderildi. (2,s.283)

21 Eylül 1992 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı ile Türkiye'nin Çağ Öğretim Anonim Şirketi arasında işbirliği anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre, şirket Azerbaycan'ın bir çok şehrinde modern okullar yapacaktı. Bu okullardan birisi de 1993 tarihinde Nahçıvan'da açıldı.

Bu dönemde Nahçıvan'ın bilim ve eğitim açısından ana kurumu olan Nahçıvan Devlet Üniversitesi bilim ve eğitim alanında ilişkilerin pekiştirilmesinde önemli rol üstlenmiştir.

1992 tarihinde Anadolu Folklor Vakfının davetiyle Nahçıvan'ın folklor ekipleri Türkiye'de gösteriler yapmıştır. (5,v 17). 27 Ağustos- 3 Eylül 1992 tarihleri arasında Türkiye'nin Atatürk Tanıtım Merkezi ile birlikte Nahçıvan'da "Umut Köprüsü" adlı şenlik düzenlenmiştir. Nisan 1993 tarihinde ise Nahçıvan Devlet Filarmonisi ve Dram Tiyatrosu gösteriler yapma üzere Kars'a gitmiştir . (5,v1)

Haziran 1992 tarihinde Ankara'da düzenlenen kütüphaneciler sempozyumuna Nahçıvan Kültür Bakanlığı temsilcileri de katılmıştır.

Bu dönemde Nahçıvan'da Türkiye Cumhuriyeti tarihi ve kurucusu Atatürk'le ilgili sık sık etkinlikler düzenleniyordu. Bu tarz etkinliklerin düzenlenmesi Azerbaycan-Türkiye ve Türkiye-Nahçıvan ilişkilerinin pekiştirilmesine yardımcı oluyordu.

Nahçıvan ve Türkiye arasında ilişkilerin bir boyutunu da din oluşturuyordu. Haydar Aliyev Nahçıvan'ı yönettiği dönemde Türkiye'nin Nahçıvan'da bir camii yapması hususunda mutabakat sağlamıştı. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yapılan caminin açılışı Nahçıvan'ın kuruluşunun 75.Yıldönümü etkinliklerinde yapılmıştır. Camiye 1918 tarihinde Nahçıvan'ın Ermeni işgalinde kurtulmasında büyük hizmetleri bulunan Atatürk'ün silah arkadaşı Kazım Karabekir Paşa'nın ismi verilmiştir. (1,1999, 14 Ekim)

Açılış törenine Haydar Aliyev, Diyanet İşleri Müdürü Y.Nuri ve Kazım Karabekir Paşanın kızı Timzal Karabekir katılarak birer konuşma yapmıştır. (1,1999,14 Ekim)

Sonuç olarak temelleri milli lider Haydar Aliyev tarafından atılan Türkiye-Nahçıvan İlişkileri Nahçıvan'ın sosyo-ekonomik sorunların çözümüne olumlu etkisini gösterdi ve Nahçıvan halkı zor günleri atlatabildi. Bu dönemde kardeş ülkeyle eğitim, bilim ve kültür alanlarında da ilişkilerin temelleri atıldı ve geliştirildi.

KAYNAKÇA

1. “Azerbaycan” gazetesi. 1996, 13 Temmuz
2. Habibeyli İ. İlişkilerin bilimsel genellemesi. Günümüzde Türkiye-Nahçıvan ilişkilerinin bulunduğu nokta ve gelişim yönleri. Bakü, 1998.
3. Dönüş. Evrak derlemesi- 1990-1993, Bakı, 1996
4. Günümüzde Türkiye-Nahçıvan ilişkilerinin bulunduğu nokta ve gelişim yönleri. Bakü, 1998.
5. Nahçıvan Kültür Bakanlığı arşivleri, 2006
6. Samedov D. XX yüzyılın 90`lı yıllarında Azerbaycan-Türkiye bilimsel ve kültürel ilişkileri, Bakü, 2004
7. “Şark Kapısı” gazetesi, 1991, 3 Aralık

SABIHA GÖKÇEN'İN ESERİNDE GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK, AS PORTRAYED IN SABİHA GÖKÇEN'S WRITING"

ГАЗИ МУСТАФА КЕМАЛЬ АТАТЮРК В ПРОИЗВЕДЕНИИ САБИХИ ГЁКЧЕН

Zeki ERGÜL *

Özet

Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen, "Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti" adlı kitabından alıntılar yapan, yazar; Atatürk'ün bir demokrat karakter taşıdığını, ne Faşizm ne de Komünizm sistemlerine itibar etmediğini anlatmaktadır.

Bunun için yazar, Sabiha Gökçen'in kitabından alıntılar yaparak Atatürk'ün bağımsız bir karaktere de sahip olduğunu belirtiyor.

Anahtar kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Sabiha Gökçen, Demokrasi, Bağımsızlık, Faşizm, Komünizm

Summary

As a real peacekeeper raised in wars, Mustafa Kemal Atatürk has put his life on the line for the happiness of his people. He has fought for freedom against the Imperialists, and after banishing these ruthless forces from the country, not only did he establish the Republic, but he also made reforms in education and pioneered in making investments to improve the economy. He also founded the Free Party (Tur: Serbest Fırka) to bring about democracy in the country. However, we see that reactionary forces try to prevent the seeds of democracy from falling onto the soil to grow into saplings.

* Araştırmacı-Yazar-Dış Tabibi

Those who denounce Mustafa Kemal, the great person who pulled a broken nation from the backyard of time and built a country, are jealous, spiteful and devoid of belief in human rights. Rarely do we see in world's leaders such compassion for and belief in his people.

Key words: Mustafa Kemal Atatürk, Sabiha Gökçen, Frec Party, democracy

Kader ağlarını insafsızca ördüğü dönemde yıkılıp yakılarak harap olan bir imparatorluğu avlusundan çekip çıkararak bir devlet kuran O yüce adamı eleştirenlerin akıllarından zoru var herhalde.

Eğer Kurtuluş Savaşı yapılp cumhuriyet kurulmasaydı, köy köşelerinden böyle ahkâm kesebilecekler miydi? Kimileri de köşe yazarları olarak televizyon başlarında büyük büyük konuşabilecekler miydi?.. Bu denli inkârcı olmanın sebebi acaba cumhuriyetle elde ettikleri nimetlere kavuşmak mıdır, ne dersiniz?

Sabiha GÖKÇEN'in 'Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti'* eserinde Atatürk şunları söylüyor:

"İnsan ömrü yapacak işlerin azameti karşısında çok küce kalıyor Gökçen... Geçtiğimiz yerlerde fabrikalar görmek istiyorum, ekilmiş tarlalar, düzgün yollar, elektrikle donanmış köyler, küçük fakat canlı tertemiz sağlıklı insanların yaşayabilecekleri evler...Büyük yemyeşil ormanlar görmek istiyorum. Gürbüz çocukların, iyi giyimli çocukların, yüzleri sararmamış, dalakları şiş olmayan çocukların okuduğu okullar görmek istiyorum..."

"İstanbul'da ne medeniyet varsa, Ankara'ya da o medeniyeti getirmeğe çalışıyorsak, İzmir'i nasıl mamur kılıyorsak, yurdumuzun her tarafını aynı medeniyetle kavuşturalım istiyorum. Dedim ya insan ömrü çok büyük işleri başarabilecek kadar uzun değil... Mamur olmalı Türkiye'nin her tarafı, müreffeh olmalı..."

"Devletin yapamadığını,yapamayacağını, millet, milletin yapamadığını yapamayacağını devlet yapmalı... Her şey yalnız devletten ya da her şey yalnız millettten beklemek doğru olmaz.... Devlet ve millet daima el ele olmalıdır, ülke sorunlarını göğüslemede..."

"Ben yapabildiğim kadarını yapayım, sonra ne olursa olsun demek yok benim kitabımda. Geleceği, geleceğin Türkiye'sini, geleceğin halkını düşünmek görevimdir. Bir iş aldık üzerimize, bir savaşın üstünden geldik, şimdi ekonomik alanda savaş veriyoruz. Daha da vereceğiz. Bu heyecanı yaşatmak, bu heyecanın ürünlerini görmek istiyorum."

Bir başka gün Atatürk şöyle konuşuyor. Sabiha Gökçen'in kitabından okuyalım:

"...Biz büyük savaşlar görmüş, büyük bir milletiz.... Ama savaşçı felsefeyi benimsemiş bir millet değiliz... Bu nedenle dünyanın nereye gittiğini, bu gidişin gele-

* Sabiha Gökçen; *Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti* (Anıları Kaleme Alan: Oktay Verel), Türk Hava Kurumu Yayınları: 2, İstanbul 1982.

cekte bize ne gibi olaylar hazırlamakta olduğunu bilmemizde, görmemizde yarar vardır. Konuya sadece savaş ve barış açısından bakmak elbette ki yanlıştır.

Buna ekonomik açıdan da, teknolojik gelişmeler açısından da, uygarlık açısından da bakmak gerektir. Kendimizi dünyadan soyutlayamayız. Dünya nimetlerinin emperyalist ülkeler tarafından zaman zaman pervasızca paylaşıldığının ve bu paylaşma esnasında gelişmemiş ülkelerin tarihten silindiğini hafızalardan da silmek kadar gaflet olmaz.

Dünyanın bugünkü durumu hiç de parlak görünmüyor. Her ülke, gençliğini bir başka ideolojiye sahip olarak yetiştirmeye gayret içinde. İtalya faşizan ideolojisine dört elle sarılmış. Bu ülkenin diktatörü olan Mussolini ülkesini sekiz milyon faşist gencin süngüsü üzerinde yaşadığını haykırıp duruyor. İtalya gençlerine kara gömlekler giydirecek çoktan tarihe gömülmüş bulunan Roma İmparatorluğunu yeniden kurmaya bu şartlandırılmış gençlere aşılamağa çalışıyor.

Almanya'da Hitler'in yaratarak geliştirmekte olduğu Nazilik de faşizmin bir başka, bir büyük tehlikeli benzeridir. Hitler bir ırkçıdır. Dikkat buyurunuz, milliyetçi demiyorum, ırkçı diyorum. Alman ırkını en üstün ırk olarak gören bir mec-nundur. Tekmil Alman gençliğini peşine takmış, onlara bu ideali aşılamaştır.

Moskova 'da oynanan oyun ise bir başka türdür... Stalin yalnız kendi gençliğine değil, dünya gençliğine komünistlik ideolojisini aşılamağa çalışıyor. Komünistlik propagandasını, fukarası ve cahili çok ülkelerde ne kolay taraftar topladığı ise ortada bir gerçektir. Ancak komünistlik de bir ideolojidir. Tabii bugün sayıları artık pek azalan şeriatçı, ümmetçi akımlardan hiç bahsetmeyeceğim... Şimdi değerli konuklarım ve arkadaşlarım, ülkemizin ve ulusumuzun yarını ile ilgili olarak ideolojiler konusunda ki fikirlerini, görüşlerini, düşüncelerini açıkça söylesinler burada...Bizim için bu saydığımız ideolojilerden biri gerekli mi? evetse, niçin? Hayırsa, neden? Ve bizim için en doğru yol hangisidir, bunu bulup çıkartmalıyız.”

Doktrinler üzerinde Türk fikir adamları, devlet adamları, hatta sanatçılar da katılıyor, bu toplantıların çoğuna... Batılı bütün fikir ürünleri derlenip toparlanıyor, çevriler yapılıyor, yeni ekonomik ve felsefî düşünceler Atatürk'ün masası üzerinde tartışma konusu ediliyor. Tartışmaların başlarında en az konuşan iki kişi göze çarpıyor. Biri Atatürk diğeri İsmet İnönü. Onlar çoğunlukla dinliyor, çevirileri geç saatlere kadar okuyorlar.

Fazla heyecanlı olanlar “Bize batının çoktan uyguladığı bu sağlam ve sağlıklı, doktrinlerden biri gerekli” diyorlar. Bir gurup da bunlara “Belki haklısınız ama, bizim ülkemizde bu doktrinlerin uygulandığı ülkelerin ulusları arasında çok fark var. Hele incelemelerimizi daha bir derinleştirelim, daha sonra karar verelim.” diyorlar.

Sosyal ve ekonomik uygulamaları ile Almanya, Fransa, İngiltere, Sovyetler Birliği, Amerika, İtalya ve bazı Balkan ülkeleri de bu tartışmaların içine giriyordu. Buralardaki uygulamalar ve sonuçları ile ilgili konuşmalar şafak sökene kadar devam ediyordu.

Atatürk özgür düşünce altında bir gerçeğin herkes tarafından kabul edilmesine çalışıyordu. Alman ideolojisine hayran olanlar şöyle savunuyorlardı:

“Efendim, Türkiye’imiz hemen hemen tamamıyla kendisine dost olmayan devletlerle çevrilidir. Bu gerçeği göz önünde bulunduracak olursak, ordumuzu her zaman için çok kuvvetli ve cenge hazır durumda tutmak zorunda bulunduğumuzu kabul etmeye mecbur oluruz. Ordumuzun esasını gençler oluşturduğuna göre gençlerimizi daha ilkokuldan itibaren askeri bir disiplin altında yetiştirmek çok yerinde olur inancındayız.”

İşte uzun geceler boyu bu çalışmaların ardından, Atatürk:

“Yani gençlerimize ideoloji olarak Faşizm ve Nazizmi mi benimsetmeliyiz, bunu mu öneriyorsunuz?” diye sorunca:

Karşı taraf şu cevabı vermişti:

“Yurduna bağlı disiplinli bir gençlik yetişecek olursa, milletçe rahat ederiz gibi geliyor bize. Daha açık söyleyecek olursak, komünist gençliğe her zaman böyle disiplinli bir gençlik tercih ederiz.”

Atatürk:

“Hayır!.. Ne komünizm, ne faşizm... Bu iki ideoloji de memleketimizin, ulusumuzun gerçeklerine karakterine asla uymaz... Şunu da hemen ilâve edeyim ki, ne faşizm ne de nazizmin sonu yoktur. Ben belki bunu görece kadar yaşayacak değilim... Bu işin sonu savaştır. Ve bu savaşın sonunda ne faşizm, ne de nazizmin ayakta kalabilmesine olanak görmüyorum.” (S. Gökçen, s. 154)

“... Ülkemiz teokrasi ve monarşi geriliğinden kurtulacak, cumhuriyet rejimini benimsemekle demokrasiye doğru bir adım atmıştır. Çünkü Türk ulusunun karakterinde özgürlük vardır. Demokrasi vardır. Eşitlik inancı vardır.”

Bir konuşmacı Fransız rejiminden bahsederken, Atatürk:

“...Haa! Bakın bu önemli bir konudur. Bana kalırsa Fransa’nın bugünkü demokrasi dejenere olmuş bir demokrasidir. Ve eninde sonunda kendileri bu demokrasiye yeni bir düzen vermek zorunda kalacaklar. Bu bir tarihi zorunluluktur. Leon BULUM gibi aşırı bir sosyalist, üstelik soyca Fransız, dince Katolik olmadan Fransa’nın kaderini eline geçirebiliyor... Yürümez bu iş... Bir kere demokrasi geleceğini ancak ve ancak akıl ve bilimden alır. Bunlardan yoksun bir yönetime demokrasi demeye olanak yoktur.”

Demokrasinin temelinde kişinin çıkarları değil, geniş halk kitlelerinin ve ülkenin genel çıkarları egemendir. Böyle olmalıdır. Bir de özgürlükçü demokrasinin durumu var. Özgürlüksüz demokrasi olmayacağı gibi, demokrasisiz özgürlük de düşünülemez. Bunlar birbirlerinden ayrılmaz ikiz kardeşlerdir...” diyor.

Tartışmalar bu boyutuyla günlerce devam ediyor. Bu inancından dolayı Serbest Fırka Partisini kurdu. Sonuç çok kötü oldu ve bu partiyi kapatma zorunda kaldı.

Serbest Fırka'nın başına kendisinin en güvendiği arkadaşlarını getirirken kız kardeşini de bu partinin kurucuları arasına yerleştirmiştir. Ve bizzat kendisi şunları söyler: “*En yakınlarımı, en güvendiğim kişileri partiye yerleştirdim.*” Ama hayal kırıklığına uğradığını da belirtir.

“*Hayatımda en çok isteyip de maalesef bugüne kadar göremediğim şeylerin başında yurdumuzda demokrasinin kurulması konusu geliyor. Türk ulusu çok zekidir. Kendisi için hayırlı olan şeyleri kavramakta gecikmez Sabiha... Girişmiş olduğum denemelerin istediğim gibi sonuç vermemiş olmasının nedeni, halkın bu rejimi istememesi değildir kuşkusuz. Demokrasinin gelmesi ile bazı kesimlerin de huzuru kaçacaktır; bu bir gerçek. Onlarda bu girişimimi şu ya da bu kanallardan baltaladılar. Sonra devrimlerin karşısında olan, az da olsa, bir çıkar gurubu bilinçlenmiş halkı kıskırttı.*

Onlara lâiklik ilkeleri dışında, cumhuriyet ilkeleri dışında bazı vaadlerde bulundular. İşte buna hiçbir zaman tahammül edemedim..Bu gibi hareketler genç cumhuriyetimizi daha pek körpe iken ağır bir şekilde yargılayabilirdi. Benim samimiyetimi bir yerde istismar etmek istediler...

... Ülke çıkarları yerine, kişisel çıkarlar, ya da gerici akımların başkaldırması halinde tecelli eden bu olay içimde ölene kadar bir utku olarak kalacaktır. Ancak şuna kesinlikle inanıyorum ki, demokrasi gereği olan çok partili bir dönemle, Türkiye’imizde gelişecektir. O zaman ben hayatta olmasam bile ruhumu bilseniz ki, şad olacaktır. Ancak bu dönem için de tek korkum, bu güzelim yönetim tarzını yozlaştıracak, onu anlamsızlaştıracak, hatta ve hatta halkın gözünden düşürecek kişiler ve partiler çıkmasıdır.” (S. Gökçen, s. 173)

Atatürk diyor ki: “*Dünü unutursanız yarın hatalara düşmekten kurtulamazsınız.*” Acaba biz bu hataya düşmedik mi? Batılılar gibi düşünecektik, Türk gibi yazıp konuşacaktık. Dileklerinden birisi buydu. Yapabildik mi?

Yazımın başında belirttiğim gibi, kader ağlarını insafsızca ördüğü dönemde yıkılıp harap olan bir milleti, eski zaman avlusundan çekip çıkararak bir devlet kuran O yüce insanı eleştirenlerin demokrasi ve insan haklarına olan inançlarından ne denli yoksun, kıskanç ve kindar olduklarını görüyoruz. Bu sevgiyi bu inancı bugüne kadar hangi liderde görebilirsiniz?

Baykuşlar muştulayıcı ve iftiracı oldular. Şeytanın iflası, şeytanın şerbetiyle son bulacaktır. Yangın çıkarmak isteyen sabotajcılar önce kendilerini yok edecekler. Şu unutulmamalıdır ki; on kasımlar Mustafa Kemallerin doğum günüdür. Bundan asla şüphe edilmemelidir.

Savaşların yetiştirdiği gerçek bir barışçı olan Mustafa Kemal Atatürk, insanların mutluluğu için kafasını koltuğuna alarak, emperyalistlere karşı bağımsızlığı savunup, yuvaları yıkan emperyalistleri yurttan kovduktan sonra, cumhuriyeti kurmakla yetinmeyip, ülkenin eğitiminden başlayıp, ekonomisini ele alarak kalkınması için unutulmaz yatırımların yapılmasında öncüllük ederken, demokrasinin gerçekleşmesi için Serbet Fırka’yı kuruyor. Ama görüldüğü gibi gerici güçler demokrasi fidanlarını vermek için, onun toprağa düşmesine engel oluyorlar.

Bulanık yaşamın artıklarıyla büyüyenler yönetimlerde söz sahibi olunca devletin bin türlü yokluk içerisinde kurduğu fabrikaları, kamu mallarını satarak borç ödemeye kalktılar. Geçmişin sentezini millet olarak derinlemesine yapamayınca, zorba firavunların türediğini görüyoruz. Bugünlerde o nedenle akılcılarla, nakilciler arasında ki kavga hız kazanmaktadır. Atatürk'ün varlığıyla bu kavgayı akılcılar kazanmıştı ya şimdilerde neler oluyor? Gün be gün belirsizliği yaşıyoruz.?

Hiç devlet suç işler mi? Görünen köy kılavuz istemez. Devlete suç işletmek isteyenler çoğalıyor. Devlete suç işletmek isteyenler o devletin sonunu getirirler.

Bu yazıyı okuyanlar Atatürk'e diktatör diyenler için söyleyecek sözü bulabilecekler mi? "*Benim karakterimde bağımsızlık var.*" diyen insana nankörce saldıranlar, saldırılarına devam etmektedirler. Türkiye de siyasi menfaatler, çıkarlar fabrika gibi çalışmaktadır.

O; çatlayan atların sırtında vatan için canlarını verenlerle omuz omuza yaşamıştı. O sıksa öküzlerin çektiği kağnılarla top mermileri taşıyan yaşlı kadınlarla birlikte yaşamıştı. Mermi taşıyan kadınlarımızın soğuktan donduğuna Mustafa Kemal şahit olmuştu. O kan deryasının içinden çıkarak bir milletin dirilişi için imza atmıştı. Daha sonra o; "*Yurtta barış, dünyada barış*"ı savunmuştu. İşte Mustafa Kemal Atatürk bunların toplamıydı. Bu yüce insana yakışmayacak şekilde dil uzatanlar günahın ötesinde, ülkenin geleceğine de kötülük etmekte...

TƏDRİS ƏDƏBİYYATININ REDAKTƏSİNƏ OLAN TƏLƏBLƏR

ТРЕБОВАНИЯ К РЕДАКТИРОВАНИЮ УЧЕБНЫХ ИЗДАНИЙ

DEMANDS FOR THE EDITION OF EDUCATIONAL LITERATURE

Ulduza CANIYEVA*

Özet

Makalede; el yazılarının basıma hazırlanması, aynı zamanda kapağının, iç sayfasının tertibi, edebiyat (kaynakça) listesi ve örneklerin verilme kuralları incelenmektedir.

Yazar burada el yazılarının tertibinde yazı kurallarına daha çok dikkat edilmesini göz önüne çekmektedir.

Anahtar kelimeler: Bildiri, yazı, kitap kapağı, iç sayfa, örnek.

Summary

The article deals with the preparation of handwritings for the publication, as well as the organization of title sheet and its backside, quotes, references, tables, charts etc.

The author focuses on the spelling rules as well.

Key words: Article, publication, backside, quotes, references.

* Bakü Devlet Üniversitesi Dergi Redaktörü

Nəşriyyat redaktoru tərəfindən çapa hazırlanan hər bir kitabın nəşr prosesi bir neçə mərhələyə bölünür.

Birinci mərhələ – hazırlıq mərhələsidir. O tematik planın hazırlanmasından müəllifin əlyazmanı nəşriyyata təqdim etməsinədək olan dövrü əhatə edir. Müəllif əlyazmanı nəşriyyata təqdim etdikdə ona plan-prospekti, tədris proqramını, nəşrini tövsiyə edən rəylər də təqdim etməlidir.

İkinci mərhələ – redaktə mərhələsidir. O, müəllifin əlyazmanı nəşriyyata təqdim etdiyi vaxtdan onun istehsalata təhvil verildiyi anadək olan dövrü əhatə edir.

Üçüncü mərhələ – istehsalat mərhələsidir. O, əsasən redaktorun nəzarəti altında aparılan istehsalat, mətbəə proseslərindən ibarətdir.

Dördüncü mərhələ – yekun mərhələsidir. Buraya kitabın yayımı, həmçinin kitabın ictimaiyyət tərəfindən öyrənilməsi məsələləri daxildir.

Tematik plana daxil olan kitabın növü həm nəşriyyata, həm də müəllifə aydın olmalıdır.

Nəşriyyata daxil olan əlyazmanın qiymətləndirilməsinə olan tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

a) tərtibatın keyfiyyəti qiymətləndirilməlidir;

b) əlyazmanın komplektləşdirilməsinə və müəllif tərəfindən əlyazmanın tərtibatına və tərkibinə aid müqavilənin əsas şərtlərinə əməl olunmasını yoxlamalı;

c) əlyazmanın həcmninə müqavilə şərtlərinə uyğun olmalıdır;

ç) müəllifə əlyazmanın nəşriyyat tərəfindən qəbul olunması haqqında arayış verilməlidir;

d) əlyazmanın qəbulu haqqında xüsusi jurnalda qeydlər edilməli, müəllifin təqdim etdiyi illüstrasiyaların vacibliyini və keyfiyyətini yoxlanmalı, bu yoxlamaya texniki və bədii redaktorlar da cəlb edilməlidir;

e) əgər əlyazma komplektləşdirilməyibsə və onun xarici tərtibatında nəşriyyat tələblərinə uyğunsuzluq olarsa, nəşriyyat tərəfindən əlyazma qoşma məktubla birlikdə müəllifə işlənilmək üçün qaytarılmalıdır;

ə) əgər əlyazmanın həcmi müəyyən edilmiş qaydadakı həcmdən artıq olarsa, nəşriyyat onu müəllifə qaytarmalıdır. Müstəsna hallarda- əlyazmanın həcmi artıq olduqda, onun qəbulu üçün qrif verən təşkilatın razılığı alınmalıdır;

f) əgər nəşriyyat əlyazmanın tərtibini və tərkibini qiymətləndirmək üçün müəyyən olunmuş vaxt çərçivəsində müəllifə düzgün tərtib olunmamış kimi qaytarılırsa, təkrarən (qaydaya salınmış halda) qəbul etdikdə ilkin qəbul olunmuş kimi qəbul edilməlidir.

İstehsalata təhvil verilmək üçün hazırlanmış əlyazma aşağıdakı əsas tələblərə cavab verməlidir:

1) əsərin hansı oxucu auditoriyası səviyyəsi üçün hazırlanmasından asılı olaraq ətraflı işlənilməli və göstərilən mövzuya cavab verməlidir;

2) əlyazmanın kompozisiyası dəqiq, aydın plan üzərində qurulmalıdır;

3) əlyazmanın dili sadə, aydın, qəlizlikdən və bayağılıqdan uzaq olmalıdır;

4) cümlələrdəki sözlərin ardıcılığı, uzlaşması, durğu işarələri, orfoqrafiya əsərin dilinə uyğun olaraq cavab verməlidir;

5) ümumqəbul olunmuş və hamı tərəfindən işlənən ixtisarlara və şərti işarələr istisna olmaqla bütün sözlər aydın və bütövlüklə yazılmalıdır;

6) cədvəllər, çertyojlar, sxemlər, illüstrasiyalar və şəkillər təkrarlamağa yol verilmədən ardıcıl nömrələnməlidir;

7) əlyazma xarici görünüşcə yaxşı formalaşdırılmalı, standart formalı yazı kağızında əks olunmalı, formulalar, riyazi və kimyəvi göstəricilər və işarələr, həmçinin xarici mətnlər kalliqrafik cəhətdən əllə elə dəqiq və aydın yazılmalı, mürəttibdə heç bir şübhə və çətinlik yaratmamalıdır;

8) əlyazmanın bütün səhifələri ikitərəfli nömrələnməlidir.

Əlyazmaya annotasiya, mündəricat, ədəbiyyat siyahısı, şəkillərin təsnifatı və s. əlavə olunmalıdır.

Təsvir formasına görə istinadları iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1. İlk istinadlar – müəllifin əlyazmada ilk müraciət etdiyi istinadlardır. Burada istinadlar tam şəkildə, bütün elementləri ilə təsvir olunur.

2. Təkrar istinadlar – müəllifin əlyazmada irəlidə bir və ya bir neçə dəfə müraciət etdiyi istinadlardır. Təkrar istinadlarda istinad olunan ədəbiyyatın müəyyən elementləri verilməyə bilər və burada qəbul olunmuş ixtisarlardan istifadə edilə bilər.

1. Tədris ədəbiyyatları tədris fənnlərinə uyğun olaraq müxtəlifdir: proqramlar, plan – prospektlər, monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri, dərsliklər, fənnə müvafiq illüstrativ materiallar və s.

2. Tədris ədəbiyyatları

- proqramda müəyyən edilmiş nəzəri bilikləri, elmin son nailiyyətlərini əks etdirməlidir;

- təlimin tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələrinin həllinə kömək etməlidir;

-Tələbə və şagirdlərin müstəqil işi üçün əlverişli şərait yaratmalıdır;

-metodik cəhətdən tələbə və şagirdlərin yaşına və anlama səviyyəsinə müvafiq tərtib edilməli, mövzunun mənimsənilməsinə kömək edən metodik aparata (izahatlar, suallar, tapşırıqlar, nümunələr, əyanilik və s.) malik olmalıdır.

Kitabın titulları elementləri onun arayış aparatına daxildir. Bu aparata üz qabığı, titullar, kontrtitullar, şmüstittullar, kolontittullar, sərlövhələr, həmçinin mündəricat aiddir.

Araşdırılan işdə arayış aparatının hər bir elementi üzərində ətraflı dayanılır.

1. **Üz qabığı.** Əlyazmanın üz qabığında müəllifin adı, soyadı; kitabın adı, cildi, hissəsi, buraxılış ili və məkanı verilir.

2. **Titul vərəqi.** Kitabın üz qabığından sonrakı səhifəsi titul vərəqi adlanır. O da üz qabığı kimi nəşr haqqında arayış verir, lakin daha geniş şəkildə.

3. **Kontrtitul** adətən seriya və yaxud çoxcildliklərdə istifadə olunur. Burada nəşrin bütün seriyaları üçün ümumi olan məlumatlar yerləşdirilir. Tərcümə nəşrlərində əksətdirici kontrtitullar da verilir. Burada kitabın əsl – yəni ilk buraxılış dilində (hansı dildən tərcümə edilibsə) olan mətn yerləşdirilir.

4. **Titulun arxa vərəqi.** Burada müəllifin ikirəqəmli müəllif cədvəlindəki nömrəsi, BKK nömrəsi, kitabın elmi redaktorunun, rəyçilərinin adları, soyadları, kitabın ərsəyə gəlməsində iştirak edən heyətin tərkibi, müəllif və ya tərtibçinin adı, kitab məzmunu haqqında kiçik annotasiya, onrəqəmli vahid təsnifat nömrəsi, nəşriyyatın kodu və qrifi, İSBN-in nömrəsi, kitabın şəsr olduğu il və məkan göstərilir.

5. **Kitabxana-bibliografiya təsnifatından** - KBT (BBK) 1968-ci ildən istifadə olunmağa başlanılmışdır.

Kitabxanalarda elektron kataloqların yaranması ilə əlaqədar KBT-dən istifadənin səmərəliliyi kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür.

6. **İkirəqəmli müəllif işarəsi** hər kitabın titul səhifəsinin arxasında Kitabxana Bibliografik Təsnifatın alt hissəsində verilməlidir. İkirəqəmli cədvəldən kitabların kitabxana rəflərində düzülüşünü qaydaya salmaq və oxucuya lazım olan kitabı tez tapıb vermək üçün istifadə olunur.

7. **Kitab nəşrlərində ədəbiyyatların vahid təsnifatı** kitabların təsnifatı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Təsnifat, onun əsas sırasının 12 tematik istiqamətini əhatə edən 50 hissədən ibarətdir. Bölmələrin (hissələrin) ardıcılığı belədir: ictimai elmlər - təbiət elmləri- texnika - tətbiqi elmlər və s.

8. **Müəlliflik hüququ.** Titul elementləri arasında müəlliflik hüququ da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müəlliflik hüququ əsərin müəllifi kimi tanınmaq, hüquqi cəhətdən müəllifin şəxsi hüquqlarının qorunması deməkdir.

Keçmiş SSRİ Müəlliflik hüququ haqqında Ümumdünya konvensiyasına (1952) yalnız ötən əsrin 70- ci illərində qoşulmuşdur. Həmin dövrdən etibarən kitabların titul səhifəsinin arxa hissəsində müəllif hüququnun qorunması işarəsi olan dairəyə alınmış C yazılır.

9. **İSBN** - Beynəlxalq standart kitab nömrəsi. Beynəlxalq standart kitab nömrəsi (İSSN) beynəlxalq miqyaslı abbreviatura - İSBN-dən istifadə edilməsi məsələsi 1966- cı ildə Berlində keçirilmiş Kitab Ticarətinin Rasionallığı və Kitab Bazarının Araşdırılması üzrə III Beynəlxalq Konfransda qaldırılmış və ilk dəfə İSBN-dən nəşrlərin yeganə və sadə identifikasiyası kimi ilk dəfə 1967-ci ildə istifadə olunmağa başlandı. Rəqəmlər arasında defislər qoyulur və

bununla onlar biri- birindən mənaca ayrılırlar.

Redaksiya işlənməsi nəticəsində mətnin dəyişməsindən asılı olaraq düzəlişlərin dörd növünü qeyd etmək olar: 1) düzəliş-oxuma; 2) düzəliş-ixtisar; 3) düzəliş- dəyişiklik etmək ; 4) düzəliş- işləmə.

Əlyazmada düzəlişlərin edilməsi metodikasının əsasını təşkil edən bir sıra qaydalara əməl etmək vacibdir:

- redaktor düzəlişləri qeyd edib, onların üzərində işləməyi müəllifə təklif edir.

- müəllif materialı redaktora nisbətən daha dərindən bilir, hər bir fikrin bütün çalarlarına varır. Redaktor da çalışmalıdır müəllif yazısında fikir təhrifləri etməsin;

- redaktorun iradları müəllifi özünün yazdığı mətnə daha dərindən varmağa vadar edir. Bunun nəticəsində müəllif nəinki nəzərdən qaçırdığı qüsurları aradan qaldırır, həmçinin redaktorun görmədiyi xətalara da aşkarlayır və mətni yenidən işləyir;

- redaktor qarşılaşdığı səhvləri, çatışmazlıqları müəllifə elə tərzdə yetirməlidir ki, müəllif onun fikrini tam şəkildə anlaya bilsin.

Əgər redaktor hansısa bir səbəbdən əlyazmada düzəlişləri özü etmiş olarsa, bu halda aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir:

Birinci şərt - əlyazma ilə tam tanış olmamış düzəlişlər etməməlidir.

İkinci şərt - düzəlişə lazım bilinən hissəni dəqiqləşdirdikdən sonra düzəlişə başlamaq olar.

Üçüncü şərt - redaktor düzəlişlər edərkən müəllif mətninə daxil olmaq həddini aşmamalıdır.

Dördüncü şərt - düzəlişlərə az yol verməlidir.

Beşinci şərt – ayrı-ayrı hissələrdə düzəlişlər etmək çətinlik törətdikdə, vaxtı itirməyib, həmin hissəyə mətn tam redaktə olunduqdan sonra qayıtmaq lazımdır.

Təcrübəli redaktor düzəliş üçün çətin olan hissələrə rast gəldikdə vaxtını boş yerə sərf etməyib, mətnin redaktəsini davam etdirməlidir. Ola bilər ki, həmin hissədəki çətinliyin həllini növbəti hissədə tapa bilsin. Çünki hər bir adam qarşısına qoyduğu məqsədə yetmək üçün mütləq yollar axtarır. Odur ki, nəşriyyat redaktoru da özünə axtarış imkanı verməlidir.

Altıncı şərt - şəxsi təkliflərinə və düzəlişlərinə daim tənqidi və şübhə ilə yanaşmalıdır. Təcrübəli redaktor öz qeydlərini və təkliflərini bildirməzdən öncə müəllifin onun iradlarını necə qarşılayacağı haqda da düşünməlidir. Ola bilər ki, redaktorun qeydləri müəllif tərəfindən narazılıqla qarşılansın. Bu halda redaktor iradlarının doğru olduğunu sübut etmək üçün arqumentlər tapmalıdır.

Yeddinci şərt – hər bir düzəlişi müəlliflə razılaşdırmaq, müəllifin etirazlarına diqqətlə, təmkinlə yanaşmaqdır.

Hər bir kitab həm elmi, həm ideya, həm məzmun, həm də bədii cəhətdən qüsursuz olmalı, oxucu tələbinə yüksək səviyyədə cavab verməlidir.

Əlyazma hansı dildədirsə, onu redaktə edən şəxsin də ana dili həmin dil olmalıdır. Əks təqdirdə redaktor nə əlyazmanın ruhunu, nə də nə müəllifin fikrini dərinədən duyub, təhlilini səmərəli və keyfiyyətli edə bilməz. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar.

1. Əlyazma redaktorun ana dilində olarsa, o, redaktə etdiyi işin dil və ədəbi üslubunun da hansı tələblərə cavab verdiyini aydın təsəvvür edər, öhdəsinə düşən vəzifəni qüsursuz icra edər.

2. Tədris ədəbiyyatının strukturu və kompozisiyası mətn və mətndənkənar komponentlərin funksional vəhdətini təşkil etməsini daha dərinədən duyar.

Tədris nəşrlərinin quruluş komponentlərini belə sistemləşdirir:

- **əsas mətn** - tədris predmetini təşkil edən biliklər təsbit olunur;

- **əlavə mətn** - tədris predmetinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif formalarda və məzmununda verilir.

- **izahedici mətn** - tanıdan və populyarlaşdıran funksiyaları yerinə yetirən nümunələrdə əksini tapır.

- **qavramanın təşkili aparatı** (metodik aparat)- strukturun əsas komponentidir. Bu komponent tədris predmetinin qavranılmasında yardımçı rolunu oynayır və tədris prosesinin müstəqil qavrayış fəaliyyətini istiqamətləndirir.

- **müxtəlif səpkili illüstrasiyalar** - rəngli, ağ-qara illüstrativ materiallar, çertyojlar, sxemlər, xəritələr məhz bu qəbildəndir.

-**istiqamətləndirici aparat** - giriş, mündəricat, rubrikalar, göstəricilər və s.-ni əhatə edir. Onlar ümumilikdə tədris ədəbiyyatının məzmun və strukturunu istiqamətləndirir, kitabla müstəqil iş vərdişlərini aşılayır.

Əsərin dilinin və üslubunun təhlilini təmin edən uzlaşma tələblərinə riayət edən redaktor səhvlərə yol vermədən vəzifəsini yerinə yetirir. Bu tələblər aşağıdakılardır:

Birinci tələb – təhlili mətnin dil və üslubunun təhlilinə mətnin dilinin ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə başlamalıdır.

İkinci tələb – üslubi qiymətləndirmədə, düzəlişlərdə və qeydlərdə subyektivliyə yol verilməməlidir.

Üçüncü tələb – normativ üslubiyyatın qayda və tövsiyələrindən ehtiyatla, məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməlidir.

Dördüncü tələb – tipik normativ-üslubi xətalara aşkarlayıb aradan qaldırılması üçün təhlil üsullarını bilməli və bu üsul və vərdişləri inkişaf etdirməlidir.

a) **birinci hədd** - tədris kitabının mətni daha anlaşılıqlı və aydın olmalıdır. Bu tədris ədəbiyyatının dilinə olan tələbin ilkin həddidir.

b) **ikinci hədd-** əlyazmanın dilinin redaktor tərəfindən qiymətləndirilməsində dəqiqlik tələb olunur. Dilin dəqiqliyi biliyin düzgün şərhə və uğurlu mənimsənilməsinin mütləq şəraitidir. Müəllif tərəfindən əsas tələbləri- dilin asan anlaşılqlılığını, dəqiqliyini və yığcamlılığını təmin etmək tədris ədəbiyyatının redaktor təhlilinin mühüm obyektidir.

Tədris ədəbiyyatını redaktə edən şəxs (redaktor) söz və cümlə birləşmələrində olan əlaqələrini düzgün aydınlaşdırmalı, burada sözlərin uzlaşması qaydasının pozulmasının səbəblərini araşdırmalı və onları üslubi qiymətləndirməlidir. Burada, hər şeydən əvvəl, sözlərin semantikasını, onların üslubi mənsubiyyəti, emosional çalarlar, qrammatik xüsusiyyətləri, frazioloji bağlılıq və s. ilə müəyyən olunan leksik əlaqə hədlərinin pozulmasını qeyd etmək lazımdır. Leksik uzlaşmanın pozulması bəzi hallarda cümlənin eynicinsli üzvlərindən hansınsa olmaması nəticəsində baş verir.

Nəşriyyat redaktoru əlyazma üzərində işləyərkən mütləq sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrə diqqət yetirməli, onların dəqiqliyinə, heç bir qaralıq hissənin qalmamasına cəhd etməlidir.

Tədris ədəbiyyatının redaktəsi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri də əlyazmanın yazıldığı dilin orfoqrafiya qaydalarına əməl olunmasıdır.

Nəşriyyat redaktorunun və korrektorunun ən başlıca vəzifəsi əlyazmanın yüksək çap məhsulları hazırlanması tələblərinə müvafiq olaraq işlənilməsidir. Yəni əlyazma məzmununa, dil (üslub, orfoqrafiya, punktuasiya) cəhətlərinə, mətnin daxili tərtibatına və həmçinin texniki şəraitlərinin gözlənilməsinə görə yüksək səviyyədə olmalıdır.

Redaksiya tərəfindən çap üçün hazırlanan əlyazma aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1) əlyazma öz oxucu auditoriyasının səviyyəsinə müvafiq olaraq işlənilməli və hazırlanmalıdır;

2) əlyazmanın kompozisiyası dəqiq, aydın plan üzrə qurulmalıdır;

3) əlyazmanın dili sadə, aydın, səlis və axıcı olmalıdır;

4) söz və cümlələrdəki ardıcılıq, orfoqrafiya və punktuasiya əlyazmanın dilinin qaydalarına cavab verməlidir;

5) bütün sözlər tam (qəbul olunmuş ixtisarlar və şərti işarələrdən başqa) tam açıq şəkildə yazılmalıdır;

6) cədvəllər və şəkillər ardıcıl olaraq ikitərəfli nömrələnməlidir;

7) əlyazma xarici görünüşcə yaxşı tərtib olunmalı, cədvəllər, formulalar, riyazi və kimyəvi işarələr, həmçinin xarici mətnlər dürüst, aydın yazılmalıdır ki, yığım zamanı çətinlik yaranmasın.

8) redaktor işləməsindən sonra əlyazmanın mətni korrektor və oxucu-korrektor süzgəcindən keçməlidir.

Faktiki materialların özünəməxsus bir növü də sitatlardır.

Araşdırılan işdə sitatların düzgün tərtibinə dair tövsiyələr də təqdim olunmuşdur.

Redaktor əsərin təhlili zamanı sitatların verilməsində iki əsas məsələyə diqqət yetirməlidir:

- birincisi, sitatın labüdlüyünə;
- ikincisi, onların sayının artırılmasına və ya azaldılmasına.

Abzaslar haqqında da araşdırılan işdə geniş məlumat təqdim olunur.

Hər bir nəşriyyat redaktoru əlyazmada olduqca böyük əhəmiyyət daşıyan durğu işarələrinə də xüsusi diqqət yetirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kaplan Q.D. Redaktirovanie otraslevoy literaturı: iz opıta rabotı. M.: İskusstvo, 1961, 208s.
2. Poçeçuev A.N. Texnika redaktirovaniə. M.: İskusstvo, 1962, 279s.
3. Milğçin A.G. Metodika redaktirovaniə teksta. M.: Knıqa, 1980, 320s.
4. Pamətnəə knijka redaktora. M.: 1980, 279s.
5. Korrektura: Pod red B.Q. Təpkina. M.: 1979, 319s.

T.BAKIXANOV YARADICILIĞINDA TÜRK – AZERBAIJAN MÜZİĞİ İLİŞKİLERİNİN ÖZELLİKLERİ

PROPERTIES OF THE RELATIONS OF TURKISH- AZERBAIJAN MUSIC WITH THE CREATIVITY OF T.BAKIXANOV

ОСОБЕННОСТИ ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ТВОРЧЕСТВЕ Т.БАКИХАНОВА

Hökümə Natiqqızı ƏLİYEVƏ* - Gülzar İBRAHİMƏZİ**

Özet

Azerbaycan müzik kültürüne değerli miraslar bırakan, adı halkımızın tarihine altın harflerle yazılan sanatçılarımızdan biri de Azerbaycan cumhuriyet halk sanatçısı prof. T.Bakıhanov'undur. Onun yaratıcılığı çeşitli üsluplarda bestelediği değerli eserlerle zengindir. T.Bakıhanov'un yaratıcılığında doğu halklarının milli melodilerden yararlanarak yazdığı eserlerde rastlamak mümkündür. Bunlar Türk, Fars, Arap milli eserlerine bestelemiş müzik eserleridir. Bu makalade, T.Bakıhanov bestelerinde Türk- Azerbaycan müziğinden esinlenerek ortaya konulanlardan söz edilmektedir.

Anahtar kelmeler: Müziğe ilgi, sanat, müzik hazinesi, müzik tarzı.

Abstract

Presented invaluable pearls in the Azerbaijan musical – cultural treasury, the national actor of the Azerbaijan Republic, the composer, professor T.Bakıhanov is one of those masters, whose name is written to histories of people by gold letters.

* Bakü Müzik Akademisi

** Bakü Müzik Akademisi

His creativity is rich the products written in different musical genres. Among them it is possible to meet and such products which have been written on the basis of national melodies of the East. These – the musical samples written on Turkish, Persian, Arabian products. Given article is devoted in particular to reflection to the Turkish-Azerbaijan musical connections in T.Bakihanova's creativity.

Key words: Musical connections, musical-cultural treasury, musical genre.

Резюме

Подаривший неопределимые жемчужины в азербайджанскую музыкально-культурную сокровищницу, народный артист Азербайджанской Республики, композитор, профессор Т.Бакиханов является одним из тех мастеров, чье имя написано в истории народа золотыми буквами. Его творчество богато произведениями, написанными в разных музыкальных жанрах. Среди них можно встретить и такие произведения, которые были написаны на основе национальных мелодий Востока. Это – музыкальные образцы, написанные на турецкие, персидские, арабские художественные произведения. Данная статья посвящена в частности Турецко-Азербайджанским музыкальным связям в творчестве Т.Бакиханова.

Ключевые слова: музыкальные связи, музыкально-культурная сокровищница, музыкальный жанр

“Musiqi Şərq ölkələrinin mənəvi mədəniyyət sahələrinin episentridir. Qərb musiqisindən fərqli olaraq Şərq musiqisi insanın həyatı ilə daha sıx bağlıdır, o, Şərq adamının həyatının təzahürü olub, onun dünyası, hissetmə qabiliyyətini ifadə edir, indini keçmişlə və gələcəklə bağlayır”.

G.Abdullazadə

Zəngin fəlsəfi irsə və yüksək emosional tonusa malik olan xalqımızın musiqi dühası Şərq musiqi dühasında layiqli yerlərdən birini tutur. Azərbaycanın incəsənət xadimləri Şərq mədəniyyətinin inkişaf mərhələsində çox önəmli rol oynayaraq, eyni zamanda özü də bu xalqların incəsənətindən bəhrələnməmişdir. “Ərazicə yaxın qonşu xalqların folkloru bir-birindən nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlidir. Azərbaycan, türk, fars, kürd, özbək, qazax, türkmən və s. xalqların folklor musiqisi, rəqsləri melodik dilinə, metrorimik xüsusiyyətlərinə, ifa üslubuna görə bir-birindən kəskin surətdə ayrılır. Çünki bu musiqilərin hamısı mənşəcə müxtəlif dövrlərdə fərdi, özünəməxsus səciyyədə yaradılmışdır. Bu da hər şeydən əvvəl onların ayrı-ayrı köklərdən ibarət olmasını sübut edir.

Muğam sənətində isə belə kəskin fərq hiss olunmur. Muğamlar yalnız və yalnız zahirən fərqlidirlər. Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə, Ərəbistanda, Özbəkistanda,

Qazaxıstanda ifa edilən muğam (makam) sənət nümunələrinin qarşılıqlı təhlili göstərir ki, muğam sənəti ayrı-ayrı xalqlar tərəfindən yaradılmayıb. Onun etnik kökü birdir! O da əvvəlki bəhsdə qeyd olunduğu kimi Azərbaycan-türk xalqı ilə bağlıdır. Məhz buna görə də vahid kökdən ibarət olan muğam sənəti digər xalqların yaradıcılığında yalnız inkişaf formasına və milli intonasiya çeşidlərinə görə bir-birindən fərqlidir”. (3, 126)

Azərbaycan respublikasının xalq artisti, Bakı Musiqi Akademiyasının professoru, Milli yaradıcılıq Akademiyasının incəsənət doktoru, iki dəfə Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına mükafata layiq görülmüş, Şöhrət ordenli, bəstəkarlar ittifaqının üzvi T.Bakıxanov skripka üçün nəzərdə tutulan sonatalar, konsertlərlə yanaşı digər xalqların nümunələrinə də, o cümlədən türk xalqının musiqisinə istinad etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bəstəkarlar arasında ən çox türk musiqisinə T.Bakıxanov müraciət edib.

Azərbaycan–Türk siyasi münasibətlərinin belə bir məqamında bəstəkar öz əsərlərindən ibarət möhtəşəm bir konsert keçirmişdir ki, bu da Türkiyə Cümhuriyyətinin 86-cı ildönümünə həsr edilmişdir.

Beynəlmiləçilik mövqeyi millətimizə xas olan spesifik xüsusiyyətlərindən biridir və bu xüsusiyyət təkcə adi həyat tərzində deyil, milli musiqimizdə də tədqiq edilmişdir. Bu beynəlmiləçilik, digər xalqların musiqisinə olan maraq bəstəkar müəllimi Q.Qarayev tərəfindən yaradılmışdır.

27 oktyabr 2009-cu il tarixində Bakı Musiqi Akademiyasının böyük zalında izdihamlı bir gecə yaşandı. Heyrətamiz bir gün idi. Konsert salonunda yerlər dolmuş, ayaqüstə belə dayanan musiqisevərlər əlindən tərpənmək olmurdu. İlk öncə söz Türkiyə Cümhuriyyəti Bakı Böyükəli Hülusi Kılıça verildi. O, Azərbaycan–Türkiyə qardaşlıq münasibətlərindən və bəstəkar Tofiq Bakıxanovun bu əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi üçün zəmin yaratdığını söylədi. Konsertin keçirilməsində yaxından köməklik edən Bakı Musiqi Akademiyasının rektoru Fərhad Bədəlbəyli cənablarına və müəllifə minnətdarlıq bildirdi.

Sonra səhnəyə Azərbaycan ifaçılıq məktəbinin inkişaf mərhələsində özünü həm parlaq ifaçı, həm də məktəb yaradan mütəxəsis kimi təsdiqləyən Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, beynəlxalq müsabiqələr laureatı, beynəlxalq musiqi standartları səviyyəsində tələbələr yetişdirən ictimai xadim, professor Fərhad Bədəlbəyli gələrək öz çıxışında qonaqları salamladı. Üzeyir bəyin ocağına xoş gəldiklərini bildirərək Türk və Şimali Kipr nümayəndiliyini bayram münasibəti ilə təbrik etdi.

Sənət zirvəsinin yüksəkliyini təşkil edən peşəkar pianoçu Bakıxanovlar sülaləsinin Azərbaycanda dövlətçilik, milli və musiqi mədəniyyəti ənənələrinin inkişafındakı böyük xidmətlərini vurğuladı. Tofiq Bakıxanovun təkcə bəstəkar deyil, eyni zamanda əsil tələbkar və ciddi pedaqoq olduğunu söylədi. Hətta professor F.Bədəlbəyli bütün belə musiqi gecələrinin anşlaqla keçməsinə arzulayaraq tövsiyə etdi. Bakı Musiqi Akademiyasının professoru, Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, dünyaşöhrətli bəstəkar Arif Məlikov da qonaqları

Türkiyə Cümhuriyyətinin 86-cı ildönümü münasibəti ilə təbrik etdi və həmkarı T.Bakıxanova yaradıcılıq uğurları arzuladı.

Xalq qəzetinin redaktoru, Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyasının “Humanizm carçısı” mükafatçısı, əməkdar jurnalist İttifaq Mirzəbəyli qonaqları salamlayaraq Azərbaycan-Türk siyasi-mədəni əlaqələrinin əhəmiyyətindən bəhs etdi və T.Bakıxanov yaradıcılığını buna bariz nümunə olduğunu açıqladı.

“Kəlam məktəbi”nin banisi, respublikamızda və region ölkəsində yazıçı, filosof və elm adamı kimi tanınmış 8 kitab müəllifi, “din və fəlsəfə” elmləri doktoru, beynəlxalq Ekoenergetika Akademiyasının və eyni zamanda Azərbaycan tarix qurumunun akademiki, Azərbaycan, Rusiya Federasiyası və Avrasiya Yazıçılar Birliklərinin, eləcə də Azərbaycan jurnalistlər birliyinin üzvi, Türk dünyası Araşdırmaları beynəlxalq elmlər Akademiyasının akademiki və fəxri professoru, Beynəlxalq “Dünya Kültürünə xidmət” mükafatçısı, Birləşmiş millətlər təşkilatının “ictimai təltiflər şurası” tərəfindən A.S.Puşkin adına “qızıl medal”ın sahibi, Avropa elmi qarşəsəndəki xidmətlərinə görə “Şöhrət” ordenli, Avropa Təbiyyət Elmləri Akademiyasının akademiki və qurumun Qottfrid Leybnis adına medala layiq görülmüş Hacı Fərhad Mirzə son sözü deyərək özünün natiqliyi və kəlamları ilə dinləyicilərin diqqətini cəlb etdi. Azərbaycan-Türkiyə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin daha da genişlənməsinin nə dərəcədə önəmli olduğunu tarixi faktorlarla, elmi sitatlar gətirərək açıqladı. Belə bir durumda T.Bakıxanovun Azərbaycan, türk və Kuzey Kıbrıs əsərlərindən ibarət keçirdiyi konsert proqramı ilə yanaşı, ictimai xadimlərin çıxışlarının da gənc nəsil üçün maariflənmə və təbliğat mahiyyəti daşdığını, müəllifin beynəlmiləlçi və milli mövqeyini şərh etdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu ildə Hacı Fərhad Mirzənin “Kəlamlar” kitabı İranda “ən yaxşı kitab” nominasiyasında, Türkiyədə isə Türk dünyası araşdırmaları uluslararası ilimlər akademisi tərəfindən türk dünyası ölkələri üzrə “yılın kitabı” seçilmişdir.

Bu möhtəşəm gecədə Bakı Musiqi Akademiyasının dosenti Məleykə Əhədžadənin rəhbərliyi ilə Bakı Musiqi Akademiyasının kamera orkestri Nizami Zöhrabinin sözlərinə yazılmış “Dünya durduqca yaşa” marşı, T.Mütəllibovun sözlərinə yazılan “Vətən nəğməsi” və Ş.Qurbanov adına Musiqili Komediya Teatrının solisti Ramil Qasımov tərəfindən böyük bir müvəffəqiyyətlə səsləndirildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ramil Qasımov Azərbaycan Dövlət Televiziya xor kollektivinin solistidir. 1996-cı ildə “Pöhrə”, 1999-cu ildə Respublika gənc vokalçılar müsabiqəsinin qalibi, 2001-ci ildə hərbi vətənpərvərlik mahnısına görə ilin vətənpərvər ifaçısı seçilmişdir. 2009-cu ildə Gənclər və İdman nazirliyi ona ilin çalışqan vokalçısı diplomunu təqdim etmişdir.

Bakı Musiqi Akademiyasının kamera orkestrinə rəhbərlik edən Məleykə Əhədžadə, “simli alətlər” kafedrasının dosenti, eyni zamanda Bakı Musiqi kolleci “orkestr alətləri” şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışır. Respublika müsabiqələr laureatı olan, daima səhnələrdə parlaq ifa nümayiş etdirən M.Əhədžadə ali təhsilini və assistent-stajorluğu müvəffəqiyyətlə bitirib. Onu da qeyd etmək lazımdır ki,

onun ustadı Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, professor Azad Əliyev olmuşdur.

Bu nömrədən sonra Simli orkestrin müşayəti ilə SSRİ və Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, beynəlxalq müsabiqələr laureatı, professor Fidan Qasımova sözləri Süleyman Rüstəmə məxsus olan “Bağışla məni” və “Sevən könül” mahnılarını əsrarəngiz bir gözəlliklə təqdim etdi. Maraqlı faktordur ki, Fidan xanım Qasımova beynəlxalq müsabiqələr laureatı adına layiq görülmüş ilk azərbaycanlı qadın müğənnidir.

Sonra Kamera orkestrinin müşayəti ilə “Yüce dağ başında” türk xalq mahnısı, sözləri Kamran Əzizə məxsus “Azəri güzelim” mahnısı, Azərbaycan Dövlət xor Kapellasının solisti Leyla Dadaşova tərəfindən məharətlə səsləndi. Leyla xanım da dəfələrlə respublika müsabiqəsinin qalibidir.

“Türk rapsodiyası” əsərini tarda Milli Konservatoriyasının IV kurs tələbəsi Samirə Cəlilova, fortepianoda isə Svetlana Əhmədova müşayət etdi. Samirə Cəlilova Milli Konservatoriyada ixtisas üzrə dəfələrlə respublika müsabiqələr laureatı, beynəlxalq festivallar laureatı olmuş, M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filormoniyasının XÇA orkestrinin solisti olan Sahib Paşazadənin sinfində təhsil alır.

Peşəkar pianoçu Svetlana Əhmədova konsertdə bir çox ifaçıları məharətlə müşayət etmişdir. O da müxtəlif müsabiqələrin laureatı adına layiq görülmüşdür və hal-hazırda Azərbaycan Dövlət Filormoniyasında musiqiçi vəzifəsində çalışır. Müxtəlif konsert salonlarında daima çıxış edir.

Kuzey Kıbrıs süitasından I və II nömrələri skripkada Bakı Musiqi Akademiyasının II kurs tələbəsi Yalovalı Reyhan və fortepianoda Bakı Musiqi Akademiyasının dosenti Kəmalə Mirbabayeva ifa etdilər.

Yalovalı Reyhan türk tələbələri arasında ən fəal olaraq konsertdə iştirak etmək hüququ qazanmış və çox uğurla çıxış etmişdir. Onun müəllimi Bakı Musiqi Akademiyasının dosenti, sənətsünaslıq namizədi Hökümə Əliyevadır. Bakı Musiqi Akademiyasının dosenti Kəmalə Mirbabayeva bir çox musiqiçiləri müşayət edərək bir daha sözün əsil mənasında peşəkarlıq simasını nümayiş etdirmişdir. Alətdən çıxan hər bir sehirlə səs füsunkar səslənməsi insanı heyrətə gətirirdi. Kəmalə xanım eyni zamanda Respublikasının əməkdar artisti, dosent virtuoz qarmon ustası Zakir Mirzəyevi də fortepianoda müşayət etdi. Onlar “Segahsayağı”, “Xəzər balladası” baletindən “Neft fəvvarəsi” rəqsi, “Sevgilim” əsərini parlaq obrazlarla ifa etdilər. Bu çalınan duetlərdən sonra musiqisevərlər ardı kəsilmədən əl çalaraq onları səhnəyə dəvət edərək alqışlayırdılar.

Kuzey Kıbrıs fəsillərdən “Kebabçıların şışı”, “Sirtə Azizə”, “Oyun havası” nömrələrinin çox maraqla skripkada Gülnarə Əhmədovanın fortepianoda Bakı Musiqi Akademiyasının tələbəsi Nigar Rzayeva müşayət edirdi. Gülnarə xanım Əhmədova hal-hazırda Bakı Musiqi Akademiyasının kamera ansambli kafedrasında konsertmeyster vəzifəsində çalışır. Nigar Rzayeva isə Bakı Musiqi Akademiyasının istedadlı və fəal tələbələrindəndir.

Bundan sonra çox maraqlı bir musiqi töhfəsi tamaşaçıları heyrətləndirdi. Humay mükafatı laureatı Rafiq Seyidzadə saksafonda «Sevməyir, qoy sevməsin», «Bir arzu istərəm» mahnılarını əsrarəngiz boyalarla ifa etdi. Rafiq bəy eyni zamanda uzun illər respublika telekanallarında və mətbuatda Azərbaycan mədəniyyəti və injəsənətinin təbliğatında geniş fəaliyyət göstərərək, yeni nəslin formalaşmasında önəmli rol oynamışdır.

Türk ezgileri məjmuəsindən «Helvaçı», «Daldalan» və «Finjanı dağdan oyarlar» nömrələrini violada Bakı Musiqi Akademiyasının professoru Tofiq Aslanov fortepianoda Svetlana Əhmədova müşayiət etdi. Onu da qeyd etmək önəmlidir ki, professor Tofiq Aslanov nəinki respublikamızda, həm də Rusiyada, Türkiyədə, Tunisdə və Almaniyada konsert səfərlərində solist kimi milli klassik ifaçılıq sənətimizi nümayiş etdirmişdi.

Sonda müəllifin «Türk sonatası»nı skripkada Bakı Musiqi Akademiyasının baş müəllimi Talehə Əliyeva, fortepianoda isə beynəlxalq festivallar laureatı, Bakı Musiqi Akademiyasının dosenti Fəridə Əhmədbəyova ifa etdi. Onların ifa tərzii füsunkar boyalarla verilərək sanki insanı nağıllar aləminə qərç edirdi. Həm ansambl birliyi, eyni zamanda hər iki alətin səslənmə keyfiyyəti nəinki adi tamaşaçı kütləsini, eyni zamanda peşəkar musiqiçiləri heyrətləndirirdi. Konsert böyük müvəffəqiyyətlə sonna bitdi. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, belə bir tədbirlərin keçirilməsi həm siyasi, həm də mədəni əlaqələrin daha sıx olması üçün çox önəmli olaraq tədbirə layiqdir.

Bəstəkar Tofiq Bakıxanovla aparılan söhbətlərin birində deyir ki, «1967-ji ildə ezamiyyətdə olduğum zaman Türkiyənin İstanbul və Ankara radiosunun kitabxanasında türk xalq folkloru ilə maraqlandım. Orada türk xalq musiqisinə dair folklor materialları ilə tanış oldum və bir neçəsini Bakıya gətirdim ki, bunların əsasında işləyib əsər yaradım. Çoxdankı arzum idi ki, türk musiqisinin mövzusu əsasında klassik əsərlər yazım. Məhz bu baxımdan skripka və fortepiano üçün 5Nəli «Türk sonatası»nı, «Türk rapsodiyası»nı, VI sayılı «Türk simfoniyası»nı bəstələdim. Axırınji dəfə Türkiyədə ezamiyyətdə olduğum zaman yenə türk xalq musiqisi ilə yaxından tanış olmuşam və hal-hazırda «Türk ezgileri» əsərini bitirmişəm».

Tofiq Bakıxanov türk musiqisinə mürəjət etməklə xarijdə Azərbaycan professional klassik musiqimizin özəlliklərini təbliğ etmiş olur və bununla yanaşı bu xalqlarla mədəni əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Bəstəkarın geniş yaradıcılıq diapazonu imkan verir ki, o, məhz başqa xalqların musiqi ənənəsinə mənsub musiqi nümunələrini öz yaradıcılıq süzğəjindən keçirərək dinləyijilərə təqdim etsin. O, tarixən kökü bir olan türk xalqlarının musiqi təfəkkür tərzini peşəkar səviyyədə ortaya çıxarmış olur. Bəstəkarın musiqidə beynəlmiləçiliyi və milliliyi məhz bu kriteriyalarla ölçülür.

Bu əsərlər ölkələr arasında dostluq münasibətinin yaranması ilə yanaşı, repertuar baxımından da əhəmiyyətli yer tutur.

Tofiq Bakıxanovun türk mövzulu əsərləri ifaçılıq baxımından gənç kadrların milli musiqi ilə yanaşı, şərç musiqi mədəniyyətinin ən zərif injilərini

təbliğ etməsi musiqiçilərin oriyental düşüncə tərzinin inkişafında böyük rol oynayır və onları beynəlmiləlçi ruhda tərbiyə etməyə imkan verir. Bu faktın özü təsdiq edir ki, T.Bakıxanovun melodiyları əsasında yazdığı əsərlər böyük mənəvi-estetik əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə G. Qədim və orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti. B., Qartal, 1996, 291 s.
2. Əliyeva H. Tofiq Bakıxanovun kamera-instrumental əsərlərində ifaçılıq xüsusiyyətləri. B., 2004, 240s.
3. İmrani R. Muğam tarixi. I jild, B., Elm, 1998, 278s.
4. İsayadə Ə. Azərbaycan sovet bəstəkarlarının instrumental yaradıcılığı. B., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, 147 s.
5. Zöhrabov R. Bəstəkarlarımız haqqında söz. I kitab, B., Şur, 1995, 90 s.

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN POETİK AXTARIŞLARI

N. HASSANZADE'S POETICAL SEARCHES

ПОЭТИЧЕСКИЙ ИСКАНИЯ НАРИМАНА ГАСАНЗАДЕ

Elmira Əlqızı MUSTAFAYEVA *

Özet

Çalışmada; klasik Azərbaycan şairi Neriman Hasanzadenin çağdaş hayatımızın problemleri milli-manevi dəyərlər açısından kaleme alınaraq edebiyatımıza getirdiklerinden söz edilmektedir. Aynı zamanda onun edebiyatın muhtelif türünde yazmış olduğu eserleri ortaya konmaktadır.

Anahtar kelimeler: Milli, problemler, klasik,şair,Azərbaycan,çağdaş.

Summary

The problems of national spirit and higher morality have been expressed in Nariman Hasanzade's, the classic Azerbaijan poet, creative activity.

The philosophic-ideological searches of the modern Azerbaijan poetry are reflected in his poetry are reflected in his creative activity.

Key words: National, problems, classic,poet,Azerbaijan, modern.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı öz imzalarının və üslubların əlvanlığı ilə diqqəti cəlb edir. Əsrin əvvəllərində maarifçiliyin ənənələri hələ də yaşayır, «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin sayəsində realizm, «Füyuzat» ədəbi məktəbinin sayəsində isə romantizm ədəbi cərəyan və bədii yaradıcılıq metodu kimi paralel mövcud idi.

* Azərbaycan Dillər Universiteti Ögretim Üyesi

XX əsr ədəbiyyatı bir də janrların zənginliyi ilə seçilirdi: bu zaman həm Şərq, həm də Avropa ədəbiyyatının janrlarından səmərəli şəkildə istifadə olunur. Müxtəsər desək, Sovet dönməsinə Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin bədii-estetik arsenalı daxil olmuşdur. Sovet dönməsində «köhnə yazıçı»larla bərabər ədəbiyyata yeni imzalar da gəldi.

XX əsrin 60-cı illərində dünyada və cəmiyyətdə gedən ictimai-tarixi proseslərlə bağlı keyfiyyətcə yeni ədəbiyyat və yeni nəsil formalaşdı. Bu yeniləşmənin başında poeziyada R.Rza, nəsrə və dramaturgiyada İ.Əfəndiyev dayanırdı. 60-cı illər ədəbiyyatı İ.Hüseynov, S.Əhmədli, Anar, Ə.Əylisli, Elçin kimi nasirlərin, B.Vahabzadə, Ə.Kərim, M.Araz, F.Qoca kimi şairlərin gəlişi ilə əlamətdar oldu. Bu şairlərdən biri də Azərbaycan poeziyasına XX əsrdə yeni poetik nəfəslə daxil olan, istedadı ilə dərhal seçilən və öz füsunkar lirikası ilə qəlbləri fəth edən Nəriman Həsənzadə idi. O, 40-dan artıq kitabın, 5 mənzum dramın, 21 poemanın, 20 mahnının, «Nabat xalanın çörəyi» povestinin müəllifidir. O, Puşkinin, Şevçenkonun, Nekrasovun, S.Yeseninin, C.Bayronun, İ.Frankonun və s. şairlərin əsərlərini uğurla dilimizə tərcümə edib. Onun yaradıcılığı haqqında 150-yə yaxın məqalə və resenziya, 3 monoqrafiya, 1 namizədlik dissertasiyası yazılıb.

Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığı bir neçə ənənə və təməl üzərində pərvəriş tapdı: birinci bu idi ki, N.Həsənzadə Allah vergisi olan böyük istedad sahibi və öz şəxsiyyətinə sadıq sənətkar idi. İkincisi, N.Həsənzadə yüksək təhsil görmüş intellekt sahibi – alim-şairdir; üçüncüsü, o, başında dahi Füzuli dayanan klassik romantik poeziya janrını möhkəm mənimsəmiş, bir tərəfdən M.Ə.Sabirdən, digər tərəfdən T.Fikrət və N.Kamal kimi türk romantiklərindən səmərəli şəkildə bəhrələnmişdir. Eyni zamanda onun poeziyasının arsenalında Azərbaycan aşığı Şəri, M.P.Vaqif, sonralar isə M.Müşfiq və S.Vurğun poetik ənənələri dayanırdı.

Hər cür poeziyada, hətta nəsrə bədii keyfiyyət kimi lirizm mövcuddur. Lakin lirizm N.Həsənzadənin şeirinin cövhəri, poetik əsasıdır. O, öz şair «mən»inə, şəxsiyyətinə sadıq sənətkardır. Lirik olmaq hər şairə nəsim olmur. Vaxtilə rus nəzəriyyəçi-estetiki, filosof N.Q.Çernişevski yazırdı ki, «lirik olmağa yalnız dahi şairlərin ixtiyarı var. Yalnız dahi şair dünyanı öz varlığından keçirib öz şəxsi hissləri kimi təqdim edə bilər.» (6, 156)

N.Həsənzadənin lirik şeirləri və poemaları aydın süjetə, sadə ifadə tərzinə malikdir. Onun oxuculara təqdim etdiyi şeirləri insan ləyaqəti, zəngin insan mənəviyyəti uğrunda gedən mübarizədən yaranıb. Şair insanın psixoloji aləmini insan və təbiətin vəhdətində arayır. Onun yaradıcılığında təbiətə vurğunluq, təbiiliyə təşnə insan xislətinin ali psixoloji ehtiyacı kimi mənalandırılır. N.Həsənzadə təbiəti insan taleyinin həlledici amili kimi vəsf edir. Çalışır ki, yaratdığı hər bir əsər maraqlı, oxunaqlı olsun. Onun yaradıcılığını izləyənləri öz gözəlliyi, bədii keyfiyyətləri ilə cəlb etsin, onların hissəsinə və şüuruna hakim olsun:

*Elə bil mən səndən uzaqlaşırım,
Qulaq as, gör sənə nə deyir könül.
Yaş ötür, mən amma uşaqlaşırım,
Bir ana qucağı istəyir könül.*

*Sinəmə sığışmır bəzən təlaşım.
Sən de, necə susum, necə danışıım.
Susmaq istəyirəm, din deyir yaşıım,
Dinmək istəyirəm, sus deyir könül (4, 245).*

Nəriman Həsənzadə poeziyasındakı sadəlik və dərinlik iki mühüm cəhət kimi bir xətdə birləşir və bu bədii sintez şairin yaradıcılığını daim vüsətləndirir.

Nəriman Həsənzadə təbiətən romantik, kövrək qəlbli bir insandır. Lirikizm onun xarakterini səciyyələndirən başlıca keyfiyyətdir. Adama elə gəlir ki, o bütün dünyaya söz afətinin – lirikasının prizmasından nəzər salır. Onun adı danışığının özü lirikadır.

Öz ömrünü başdan-başa poeziyaya həsr edən şair həm də əqidə, məslək qarçısıdır, bütün insanların xoşbəxt gələcəyi uğrunda yorulmadan çalışan əsil mübarizdir. Onun əsərləri, ədəbi-tənqidi, publisistik məqalələrinin hamısı bu böyük məqsəd və amal naminə yazılmışdır.

Böyük tənqidçi B.Q.Belinski «Həyat böyük məktəbdir! Hər şeydə – əqidədə, elmdə və incəsənətdə də həyat olmalıdır ... Yeni poeziya həyat poeziyasıdır!» - deyirdi (1, 63).

Zəmanəsinin görkəmli şairi kimi təkcə lirik şeirləri ilə deyil, həm də tarixə müraciət N.Həsənzadənin yaradıcılıq axtarışlarında başlıca istiqaməti müəyyənləşdirir. Şairin uzun illər formalaşmış ədəbi-nəzəri görüşlərini əks etdirən «Tariximiz, taleyimiz» kitabı göstərir ki, N.Həsənzadə tarixə güvənən sənətkardır. O, qədim və ulu bir xalqın oğludur, onun mənsub olduğu xalqın qəhrəmanlıqla dolu zəngin tarixi irsi var. O, həm də bir sənətkar kimi güclü tarixilik duyğularına malikdir. Bu onun fərdi təfəkkür tərz, üslubi özünəməxsusluğudur. Belə ki, tarixə arxalanan müasirliyi daha aydın görür və səhv etməz. N.Həsənzadə keçmişin gözəl dəyərlərini, yaradıcı və qurucu şəxsiyyətlərini unutmamağı, unudulmuş tarixin milli-ictimai şüurda bərpası probleminə toxunur. Məsələn, Azərbaycanın müasir həyatında böyük rol oynamış N.Nərimanovun taleyi onu həmişə düşündürmüş, bir sıra əsərlərinin mövzusu olmuşdur. Bu mənada «Nəriman» poeması N.Həsənzadə yaradıcılığının mükəmməl bədii abidəsidir və fikrimizcə, o, həmişə yaşayacaqdır. N.Həsənzadə yaradıcılığının vüsəti, əhatə və təsir dairəsi genişdir. Çoxşaxəli və rəngarəng yaradıcılığa malik olan şair poemalarının birini də tanınmış klassiklərdən olan, yazıb yaratdıqları hər əsrdə təzə-tər səslənən, mövzu dairəsi geniş, tiplər silsiləsi zəngin, təsvir və səciyyələndirmə üsulları orijinal, mütəfəkkir və novator şairimiz M.Ə.Sabirə həsr etmişdir. O görkəmli satirik haqqında nə qədər fundamental monoqrafiyalar, məqalələr, xatirələr, şeirlər yazılsa da, həmin poemanın özünəməxsus yeri var. N.Həsənzadə «Heybədə gözən şeir» poemasında Sabir irsinin zəngin mündəricəsini, misilsiz bədii təsir qüvvəsini açıb oxuculara göstərməyə çalışır, hərərətli sözlərlə gəncliyi təhsilə, yeniliyə, intibaha səsləyir.

Sevindirici haldır ki, M.Ə.Sabirin şeirləri təkcə Heybədə deyil, yaddaşda, qəlblərdə, bəşəriyyətin duyğularında gəzir. Rus şairi S.Mixalkov yazmışdır:

«Maraqlıdır ki, Azərbaycanın əsil xalq şairi, doğma poeziyaya yüksək demokratik ruh gətirən Sabir şeirinə açar tapılmışdır. S.Vasilyev tərəfindən tərcümə edilən bu şeirlər rus dilində çox şirin və müdrik səslənir, orijinallıqdan uzaqlaşmır» (5, 4).

Daim axtarışda olan və yaradıcılığına yeni ruh, yeni üslub və şeirliyi gətirən N.Həsənzadə Azərbaycan ədəbi mühitini zینətləndirən Nizami, Füzuli, Nəsimi, Hadi, Cavid, Müşfiq kimi klassiklərimizin adını məqamı gəldikcə şeirlərində böyük hörmətlə çəkir, eyni zamanda oxucularının qəlbində onlara hörmət heykəli ucaldır. Ona görə də şair N.Həsənzadə özü də yaza-yaza, yana-yana onlara qoşulur.

N.Həsənzadənin maraqlı poemalarından biri də üzərində beş ildən artıq işlədiyi geniş şaxəli «Zümrüd quşu» poemasıdır. Bu poemada XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda, ümumən Qafqazda cərəyan edən hadisələrin bədii mənzərəsini canlandırmışdır. O, belə bir mürəkkəb və keşməkeşli dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini Qafqaza ayaq açan yazıçı, səyyah, məmur, hərbiçi, müxtəlif peşə və sənət sahiblərinin yerli xalqlara münasibətini, onun əqidəsini, daxili aləmini həssaslıqla əsərin mündəricəsinə gətirmək üçün ciddi axtarışlar aparmışdır. Həmçinin «Zümrüd quşu» poemasında XIX əsrin I yarısında fəaliyyət göstərən, Qafqaz xalqları arasında dərin rəğbət qazanan Abbasqulu ağa Bakıxanov, A.S.Puşkin, A.S.Qriboyedov, N.Çavçavadze, F.Şeyda və digər tarixi şəxsiyyətlər, eyni zamanda Azərbaycan və rus xalqlarının dostluğu barədə bəzən epik, bəzən lirik səpkidə ciddi söhbətlər gedir. Yazıçı-dramaturq I.Əfəndiyev «Zümrüd quşu» məqaləsində yazmışdır: «Mən Nərimanın kitabını görəndə elə güman etdim ki, yəqin şair o əfsanələrdən birini qələmə almışdır ... Lakin əsəri oxuyanda başqa maraqlı bir aləmə rast gəldim. Doğrusu bu aləm və oradakı insanların duyğuları mənə xeyli təsir bağışladı. Xəyalımda həyəcanlı assosiasiyalar – anımlar bir-birini əvəz etdi.» (2, 182-188)

Azərbaycan xalqının vətənpərvərliyində həmişə misilsiz bir vüsət olmuşdur. Bu isə başqa xalqlara hörmət və məhəbbət duyğuları ilə qanadlanmışdır:

*Dağlı sinəsində isti bir ürək,
Qəlb açır səsində dolaşan avaz.
Yanana su verər, acana çörək,
yeməsən,
içməsən,*

küsəndi Qafqaz. (3, 241)

Biz xalqımızın bu nəcib xüsusiyyətlərini «Zümrüd quşu» poemasında hiss edirik, eyni zamanda N.Həsənzadənin xalqımızın dərin keçmişinə sonsuz məhəbbətini qiymətləndiririk. Ta qədimdən türklər öz içərisində bütün xalqlara yaşamaq üçün şərait yaratmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə əsasən, lirik şair kimi daxil olmuş N.Həsənzadə həm də teatr tariximizdə 80-ci illərdən etibarən özünəməxsus yer tutmuş dram əsərlərinin müəllifi kimi tanınır. Onun «Bütün Şərq bilsin», «Nabat

xalanın çörəyi», «Atabəylər», «Pompeyin Qafqaza yürüşü» kimi uzaq və yaxın tarixi keçmişimizi əks etdirən pyesləri müxtəlif teatrlarda tamaşaya qoyulmuşdur.

Hər hansı bir əsər onun müəllifinin yaradıcılıq üfqləri haqqında aydın təsəvvür verir. Mövzu müxtəlifliyi ilə seçilən N.Həsənzadə dramaturgiyasında mühit və şəxsiyyətin əlaqəsi, tarixilik və müasirlik, bədii zaman və qəhrəman kimi ideya-estetik problemləri qarşısına məqsəd qoymuş, bədii-nəzəri materialların verdiyi imkan daxilində buna nail olmuşdur. Şairin xalqımızın qəhrəmanlıq dolu keçmişinə, onun bir parçası olan intibah dövrü kimi xarakterizə edilən XII əsrə müraciət etməsi, milli ləyaqət kimi yüksək insani keyfiyyətləri ön plana çəkməsi alqışa layiq hadisədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, N.Həsənzadənin «Atabəylər» əsərində Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan kimi qüdrətli dövlət xadimlərinə, sərkərdələrə, Nizami, Əcəmi kimi məşhur sənətkarlara geniş yer ayrılmışdır:

*Zəmanə xatırlar Qızıl Arslanı,
Şöhrətə çatdırdı Azərbaycanı.
Öz böyük oğlunu itirirsə xalq –
Özü başsız qalır hər şeydən qabaq.*

Şairin dram əsərlərində dramaturji konflikt, mövzu, məzmun, xarakterlərin canlılığı, reallığı, şeirliyin axıcılığı, dil-üslub aydınlığı onun zənginliyindən xəbər verir. Ümumiyyətlə, N.Həsənzadə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının canlı klassiklərindən biri, qüdrətli şair və dramaturqdur. Onun müxtəlif janrlarda yazılmış irsinin tədqiqi dövrümüzün ədəbi-tarixi prosesini düzgün dərk etmək baxımından olduqca aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələri. B.: Gənclik, 1979, 228 s.
2. Əfəndiyev İ. “Zümrüd quşu”. “Azərbaycan” jurn., 1977, № 3, 207 s.
3. Həsənzadə N. Mənim nigahımı pozdu təbiət (Şeirlər və poemalar). B.: Yazıçı, 1989, 300 s.
4. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri (Şeirlər, poemalar). B.: Azərənşr, 1987, 376 s.
5. Mixalkov S. Orijinal kimi təravətli (M.Ə.Sabirin əsərləri rus dilində). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1968, 14 dekabr.
6. Чернышевский Н.Г. Эстетика. Москва, изд. «Художественная литература», 1958, 318 с.

**XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN TƏRCÜMEYİ-HALİ VƏ
BƏDİİ İRSİNİN TƏDQIQINƏ DAİR**

**ON THE BIOGRAPHY AND THE RESEARCH OF
LITERARY HERITAGE OF KHALIL RZA ULUTURK**

**АВТОБИОГРАФИЯ Х.Р.УЛУТЮРКА И ОБ
ИССЛЕДОВАНИЮ ЕГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО
НАСЛЕДСТВА**

Doç. Dr. Əlizadə Bayramoğlu ƏSGƏRLİ*

Özet

H.R.Ulutürk XX. yüzüylın büyük edebi şahsiyetlerindendir. Devrinin edebi eleştirirnenleri ve edebiyat teorisyenleri onun edebi eserlerini ve bıraktıklarını bütünlükle incelemişler. M.Arif'in, M.C. Ceferov'un, B.Nabiyev'in, Y.Karayev'in, T.Ahmedov'un, K.Kasımzade'nin, K.Halilov'un, Ş.Salmanov'un ve bunlar gibilerinin şairle ilgili bildirileri bulunmaktadır. H. R. Ulutürkün özgeçmişini ilk kez kendi arşivinden alınarak okuyucuların bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: H. R. Ulutürk, XX. yüzüyl, şair, özgeçmişini, bildiri.

Summary

Kh.R.Uluturk is the prominent literary personality of the XX century. His literary heritage was thoroughly learned and researched by literary critics of his time. The article summarizes the thoughts and ideas of M.Arif, M.J.Jaffarov, B.Nabiyev, Y.Garayev, T.Ahmedov, G.Gassimzada, G.Khalilov, Sh.Salmanov and others about the poet. The biography of Kh.Rza is taken from the archive and for the first time is presented to the

* AMEA Nizami Adına Ədəbiyyat İnstitutunun Aparıcı Elmi İşçisi.

attention of the readers.

Key words: Kh.R.Ulutürk, XX century, poet, biography, article.

Xəlil Rza Ulutürk XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, filosof, mütəfəkkir şəxsiyyət, ictimai-siyasi xadim, milli-demokratik hərəkatımızın usanmaz mücahididir. O, Azərbaycan poeziyasında orijinal ədəbi simadır. X.R.Ulutürk ədəbiyyatda turançılıq, vətənçilik, azərbaycançılıq və istiqlalçılıq məfkurəsinin davamçısıdır. Onun poeziyası milli ideallarla aşılənmiş, xalq məfkurəsi və taleyini daha ciddi əks etdirmişdir.

Sənətkarın yaradıcılığı ilə bağlı M.Arif, M.Cəfər, İ.Şıxlı, Ə.Ağayev, B.Nəbiyev, Y.Qarayev, T.Əhmədov, B.Vahabzadə, Qabil, M.Araz, Q.Qasımzadə, Q.Xəlilov, Ş.Salmanov, S.Tahir, H.Orucov, G.Fəzli, S.Əliyev, R.Duyğun, A.Hacıyev, C.Abdullayev, A.Hüseynov, Y.Axundlu, T.Əbülhəsənli, C.Novruz, T.Əlişanoğlu, R.Əliyev, M.Məmmədov, S.Altaylı, Ə.Mustafayev və başqaları məqalə yazmışdır.

Şairin poeziyasına münasibət bildirən alimlər sırasında akad. M.Arifin adı xüsusi qeyd olunmalıdır. Poetik nümunələri mətbuatda təzəcə dərc olunan şairə ilk dəfə münasibəti o bildirmişdir. Alim «Yeni nəsil» (1954) məqaləsində X.Rzanın da adını çəkmişdir. O, «Tarla yolunda» [Əsgərli :2005:304], «Azərbaycan sovet şeiri» [13, I c., s.543-544] məqalələrində Əli Kərim, Məmməd İbrahimov, Sərdar Əsəd, Cabir Novruzov, Famil Mehdiyev, Rüfət Axundov, Tofiq Mehdiyev və Xəlil Xəlilovu «son beş – altı ilin istedadlı gənc şairi» kimi qiymətləndirmişdir. «Poeziya və keyfiyyət» məqaləsində isə tənqidçi X.Rzaya məsləhət görürdü ki, «obrazları gurultulu, təmtəraqlı, mübaliğəli söz və ifadələrdən» qorusun. Alim X.Rzanın «pələng», «şir», «qartal», «ildırım», «bəşəriyyət», «ilham», «od-atəş», «ümman» kimi sözləri tez-tez işlətdiyinə etiraz edir, sözün təsir gücünü artırmaq üçün «ciddi hazırlıq işləri aparmağı» tövsiyə edirdi [Arif,I c.:597]. Bütün bunlar X.Rzanın poetik özünüdərkinin yetişməsində rol oynamış, şairin poetik sözə ciddi münasibətini gücləndirmişdir.

Akademik B.Nəbiyev X.Rzanın «Taparam səni» kitabına yazdığı ön sözdə şairin heca və əruz şeiri imkanlarından istifadə bacarığı, şeir və poemalarının epik vüsəti, bədii forması, vətənpərvərlik və humanizm keyfiyyətindən danışmışdır.

Alim X.Rzaya bir sıra məqalə həsr etmiş, haqqında monoqrafiya¹ yazmışdır.

Monoqrafiyada şairin həyatı, mübarizəsi və yaradıcılıq irsini izləmiş ədəbiyyatşünas əsas diqqəti onun vətəndaş məramına, poeziyasının inkişafına, poemalarındakı epik vüsətə, şairin ədəbi prosesdəki yerinə, tərcüməçilik yaradıcılığına və bədii sənətkarlığına doğru yönəlmişdir. Akademik Xəlil Rza yaradıcılığının özünüdərk, türkçülük, azərbaycançılıq, istiqlalçılıq ideyalarına toxunmuş, lakin həmin məfkurələr haqqında danışmağa lüzum görməmişdir.

Tənqidçi Y.Qarayevin «Mərdlik alovu» məqaləsi X.Rzanın «müstəqil üslub və sənətkar mövqeyi», «həyat hadisələrinə fəal müdaxilə, daxili narahatlıq, vətəndaş cəsarəti, ictimai-siyasi siqlətinə görə seçilir».

Məqalədə Şəhriyarın «Əziz rəssam», İlya Selvinskinin «Babək» əsərləri, habelə, Abdulla Tukay, Musa Cəlil, Qaysın Quliyev, K.Simonov, E.Mejelaytis, Y.Yevtuşenko, R.Rojdestvenski, Qafur Qulam, M.Şeyxzadədən edilmiş çevirmələrin yüksək keyfiyyəti göstərilir.

Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının «Zindandan keçən azadlıq yolu» məqaləsində X.R.Ulutürkün məsləki, böyük poeziya yoluna gəlişi, siyasi şüur oyanışının əsasları, şairin azadlıq ideali uğrunda mübarizəsi həm publisistik-xatirat, həm də ədəbi-tənqidi ruhda təqdim olunur.

Prof.T.Əhmədov «İstiqlal nəğməkarı Xəlil Rza Ulutürk» məqaləsində sənətkarı milli vətəndaş şair, görkəmli tərcüməçi, dilin təmizliyi uğrunda usanmaz mübariz, ictimai-siyasi xadim kimi xarakterizə etmiş və haqqında kitab-albom hazırlamışdır².

B.Vahabzadə «Poeziya alovu» məqaləsində şairin sözdən istedadla istifadə etmək bacarığını qiymətləndirir. «Adilər və dahilər» şeirinin poetik məziyyətlərindən danışan, obrazlardakı təbiiliyi, ictimai mənə və məzmunu yüksək dəyərləndirən B.Vahabzadə Xəlil Rzanın Vətən, tarix və xalq qarşısında ictimai borcundan söz açmışdır.

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Ə.Ağayev «1961-ci ildəki poeziyaya bir nəzər» məqaləsində X.Rzanın yaradıcılığının təşbehlər silsiləsini, «beynəlxalq mövzuda yazdığı siyasi məzmunlu şeirlərində mübariz çağırış ruhunu» qiymətləndirmişdir.

«Yenilik duyğusu və poeziya» məqaləsində tənqidçi şairin lirikasındakı müasirlik və novatorluq keyfiyyətindən danışmışdır.

Ş.Salmanov «Poeziya və tənqid» məqaləsində R.Rza, N.Xəzri, B.Vahabzadə, B.Azəroğlu, Ə.Tudə, M.Gülgün, S.Tahir, C.Novruz, N.Həsənzadə, F.Mehdi və X.Rzanın Cənub mövzusunda tək cəsi siyasi planda yox, həm də fəlsəfi-sosial və tarixi planda müraciət olduğunu xüsusi xatırladır. S.Rüstəm, N.Xəzri, Q.Qasımzadə, N.Həsənzadə, X.Rza və başqalarının şeirlərindəki «fəal, nəci tarixi yaddaş keyfiyyətini, onun poetik fərdiliklərini yüksək qiymətləndirir».

Ş.Salmanov «Poeziya və tənqid» (Tənqid – 77) məqaləsində diqqəti X.R.Ulutürkün tərcüməçilik yaradıcılığına yönəldir. O, X.Rzaya «Dost sözü» adlı ədəbi-publisistik, «Qəhrəmanlıq poeziyası» adlı ədəbi-tənqidi məqalə də həsr etmişdir.

1. Filologiya elmləri namizədi M.Dəmirli «Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası»³ haqqında elmi iş yazmış və kitab çap etdirmişdir [Dəmirli 1996, 134]

O, monoqrafiyada X.R.Ulutürkün yaradıcılıq axtarışlarından, onun fərdi üslub yetkinliyindən, istiqlalçılıq məfkurəsindən danışmışdır. Professor M.Də-

mirli X.Rzanın vətəndaş mövqeyi, lirikasının siyasi təfəkkür xüsusiyyətləri və ictimai məzmun genişliyindən bəhs etsə də, X.Rza yaradıcılığının milli özünüdərk mənbələri və ideya-məfkurə məsələlərini tədqiqata cəlb etməmişdir.

Tənqidçi-ədəbiyyatşünaslar Q.Qasımzadə və S.Əliyevin X.Rza haqqında fikirləri də qiymətlidir. Q.Qasımzadənin «Yazılacaq səhifələr intizarında» məqaləsi 1993-cü ildə qələmə alınmışdır. Alim «Afrikanın səsi» və başqa şeirlərin «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində dərc edildiyi vaxtlarda (1960) ədəbi-siyasi gərginlikdən, X.Rzanın 20 Yanvar faciəsi günlərində həbsindən yazır, şairə olan ögey münasibəti xatırladırdı. S.Əliyev isə «Ulutürk ömrü» məqaləsində publisistika-xatirat janrına üstünlük verərək Xəlil Rzanın ömür yolunu ümumiləşdirmişdir.

X.R.Ulutürk XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biridir. Onun müasirlərindən fərqlənən bənzərsiz şair taleyi vardır. Belə bənzərsizlik Xəlil Rzanın ruhu və mənəvi aləmini göstərməklə bərabər, onun bir sənətkar kimi baxışlar sistemini də ifadə etməkdədir. Xəlil Rza yaradıcılığının öyrənilməsini aktual edən qaynaqları, onun ədəbiyyat tarixində yerini, mövqeyini göstərmək üçün şairin yazdığı tərcümeyi-halı zəngin material verir. X.Rza tərcümeyi-halını üç dəfə (hələ ki, məlum olan fakt belədir), 1969, 1973 və 1977-ci illərdə yazmışdır. Biz ikinci tərcümeyi-halını arxivindən əldə edib ilk dəfə «Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında» kitabında (B., Çinar-Çap, 2004) çap etdirmişik. Dissertasiyada onun bioqrafiyasından danışmaqdan çox, şairin «Kimliyim» adlı öz tərcümeyi-halının verilməsini lazım bilirik: «Mən Xəlil Rza oğlu Xəlilbəyov 1933-cü ildə oktyabrın 21-də Salyan rayonunun Pirəbbə kəndində anadan olmuşam. 1939-cu ildə Salyan şəhərinə köçmüşük. Həmin ildəcə dərsə getmişəm və Salyanın 2 sayılı şəhər məktəbini 1949-cu ildə bitirmişəm. Dərcə latın əlifbasını öyrənməklə başlamışdıq ki, üç-dörd ay keçməmiş əlifbanın dəyişməsi xəbəri gəldi. Xeyli sonralar anladım ki, əlifbanın tez-tez dəyişdirilməsi xalq üçün böyük fəlakətdir, milli-mədəni estafetin qırılması deməkdir. Orxon-Yenisey əlifbasından ərəb, ondan latın əlifbasına, ondan da rus qrafikası üzrə əlifbaya və daha sonra bunun əsasında ən yeni əlifbaya keçilməsi elmi və mədəni inkişafımıza ağır zərbələr endirmişdi.

Bunun nəticəsində biz həm də türkmənlərdən, özbəklərdən, qırğızlardan, qazaxlardan, başqırdlardan, qaqauzlardan, qəraimlərdən, tatarlardan, kumiklərdən, altaylardan, uyğurlardan və başqa qardaş xalqlardan xeyli uzaqlaşdırılmışdıq ki, bu da əslində sosialist millətlərinin gətdikcə bir-birinə yaxınlaşması Qanununa ziddir.

Atam Rza Xəlil oğlu illər boyu sayar (mühasib), müfəttiş, döyüşçü olmuş, son müharibədə Berlinədək irəliləmiş, 17 yerdən yaralanmış və uzun illər boyunca sağalmayan bu yaralar nəticəsində 1957-ci ildə, oktyabrın 17-də vəfat etmişdir.

Füzuli, Raci, Dəxil, Dilsuz, Sabir, Tofiq Fikrət, Nəvai, Rustaveli, Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyaltı, Qumru, Yunus İmrə kimi şairlərin adını mən ilk dəfə atamın dilindən eşitmişəm. Bu şairləri çox yanıqlı, çox təsirli səsle oxuyan,

bəzən göz yaşlarını silən atam 47 yaşında vəfat etsə də, mənim gözümdə qocaman, piranə keçmişin rəmzidir.

Atamın fikrincə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ən qüdrətli böyük şəxsiyyətlərdən biri Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. «İdrakdır müstibətə mizan əvət, əvət. İdraksızın ola bilməz müsibəti». Sabirin, dahi Sabirin bu beytini misal gətirən atam deyərdi ki, Əli bəy kimi mütəfəkkirlərin faciəsi onların idrakının böyüklüyündən doğmuşdur. Dövrə sığmaq – kiçiklik, dövrə sığmamaq isə – böyüklük çalarındır. Dövrə sığışmayanlar bəzən bütöv bir xalq tarixinə işiq sala bilir!

Xanım anam evdar qadındır. Beş oğul böyütmüş, evləndirmiş, 3 qız köçürmüş bacarıqlı, zirək, gözüaçıq və çox əməksevər bir anadır. Azərbaycan dilinin sonsuz zənginlikləri, tükənməz incəlikləri, tanrısal şeirliyi, ovsunlu musiqisi onun dili və südü ilə qanımıza hopub. Köksü nağıllar, bayatılar, laylalar, bilməcələr xəzinəsidir.

1949-cu ildə, Bakıda Universitetin filoloji fakültəsinə daxil olmuş və jurnalistlik şöbəsini 1954-cü ildə bitirmişəm. Həmin ildən Azərbaycan Sovet Yazıçılar Birliyinin üzvüyəm. 1955-56-cı illərdə «Azərbaycan qadını» dərgisində əməkdaşlıq etmişəm, 1957-59-da Moskvada Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində yazıçılar üçün təşkil edilmiş Ali Ədəbiyyat Kurslarında dinləyici olmuşam.

Şeir üzrə seminar başçımız, şair Yaroslav Smelyakov, onun həmişə yanında gətirdiyi tənqidçi Vladimir Oqnev, bəzən bu iki adamı əvəz edən şair Mixail Svetlov, bizə Şekspir üzrə mühazirələr oxuyan Anikst, həmçinin Tolstoy, Ostrovski, Şoloxov üzrə ixtisas kursları aparan gözəl müəllimlərimiz, institutda Şoloxov və Nazim Hikmətlə görüşlərimiz, o zaman xəstə yatan, ancaq bizi qıvraq, şad qarşılayan Samuil Marşak kişinin evinə baş çəkməyimiz, böyük balkar şairi Qaysın Quliyevin və görkəmli özbək sənətkarı Məqsud Şeyxzadənin yataqxanamıza gəlişləri, mərdlik və səxavətləri unudulmaz. Nobel mükafatı almış Pasternakı sovet yazıçıları sırasından xaric etmək üçün imza toplanırkən mən yataqxanaya siyahı gətirənlərin xahişini yerinə yetirməkdən boyun qaçırmışam. Mənim gözümdə Pasternak təbiətin özü qədər qüdrətli bir sənətkardır. Ondan tərcümə etdiyim şeirlərin dadı hələ də damağımdadır.

Moskvadan qayıdıb Bakıda V.İ.Lenin adına API-nin aspiranturasına ayaq basmışam, 1963-cü ildə Azərbaycan sovet şeirində poema janrının inkişaf yolları (1945-1950)» mövzusunda dissertasi himayə qılmışam. Burada ştatlı müəllim saxlandığım üçün «Göyərçin» dərgisində əməkdaşlıqdan əl çəkmişəm. API-də müəllimlik etdiyim on il (1959-1969) ərzində bu sənətdən aldığım zövqü heç nəyə dəyişmərəm.

Məncə, hər hansı tərbiyənin özülündə milli şüur işığı dayanmalıdır. Özünün kim olduğunu, xalqının varlığını dərk etmiş tələbə pis oxuya bilməz. Vətənsəvərlik elə bir oddur ki, orta səviyyəli, babat bir adamı az qala dahiləşdirə bilir! Bu uğurda hər bir sorğu idrakı hərəkətə gətirir. Məsələn: Səncə azərbaycanlıların soyad (famiya) sonluğu necə olmalıdır: «L!»

şəkilçinin dörd biçimi, yoxsa «ov», «ibn», «ski», «yan», «pur», «zadə», «i». Məsələn, deyın görüm, Cabbarlı deyilsə yaxşıdır, yoxsa Cabbarski, Cabbaryan, Cabbarpur, Cabbarzadə, Cabbarov, ibn Cabbar?!

Bu cür sorğuların yaratdığı təmayül üstündə institutdan çıxarılmışam. İş yerim dəyişdirilib. 1969-cu il, iyulun on beşindən etibarən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisiyəm. Buna baxmayaraq, tələbələrımızdən heç vaxt mənən ayrılmamışam.

Altı ay işsizliyim və mətbuatsızlığım çağlarında evdə azuqə tükənmiş və bu halda həyat yoldaşım Firəngiz xanım işə girişməyə vadar olmuş, Neft və Kimya İnstitutunun elmi kommunizm kafedrasında müəllimliyə başlayaraq öz səadətini tapmışdır. Mən öz səadətım və ən çətin gündə qaralmayan içəri işiğim üçün bu gözəl, mərd, pak, qüdrətli Azərbaycan qızına borcluyam. Bu ruh coşğunluğunu daim qoruya bildiyim üçün Firəngizimə minnətdaram. Hər iki balamızı – Təbrizi və Rzanı rus bağçasına, Azərbaycan məktəbinə verməyi lap əvvəlcədən qərarlaşdırmışdıq. Təbriz ikinci sinif yavrusudur. Rza da bu il Azərbaycan məktəbinə ayaq basacaq.

Çıxmış kitablarım bunlardır:

1. Bahar gəlir. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1957.
2. Sevən gözlər. Bakı, Azərnəşr, 1959.
3. Məhəbbət dastanı. Uşaqgəncnəşr, 1961.
4. Qollarını geniş aç! Azərnəşr, 1965.
5. Krasnadon qartalları. Bakı, Gənclik, 1967.
6. Yeni zirvələrə. Bakı, Azərnəşr, 1971.
7. Şedriy den. Moskva, Molodaya qvardiya, 1959.
8. Nastoyaşaya lyubov. Moskva, Sovetskaya pisatel, 1963.

1965-ci ildən Sov.İKP sıralarındayam. Bəzi şeirlərimi «Od» və «Odsevər» ayaması ilə çap etdirmişəm. Sonralar məndən asılı olmayan səbəblərə görə bu, yasaq edilib. Məncə, doğma adları, soyadları, ayamaları diriltmək də borcumuzdur. Od Rza oğlu Xəlilbəyli, yaxud sadəcə olaraq: Xəlil Rza Od – ədəbiyyat tarixinə adım bu biçimdə düşsə yaxşı olar. Adın bu hala salınması Azərbaycan dilini bundan sonra da təmizləmək, durulamaq ehtiyacına işarədir. Biz çalışmalıyıq ki, qədim, zəngin Azərbaycan dili və ruhu bundan sonra da çiçəklənsin və özümlüyünü qoruyub saxlaya bilsin.

Xəlil Rza Od, Bakı, 10 mart, 1973»⁴.

X.R.Ulutürk 1985-ci ildə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi, 1986-cı ildə Əməkdar İncəsənət xadimi, 1990-cı ildə «Davam edir – 37» şeirinə görə M.F.Axundov mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

O, Azərbaycan Milli hərəkatının fəal xadimi olduğuna görə 26 yanvar 1990-cı ildə həbsə alınmış, Moskvanın Lefortovo zindanında 8 ay 13 gün yatmışdır.

Şair 1991-ci ildə «Türk milləti» mükafatı laureatı, 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının «Xalq şairi» fəxri adlarını almışdır.

Böyük sənətkar 22 iyun 1994-cü ildə vəfat etmişdir. Qəbri fəxri xiyabandadır. Qəbrinin üstündə heykəli ucaldılmışdır. O, vəfatından sonra, 1995-ci ildə «İstiqlal ordeni» və Türkiyə Respublikasının milli şairi adına layiq görülmüşdür. 2002-ci ildə şairin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında Respublika Rəzidenti sərəncam vermiş, 2004-cü ildə H.Əliyev adına Sarayda 70 illik yubileyi keçirilmişdir.

«XX əsr Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində milli ideal və xalq taleyi problemi (Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı əsasında)» ədəbiyyatda millilik və xəlqiliyi bir şairin yaradıcılığı əsasında əks etdirən elmi tədqiqat əsəridir. Milli ideal və xalq taleyi problemi ədəbiyyatşünaslıq tarixində ədəbi-bədii materiallar əsasında tədqiqata cəlb olunmuş və X.R.Ulutürk yaradıcılığı əsas tədqiqat – araşdırma obyektinə götürülmüşdür⁵.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəbiyev B. İstiqlal şairi. B., Elm, 2001, 348 s.
2. Əhmədov T. Xəlil Rza Ulutürk. B., Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2002, 204 s.
3. Dəmirli M. Xəlil Rza Ulutürk poeziyası. B., Sabah, 1996, 134 s.
4. Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında. B., Çinar-Çap, 2004, 625 s.
5. Məmməd Arif. Secilmiş əsərləri. 1 cild . 1967. 617s.
6. Əsgərli Ə. Milli ideal mücahidi. B., Elm, 2005, 418 s.

1990'LI YILLARDAN BUGÜNE TATAR NESİRİ

TARTAR PROSE FROM 1990'S ONWARDS

ТАТАРСКАЯ ПРОЗА С 1990 ГОДА ПО СЕГОДНЯШНИЙ ДЕНЬ

Yrd. Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN*

Özet

Bu makale, 1990'lı yıllardan günümüze kadar Tatar nesri nasıl gelişti, hangi konular işlendi gibi soruları cevaplamaktadır. Tatar nesri, 1990'lı yıllardan bugüne gazetecilik ruhunda yazılan nesir, otobiyografi, hatırat ve klasik nesir olarak izlenmektedir. Sovyetler dağılınca Tatar yazarları, en özel konuları dahi açıkça kaleme alıp tarihi olayları istedikleri gibi anlatabildiler. 1990'lı yıllar, Tatar edebiyatı için bir kalkınma ve millî özüne dönme noktası oldu.

Anahtar kelimeler: Tatar, Tatar edebiyatı, Tatar nesri, 1990'lı yıllar.

Abstract

This article answers the matters that how Tartar prose developed and which subjects were taken into consideration. Tartar prose was especially written as otobiography, memoirs and classical prose from 1990's onwards. After the break down of Soviet Union, Tartar writers narrated the historical events without fear. 1990 became a year of progress and of turning to national essence for Tartar literature.

Key words: Tartar, Tartar literature, Tartar prose, 1990 years.

* Muğla Üniversitesi (Türkiye) Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, chulpancetin@mynet.com

Резюме

В данной статье рассматривается развитие татарской прозы с 1990 годов по сегодняшний день. Автор старается раскрыть, в каких прозаических жанрах какие темы были освещены и продолжают освещаться современными татарскими писателями. После распада Советского Союза татарские писатели были вольны освещать все исторические события, пережитые народом, так, как повелевали им совесть и талант. Несомненно, что 1990 годы стали для татар периодом нарастания национального самосознания и инстинкта национального самосохранения.

Ключевые слова: Татары, татарская литература, татарская проза, 1990 годы.

Tarihte, Tatar adı ile anılan gayretli bir Türk boyu var. Çeşitli sebeplerden dolayı kurduğu şanlı devletlerini kaybetmiş, vatanını terk edip dünyanın dört bir yanına gitmiş, Rus halkı tarafından ezilip neredeyse tarihini, dilini, dinini kaybetme aşamasına gelmiş, mankurtluk sorunu ile yüz yüze kalmış ama yinede yıkılmamış, sağlam köklü Tatar Türkleri bugün de aydınlığı ve çalışkanlığı ile dünya çapında ün kazanmaya devam etmektedirler.

Tatar deyince her şeyden önce bütün Türk dünyasına tanılan Abdullah Tukay, Sadri Maksudi, Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, Musa Bigiyev, ve daha birçok ünlü Kazan Tatar aydını akla gelmekte. Çünkü Tatarlar, her dönemde daha çok marifet, gazetecilik, edebiyat ve eğitim alanlarında çaba göstermiş bir millettir. Bu yüzden de Tatar edebiyatının çok zengin geleneklere dayanıp bugün de en güzel şekilde gelişmeye devam etmesi hiç şaşırtmıyor.

Sovyet dönemi Tatar edebiyatı ile ilgili birçok monografi ve araştırma makaleleri yazılmış olsa da “1990’lı yıllardan sonra günümüze kadar Tatar edebiyatı nasıl gelişti, hangi konular ele alındı, ne gibi eserler yazıldı?” sorusuna cevap verebilecek ciddi bir kitaba günümüzde rastlayamıyoruz. Bu soruları aydınlatacak tek ciddi kaynak, Kazan’da her ay yayınlanan en saygın dergilerden biri olan “Kazan Utları” dergisidir. XX yüzyıl XXI. yüzyıl ile değişirken “Kazan Utları” dergisi “1990’lı yıllar Tatar Edebiyatı” adlı konu açtı ve bu konu ile ilgili Rifat Sverigin, Fuat Galimullin, Mansur Valiyev, Galimcan Gıylmanov gibi ünlü bilim adamları ve Rafael Sibati, Aydar Halim, Tevfik Eydi, Radik Faizov, Lebib Leron, Raşat Nizami gibi birçok yazar çeşitli yıllarda kendi fikirlerini sundu. Neden bu konu “Kazan Utları” dergisinde açıldı? Çünkü XX. yüzyılda “Bezneñ Yul”, daha sonra “Ataka” ve “Sovyet Edebiyatı” adı ile yayınlanan Tatarların en uzun ömürlü edebiyat ve sanat dergilerinden birisi olan “Kazan Utları”, bir asrı aşkın süre okurları yeni yazılan edebi eserlerle buluşturdu ve bu işi bugün de başarılı bir şekilde devam ettirmektedir. Bir yazarın yeni yazdığı eseri kitap olarak yayınlanmadan önce genelde “Kazan Utları” dergisinin sayılarında parça parça verilip okurlarına kavuşur. Artık bu geleneği 1990’lı yıllarda yayınlanmaya başlayan “İdel” ve “Argamak” dergileri de

üstlenmektedir. Ayrıca, adı geçen dergilerde edebiyatın bütün türleri –nesir, nazım, dram, çocuk edebiyatı, eleştiri- yer almaktadır.

Tatar edebiyatının tarihi çok eski dönemlere dayanmaktadır. Bu, Tatarlar için onur verici bir şeydir. Ama Tatar edebiyatı başlangıcında nazım olarak gelişmiş olsa da XIX. Yüzyıldan bu yana Tatar edebiyatında nesir türü üstünlük almaya başladı. Bu durum, son yıllar için de geçerliydi. Tatar nesri 1990'lı yıllardan bugüne üç kolda gelişti. Birincisi, gazetecilik ruhunda yazılan nesir. İkincisi, otobiyografik, hatırat şeklinde yazılan nesir. Üçüncüsü de gerçek, saf edebiyat olarak nitelendirilen nesir. Şunu da söylemek gerekir ki XIX.-XX. yüzyıllarda bu üçüncü tür üstünlük ederken son yıllarda ilk ikisine ilgi daha çok arttı.

Bildiğimiz gibi, hayat ve edebiyat bir birinden başka asla düşünülemez. Ne gibi vaka ve tarihi değişiklikler yapılırsa yapılsın bunlar mutlaka yazarların vakaname olarak nitelendirdiğimiz eserlerinde yer alır. Bu açıdan 1980-1995'li yıllarda Emirhan Yeniki, Ayaz Gıyalev, Muhammet Mahdiyev, Nurihan Fettah gibi Tatar edebiyatı aksakalları tarafından yazılan eserler, şüphesiz, zaman eleğinden geçip Tatar edebiyatı tarihine altın harflerle yazılacaktır.

Sovyet döneminde yazarlar genelde Sovyet rejimi baskısı altında kalarak eserlerini “sosyalizm realizmi” diye adlandırılan bir metoda bağlı yazmak zorundaydılar. Sovyetler dağılınca bu yazarları suçlamaya kalkanlar da az olmadı. Ama şunu da söylemek gerekir, o dönemde yazılan “Yüzük Kaşı” (Fatih Hüsni), “Beyaz Çiçekler” (Abdurrahman Absalyamov), “Üç Arşın Toprak” (Ayaz Gıyalev), “İdil Kızı” (Garif Ahunov), “Bahar Yıldırım” (Mahmut Huseyin) adlı romanlar, Tatar halkının kaderini en güzel şekilde anlatan Tatar edebiyatının klasik eserleri olarak kalacaklardır.

Tatar yazar ve bilim adamları, 1990'lı yıllar Tatar edebiyatı ile XX. Yy. başı Tatar edebiyatının birçok ortak yönlerini görmektedirler. XX. yüzyılda Ayaz İshaki'nin “İki Yüzyıldan Sonra İnkıraz”, “Hayat mı Bu?” gibi nesir eserleri ve Abdullah Tukay, Sagit Remiyev gibi ileri gelen şairlerin şiirleri ile başlatılan millet kaderi, mankurtluk, tasasızlık, millî bilincin yükselmesi gibi meseleler, 1990'lı yıllarda Tatar Türkleri için gündeme gelen tarihi bir gerçek olarak ortaya çıktı. Tatarların bir millet olarak başka milletin –Rusların- altında ezilip yok olma, dilini, dinini kaybetme yoluna girme konusu, Sovyet döneminin sonuna doğru ilk olarak Emirhan Yeniki'nin “Söylenmeyen Vasiyet” ve “Güneş Batarken” adlı eserleri ile başlatılmıştı.

E. Yeniki'nin “Söylenmeyen Vasiyet” adlı uzun hikâyesinde milletin geleceği için endişelenen Ana tipi 1990'lı yıllarda başka bir Tatar yazarı Foat Sadriyev tarafından devam edildi. Onun “Tan Yeli” adlı romanında tasvir edilen Ana, çocuklarına öz milletinin örf-adetlerini, geleneklerini ve dine olan saygıyı miras bırakıp onları kötülükten korumaya çalışmaktadır. Bu Ana, şüphesiz, gerçek anlamında “Tatar kadını” düşüncesini de içermektedir.

Tatar yazarı Rafael Sibata'nın sözleri ile söylersek “1990'lı yılların temel özelliği, onun millî duygularla yoğrulmuş olması. Bu dönemde yazılan eserlerde, millî

bilinç, millî can ve millî onur hissedilmekte. Tatar tarihi, bütün gerçekleri ile ortaya konuldu. Tatar milleti, köklerinin ne kadar derin olduğunu gördü.” (Sibat, 1997: 158)

1990’lı yıllardan bu yana gelişen Tatar edebiyatı, artık gerçekten azat bir edebiyat olarak tanımlanabilir. Sovyetler dağılınca edebiyat için uygulanan metotlar ve sansür ortadan kalktı. Artık Tatar yazarları, en özel konuları dahi açıkça kaleme alıp, tarihi olayları istedikleri gibi anlatabilme imkânını elde ettiler. Ama bunun için yazarlar, bu olayların içinde olup onları bizzat kendileri yaşamış olmalı ve bunun sonucu olarak olayları içten gelen bir heyecanla tasvir etmeliydiler. Yoksa söylemek istedikleri şeyler, halkın dikkatini yeterli derecede çekmeyebilirdi. Muhammet Mehdiyev, Ayaz Gıyalecev, İbrahim Salahov gibi muhterem edipler bu işi en güzel şekilde başardılar.

Sovyetlerin dağılması, 1990’lı yıllarda kendi başına büyük bir olay oldu. Bu olayı bizzat yakından izleyen Tatar yazarı Rinat Muhammediyev, kendi gözleriyle gördüklerini “Kızgın Tava Üzerinde” adlı eserinde tasvir etti. O yılların dehşetini bu kadar açık ve cesur bir şekilde anlatan başka bir Tatar yazarı olmamıştır!

Ama 1990’lı yıllarda, edebi eserlerde ele alınan en önemli konuların biri Tatar Türklerinin Stalin kamplarında çektikleri cefaları veya o dönemin dehşetli etkisini kendi üzerinde gören insanların trajedisini tasvir etmek oldu. Bu konuda birçok roman yazıldı ve onlardan en önemlisi, şüphesiz, İbrahim Salahov’un “Kolıma Hikâyeleri” adlı eseridir. Bu eseri yazar, yaralanmış ruhunun ve ezilmiş teninin kanı ile yazmıştır. Aynı konuyu açan ve okurları gerçeklerin dehşeti ile titreten başka eserler de Nurihan Fettah’ın “Geçiş”, Guriy Tavlin’in “Afet”, Mahmut Hüseyin’in “Bahar Yıldırımı”, Garif Ahunov’un “İdil Kızı”, Rinat Muhammediyev’in “Sırat Köprüsü”, Ayaz Gıyalecev’in “Haydi Bir Dual!”, Ahsan Bayanov’un “Çalınmış Ay”, Meshut Nasibullin’in “Yankı”, Ahat Gaffar’ın “Büyük Yolun Tozu” ve Rifkat Kerimi’nin “Kargışlı Etaplar” adlı romanları olmuştur. Başkurdistan’da yaşayan bilim adamı ve yazar Sufiyan Povarisov da Tatar Türklerinin XX. Yy. başında yaşayan ve eserler veren ünlü yazar, bilim adamı ve gazeteci Alimcan İbrahimov’un hayatı ile ilgili “Peygamber Tanı”, “Göğün Yedinci Katında” ve “Facia” adlı üç kitaptan oluşan tarihi roman yazdı. Alimcan İbrahimov’un hayatı, Stalin’in uyguladığı repressiya yılları ile yakından ilgili idi. O, suçsuz olduğu halde tutuklanıp hayatını hapisanede yitirmiş birçok Tatar yazarından biriydi.

1990’lı yıllarda başka bir yazar Aydar Halim, tarihi konuyu ele alıp onu milletin bugünü ile ilgili izlemeye çalıştı. “Ömrün On Günü” adlı kitabında o, 1552 yılında Kazan Hanlığı alındıktan sonra Tatarların yaşadığı feci olayların sonucu olarak, Tatarların XX. Yy. sonunda artık millî bilincini kaybetme yoluna girmelerini ve gündemde olan Tatar-Başkurt boylarını bir birine karşı kışkırtma siyasetini gösterdi.

Bazı Tatar yazarları ise Nurihan Fettah’ın izinden tarihin daha derin devirlerini seçerek Tatar Türklerinin İdil Boyu Bulgar Devleti ve Kazan Hanlığı gibi şanlı geçmişi ile ilgili eserler verdiler. Musagit Habibullin’in “Elçiye Ölüm Yok”, “Şeytan Kalesi”, “Süyümbike Hanbike ve Korkunç İvan”, “Batu Han ve Leyla”, “Atıl-

la” gibi eserleri, okurları Tatarların büyük devletler kurup yaşadıkları dönemlere götürmektedirler. Yazarın edebi dili ve tarihi gerçek gibi unsurlardan uzak olması eleştirisi konusu olsa da bu eserler yine de Tatarlara uzak geçmişlerini gönüllerinde canlandırmak için çok faydalı oldular.

Cemil Rahimov’un “Batırşa”, Vahit İmamov’un “Seit Batır”, Rabit Batulla’nın “Süyümbike”, Flüs Latıfyi’nin “İhanet”, Fevziye Bayramova’nın “Bahadırşah” gibi Kazan Hanlığı tarihi ile ilgili ve gerçeğe daha yakın olan kaynaklara dayalı romanlar da çalınmış, küllerin altında kalmış şanlı ve feci geçmişini en doğru şekilde okumaya hasret kalan Tatar halkı için değerli biçilmez eserler oldular.

Yazarların geçmişe dönüp tarihi kaynakları araştırıp çeşitli tarihi konuları ele alarak eserler yazmalarında Tatar süreli yayınlarının rolü de büyük oldu. Örneğin “İdel” dergisinde düzenlenen tarihi hikâyeler yarışması, başka dergilerde düzenlenen hikâyeye, dram eseri ve şiir yarışmaları hem tanınmış yazarlar için, hem kalemi yeni ellerine alan edebiyatsever gençler için büyük bir heyecan kaynağı oldu. Bu gibi yarışmalarda en iyi eserler tespit edilip yazarları maddî bir şekilde ödüllendirme de sağlanmaktadır. Tatar edebiyatının en güzel örneklerini ve yeni yazılan eserleri okurlara ulaştırmada “Süyümbike” dergisi ve “Medeni Cuma”, “Şehri Kazan”, “Vatanım Tatarstan” adlı gazeteler de önemli rol oynamaktadırlar. Şunu da söylemek gerekir, Tatar süreli yayınlarından gazeteler, son derece ciddi içeriğe sahip olup edebiyat ve sanatla ilgili konulara büyük önem vermektedirler. Yazma okuma oranı yüzde yüz olan Kazan Tatarları, köyde mi şehirde mi nerede yaşarlarsa yaşasınlar, doktor mu çiftçi mi hangi meslek sahibi olurlarsa olsunlar mutlaka bu gazete ve dergilere abone olup edebiyat ve sanatla ilgili yeni eserlerden haberdar olmak isterler. Tatar gazete ve dergileri son yılların modasına ayak uydurmadan, sayfalarında asla magazin dedikodularına yer vermeden kendi asil yüzünü bugün de korumaya devam etmekte.

1990’lı yıllar, Sovyetler Birliğine ait olan birçok Türk boyu için bir kalkınma ve millî özüne dönme noktası oldu. Tatar Türkleri için de durum aynı idi fakat bu tarihi kalkınma, edebiyatta henüz yeterli derecede aydınlatılmadı. Örneğin Tatar Türklerinin asırlarca gurbet acısı çekip dünyaya serpilip yaşamaya mecbur olduklarını konu alan eserler yok derecede diyebiliriz. Geçen asrın 20’li yıllarında Mahmut Galev tarafından ele alınan bu konu (“Muhacirler” adlı romanı), 1990’lı yıllarda Mirgazıyan Yunus’un “Bizim Ev Söğütlerin Altındaydı” adlı hikâyesi hariç Tatar edebiyatında hâlâ kendi yerini alamadı. Ancak son birkaç yıl içinde millî hareket lideri, yazar Fevziye Bayramova Tataristan’dan uzakta çeşitli illerde yaşayan Tatarlar ile yakından görüşüp onların yaşadıklarını kaleme almaya başladı. Fevziye Bayramova, “Bizi Unutmayınız”, “Değişim”, “Yere Düştü Yumağım”, “Karanlık Orman” adlı eserleri ile 1990’lı yıllar Tatar edebiyatına kendi damgasını vurmuştu. Son bir-iki yıl içinde yazarın “Kırk Sırt”, “Karabolak” ve “Son Namaz” adlı romanları da dünya gördü. Onlardan “Kırk Sırt” adlı eserinde Fevziye Bayramova, kolhozlaşma döneminde mal mülkü ellerinden alınıp doğup büyüdükleri topraklardan koparılıp Sibiryaya çalışma kamplarına sürgün edilen soylu Tatar ailelerinin feci kaderini tasvir etmekte. “Karabolak” adlı belgesel romanında ise Rusya’nın

Çilyabinsk şehri civarında Stalin döneminde Atom Reaktörü patlama sonucu orada yaşayan Tatarların ölüm ve hastalıklarla yüz yüze kalıp devlet tarafından hiçbir yardım görmeden yaşadıklarını anlatmakta. “Son Namaz” adlı romanı, Rus-Çeçen savaşı konusunu işliyor ve o dönemin dehşetini Tatar ailelerinin feci kaderi misalinde anlatmakta: Tabut içinde dönen gencecik Tatar yiğitleri, onların arkasından gözyaşı döken anne babaları, zamansız yaşlanan eşleri, beşikteyken yetim kalan yavruları... “Kırk Sırt” ve “Karabolak” adlı eserlerinde F. Bayramova vatanından uzakta yaşayan millettaşlarının nasıl gurbet acısı çekerek yaşadığını da kalbi sızlatacak çok etkili bir şekilde anlatmaktadır.

İnsanın iç dünyasını gösterebilmek, halk dili ile yazılmış olmak, hikâyelerinin doğal akışı ile cezp etmek, bunlar hepsi Tatarların başka bir ulu edibi, Zeki Zeynullin’in “At Hırsızları” adlı romanı ve “Galimulla Ağa Güvercinleri”, “Savaş Öncesi Çocuklar”, “Sokak”, “Tepeleri Aşarak” ve Rafael Sibat’ın “İki Âşık ve Türkü Dinleyen At” gibi uzun hikâyeleriyle ilgili söylenebilir. Ama bu dönemin incileri, Mahsum Hucin’in “Huma Kuşları”, “Ayn Işığı Sönmüş”, “Simli Karlar”, “Gecenin Kilitli Penceresi”, “Patates Çiçeği” ve “Pşiyatsulka” adlı hikâyeleri oldu. Bu yazar, her eseriyle okurları güzellik dünyasına götürüp anlamlı, ilginç tasvirler bularak hikâyelerinin içeriğini acayip bir şekilde derinleştirmekte. “Yol Kesici”, “Orak Bıçme Dönemi Bulutları” ve “Kazık” adlı uzun hikâyelerinde ise o, Tatar Türklerinin 1930’lı yıllarda yaşadıkları feci olayları tasvir etmekte.

Tatar edebiyatında geçen asrın 20-30’lu yıllarında Rusya’da olup biten ve sadece Rus milletinin değil bu ülkede yaşayan Tatarların da üzerinde derin iz bırakan değişiklikleri, feci olayları çağdaş Tatar yazarı Fakil Safin’in “Yanlışlıkta Ağaran Tan” adlı üç kitaptan oluşan romanında da bulabiliriz. Bu eser, Tatar aydınlarının hayatını, umutlarını, binlerce oğullarını kaybeden bir halkın trajedisini aktarmakta. Eserde Ekim devrimi sonrası yaşanan zor yıllar, iç savaş, açlık, kolhoz oluşturma ve Stalin repressiyaları, toplamı 20 yılı içine alan bir hayat anlatılmaktadır. Aynı yazarın “Yüksek Dağın Tepesinde” adlı romanı da Tatar edebiyatında Rusya-Çeçenistan savaşını anlatan ve bu olaylarla beraber millî sorunları gündeme getiren ilk eser oldu. “Son Güz” adlı eseri ise yine Rusya’da 1990’lı yıllarda yaşanan tarihin ışığında Sovyetlerin ortaya koyduğu bir kahramanın, işi ile önden gelen, işini her şeyden üstün gören, çelik karakterli, eli sert bir kolhoz reisinin kaderi aracılığı ile okurları Sovyet hâkimiyetinin gerçek yüzü hakkında düşünmeye mecbur eden eserlerden oldu. Fakil Safin’in “Gülcemal” adlı başka bir eseri ise Tatar uzun hikâyeye geleneğini en güzel şekilde devam ederek insan canının ululuğunu, derinliğini, toplum ve insan arası ilişkileri, hiçbir zaman kaybolmayacak değerleri sıradan bir köylü kadını Gülcemal’in genç kız olduğu dönemden büyükanne olacağı güne kadar yaşadığı hayatı örneğinde vermekte (Zagidullina, 2007: 109–117).

Tatar toplumu için önemini kaybetmeyen aile ve ahlak konuları da 1990’lı yıllardan bugüne kadar Tatar edebiyatında hikâye, uzun hikâye ve roman türleri ile işlenmeye devam etmekte. Sovyet döneminde yetmiş yıla yakın bir süre dininden uzaklaştırılan Tatar Türkleri, toplumda kök atan ahlaksızlığın kaynağını da dinsizlikte gördüler. Bu yüzden 1990’lı yıllarda iktidara demokrasinin gelmesi ile bera-

ber Tatar Türkleri İslam dinini yeniden öğrenip yeni kuşağa dinî terbiye vermeye çalıştılar. Tabii bu edebiyata da yansdı. Medine Malikova'nın "Şefkat" ve "Tılsım" adlı romanları, Fenis Yarullin'in birçok hikâyesi, Tufan Minnullin'in "Babamın Mesleği", "Bir Ananın Beş Oğlu" ve "Yiğit Kaderi", Galimcan Gıylmanov'un "Eksilmiş Ay" kitabında yer alan "Kader" ve "Feriştah" adlı uzun hikâyeleri, İndus Sirmatov'un "Kreşin Kızı" adlı eseri, Röstem Mingalim'in "Sapsarı Güzler", Enes Hasanov'un "Enis Elmalar", Kamil Kerimov'un "Hayvan Kesme Zamanı", "Ben Anneme Gerek" adlı eserleri buna en güzel örneklerdir.

Hayatın gerçekleri başka bir Tatar yazarı Vakıf Nuriyev'in "Yedinci Oda", "Ebeme Portakal" ve "Karga Hırsız" adlı uzun hikâyelerinde de anlatılmaktadır. Bu hikâyelerin kahramanları, bizden biri olan sıradan insanlar. Yazar onları o kadar içten sevgi ile tasvir etmektedir ki okuyucular onlara ilk sayfadan ısınıp onların yaşadıklarında kendilerini tanımaya başlıyorlar.

1990'lı yıllarda Tatar edebiyatında yeni, bambaşka bir konuyu ele alıp kendini tanıtan kadın yazar, Nabire Gıymatdinova oldu. Onun "Sihirci", "Guğuk Kuşu'nun Tükürüğü", "Geyik", "Kurt Kanı", "Yaban" ve başka birçok hikâye ve uzun hikâyesinde doğanın esrarengizliği, insan gönlünün keşfedilmeyen özellikleri ve insan ile doğa arasındaki kopmaz bağlar anlatılmakta. Bu eserleri ilginç yapan şey, onlarda büyü, kargış, inanç gibi halkın ilkel dönemlerden bugüne kadar bilinçaltında korunan unsurların yer almasıdır. Yazar, etrafındaki hayatı ancak kadınlara özgü derin bir duyum gücü ve cesaret ile tanımaya çalışıyor. Onun kahramanları –hayatı bilinçaltı duygularla yaşamaya çalışan kızlar, kadınlar- çok özel ve gizemli oldukları için insanlar tarafından anlaşılmayan ve çoğu zaman dışlanan şahıslar. Zaten N. Gıymatdinova'nın eserlerinin yeniliği, onları ilginç ve cazip kılan şeyler de bunlardır. Yazarın son bir yıl içinde hikâye ve uzun hikâyelerden oluşan "Muhabbette Günah Var" adlı kitabı da yayınlandı. Bu eserlerin kahramanları, aşk kurbanları, acımasız hayatın kurbanları olup çeşitli kaderlere sahip olsalar da onlar çok içten ve doğal olmaları ile Tatar kadınının en güzel örneği olarak kabul edilebilir derecedirler.

Tatar edebiyatına daha bir yenilik getiren yazar, Mirgazıyan Yunus oldu. Denizci-yazar "Ancak Şamdanlarda Mumlar Yanar", "Yolda Oluşan Düşünceler", "Yedi Harika" (1997) ve "Dünyayı Gezmek" (2007) gibi kitapları ile Tatar edebiyatına deniz romantizmini kazandırdı. Çeşitli kıtalarda yaşayan insanları ve kültürleri tanıyan yazar, her eserini millî düşünce ile yoğurarak genç kuşağın gönül dünyasını millî duygularla zenginleştirmeyi iyi bir şekilde başarmaktadır. Ayrıca, yukarıda da andığımız gibi, nereye giderse gitsin her yerde öz milletinden olan insanları görüp onur duymakta ve onların vatanlarından uzakta gurbet acısı çekip yaşadıklarına yakınmaktadır.

Geçen asrın 90'lı yıllarında Tatar edebiyatında polisiye romanı da canlandı. Ayaz Gıylecev'in "Balta Kimin Elinde?", Rinat Muhammediyev'in "Kanarya, Kafes Kuşu", Talgat Galiullin'in "Tövbe" adlı romanları, buna en güzel örneklerdir. Bu eserlerde halkın daha yeni tanımaya başladığı üçkâğıtçı, dolandırıcı, hırsız ve cinayet yapan tipler, bütün kötülükleri ve gizli kalan yüzü ile açılıverdi.

Tatar edebiyatı 1990'lı yıllarda hatırat ve belgesel eserlerle de zenginleşti, derinleşti. Emirhan Yeniki, Muhammet Mehdiyev ve Ayaz Gıyalecev'in başlattığı geleneğin devam ettiğini 1990'lı yıllarda Garif Ahunov'un "Timerhan'ın Köy Yolları", Tufan Minnullin'in "Oturup Düşünceler Düşündüm" ve Marsel Galiyev'in "Dualı Yıllar" adlı eserleri misalinde görebiliriz. Aralarından Marsel Galiyev, dilin bütün özelliklerini, inceliğini, esnekliğini, güzelliğini ve büyüklüğünü bilip yazmasıyla çok özel bir yazardır. Bu yüzden onun eserleri okurlar tarafından ayrıca beğenilmektedirler.

İskender Siraci'nin 2000'li yıllarda yazılan eserleri ise daha çok dinî içerikli olup İslam toplumlarında önemli görevleri üstlenen mollaları tasvir etmektedir. Onun "Haçlı Molla", "Göklerin Nikâhı" gibi eserlerinde kahramanların duygu ve düşünceleri çok güzel ve açık şekilde beyan edilmiş. Bu yazarın başka "Gıysmetdin Tövbesi" ve "Dağlarda Bahar idi" adlı eserleri de gerçekten yetenekli kalemle yazılmıştır.

1990 yıllardan bu yana Tatar edebiyatına önemli isimler de eklenmedi değil. Zülfet Hakim, onlardan biridir. O, "Günah" adlı romanı ile okurlara kendini en iyi şekildi tanıttı diyebiliriz. Bu eser, okurların dikkatini felsefi düşünce ve psikolojik arayışlar yönü ile çekti.

1990'lı yıllardan günümüz Tatar edebiyatına Zahid Mahmudi ("Herkesin Kendi Yolu"), Fakil Emek, Pkail Zeydulla ("Kız Kadın", "Çimlerin Üzerindeki Sarı Simit"), Lebib Leron, Leis Zülkerneyn, Zinnur Hüsniyar ("Kuzgunlar Yıldız Topluyor", "Dirsek Savaşı", "İtten Doğmuş"), Ferit Yahin ("Bakır Buzağı Arkasından") Ravil Sabır, Mansur Şahimerden, Enes Hasanov ("İpek Örümcek Ağı"), Rife Rahman ("Aylı Gölcükler"), Firuze Camaletdinova ("Dualı Arı"), Daniye Gaynetdinova, Remziye Gabelhakoba ("Gümüş Kürk"), Roza Mullanurova, Nezife Karimova ("Kültürlü Dünür") gibi genç kuşak yazarlar da geldi. Onlar da kaleme aldıkları eserlerde Tatar Türklerini yakından ilgilendiren ve endişelendiren konuları işlediler ve işlemeye devam etmektedirler. En önemlisi, Tatar edebiyatında kadın yazarların erkek yazarlar kadar çok ve başarılı olmasıdır!

Tabii bütün bu yazdıklardan sonuç olarak Tatar edebiyatı 1990'lı yıllardan bugüne hiç zorluk çekmeden geldi demek de doğru olmaz. Sorunlar var ve onlardan birkaç ciddi olanı üzerinde durmak istiyoruz. Birincisi, genç kuşağın ana dilini zayıf bilmesi sonucu eserler her yıl biraz daha zayıf edebi Tatar Türkçesi ile yazılmakta. İkincisi, demokrasi ile beraber edebiyat için bazı dezavantajlar da ortaya çıktı. 1990'lı yıllardan itibaren günümüze kadar süren ve gerçek ediplerin gönlünü tırmalayan bir şey var: Ne yazık ki edebiyata kabiliyeti olmayan insanlar da onları destekleyen zengin iş adamlarının yardımı ile şöhret kazanma yoluna düştüler. Edebiyatta zevksiz, yüzeysel içerikli eserler, kitaplar yer almaya başladı. Edebiyat, ticari bir renk aldı ve edebiyatla hiç ilgisi olmayan insanların bile şöhret kazanma mekânına dönüşmeye başladı. Yetenekli, başarılı yazarlar ise yazdıkları kitapları çıkarmak için para bulamayıp bunalıma girdiler. Maalesef, bu durum günümüzde de devam etmektedir. Ayrıca, ekonomik şartların zor olması nedeniyle yazarlara maddî destek ve dinlenme evlerine giderek eserler yazma imkânı da eskisi kadar

sağlanamamaktadır. Ama bütün bu zor şartlarda Tataristan Yazarlar Birliği Tatar yazarlarına elinden geldiği kadar desteği göstermeye çalışmakta, yetenekli yazarların eserlerini yayınlamaya yardım etmekte ve dört yılda bir Yazarlar Kurultayı toplayarak ediplerin hizmetini değerlendirmekte. Ayrıca, her yıl Tatar halkının büyük şairi Abdullah Tukay'ın doğum gününde -26 Nisan günü- layık bulunan şair veya yazara Tukay ödülü verilmekte. Bütün bunlar, Tatar edebiyatının günümüzde de asırlarca süregelen en güzel gelenekleri temel alıp geleceğe umutla bakarak gelişmeye devam etmesine işaret olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

1. **Kazan Utları.** 1997: N-2, 5, 8,10; 1999: 2, 4, 7; 2007: N-6.
2. Sibat, Rafael. *Proza Turında Söylüşü* /**Kazan Utları.** 1997. N-8.
3. Zagidullina, Daniya. *Yaña Yullar Bähete (Fakil Safin İcatına Ber Karaş)* / **Kazan Utları.** 2007, N 7.

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA TORPAQ
FONDUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ**

**CONTEMPORARY STATE OF THE SOIL IN NAKHCHIVAN
AUTONOMOUS REPUBLIC**

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДА
НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Sahib HACIYEV*

Özet

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud torpaq fondundan istifadə vəziyyəti haqqında məlumat verilmişdir. Araşdırmalar əsasında torpaqların hal-hazırda istifadə olunması vəziyyəti və münbitliyinə təsir göstərən müsbət, mənfi təbii və antropogen amillər təhlil olunmuşdur. Sonda tədqiqatların nəticələri ümumiləşdirilərək, Naxçıvan Muxtar Respublikasında torpaqların münbitliyinin qorunması və artırılması üçün bir neçə təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar Sözlər: Torpaq fondunun bölgüsü, duzlaşması, eroziyası (aşınımı), antropogen təsir və b.

Abstract

Throughout the article, the state of the usage of the existent soil fund in Nakhchivan Autonomous Republic has been informed. According to the researches the state of the modern usage of soils and positive, negative, natural and

* AMEA Naxçıvan Bölməsi

antropogen factors have been analysed. Finally the results of the researches have been summarized and some offers, recommendations for the protection and increasment of the fertilization of soil in Nakhchivan Autonomous Republic have been given.

Key words: Division of the soil fund, soline, antropogen influence.

Аннотация

В статье дано сообщение о современном состоянии использования земельного фонда Нахчыванской Автономной Республики. На основе результатов исследований проанализированы уровень использования земель в данное время, а также положительные, отрицательные естественные и антропогенные факторы, влияющие на их плодородность.

В итоге обобщая результаты исследований, с целью сохранения и увеличения плодородности земель разработаны некоторые предложения и рекомендации.

Ключевые слова: Распределение земельного фонда, засоление, эрозия, антропогенные факторы.

Giriş

Naхçıvan Muxtar Respublikası ölkəmizdə əsasən aqrar-sənaye regionu kimi çıxış edir. Regionda torpaq fondu aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinin güzgüsüdür.

Son dövrlərdə dünyada baş verən səhralaşma-torpaqların deqradasiya (quraqlıq, eroziya, duzlaşma və b.) prosesləri Muxtar Respublika ərazisinin dağlıq və isti region olduğundan bu sahələrdə özünü daha çox biruzə verir.

Azərbaycan Respublikası ilə müqaisədə hər adam başına düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi çox azdır. Beləki, Azərbaycan Respublikasında adam başına 1 ha –dan çox, respublikamızda isə bu rəqəm 0,5 ha təşkil edir. Məhz, buna görə də Muxtar Respublikada səhralaşma-torpaqların deqradasiya (quraqlıq, eroziya, duzlaşma və b.) proseslərini, əkinə yararlı torpaq sahələrinin azlığını, qədim əkinçilik və heyvandarlıq mərkəzi olduğunu nəzərə alaraq bu torpaqlardan mədəni və təbii bitkilər altında maksimum dərəcədə səmərəli istifadə etmək tələb olunur. Bu məqsədlə ərazidə apardığımız tədqiqatlar aktuallıq təşkil edir.

Problemin məqsədi:- Naхçıvan MR-də torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün ilk növbədə qabaqcıl elmi nəticələrin tətbiqi ilə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri hesabına suvarılan əkin sahələrini artırılması və yerli torpaq-iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla əhalinin təlabatına uyğun məhsul istehsalının artırmaqdan ibarətdir.

Problemin yerinə yetirilməsi üçün bir neçə məsələ qoyulmuş və həll olunmuşdur.

Material və metodika:- Mövzu yerinə yetirilərkən müstəqillik dövründə ölkəmizdə torpaq haqqında qəbul olunan Yeni iqtisadi islahatlar və Dövlət Proqramına uyğun olaraq uzun müddətli perspektiv planların müddəalarından, Muxtar Respublikada torpaq fondunun bölgüsünə, səhralaşma və torpaq deqrdpsiyasını yaradan səbəblərə aid ədəbiyyat, çöl və xəritə materialları toplanmışdır.

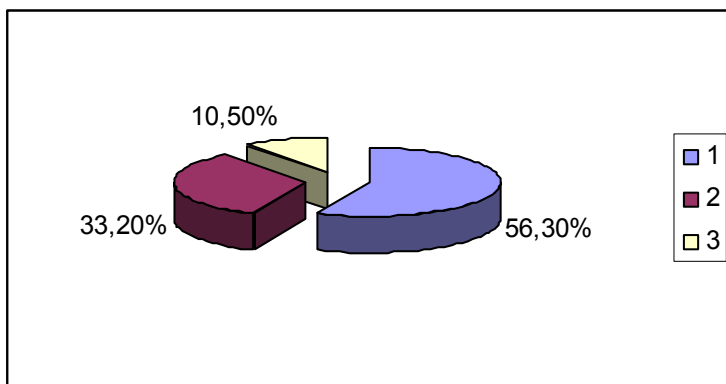
Mövzu işlənərkən tarixin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində xarici ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan və Naxçıvan MR-də torpaq-bitki tədqiqatları aparan alimlərin monoqrafiya, metodik vəsait, xəritə materialları və müasir tələlərə cavab verən iş təcrübələrindən istifadə olunmuşdur.

Ərazidə torpaq örtüyünün öyrənilməsi üçün çöl materiallarının toplanması məqsədilə 5 il müddətində Muxtar Respublikanın şimal, cənub, şərq və qərb istiqamətlər üzrə 30-dan çox ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur. Aparılmış müşahidələr və tədqiqatlar nəticəsində torpaqların deqradasiya uğramış sahələrinə baxılmış, oradan laboratoriyada analiz etmək üçün torpaq-bitki nümunələri götürülmüşdür.

Mövzunun yerinə yetirilməsində bir neçə xarici və azərbaycan alimlərinin sınaqdan çıxmış xüsusi metodikalarından istifadə olunmuşdur (2,4,9).

Araşdırma:- Naxçıvan MR-də öncə torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün metodoloci baxımdan insanların və ekoloci tələbatı ödəmək üçün düzgün bölünməlidir. Toplanmış ədəbiyyat, xəritə və statistik materialları əsasında apardığımız araşdırmalar nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, müstəqillik dövründə ölkəmizdə aqrar münasibətlərin təmamilə məzmunu dəyişilmiş və yeni iqtisadi islahatlar nəticəsində torpaqlardan istifadənin yeni formaları «dövlət, bələdiyyə və xüsusi» yaranmışdır. Bu məsələ Muxtar Respublikada ümumi torpaq fondunun istifadəçilər arasında bölgüsünə diqqət yetirək (Sxem-1).

Sxem 1-in məlumatlarından aydın olur ki, Muxtar Respublikada ümumi torpaq fondunun 33,20 faizi dövlət, 56,30 faizi bələdiyyə və 10,50 faizi isə xüsusi mülkiyyətin payına düşür. Beləki, Muxtar Respublika üzrə əkilən 41257 ha torpaq sahəsinin 1035 ha dövlət, 3344 ha bələdiyyə, 36878 ha isə xüsusi mülkiyyətin payına düşür.

Sxem 1

Göstərilən rəqəmlərin daha da dəqiq incələmək üçün Muxtar Respublikanın inzibati rayonlar üzrə torpaq fondundan yeni mülkiyyət formalarının istifadə vəziyyətinə diqqət yetirək (Cədvəl 1).

Apardığımız araşdırmalar əsasında müəyyən olunur ki, Muxtar Respublikada və onun ayrı-ayrı inzibati rayonlarında torpaq sahələrinin əsas hissəsi dövlət və bələdiyyədə olmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında xüsusi mülkiyyətin rolu yüksək dərəcədə seçilir. Bu da düzgün həyata keçirilən yeni torpaq islahatlarının müsbət nəticəsi olub, şəxsi təsərrüfatlara üstünlük verilməsidir. Gələcəkdə bu tədbirlərin daha da genişləndirilməsi məsləhət görülür.

Qeyd olunan torpaq bölgüsü arasında belə böyük fərqlər nəinki Muxtar Respublikada torpaq istifadəçiləri arasında, hətta onun inzibati rayonlarında da müşahidə olunur. Beləki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri Şərur, Babək və Culfa rayonlarında çox, qalan rayonlarda isə az olması ilə fərqlənir. Lakin, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan əkin altında istifadə vəziyyətinə görə Şərur və Babək rayonları yüksək göstəriciləri ilə seçilir. Qalan rayonlarda isə relyef quruluşundan və bəzi sahələrdə əhalinin çatışmamasından asılı olaraq bu torpaqlardan əkin altında səmərəli istifadə olunmur.

Bu fərqlərin aradan qaldırılması üçün bir neçə qaynaqlardan istifadə edərək Muxtar Respublikanın torpaq, iqlim və su ehtiyatları təhlil olunaraq torpaqlardan mədəni və təbii bitkilər altında səmərəli istifadə etmək üçün ehtiyat mənbələri müəyyənləşdirilmişdir (1,2,3,5,8).

Naxçıvan MR-də torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün torpaq fondunun düzgün bölgüsü ilə yanaşı, onun münbitliyinin pozulmasına təsir göstərən mənfi təbii və antropogen amillərin öyrənilməsi də əsas məsələlərdən biridir. Dünya miqyasında, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan MR-də torpaqların səhrələşmə aqroekoloji balansın pozulmasında, deqradasiyasında, dağlıq ərazilərdə isə ekosistemlərin şiddətli eroziyasında özünü göstərir (H.Ə.Əliyev 1978, Ə.G.Quliyev 2008). Ərazinin bioiqlim göstəricilərindən aydın olur ki, Muxtar Respublikada səhrələşmə-torpaqların deqradasiyasının inkişaf potensialı böyükdür (1,3,7).

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Cədvəl 1.

Naxçıvan MR-də torpaq fondunun istifadəçilər
üzrə bölgüsü (ha)

№	Rayonların adı	Torpaq istifadəçilərinin adı	Ümumi sahə	Əkin	K/t-na yararlı	Həyət yanı	Meşə, park, kolluq	K/t-na yararsız
1	Şərur	Dövlət mülk.	42921	443	8133		300	34488
		Bələdiyyə mülk.	28666	507	8993			19673
		Xüsusi mülk	14196	10420	10420	3776		
	Cəmi:		85783	11370	27546	3776	300	54161
2	Babək	Dövlət mülk.	40562	541	9828		444	30290
		Bələdiyyə mülk.	40123	1696	10251			29872
		Xüsusi mülk.	13683	10272	10676	3007		
	Cəmi:		94368	12509	30755	3007	444	60162
3	Ordubad	Dövlət mülk.	24338	46	3064		246	21028
		Bələdiyyə mülk.	63762	163	11659			52103
		Xüsusi mülk.	4714	2220	2785	1929		
	Cəmi:		92814	2429	17508	1929	246	73131
4	Culfa	Dövlət mülk.	18047	5	4078		266	13703
		Bələdiyyə mülk.	73026	405	17142		264	55620
		Xüsusi mülk.	8291	6107	6656	1635		
	Cəmi:		99364	6517	27876	1635	530	69323
5	Şahbuz	Dövlət mülk.	15102		5052		1239	8811
		Bələdiyyə mülk.	54184	116	15731		742	37711
		Xüsusi mülk.	4865	1436	3771	1094		
	Cəmi:		74151	1552	24554	1094	1981	46522
6	Kəngərli	Dövlət mülk.	25799		8965			16834
		Bələdiyyə mülk.	38503	131	12171			26332
		Xüsusi mülk.	6836	4656	5411	1425		
	Cəmi:		71138	4787	26547	1425		43166
7	Sədərək	Dövlət mülk.	10439		3416	17	101	6905
		Bələdiyyə mülk.	1434	32	690			744
		Xüsusi mülk.	3261	1767	2325	936		
	Cəmi:		15134	1799	6431	953	101	7649
8	Naxçıvan şəhəri	Dövlət mülk.	803				4	799
		Bələdiyyə mülk.	2047	294	1174		286	587
		Xüsusi mülk.	698			698		
	Cəmi:		3548	294	1174	698	290	1386
9	Naxçıvan MR üzrə	Dövlət mülk.	17801 1	1035	42536	17	2600	13285 8
		Bələdiyyə mülk.	30174 5	3344	77811		1292	22264 2
		Xüsusi mülk.	56544	36878	42044	14500		
	Cəmi:		53630 0	41257	16239 1	14517	3606	35550 0

Aparadığımız araşdırmaların və müxtəlif qaynaqların materiallarının təhlilindən aydın olur ki, Muxtar Respublikada torpaqların səhralaşma-degradasiyasına təsir edən amillər müxtəlifdir (1,10,12). Ona görə də bizim tərəfimizdən bu amillər uyğun qruplarda birləşdirilərək aşağıdakı kimi göstərmək olar.

I. Təbii amillər

1. Eroziya proseslərindən su və külək eroziyası
2. İqlimin dəyişməsi istiləşmə və quraqlıq
3. Şoranlaşma və şorakətləşmə
4. Bataqlıq və bataqlıq-çəmənləşmə
5. Daşlıqlar və kol-kos basmış sahələr

II. Antropogen amillər

1. Əhalinin məskunlaşması
2. Otarma və ağac və kolluqların qırılması
3. Aqrotexniki qaydalara düzgün riayət etməmək nəticəsində degradasiya uğramış torpaqlar (Torpaqlardan həddindən mədəni bitkilər altında istifadə olunması və irriqasiya eroziyası).

4. Plansız nəqliyyat yolları, tikinti materialları, mədən sənayesinin hasilatı:

Müxtəlif qaynaqlardan və çöl müşahidələrindən əldə etdiyimiz materialların təhlilindən müəyyən olmuşdur ki, Naxçıvan MR ərazisinin təqribən 70 faizi dağlıq, 30 faizə qədəri isə düzənlik və dağətəyi relyefinə malikdir. Ərazinin mürəkkəb fiziki-coğrafi şəraiti, düzənlik və çay vadilərində əhalinin sıx məskunlaşması (orta sıxlıq 1 km²68 nəfər) sənayenin inkişafı, ekstensiv kənd təsərrüfatına malik olması və b. təsirlərin nəticəsində burada torpaqların eroziyaya uğramasına, şorlaşmasına, şorakətləşməsinə, bataqlıqlaşmasına və çirklənməsinə şərait yaradır. Ümumiyyətlə, Muxtar Respublikasında 355 min hektardan çox min hektardan çox torpaq sahəsi müxtəlif dərəcələrdə səhralaşma-torpaq degradasiyasına məruz qalmışdır. Torpaq degradasiyasının əsas səbəblərindən olan su eroziyası ərazinin 70 faizində, külək eroziyası 3,7 faizini, irriqasiya eroziyası isə 3,2 faizini əhatə edir (2,4,7,12).

Göstərdiyimiz mənfi təbii və antropogen amillər içərisində Naxçıvan MR-də torpaq münbitliyinin pozulmasında ən çox ziyan vuran eroziya və şorlaşma prosesləridir. Bu baxımdan yazdığımız məqalədə əsasən qeyd olunan proseslərin üzərində dayanmaqdır.

Naxçıvan MR ərazisinin xeyli hissəsini dağlıq və dağətəyi sahələr tutduğu üçün burada eroziya prosesləri burada daha geniş yayılmışdır. Bu sahələrdə əsasən su, külək eroziyası və onun bir neçə növləri yayılmışdır. Əkinə yaralı torpaq sahələrinin üst münbit qatının yuyulmasında əsas rol oynayan amillərdən biri eroziya prosesləridir. Eroziya prosesləri içərisində su eroziyası

Muxtar Respublikanın ərazisində başqa təbii amillərə nisbətən fəaliyyəti daha çox nəzərə çarpır.

Təkcə bir leysan yağışının əmələ gətirdiyi dağ yamaclarında hər hektardan 200-300 m³ torpaq yuyulub aparılır. Nəticədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı eroziyaya uğramamış torpaqlara nisbətən səthi orta yuyulmuş torpaqlarda 1,5-2 dəfə, şiddətli yuyulmuş torpaqlarda isə 3-4 dəfə azalır (X. Mustafayev 1981).

Naxçıvan MR-də eroziya proseslərinin intensiv getdiyini nəzərə alaraq, ərazidə onlara qarşı mübarizə tədbirlərini həyata keçirmək üçün N.İ.Şelepevin və S.Y.Babayevin apardıqları tədqiqatların nəticələrindən istifadə edərək, hündürlük qurşaqları üzrə eroziya uğrama dərəcəsi öyrənilmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Hündürlük qurşaqları üzrə eroziya uğrama dərəcəsi

№	Hündürlük m-lə	Sahə		Meyillik dərəcəsi	eroziya uğrama dərəcəsi
		km ² -lə	%-lə		
1	600-1000	1720	32,8	3-5 ⁰	zəif
2	1000-1500	1500	28,6	5-10 ⁰	
3	1500-2000	1023	19,5	10-15 ⁰	orta
4	2000-2500	500	9,5	15-20 ⁰	
5	2500-3000	320	6,1	20-30 ⁰	şiddətli
6	3000-dən yuxarı	80	1,5	30 ⁰ -dən yuxarı	
Cəmi		5243	100		

Cədvəl 2-dən aydın olur ki, Naxçıvan MR-də ümumi ərazinin 61,4 faizi zəif, 31 faizi orta, 7,6 faizi isə şiddətli dərəcədə eroziyaya uğramışdır.

Krım dağlıq-meşəlik təcrübə stansiyasının əldə etdiyi nəticələr göstərir ki, yamacların terraslaşdırılması sayəsində axının ümumi həcmi 83 faiz, suyun lillənməsi 40 faiz, torpağın ümumi yuyulması isə 200 dəfə azalır, dibdə yuvarlanan çöküntülərin miqdarı 37 faizdən 2 faizə yenir. Yamacların meyilliyi nə qədər artıq olarsa, terraslar bir-birinə yaxın çəkilməlidir. Məsələn, yamacın meyilliyi 15⁰-ə olarsa terras arası 24 metr, 30⁰-də 12 metr, 45⁰-də isə 9 metr olarsa çox yaxşı nəticə verir.

Krım dağlıq-meşəlik təcrübə stansiyasının əldə etdiyi nəticələrdən istifadə edərək Muxtar Respublikanın dağlıq ərazilərində xüsusilə, şiddətli eroziya prosesləri baş verən Ordubad, Culfa, Şahbuz və b. rayonların da həyata keçirmək vacibdir. Çünki, Muxtar Respublikanın 31 faizi orta, 7,6 faiz təşkil edən şiddətli eroziya uğrayan sahələrində bu tədbirlərin həyata keçirilməsi torpaq və su ehtiyatlarının qorunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müşahidələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, meyilliyi 15⁰-dən artıq olan dağlıq sahələr əkin altında istifadə olunmamalıdır. Belə sahələrdə terras üsulu

ilə bağlar salınmalıdır. Son dövrlərdə Muxtar Respublikada bu istiqamətdə böyük işlər aparılır. Beləki, yol kənarları və dağətəyi düzənliklərdə təpələrin yamaclarında çoxlu sayda ağac və kol bitkiləri əkilmişdir. Qeyd olunan istiqamətdə aparılan işlərin miqyası Muxtar Respublikada daha da genişləndirilməlidir.

Naxçıvan MR-də torpaqların deqradasiyasına təsir göstərən təbii amillərdən biri də ərazidə geniş miqyasda torpaqların şoran və şorakətləşməsidir. Bu torpaqlar əsasən Muxtar Respublikanın arid və semiarid (quru və yarımquru) iqlimə malik olan Arazboyu düzənliyində qrunut sularının yer səthinə yaxınlaşdığı, duzlu süxurların üzə çıxdığı və keyfiyyətsiz tikilmiş su obyektlərinin ətrafında yayılmışdır. Qrunut sularının səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar olaraq formalaşmış torpaqlar Sədərək, Şərur, Kəngərli, Babək, Culfa rayonun Araza yaxın olan sahələrdə, duzlu süxurların üzə çıxması ilə əlaqədar formalaşan torpaqlar Duzdağ ətrafında və Kəngərli rayonunun Qabıllı kəndinin ətraflarını əhatə edir. Nəticədə səhrələşməyə-torpaq deqradasiyasına məruz qalmış ərazilər 1975-2005-ci illər arasında 32 faizdən 41 faizə çatmışdır. 2008-ci ilin məlumatlarına əsasən bu ərazilərdə sahələrdə 10 min hektardan çox torpaq sahələri şoran və şorakətliyə məruz qalmışdır.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, şorlaşmamış sahələrə nisbətən zəif şorlaşmış sahələrdə bitkilərin məhsuldarlığı 10-20 faiz, orta şorlaşmış torpaqlarda 20-40 faiz, şiddətli şorlaşmış torpaqlarda isə 65-75 faizə qədər aşağı düşür (Q.Z.Əzizov 2006).

Ə.G.Quliyevin Babək rayonunda şoran torpaqların duzlardan təmizlənməsinə dair apardığı tədqiqatların mədəni bitkilərin məhsuldarlığına necə təsiri göstərdiyinə diqqət yetirək. Ə.G.Quliyev Babək rayonunun Böyükdüz kəndində 3 tədqiqat obyektində torpaqları duzlardan təmizləmək üçün əsaslı yuma aparmış, sonra sahədə birinci il payızlıq taxıl, biçindən sonra isə silos üçün qarğıdalı əkilmişdir. Beləliklə, əkilmiş payızlıq taxılın orta məhsuldarlığı 1978-ci ildə hər hektara 16, 1979-cu ildə 24,5 və 1980-ci ildə isə 27 sentner olmuşdur. Sonrakı illər torpaqlar təmamilə yararlı hala salınaraq istifadə olunmuş, 2004-cü ildə burada orta məhsuldarlıq hər hektara 32 sentner olmuşdur. Rəqəmlərin təhlilindən aydın olur ki, zərərli duzlardan yumadan sonra torpaqların məhsuldarlığı ilbə-il artaraq, 16 sentnerdən 32 sentnerə çatmışdır.

Sonuç

Naxçıvan MR-də torpaq fondunun düzgün bölgüsü və deqradasiya yaradan səbələrin qarşısını almaq üçün imkanımız daxilində apardığımız araşdırmaların nəticələri məqalənin təhlil və müzakirə bölümündə incələnməmişdir.

İncələnmiş araşdırmaların nəticələri Muxtar Respublikanın təsərrüfatlarında torpaq mühitinin qorunması üçün (səhrələşmə və torpaq deqradasiya prosesləri) mütəmadi olaraq həyata keçirilməlidir.

KAYNAKLAR

1. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 226 s.
2. Babayev M.P, Qurbanov E.A. Səhrələşmə-torpaq deqradasiyasının tədqiqi (metodik tövsiyə). Bakı: Elm, 2008, 48 s.
3. Hacıyev S.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarının eko-coğrafi şəraiti. Bakı: MBM, 2009, 108 s.
4. Hacıyev S.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasında torpaqların aqroekologiyası. Metodik vəsait. Bakı: Elm, 2000, 40 s.
5. Quliyev Ə.G. Naxçıvan MR-da subartezian quyularının və kəhriz sistemlərinin bəzi göstəricilərin müqayisəli tədqiqi. AMEA Məruzələri, Bakı, «Elm», 2004, №1-2, s.145-150 (Q.Ş.Məmmədov və Q.Z.Əzizovla birgə).
6. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanda torpaq islahatı. Bakı: Elm, 2002, 411 s.
7. Aliev Q.A., Zeynalov A.K. Poçvu Naxiçevanskoy ASSR. Bakı: Azərneşr, 1998, 235 s.
8. Mamedov R.Q. Opıt qruppirovki poçvu Naxiçevanskoy ASSR po aqrofiziçeskim svoystvam // DAN Az. SSR, 1968, s.43-48
9. Metodiçeskie rekomendaüii po bonitirovke poçv inoqradnıx i çaynıx kulğtur Azerbaydcanskoy SSR. AN Azerbaydcanskoy SSR İstitut Poçvovedeniə i Aqroximii. İzd. Glm, 1979, 33 s
10. Babayev M.P. Degradation of solis in Azerbaijan influence of increasing atropogen affect / Conference Solis in Central European Countries, New Independent States. Central Asian Countres in Monqoliya, Printed Italy, 2000, 422 p. p. 69-72.
11. World desertification Atlas. UNTP, Nairobi, Kenya, 1992, 167 p.
12. Mamedov G.Sh., Yaqubov G.Sh. The metodics principles of classification and the description of the aqricultural chemicty of blackoil solis Apsheron. Proceedings of the fifth Baku International Congrees "Energy, Ekology, Ekonomy" Baku, September 21-24, 1999, p. 508-511.

**REGIONAL MÜHİTDƏ AQRAR SAHƏNİN
TƏŞKİLATI-İQTİSADI
MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

**IMPROVE IN THE REGIONAL ENVIRONMENT OF THE
ORGANIZATIONAL ECONOMICAL MECHANISM OF THE
AGRARIAN AREA**

**ОРГАНИЗАЦИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА В
РЕГИОНАЛЬНОЙ СРЕДЕ – СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА**

Nuriyyə İBRAHİMOVA*

Xülasə

Məqalədə regional mühitdə aqrar sahənin təşkilatı-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin başlıca məqsədi, iqtisadi mexanizminin tərkib elementlərinin təsir gücünün aktivləşdirilməsi yolu ilə bazarda tələb və təklif arasında iqtisadi tarazlığın təmin edilməsi şərh edilmişdir.

Açar sözlər: regional, sahibkar, məcmu, kooperasiya, zərurət

Аннотация

В статье излагаются основные цели организации аграрного сектора-совершенствования экономического механизма, обеспечения экономического равновесия между спросом и предложением, путем повышения сил воздействия составных элементов экономического механизма.

Ключевые слова: региональный, предприниматель, кооперация, необходимость

* Naхçıvan Devlet Üniversitesi İqtisad Elmləri Namizədi

Summary

Secure between demand and offer of the economical balance have been commented with way of is active in the article of the influence strength of the composition elements of the basic purpose improve in the regional environment of the organizational economical mechanism of the agrarian area, economical mechanism in the market.

Key words: regional, owner, the sum total, cooperation, emergency

Təbiidir ki, səmərəli fəaliyyət göstərən sahibkarlıq bölməsinin yaradılması uzunmüddətli proses olub, bu istiqamətdə ardıcıl olaraq bir sıra təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu, hər şeydən əvvəl, bazar iqtisadiyyatına keçidin şəraiti ilə əlaqədardır. Əgər hazırda sahibkarlığın yüksək inkişaf etdiyi ölkələrin əksəriyyətində iqtisadiyyatın bu bölməsi ictimai-tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi kimi formalaşmışdırsa, uzun müddət inzibati amirlik iqtisadiyyatının hakim olduğu ölkələrdə, eləcə də respublikamızda vəziyyət tamamilə başqadır. Ölkəmizdə sahibkarlıq bölməsi bir iqtisadi sistemdən onun əksi kimi çıxış edən digər təsərrüfat modelinə keçid şəraitində, bu modelin zəruri elementlərindən biri kimi formalaşmış və inkişaf etməkdədir. Buna görə də iqtisadiyyatda sahibkarlığın inkişafının bazar təsərrüfatçılıq sistemində iqtisadi təkamülün qanunauyğun nəticəsi kimi çatmış ölkələr üçün xarakterik olan ümumi problemləri ilə yanaşı, iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri ilə şərtlənən bir sıra spesifik problemləri də mövcuddur. Bu problemlərin həlli ümumi bir məqsədə – bazar iqtisadiyyatının əsas şərtlərindən birinin reallaşmasına, yəni azad, işgüzar fəaliyyətin inkişafı üçün əlverişli iqtisadi mühitin formalaşmasına xidmət etdiyindən, kompleks xarakter daşıyır. Bu gün sahibkarlığın inkişafının təşkilati-iqtisadi xarakterli problemləri bu sistemdə istər say (kəmiyyət), istərsə də həllinin vacibliyi, aktuallığı (keyfiyyət) baxımından xüsusi yer tutur.

Aqrar sahənin formalaşması və onun səmərəli fəaliyyət göstərməsi, ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbatlarının müntəzəm və keyfiyyətli şəkildə ödənilməsi – bu sektorun iqtisadi mexanizminin yeni istehsal münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılaraq təkmilləşdirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Aqrar sahənin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məcmu iqtisadi mexanizmin və onu təşkil edən bütün elementlərin yeni istehsal münasibətlərinin xarakterinə uyğunlaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi, bu sahənin bütün iştirakçılarının maraq və mənafələrinə xidmət edir. Aqrar sahənin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi dövrü olaraq həyata keçirilən tədbirlərlə şərtlənir. Bu sahənin iqtisadi mexanizminin təkmilləşməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər bir qayda olaraq istehsalçıların iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılmasına, istehsalçıların sosial cəhətdən müdafiə olunmasına yönəldilir. Aqrar bazarın

mühüm subyektlərindən olan istehsalın kateqoriyalarının iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması onların məhsul istehsalı və çatışına olan maraqlarının yüksəldilməsinə xidmət edir. Aqrar sahədə mühüm kateqoriyalardan biri olan istehlakçıların sosial cəhətdən müdafiə olunması – şəhərdə və kənddə yaşamasından asılı olmayaraq alıcıların maddi vəziyyətinin stabilləşdirilməsinə istiqamətlənir.

Aqrar sahənin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istər iqtisadiyyatın bu sferasında fəaliyyət göstərən qurumların təsərrüfat münasibətlərinin və istərsə də dövlət tərəfindən iqtisadi mexanizmin tərkib elementlərinin aktivliyinin yüksəldilməsinə və onların yeni şəraitə uyğunlaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərə söykənir. Müşahidələr və tədqiqatlar göstərir ki, əvvəlki onilliklər ərzində iqtisadiyyatda sahənin müxtəlif modifikasiyaları fəaliyyət göstərsə də, lakin o daha çox mərkəzləşdirilmiş iqtisadi münasibətlər sisteminin tələblərinə uyğunlaşdırılmış, bazar dövlətin inzibati amirlik metodlarının inhisarına məruz qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə aparılan köklü iqtisadi islahatlar nəticəsində keçmiş təsərrüfatçılıq sistemi dağılmış və müasir aqrar fəaliyyətin iqtisadi mexanizmi yeni istehsal münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmamışdır.

Aqrar sahənin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsilə bağlı tədbirlər elə qurulmalıdır ki, bu proses bütövlükdə iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasına xidmət etsin, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında iqtisadi balanslaşdırma təmin edilsin və ən nəhayət aqrar bazarın istehlakçı təbəqələrinin sosial müdafiəsinə əlverişli şərait yaradılsın. Aqrar sahənin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsində başlıca məqsəd – iqtisadi mexanizmin tərkib elementlərinin təsir gücünün aktivləşdirilməsi yolu ilə, bazarda tələb və təklif arasında iqtisadi tarazlığın təmin edilməsidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizmi yeni formalaşmağa başlasa da, bunun üçün zəruri, hüquqi, iqtisadi, inzibati, təşkilati mühüt heç də yetərinə deyildir. Bu zaman aqrar sahədə iqtisadi prosesin gedişi, özünə uyğun gələ bilən bitkin bir idarəəulnma mexanizmi tələb edir.

İqtisadi idarəetmə mexanizmi mahiyyətcə müəyyən münasibətlərin formalaşmasını, inkişafını və ya iqtisadi idarəetmə funksiyaları həyata keçirmək üzrə yaranan münasibətlərin məcmusunu özündə əhatə edir və mövcud iqtisadi sistemə daxilən xas olan mexanizm vasitəsilə tənzimlənir. Aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminə gəldikdə isə, o, obyektiv iqtisadi qanunların tələblərinə uyğun olaraq – bazar mühütünə uyğun prosesləri tənzim edən və ona xas olan vasitələri (iqtisadi, inzibati, psixoloji və s) hərəkətə gətirməklə, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini məqsədyönlü şəkildə təmin etmək, bu sahə üzrə xarici iqtisadi fəaliyyət səmərəli qurmaq kimi strateji fəaliyyətlərin məcmusu kimi başa düşülməlidir.

Müasir dövrdə, regional şəraitdə aqrar sahənin potensialından maksimal səviyyədə istifadə olunması, bu sahənin iqtisadi idarəetməsinin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqaməti olub, ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq, onu əldə saxlamaq istiqamətində düşünülmüş strateji siyasətin taktiki variantlarda

aparılmasını tələb edir. Bunun üçün bazar mühütinə daxil olan bütün idarəçilik həlqələrinin, sahibkarlıq subyektlərinin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsinə lazım olan optimal idarəçilik şəraiti yaradılması, makro və mikro mühütün formalaşdırılması çox zəruridir. Belə bir optimal şərait fikrimizcə, iqtisadi idarəçilik mexanizminin formalaşmasının sürətləndirilməsi ilə baş tuta bilər. Bu halda aqrar bazarın formalaşması və yetkinləşməsi sürətlənər, iqtisadi idarəetmə vasitələri daha səmərəli fəaliyyət göstərmiş olurlar.

Aparılan araşdırmalar aqrar iqtisadiyyatın sürətli və davamlı inkişafı, yetkin bazarın formalaşması prosesi yeni iqtisadi idarəetmə mexanizminin formalaşdırılmasının zəruri olduğunu göstərir. Bu hal isə, özlüyündə problemə yeni metodoloji yanaşmanı aktullaşdırır. Bu baxımdan, məhz aqrar sahədə bazar tələblərinə və iqtisadi menecment prinsiplərinə uyğun radikal mühütün formalaşdırılması sürətləndirilməlidir.

Aqrar sahədə yeni iqtisadi idarəetmə mexanizminin formalaşması qarşıda duran problemlərin aradan qaldırılmasına əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu halda ayrı-ayrı sahibkarlıq, təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı məqamlarında uyğunluq, qarşılıqlı əməkdaşlıq, kooperasiya halları baş verər, qarşılıqlı ziddiyyətlər, aqrar istehsal və bazarın inkişaf etdirilməsi beynəlxalq bazara çıxmaq kontekstində tənzimlənər bu sahədə sabit iqtisadi artım əldə edilmiş olar.

Bununla yanaşı aqrar iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi, onun bazar iqtisadiyyatına uyğun inkişaf istiqamətinin, prinsiplərinin, konkret tarixi mərhələyə uyğun necə idarə olunmasını qarşıya qoyur.

Gələcəkdə aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin bazar münasibətlərinə uyğun qurulması yolunda normal inkişafı respublika iqtisadiyyatında aşağıdakı problemlərin də nə dərəcədə uğurlu həllinə nail olmasından da asılıdır:

- aqrar sahədə qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinin normal qurulmasında yeni strukturlar və infrastrukturların (xüsusilə kommertiya banklarının, əmtəə və fond birjalalarının) yaradılması və onların aqrar sahədə idarəçilik mühitinin formalaşmasına təsirinin güclənməsi;

- daxili və xarici bazarın tələbləri əsasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması, həmçinin maliyyə-bank və investisiya sahəsində müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində idarəçilik tədbirlərinin təşkili və s. Bazar iqtisadiyyatına keçidin mühüm məsələlərindən biri də köklü təşkilati dəyişikliklərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu zərurət, formalaşacaq yeni iqtisadi münasibətlərin özünün təbiətindən yaranmışdır. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatında uzun müddət qeyri səmərəli fəaliyyət göstərmiş təsərrüfat mexanizmi üçün iqtisadi subyektlərin müstəsna səlahiyyətlərinə aid bir sıra mühüm məsələlərin hədsiz mərkəzləşdirilmiş təsərrüfat ierarxiyasının yuxarı səviyyələrində inzibati metodlarla həlli xarakterik olmuşdur. Təbii ki, belə bir şəraitdə bu dəyişikliklərə ehtiyac da yox idi. Lakin iqtisadi azadlığa və təsərrüfat sərbəstliyinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı – alıcı və satıcıların müstəqil tapılması, məhsulun hər iki tərəfi təmin edən şərtlərlə satışını nəzərdə tutduğundan, bu münasibətlərin həyata

keçirilməsi konkret təşkilati forma və institutların mövcudluğunu tələb edir. Bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatındakı vəziyyəti xarakterizə edərək qeyd etməliyik ki, uzun illər ərzində qərarlaşmış təsərrüfat əlaqələrinin pozulması, yeni daha səmərəli əlaqə formalarının yaradılması sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırır. Müasir bazar atributlarının yaradılması problemlərinin ayrıca bir mövzu olduğunu qeyd edərək, fikrimizcə, onun aşağıda göstərilən iki istiqamətdə həyata keçiriləcək iqtisadi fəaliyyəti nəzərdə tutmalıdır:

- birincisi, mövcud obyektlərin bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun yenidən qurulması;

- ikincisi, iqtisadi sistem dəyişikliyi ilə bağlı zərurət yaranan bölmələrin təşkilidir.

Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafının təşkilati-idarəetmə formaları da keçid dövründə hələlik bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermir. Bu, hər şeydən əvvəl, dövlətin kənd təsərrüfatında sahibkarlığın müdafiəsi sahəsindəki funksiyalarının əlaqələndirilməsi və onların reallaşmasına rəhbərliyin həyata keçirilməsi ilə məşğul olan mərkəzləşdirilmiş və region səviyyəli dövlət orqanının olmaması və ya olanın da lazımi səmərə ilə fəaliyyət göstərməməsidir. Kənd təsərrüfatında kiçik müəssisələrin işləri üzrə çevik, yığcam dövlət idarəetmə təşkilatının olmaması – sahibkarlığın, xüsusən də KOS bölməsinin düzgün inkişaf strategiyasının müəyyənəşdirilməsinə öz təsirini göstərir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin vahid mərkəzdən əlaqələndirilməməsi və ya zəruri maliyyə ehtiyatlarının olmaması, bu tədbirlərin səmərəsini xeyli dərəcədə azaldır. Fikrimizcə, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi azadlıqlarını məhdudlaşdırmamaq şərti ilə, fəaliyyət göstərəcək dövlət idarəetmə orqanı dövlətlə yeni təşkilati-strukturlar arasında münasibətləri tənzimləməli, onlar üçün bərabər şəraitin təmin edilməsində mühüm rol oynamalı, idarəetmənin demokratikləşməsinə şərait yaratmalıdır.

Kənd təsərrüfatının və bütövlükdə aqrar sektorun inkişafının başlıca məqsədi – kənd sakinlərinin həyat səviyyəsinin ardıcıl olaraq yüksəldilməsindən ibarətdir. Ona görə də Muxtar Respublikada aqrar islahatlar nəticəsində formalaşmış sahibkar təsərrüfatlarının səmərəliliyi və gəlirlərinin artırılmasına diqqət artırılmışdır. Aqrar sahədə inkişafın əsas mənbələri olan texnologiyanın təkmilləşdirilməsi və innovasiya, köməkçi sosial institutların yaradılması, dövlətin bu sahənin inkişafına yönəldilmiş müvafiq iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi də Muxtar Respublikada diqqət mərkəzindədir.

Naxçıvan MR-da kənd təsərrüfatının və kənd yerlərinin kompleks inkişafı strategiyası çərçivəsində bir çox işlər həyata keçirilmişdir. Təsərrüfatların strukturu və torpağın icarəsi sistemi yenidən təşkil edilmiş, aqrar inkişafın ilkin şərti sayılan torpaq islahatı artıq başa çatdırılmışdır. İqtisadi inkişaf sahəsində tədqiqatlar aparən alim və mütəxəssislər də kəndin kompleks inkişafı üçün torpaq islahatının zəruriliyi haqqında irəli sürülmüş fikirdə yekdildirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, torpağın bölüşdürülməsi təkcə kənd yerlərində məşğulluğun və gəlirlərin artımı deyil, həm də istehsalın artımını və resurslardan

istifadənin səmərəliliyini təmin edir. Naxçıvan MR-da torpaq islahatının başa çatması, kolxoz və sovxozların ləğvi ilə əhaliyə kənd təsərrüfatı obyektlərinin verilməsinin məhsuldar dövrü artıq formalaşdığı üçün, özəl sektor bu sahədə əmtəə və xidmət bazarının formalaşmasında aparıcı rol oynamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2003, 315 s.
2. Aliyev İ.H. Aqrar sahənin inkişafının təkmilləşdirilməsi və regionlarda islahatların keyfiyyətə səmərəli aparılması. Bakı: Nurlan, 2004, 110 s.
3. Aliyev İ.H., İbadov S.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 395 s.
4. Aliyev İ.H. Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2006, 380 s.
5. Aliyev İ.H. Aqrar sahənin inkişafına dair ümumiləşdirilmiş təklif və tövsiyələr (makroiqtisadi səviyyədə). Bakı: Elm, 2008, 73 s.
6. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar münasibətlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi (kollektiv monoqrafiya). Bakı: 2006, 250 s.
7. Əhmədov İ.V. Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi. Bakı: Elm, 2006, 220 s.
8. Əliyev İ.H. Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı (II kitab). Bakı: Elm, 2001, 310 s.
9. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı: Elm, 2001, 375 s.
10. Xəlilov H.A. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti. Bakı: Elm, 2005, 228 s.
11. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Elm, 2004, 504 s.

**MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA
XALQ ADƏT- ƏNƏNƏLƏRİNİN, MƏRASİMLƏRİNİN
TƏSVİRİ VƏ VƏSFI**

**IN THE MODERN AZERBAIJAN POETRY DESCRIPTIVE
PEOPLE OF THE CEREMONIES OF THE HABIT
TRADITIONS.**

**ИЗОБРАЖЕНИЕ И ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ
ТРАДИЦИЙ, ОБЫЧАЕВ И ОБРЯДОВ В СОВРЕМЕННОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ**

Əpoş VƏLİYEV*

Özet

Çağdaş Azərbaycan poeziyasında halk adət-ananelerinin, merasimlerinin təsviri və vəsfi böyük önəm taşımaktadır. Halk adət-ananeleri, merasim, bayram və itikadları çağdaş poeziyada yazılarak korunup, kendinden sonra gelecek insanlara devredilir. Hüseyin Kürdoğlu da kendi şiirlerinde bu tür halk adət-ananeleri və merasimlerini təsvir və vəsflərini belirtmektedir.

Anahtar kelimeler: Çağdaş Azərbaycan poeziyası, halk adət-ananeleri, merasimlərin təsviri və vəsfi, H.Kürdoğlu poeziyası, düğün adətləri.

Xülesə

Toy şənlikləri ilə bağlı olan hadisələri, mərasimləri yaddaşlarda qorumaq və xalqımızın bu qədim adət-ənənəsini unudulmaqdan hifz etmək şairin başlıca fikirlərindən biridir. Hal-hazırda qədim mərasimlər öz əhəmiyyətini itirməkdə və unudulmaqdadır. H. Kürdoğlu bir Azərbaycan vətəndaşı kimi xalqımızın adət-

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, Folklorşünaslıq Şöbəsi, Elmi İşçi

ənənələrindən öz yaradıcılığında bəhrələnir və gələcək nəsillərin xalqımızın keçmiş adət-ənənələrini, dünyaya baxışını, etiqadını, məişət tərzini öyrənməsinə şərait yaradır.

Açar sözlər : Müasir Azərbaycan poeziyası, xalq adət-ənənləri, mərasimlərin təsviri və vəsfi, H.Kürdoğlu poeziyası, toy adətləri.

Resume

In the modern Azerbaijan poetry descriptive people of the ceremonies of the habit traditions take wide place. It is protected people habit, ceremony, holiday and faiths in memories being reflected in the modern poetry and it is represented to future generations. Wide description gives people habit and ceremonies in the Kurdoglu poems, too.

Key words: Modern Azerbaijan poetry, folk traditional, description and qualification of ceremonies, H.Kurdoghlu's poetry, wedding habits.

Резюме

Изображение и отражение национальных традиций, обычаев и обрядов в современной азербайджанской поэзии имеет широкое место. Отражая в современной поэзии национальные традиции, обычаи и обряды сохраняется в наших памятниках и передается будущим поколениям. Г. Кюрдоглу тоже в своих стихотворениях очень широко изображает национальные традиции и обряды.

Ключевые слова: Современная Азербайджанская поэзия, народные обычаи и традиции, отображение и отражение церимоний, поэзия Г. Кюрдоглу, свадебные обычаи.

Hər bir xalqın milli poeziyasının bünövrəsini, zəminini təşkil edən doğma folkloru o xalqın dili və tarixi qədər qədimdir. Xalqın adət və ənənələrinin, mərasim, bayram, inam və etiqadlarının poeziyada əks olunması sənətkarın şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığını nümayiş etdirən əsas cəhətlərdəndir. El arasında elə adət-ənənələr vardır ki, onlar heç vaxt itmir, yaddaşlardan silinmir, zaman keçdikcə qorunub saxlanır və yaşadılır. Belə adət-ənənələr hər şeydən əvvəl mənsub olduğu xalqın təfəkkürünü, mənəviyyatını özündə əks etdirir. Şairlər, yazıçılar həmin adət-ənənələri bədii əsərlərində əks etdirərək yaddaşlarda möhkəmlədir və gələcək nəsillərə təqdim edir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında ailə məişət mərasimləri geniş yer tutmaqdadır. Toyla bağlı olan adət-ənənələr xalq arasında həmişə yaşamış və geniş içtimai məzmun qazanmışdır. Akademik Məmməd Arif vaxtilə yazmışdır: "Ailə mərasimləri içərisində toy xüsusi yer tutur. Toy xalq məişət əyləncələrinin ən kütləvisi və ən məşhurdur. Toy adı evlənmə mərasimi çərçivəsindən çıxaraq,

xüsusən kənd yerlərində, ictimai-mədəni bir əyləncəyə çevrilir. Toyun öz daxili aləmi vardır”. (14, səh.2)

Bəhlul Abdullayev yazır ki, “Yusif Vəzir Çəmənəminli “Toy” adlı kiçik bir hekayəsində Azərbaycan toylarının mühüm cəhətlərini özündə əks etdirən tragik bir momenti çox ustalıqla şərh edib, dövrün qanlı bir səhifəsi ilə oxucunu tanış edir” (2, səh. 83). Doğrudur, bu xususiyyət bu gün üçün səciyyəvi olmasa da, Yusif Vəzir Çəmənəminli bu şeir parçası vasitəsilə oxucunu bərabərsizlik dövrünün bir sıra məsələləri ilə tanış etmişdir:

Yağış yağar, qar çilər,
Qapını kəsib elçilər.
Atam deyir “qoy verək”,
Nənəm deyir “qoy görək”.
Dilin lal olsun məmə,
Səndə bir dillən görək. (16, səh. 19)

Məlumdur ki, cəmiyyətin ilk pillələrində və daha sonrakı illərdə, məsələn, quldarlıq və feodalizmin ilk dövründə ailə qurmaq, evlənmək son əsrlərdə olduğundan çox-çox fərqli olmuşdur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə adət-ənənələr dəyişmiş, yenilənmiş və inkişaf etmişdir. Y.V. Çəmənəminli də bunu xalqın nəzərinə çatdırmışdır.

Xalq məişətində toyun müstəsna mövqeyə malik olması şübhəsizdir. “H. Kürdoğlu da şeirlərində toy şənliklərini, toy adətlərini təsvir edərkən ilk növbədə onun zənginlik və mənalılığını ön plana çəkmişdir. Onun “Yaylaq toyu” adlı şeirində Azərbaycan xalqının toy adət-ənənələri aydın şəkildə təsvir edilir. Məlumdur ki, xalqımızın adət-ənənələrindən biri də yayda yaylağa köçmək, isti yay fəslini sərin yaylaqlarda keçirməkdir. Qoyunçuluq və maldarlıqla məşğul olan insanlar yayda yaylaqlara üz tutar, payızın əvvəllərində isə el-oba dağlardan arana köç başlayardı. İsti yay fəslini sərin yaylaqlarda, uca dağlar qoynunda, suyu buz kimi bulaqların kənarında alaçlıqlar quraraq yaşayan insanlar çox vaxt toyları da elə yaylaqda keçirərdilər. Bu zaman toy daha da şən olar, aşıqların avazı, qara zurnanın səsi dağlarda, qayalarda əks-səda verərdi. H. Kürdoğlu şeirlərində hadisələri o qədər gözəl və dəqiq təsvir edir ki, şeiri oxuduqca insan özünü sehrli bir aləmə düşmüş kimi hiss edir, göz qarşısında Azərbaycan xalqına məxsus gözəl bir yaylaq toyu canlanır. Şair bu şeirdə aşığın göy çəməndə meydan açması, uzun hörüklü gözəllərin əllərində xına oynaması, gənclərin yallı getməsi, tüfənglə nişan qoyulub vurulması, xonça tutulması, ağ çadırın bəy otağı kimi bəzədilməsindən söz açaraq, Azərbaycan xalqına məxsus gözəl bir yaylaq toyunun təsvirini verərək, qədim xalq adət-ənənələrini, mərasimlərini özünəməxsus ustalıqla vəsf etmişdir:

Gənclər əl tutuşar, yallı başlanar,
Qocalar-qarılar baxar-xoşlanar,
Nişana qoyular, tüfəng tuşlanar,
Qartal baxışlarda şimşəklər oynar. (7, səh. 12)

Toylarda olan adətlərdən biri də “yallı” ilə bağlıdır. Azərbaycan toylarında “yallı” birlik rəmzidir. Gənclərin yallı getməsi bu birliyin tərənnümüdür.

Azərbaycan toylarında yallı geniş yayılmışdır. Təkcə Naxçıvan MR Şərur rayonunda yallının 50-dən çox növü var. Toylarda cıdırların keçirilməsi, nişana qoyulub tufənglə vurulması xalqımızın qədim adətlərindən biridir. Toy şənliklərindən danışan V.Vəliyev yazır: “Cıdırçılar gəlin gətirilən dəstənin qabağında çaparlar. əgər gəlin uzaq məsafədən gəlibsə, o zaman onun gəlməsini birinci xəbər gətirən şəxs toyun nəmərinə alır”. (9, səh. 107)

Toy mərasimlərində diqqəti cəlb edən hadisələrdən biri də xına ilə bağlıdır. Bu adət-ənənə hələ qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan toylarında yaranmışdır və bu günə kimi qorunub saxlanmışdır. Oğlan evi toydan əvvəl xına alır, toy günü qız evinə xına aparılır və xına gəlinin əl və ayaqlarına qoyular, sonra da həmin xına gəlinin rəfiqələrinə və yaxınlarına paylanardı. Bəzi toylarda “Xınayaxdı” adlı xüsusi mərasim də qeyd olunur. Bu adət indi də xalq arasında yaşayır.

M. Cəfərov “ Xalqla bağlılıq” da yazır: “Toylarda diqqəti cəlb edən hadisələrdən biri xına qoymaqdır. Adətən, üç gün çalınan toyun ikinci günü oğlan evindən qız evinə xına aparılır və həmin xına hazırlanaraq ilk dəfə gəlinin əlinə və ayaqlarına qoyulur. O, O. Sarıvəllinin 1945-ci ilin may ayında yazdığı “Gözünüz aydın” şeirindən bir parçanı nümunə gətirir:

Ey uzaq yolları gözləyən gəlin!
Yenicə çıxmışdı xinadan əlin...
Narın əllərinə xına qoy indi,
Səadət sənindir, dünya sənindir!... (1,səh. 30)

V. Vəliyev yazır:” Toyun başlanmasına bir neçə gün qalmış qızın yaxın rəfiqələri, bacısı, bibisi, xalası və qohumları onun əlinə, ayaqlarına, saçına xına yaxardılar. Bu da səadət və xoşbəxtlik rəmzi sayılırdı. Ümumiyyətlə, qırmızı geyinmək, ələ xına yaxmaq sevinc və xoşbəxtlik simvoludur. Qədim zamanlardan dövrümüzə kimi gəlib çatan bu adət xalqımızın günəşə, oda sitayışı ilə daha çox əlaqədardır. Günəşin yerdə nişanəsi hesab olunan odun qırmızı rəngdə olması insanların bu rəngə müsbət münasibətini meydana çıxartmışdır”. (9, səh.107)

Hüseyn Kürdoğlu da xalqımızın ən qədim adətlərindən olan xına mərasimini ən yadda qalan və toy üçün xarakterik olan hadisə kimi öz seirlərində göstərmişdir:

Məşəllər nur saçar yenə dörd yana,
Süzər nazəndələr əllərdə xına.
Qızının dalınca su atar ana,
Bir yerdə papaqlar, ləçəklər oynar. (7, səh. 12)

Atalarımız deyib ki, su aydınlıqdır. Səfərə gedənin, gəlin köçən qızların arxasınca su atmaq xalqımızın ən qədim adətlərindən biridir. Su paklıq, təmizlik rəmzidir. Gəlinin arxasınca atılan su onun gələcək həyatının pak, təmiz, aydın olmasının arzulanmasıdır.

P. Əfəndiyev yazır: “Mərasimlərdən ən çox yayılanı və məşhur olanı toy mərasimləridir. Bu, çox qədimdən başlayaraq ən şən, şux, gur keçirilən məişət mərasimi olmuşdur. Toy mərasimi adət üzrə Azərbaycanda ən çox payız vaxtlarında keçirilir. Toy mərasiminin bir sıra mərhələləri vardır; elçilik, nişanlanma, xına gecəsi, gəlin gəlmə, duvaqqapma və s.” (9, səh. 88) Bu baxımdan

H. Kürdoğlunun toyların müsbət xarakterini qorumaq cəhdi tamamilə təqdirəlayiqdir:

Könlüm qanadlanıb yüksələr göyə-
Hicran bu yerlərdən uzaqdır deyə.
Neçə toy görməyə, büsat görməyə
Qəlbimdə arzular-diləklər oynar. (7,səh.13)

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, Sabah, Bakı-1994, 388 s.
2. Bəhlul Abdullayev. Yusif Vəzir Çəmənəminli və folklor. Elm, Bakı-1981, 124 s.
3. Hüseyn Kürdoğlu. Qaya çiçəkləri. Gənclik, Bakı-1970, 66 s.
4. Hüseyn Kürdoğlu. Min bir bayatı. Gənclik, Bakı-1992, 224 s.
5. Hüseyn Kürdoğlu. Yaralı torpağım, yaralı sevgim. Sabah, Bakı-1997, 248 s.
6. Hüseyn Kürdoğlu. Yurduma qurbandır sözü. Sabah, Bakı-516 s.
7. Hüseyn Kürdoğlu. Yurdumu gəzə-gəzə. Gənclik, Bakı-1968, 48 s.
8. H. Quliyev. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı-1986, 85 s.
9. İ.Babayev. P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Maarif, Bakı-1970. 263 s.
10. K. Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı-1987, 210 s.
11. Məhərrəm Cəfərov. Xalqla bağlılıq. Bakı-1986, 41 s.
12. Məmməd Arif. Azərbaycan ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı-1986, 75 s.
13. Məmməd Arif. Azərbaycan xalq mərasimləri, Bakı-1950, 120 s.
14. Məmməd Arif. Azərbaycan xalq teatrı. “Ədəbiyyat” məcmuəsi. Bakı-1986, №1.
15. Vaqif Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Maarif, Bakı-1985, 414 s.
16. Yusif Vəzir Çəmənəminli. Arvadlarımızın halı, Bakı-1928, 64 s.

XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİ METODLARI

TARIFF METHODS ON THE REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY.

МЕТОДЫ ТАРИФНОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ ВНЕШНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Əsgər İbadətoğlu MİRZƏYEV*

Xülasə

Elmi məqalədə xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsi və bu istiqamətdə tənzimlənmənin metodları izahlı şəkildə təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Ekonomik aktivite, tənzimlənmənin metodları, tarif metodu, tarif tənzimlənməsi

Resume

Tariff regulation of the foreign economical activities and methods of the regulation have been analysed in the scientific article.

Key word: Foreign economic activity, Regulation of the foreign economic activity, Tariff methods, Tariff regulation's

Резюме

Тарифное урегулирование внешней экономической деятельности и методы урегулирования анализировано в научной статье.

Ключевые слова: Внешняя экономическая деятельности, Тарифные методы, Тарифное урегулирование, Урегулирование

* Naxçıvan Özəl Universiteti

Dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmə istiqamətlərinin əsas hissəsi daxili bazarın xarici rəqabətin arzuolunmaz təsirindən mühafizəsinə yönəldiyindən bu vəzifələr əsasən xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Tarif tənzimlənməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin həm ənənəvi, eyni zamanda aktiv istifadə edilən vasitələrindən hesab edilir. Tarif tənzimlənməsi əmtəələrə idxal və ixrac rüsum dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və dövlət həmin rüsum dərəcələrini müəyyən dövr ərzində qaldıraraq endirməklə xarici iqtisadi fəaliyyəti, bir sözlə xarici ticarəti tənzimləyir. Tarif tənzimlənməsi milli iqtisadi təhlükəsizliyin müdafiəsini, ictimai qaydaların, insanların həyat və sağlamlığının, cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin qorunmasını, həmçinin ölkənin gömrük sərhədlərindən əmtəələrin keçirilməsi zamanı gömrük ödənişləri alınması yolu ilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin doldurulmasını təmin edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsinin əsasən ön görülən məqsədləri aşağıdakılardır:

- Ölkə üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək;
- Ölkə ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- Valyuta sərvətlərinin ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarəti təşkil etmək;
- Ölkədə əmtəələrin istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- Ölkə iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfəəti təsirindən qorumaq;
- Ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Müasir dövlətin gömrük tarifi – ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas vasitəsidir. Tarif təşkil edilməsində bir neçə əsas istiqamətlər vardır ki, onlar tarifi əhəmiyyətli olmasına təsir edir. Bunlar əsasən tətbiq edilən gömrük rüsumları növlərinin seçilməsi, tariflərin strukturunun formalaşdırılması, tarif təsnifatı sisteminin işlənilməsi, gömrük rüsumu tutulması məqsədilə idxal olunan malların mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilməsi metodikasının hazırlanması istiqamətləridir. Gömrük tarifi iqtisadi rolunu onunla bağlıdır ki, rüsumlar, malın qiymətinə təsir edərək və milli bazarı qoruyaraq, kapital yığılmasına, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin normasına və yaranma templərinə aktiv təsir göstərir, istehsalın milli və beynəlxalq şəraitdəki fərqlərini tarazlaşdırır.

Misal üçün “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifi formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir. Qanunda isə gömrük tarifi aşağıdakı tərif qoyulur:

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Tarif - Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən əmtəələrə tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin Əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur.

Gömrük tarifi bir qayda olaraq aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

– müxtəlif malların idxalına rüsum dərəcələrinin differansiasiyası yolu ilə idxalın optimal əmtəə strukturunu formalaşdırır;

– qiymətqoyma mexanizminin tərkib hissəsi kimi sosial mühitə və müəssisələrin fəaliyyətinin təsərrüfat nəticələrinə təsir göstərir;

– xarici rəqabətin əhəmiyyətli zərər vurabiləcəyi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı milli sahələrini müdafiə edir;

– aktiv xarici ticarət siyasəti aparılmasına, ölkə mallarının bazarlara çıxarılmasını asanlaşdırmaq haqqında ticarət danışıqları zamanı qarşı tərəfə təzyiqlər göstərməyə, azad ticarət zonaları, gömrük ittifaqları yaratmağa imkan verir;

– idxal və ixracın nisbətlərinin, valyuta xərclərinin və daxilolmalarının nisbətlərinin optimallaşdırılmasına, əlverişli ticarət balansının yaranmasına kömək edir.

Gömrük tarifinin qiymətyaradıcı rolu (idxal malının qiymətini artıran dəyər bariyerinin yaradılması) daha çox nəzərə çarpır. Bu rol mallar üzrə müxtəlifdir. Bəziləri (xammal, yarım fabrikatların bəzi növləri) üzrə az əhəmiyyətli, digərləri (hazır sənaye məmulatları və kənd təsərrüfatı malları) üzrə isə çox əhəmiyyətlidir.

Gömrük rüsumu – əmtəələr ölkənin gömrük ərazisinə gətirilərkən və ya bu ərazidən çıxarılanda gömrük orqanları tərəfindən tutulan haqq olmaqla yanaşı, həm də bu cür idxal və ixracın mühüm şərtidir.

Gömrük rüsumları üç əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1. *Fiskal funksiya*. Bu funksiya həm idxal, həm də ixrac rüsumlarına aiddir, çünki onlar dövlət büdcəsinin gəlir maddələrindən biri kimi çıxış edirlər. Bu funksiyanın mahiyyəti dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin müəyyən hissəsinin dövlət xəzinəsinə cəlb edilməsidir. Ümumdövlət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün vəsaitlərin dövlət büdcəsinə toplanması, məhz bu funksiya vasitəsilə həyata keçirilir.

2. *Proteksionist funksiya*. Bu funksiya idxal rüsumlarına aiddir, çünki onların köməyi ilə dövlət yerli istehsalçıları arzuolunmaz xarici rəqabətdən qoruyur. Daxili bazarı qorumaq üçün idxal rüsumlarının artırılmasının əsas səbəbi yerli malların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasından irəli gəlir. Eyni zamanda ölkəni xarici mallardan asılı vəziyyətə salmaq, nəinki iqtisadi təhlükəsizliyə, həm də milli təhlükəsizliyə ciddi problemlər yarada bilər.

3. *Balanslaşdırıcı funksiya*. Bu funksiya ixrac rüsumlarına aiddir, çünki onların köməyi ilə daxili qiymətləri bu və ya digər səbəbdən dünya qiymətlərindən aşağı olan malların ixracının qarşısını alır.

Gömrük rüsumlarının qoyuluşunun üç metodu mövcuddur:

1. Advalor

2. Spesifik

3. Qarışıq

Advalor rüsumlar əmtənin gömrük dəyərinə əsasən faizlə hesablanır.

Əmtənin gömrük dəyəri – aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunan dəyəridir.

- Əmtədən rüsum tutulması üçün;
- Xarici iqtisadi əlaqələr və gömrük statistikasının aparılması, ticarət-iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi, o cümlədən xarici iqtisadi əməliyyatlara valyuta nəzarəti;
- Bu sahədə bank hesablaşmalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər.

Gömrük dəyəri bir neçə üsulla hesablanır və həmin üsullar aşağıdakılardır:

- gətirilən malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- eyni malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- dəyərin toplanması üsulu ilə;
- dəyərin çıxılması üsulu ilə;
- ehtiyat üsulu ilə.

Gətirilən malların sövdələşmə qiymətinə uyğun olaraq qiymətləndirilməsi gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin əsas üsuludur.

Bu üsula görə gömrük ərazisinə gətirilən malın gömrük dəyəri həmin mal gömrük sərhədindən keçirilərkən gətirilən mal üçün faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan sövdələşmə qiymətidir (limana və ya digər gətirilmə yerinədək). Gömrük dəyəri müəyyən edilərkən sövdələşmə qiymətində nəzərə alınmayan aşağıdakı xərc maddələri bu zaman həmin qiymətə daxil edilir:

a) malın hava və dəniz limanına, yaxud İdxal edilən ölkənin gömrük ərazisinə daxil olduğu digər hər hansı bir yerədək gətirilməsi xərcləri:

- nəqliyyat xərcləri;
- malın yüklənmə, boşaldılma və yenidən yüklənmə xərcləri;
- sığorta xərcləri;

b) alıcının çəkdiyi xərclər:

- malın alınması üçün komissiyon xərcləri istisna olmaqla, komissiyon və broker mükafatlandırılmaları üzrə xərclər;

- konteynerlərin və çoxişlənən taranın dəyəri
- qablaşdırma materiallarının və işlərinin dəyəri də daxil olmaqla qablaşdırma dəyəri və s.

Eyni malların sövdələşmə qiyməti üsulundan istifadə olunduqda əvvəlcə eyni mallar müəyyənləşdirilir və aşağıdakı parametrlərə uyğun gələn mallar seçilir:

- fiziki xüsusiyyətlərinə görə;
- keyfiyyətinə və bazardakı nüfuzuna görə;
- malın mənşə ölkəsinə görə;
- istehsalçısına görə.

Eyni əmtəələrin sövdələşmə qiyməti gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün o vaxt əsas götürülə bilər ki, bu əmtəələr:

- a) İdxal edilən ölkə ərazisinə gətirilmək üçün satılsın;
- b) qiymətləndirilən əmtəələrin gətirilməsi ilə eyni bir vaxtda və ya 90 gündən artıq olmamaqla, həmin vaxtdan əvvəl gətirilsin;
- c) qiymətləndirilən əmtəələrlə eyni kommertiya şərtləri ilə təxminən eyni miqdarda gətirilsin.

Malın gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti üsulu istifadə edildiyi halda, gətirilən mallarla eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti əsas götürülür. Bu zaman eynicinsli mallar dedikdə, bütün xüsusiyyətlərinə görə eyni olmasa da, qiymətləndirilən mallarla eyni vəzifələri yerinə yetirən və kommertiya baxımından bir-birini əvəz edə bilən mallar başa düşülür. Malların eynicinsli olması onların keyfiyyətinə, əmtəə nişanının olmasına, bazardakı nüfuzuna və mənşə ölkəsinə görə müəyyən edilir.

Dəyərin çıxılması üsulu ilə gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi qiymətləndirilən eyni və eynicinsli mallar ölkə ərazisində öz ilkin vəziyyətini dəyişdirmədən satıldıqda tətbiq olunur.

Dəyərin çıxılması üsulu ilə malın gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün mal vahidinin o qiyməti əsas götürülür ki, bu qiymətlə qiymətləndirilən malın gətirildiyi tarixdən 90 gündən gec olmayaraq ölkə ərazisində qiymətləndirilən eyni və eynicinsli malların ən böyük partiyası satıcı ilə qarşılıqlı asılılığı olmayan sövdələşmə iştirakçısına satılsın.

Dəyərin toplanması üsulu ilə gömrük dəyəri müəyyən edilərkən, malın aşağıdakıların toplanması yolu ilə hesablanmış qiyməti əsas götürülür:

- 1) materialların dəyəri və istehsalçı tərəfindən qiymətləndirilən malın istehsal xərcləri;
- 2) ixrac edən ölkədən eyni növlü malların idxal edilən ölkəyə satışı üçün səciyyəvi olan ümumi xərclər, o cümlədən nəqliyyat, yüklənmə yerində sığorta xərcləri və s.;
- 3) İdxal edilən ölkəyə belə malların göndərilməsi nəticəsində ixrac edənə əldə etdiyi mənfəət.

Əgər malın gömrük dəyəri digər üsulların tətbiqi nəticəsində müəyyən edilə bilmirsə, onda qiymətləndirilən malların gömrük dəyəri beynəlxalq təcrübəyə əsasən müəyyən edilir və ehtiyat üsulundan istifadə edilir.

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Ehtiyat üsulu ilə malın gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün aşağıdakılar əsas götürülə bilməz:

- ölkənin daxili bazarında malın qiyməti;
- ixrac edən ölkənin üçüncü ölkələrə göndərdiyi malların qiyməti;
- malın kortəbii müəyyən edilmiş və ya dəqiqləşdirilməmiş qiyməti.

Qarışıq rüsumlar advalor və spesifik rüsumların birgə tətbiqi ilə müəyyənləşdirilir.

Gömrük rüsumları bütün sərhədboyu dövriyyəyə şamil olunur. Gömrük rüsumları gömrük sərhəddini keçməsi faktı ilə qüvvəyə minən və xarici ticarət dövriyyəsi mallarına tətbiq edilən dolayı vergi növ müxtəlifliklərindən biridir. Gömrük rüsumları bütün əsas vergi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir:

- gömrük rüsumlarının ödənişi də məcburi xarakter daşıyır və dövlət hakimiyyət məcburiyyəti ilə təmin edilir;

- gömrük rüsumları göstərilən xidmətin əvəzi deyil və qarşılıqsız tutulur;

- gömrük ödənişlərindən daxilolmalar konkret dövlət xərclərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmamışdır.

Gömrük rüsumlarının vergi təbiətli olması onları daha çox gömrük yığımları ilə müqayisə etdikdə gözə çarpır. Gömrük rüsumlarından fərqli olaraq, gömrük yığımları – mal qismində ölkənin gömrük sərhəddindən keçirilən mal və nəqliyyat vasitələrinin, habelə müşayiət olunmayan baqajda, beynəlxalq poçt göndərişlərində keçirilən kommersiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan malların və yüklərin, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş ödəmələrdir. Deməli, gömrük yığımları idxal və ixraca məşğul olanlara gömrük orqanlarının göstərdiyi xidmətin qarşılığında aldığı ödəmələrdir.

Verginin bütün əsas elementləri gömrük rüsumlarına da xasdır. Vergi sistemində olduğu kimi, gömrük rüsumlarına da güzəştlər tətbiq olunur. Tarif güzəştləri (tarif preferensiyaları) dedikdə, ölkənin ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və ya birtərəfli qaydada ölkənin gömrük sərhədindən keçirilən mallar üzrə əvvəl ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsum ödənişindən azad etmə, rüsum dərəcələrinin aşağı salınması, əmtəənin preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotaları şəklində verilən güzəştlər başa düşülür.

Ümumiyyətlə isə dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində tarif aparatının rolu sonsuzdur. Çünki qeyri-tarif tənzimlənmələrindən fərqli olaraq, tarif tənzimlənməsi əsas etibarını özünün keçərlik və daimilik xüsusiyyəti ilə seçilir.

QAYNAQLAR

1. “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu
2. Heydərov K.F. “Gömrük işinin əsasları və gömrük işinin təşkili”, Bakı, 2000
3. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S. “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı, 2007
4. Бабин Э.П. “Основы внешне-экономической политики”, Москва, 2004
5. Авдокушин Е.Ф. “Международные экономические отношения”, Москва, 2005
6. Киреев А. “Международная экономика”, Москва, 2001
7. “Foreign Economic Relations and its regulation problems”-(internet issues)
8. www.google.az
9. www.az-customs.net

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLİ FONETİKASININ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ İMKANLARI

CONNECTIVE TEACING CHANEES OF THE AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES.

ВОЗМОЖНОСТИ СВЯЗНОГО ПРЕПОДАВАНИЯ ФОНЕТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ТЮРКСКОЙ ЯЗЫКОВ

Elbəyi Sadıqoğlu MAQSUDOV*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan əlifbasının keçdiyi inkişaf yolu və latın qrafikalı əlifba haqqında bilgiler verilir. Hər bir xalqın mədəni səviyyəsinin əsas göstəricisi olan əlifba və dil məsələsində bütün türk xalqları bir araya gələrsə, onda türk dili dünyanın ən nəhəng, qüdrətli və zəngin dillərindən birincisi olar. Müəllif fonetika bəhsinin hərtərəfli öyrədilməsi yolları, Azərbaycan və türk əlifbalarının əlaqələndirilməsi imkanlarını elmi şəkildə şərh etmişdir.

Açar sözlər: əlifba, müqayisə, Azərbaycan dili, Türk dili, fonetika

Резюме

В статье даются сведения о пути развития азербайджанской азбуки и о азбуке латинской графики.

Автор научно откомментировал пути всестороннего изучения раздела фонетике, возможности связей азербайджанской и тюркской азбук.

Ключевые слова: азбука, типология, азербайджанский язык, тюркский язык, фонетика

* Naхçıvan Devlet Üniversitesi Doçenti

Resume

The article deals with the development of Azerbaijani alphabet and the Azerbaijani alphabet in Latin graphy.

The author explains the ways of teaching letters in phonetics and chances of connecting of the Azerbaijani and Turkish alphabet.

Key words: alphabet, comparison, the Azerbaijani language, the Turkish language, phonetics

Dilçilik elminin ən maraqlı və əsas bölmələrindən biri olan «Fonetika» haqqında tələbələr aşağı kurslarda məlumat alırlar. Dilin çox rəngarəng olan səs sistemi, sözün səs mənə cəhətlərinin qırılmaz bağlılığına dair bilik, bacarıq və vərdişlərə məhz bu bölmənin tədrisində yiyələnirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili təlimində fonetika bəhsinin türk dilləri ilə əlaqəli tədrisindən uzun illər danışılmamışdır. Bu məsələ bir tədqiqat obyektini kimi Azərbaycan dili təlimi proseslərini araşdıran alimlərin diqqətini cəlb etməmişdir. Halbuki, təlimin səmərəliliyini, şagird və tələbələrdə linqvistik təfəkkürün inkişafını təmin etməkdə buna böyük ehtiyac duyulur.

Azərbaycan və türk dilindəki səslərin fərqli xüsusiyyətləri, bəzi eyniköklü sözlərdəki vurğunun müxtəlifliyi, ortaq olan kəlmələrimizdəki səs əvəzlənmələri və fonetika ilə bağlı bir çox maraqlı doğuran məsələlər tədrisə gətirilib, müqayisələr aparıla bilər. Tədris prosesində işin bu istiqamətdə qurulması təkcə ana dilimizi deyil, türk dilləri ailəsində Azərbaycan dilinin yerini müəyyənləşdirməyi, öyrənilərdə fonetika ilə bağlı təfəkkürü inkişaf etdirməyi, onları düşündürməyi təmin edir.

Əlifbanın tədrisində türk dili ilə əlaqəli işlərin təşkili də fonetika bəhsində mühüm yerlərdən birini tutur. Əlifba hər hansı bir dili yazıda qeyd etmək üçün istifadə olunan, müəyyən sistem üzrə düzülən işarələr sistemidir. «Günümüzdə dünyanın böyük bölümünün istifadə etdiyi yazı sistemi Fenikelilərin yazdığı bu simge seçiminə dayanır. Fenikelilərin Akdenizdəki fəaliyyətləri bu yazı sistemini bütün Akdenizə yaydı. Yunanlar, Etrüsklər və Latınlar (Romalıları) bu yazıyı kendi bünyələrinə zorluk çəkmədən uyarladılar. Ən böyük sorun, Fenike yazısının digər bütün Sami dillərində olduğu kimi səsli istifadə edilməməsiydi. Yazıda yalnızca sessizlər istifadə edilir, səsli okuyanın yorumuyla çıxarılıyordu. Yəni yazıya baxıldığı zaman sadəcə sessizlər görünürdü» (1, s.244).

Xalqın mədəni səviyyəsini və inkişafını göstərən amillərdən biri də onun əlifbasıdır. Əgər türk xalqlarının ortaq əlifbaları yaradıla bilsə, onda bütün türk dünyası bir-birini daha yaxşı başa düşər, türk dili dünyanın ən nəhəng, qüdrətli, zəngin dillərindən birincisi olar. Bu layihənin hazırlanmasına müxtəlif vaxtlarda cəhd göstərsə də konkret iş görülməmişdir. Lakin ortaq türk əlifbası layihəsi 1993-cü ildə Ankarada 6 türk dövlətinin Azərbaycan,

Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə qəbul edilmişdir.

Əlifba mövzusunun tədrisi zamanı əvvəlcə Azərbaycan əlifbasının xarakterik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Qeyd edilir ki, hər bir xalqın öz əlifbası vardır. Dildəki danışq səsləri müəyyən hərflərlə işarə edilir. Əlifbaların qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılması hər bir xalqın birinci dərəcəli əsas vəzifəsi olmalıdır. Bu işin öhtəsindən bəzən vaxtında gələ bilməməyimiz xeyli çətinliklər yaradır.

“Bu gün türkdilli xalqların birliyi və gələcəyi naminə hamılıqla yeni vahid əlifba sisteminə keçilməsi bir tarixi zərurət kimi meydana gəlmişdir. Deməli, bütün türkdilli xalqların eyni zamanda latın qrafikasına, əsaslı vahid əlifba sisteminə keçməsi məqsədyönlü olardı...” (2, s.7).

Sonra bildirilir ki, onların bu gün öyrəndikləri və yaxından bələd olduqları türk dilində 33 səs və 29 hərf vardır. Onlara türk əlifbasındakı a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, c, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z hərfləri cədvəl formasında göstərilir və Azərbaycan əlifbasındakı hərflərlə müqayisələr aparılır. Aydınlaşdırılır ki, ana dilimizdən fərqli olaraq, türk əlifbasında 4 səsin ayrıca hərfi işarəsi yoxdur. Bu dörd səs əlifbada mövcud olan hərflərdən dördünün iki şəkildə tələffüz olunmasından yaranmışdır. Bunlar a, e, g, və k hərfləridir ki, ədəbi dildə iki səsi ifadə edirlər.

Müəllim tələbələrin fəal iştirakı ilə müəyyənləşdirir ki, a hərfi qalın (baş, dağ, kat) və incə (dikkət, cazibə, cəvab, harf) a səslərini; e hərfi qapalı (ev, hey, geydim) və açıq (dede, deve, Erzincan, Elazığ) e səslərini; g hərfi qalın qe (qala, qazap, qazete) və incə ge (gel, gece, gönül) səslərini; k hərfi qalın ka (kafa, kale, kapı) və incə ke (kent, kelime) səslərini bildirir.

Həmçinin qeyd olunur ki, a saitinin incə tələffüz olunması ona qoşulan incə saitli şəkilçilərlə də sıx bağlıdır. Tərkibində a saiti olan sözlərə belə şəkilçilər qoşulduqda a saiti incə tələffüz olunur.

harp+ler qarp+te dikkət+e

harf+i tabiat-in şefkat+li

Göstərilən hərflərin ana dilimizdə qarşılıqları, onların ifadə etdikləri səslər, işarə olunduqları hərflər ayrıca qeyd olunur. Lazım gələrsə, dialekt və şivələrimizdə hərflərin müxtəlif səsləri bildirməsini də açıqlamaq, şərh etmək faydalı olar.

Müxtəlif dillərin fonetikasının əlaqələndirilməsi zamanı tələbələr dilimizin səs sistemindəki spesifikliyi, müəyyən fonetik hadisələrin bir dilin milli təbiətinə uyğunlaşdırılmasını müşahidə edirlər. Bu isə dilimizin fonetik sisteminin linqvistik əsasda öyrənilməsinə, tələbə təfəkkürünün formalaşdırılmasına kömək edir. Sonra onların diqqəti müxtəlif türk xalqlarının bir-birinə bənzər əlifbalarının müqayisəsinə cəlb edilir. Tələbələr müxtəlif türk xalqlarının əlifbalarını müqayisə edir, müəyyən nəticəyə gəlir, öz fikirlərini açıqlamağa səy göstərirlər.

Dəryada böyük balıqlar xırda balıqları udduğu kimi, quruda da nəhəng dillər kiçik dilləri məhv edir, öz içərisində əridir. Vaxtilə eyni mənbədən qidalanan türk dilləri də bu gün müxtəlif ləhcələrdə və əlifbalarda parçalanmağa, kökdən uzaqlaşmağa, yadlaşmağa doğru istiqamətdə yön almışdır. Əgər bu uzaqlaşmanın qarşısı vaxtında alınmasa, bir neçə yüzillikdən sonra özbək, qazax, türkmən, Azərbaycan türkcələrinin bir-birinə yadlaşması daha ciddi və kəskin şəkildə özünü göstərəcək. Hətta kiçik, oxşar elementlər, bir-birinə bənzər söz kökləri və şəkilçilər axtaracağıq ki, bu dillərin qohum olduğunu sübut edə bilək, kiməsə inandıraq. Biz sonradan görə bilməyəcəyimiz işi bu yadlaşmanın, bir-birimizdən uzaqlaşmanın başlanğıcında görməliyik. Ayrı-ayrı türk dillərinin, ləhcələrinin əlifbada və yazıda birliyinə doğru birgə tədbirlər keçirməliyik. Bu birlik gələcəkdə dilimizi nəhəng, birliyimizi möhkəm, Turan adlı böyük dövlətimizi sarsılmaz edə bilər.

1992-ci ilin 1 sentyabrından etibarən Azərbaycan xalqı latın qrafikalı əlifbaya keçmişdir. Bu, türkdilli xalqların həyatında böyük dönüşdür. Bununla Azərbaycan xalqı öz soykökünə qayıtmaq və nəhəng türk dili ilə birləşmək üçün yeni imkanlar əldə etmişdir.

Türkdilli xalqların birliyi və gələcəyi naminə bütövlükdə yeni, ortaq, vahid əlifbaya keçilməsi bu gün zərurətə çevrilmişdir. Əlifba xalqın minillik tarixi təfək-kürünün elmi, bədii, etnik nümunələrini qoruyub saxlayan ən böyük sərvət və mədəniyyətdir.

Səslənməsinə görə çox yaxın olan səsləri müqayisə etmək baxımından türkcə və azərbaycanca sözlərdən istifadə edilməsi, çalışmalar vasitəsilə mühakimələr yürüdülməsi və müəyyən nəticələr çıxarılması üçün tələbələrə şərait yaradılır. Bu məqsədlə aşağıdakı çalışmalar üzərində iş daha faydalıdır.

Çalışma 1. Verilmiş sözləri düzgün tələffüzlə oxuyun və onlardan hansının Azərbaycan, hansının isə türk dilinin tələffüz variantına uyğun gəldiyini söyləyin:

zehin-zihin zeytin-zeytun
tövlə-tavla ümumi-umumi
nicat-necat ümidli-umudlu
hasil-hasil ovuç-avuç
ilmə-ilmə novruz-nevruz

Hərfləri ifadə edən səslərlə bağlı tələbələrin linqvistik təfəkürlərini inkişaf etdirmək üçün də müxtəlif çalışma tiplərindən istifadə etmək olar. Bu baxımdan şifrələnmiş çalışma tiplərinə və onların oxunması yollarına tələbələrin diqqəti cəlb olunur, onlar aşağıdakı linqvistik çalışma nümunələri üzərində işlədilir.

Çalışma 2. Şifrələnmiş atalar sözünü oxuya bilərsinizmi?

Körcü körcü ömzə, gön kis ana kətan.(3.s.6)

Tələbələr 2-ci çalışmaya baxıb ilk görünüşdə heç nə başa düşməzlər.

Lakin şifrlənmiş hərfləri tapmaq üçün yollar, vasitələr axtarırlar. Müəyyən cəhdlər göstərir, fikirlər söyləyirlər. Müəllim köməklik üçün müəyyən istiqamətlər verir. Lazım olarsa, çalışma ev tapşırığı kimi də verilə bilər. Müəyyən axtarışlardan sonra çalışmanın həlli yolu aşağıdakı kimi açıqlanır.

İkinci çalışmadakı atalar sözünü oxumaq üçün sait və samit səslərin onlara yaxın olan qalın və ya incə, kar və ya cingiltili qarşılığını tapmaq, sonor hərfləri isə birini digəri ilə əvəzləmək lazımdır.

Atalar sözünün birinci kəlməsində k kar samitini q cingiltili samitilə; incə, dodaqlanan ö saitini, qalın, dodaqlanan o saiti və kipləşən r sonorusunu novlu n sonoru ilə, c cingiltili samitini onun qarşılığı olan ş samiti və incə, dodaqlanan ü saitini qalın dodaqlanan u saiti ilə əvəzləsək, körcü sözü qonşu sözü kimi oxunacaqdır.

Cümlədəki ikinci sözün də birinci sözün təkrarı olduğuna şübhə yoxdur. Atalar sözündəki ömzə sözünün birinci hərfi ilk iki sözdə iki dəfə işləndiyindən məlumdur ki, həmin hərf «o»-dur. Sözün ikinci hərfi olan kipləşən m sonoru novlu l sonoru ilə (n və r sonorlarının da m sonorusunu əvəzləyə biləcəklərini yoxlamaq olar), z cingiltili samitini s kar samiti və incə ə saitini isə qalın a saitilə əvəzləyəcək olsa «ömzə» sözü «olsa» sözü kimi oxunacaq.

Cümlədəki gön sözündə g cingiltili samitini kar qarşılığı k; ö incə dodaqlanan saiti qalın, dodaqlanan o saiti; kipləşən n sonorusunu isə novlu r sonoru əvəz edə bilər. Beləliklə, gön sözünün «kor» sözünü əvəzlədiyini aşkarlayırıq. Qalan üç sözdə (kis, ana, kətan) isə k-q, i-i, s-z, n-r, a-ə; k-g, ə-e, t-d, a-ə, n-r hərfləri əvvəldə göstərilən şərtə uyğun olaraq əvəzlənir. Beləliklə, şifrlənmiş «Körcü körcü ömzə, gön kis ana kətan» atalar sözünün «Qonşu qonşu olsa kor qız ərə gedər» olduğu məlum olur.

Bu tipli çalışmalardan istifadə etməklə tələbələrin linqvistik təfəkkürləri, dil duyuları inkişaf etdirilir, onlar fonetika ilə bağlı düşündürülür. Çalışmaları türk dilindəki «Ata sözləri»ndən götürülmüş cümlələrdən də tərtib etmək olar.

Fonetika bölməsində əlifbanın tədrisi zamanı bəzi səslərin spesifik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verərkən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən: atalar sözlərindən, tapmacalardan, nəğmələrdən, bayatılardan, yanıtmaclardan və poetik nümunələrdən də istifadə etmək imkanları vardır. Məsələn, yeni dərsi yekunlaşdırdıqdan sonra tələbələrə belə bir tapmaca söylənilir:

Bir qoşun qardaşın ikisi xırda,
Döyüşdə irəli çıxmazlar,
Ya ortada gizlənərlər, ya axırda (4, s.23).

Tələbələr tapmacaya cavab tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu zaman bildirilir ki, tapmacanın cavabı «Əlifba» mövzusu ilə bağlıdır. Tələbələr tapmacalar haqqında ədəbiyyatdan aldıkları məlumata əsasən, həmin tapmacanın cavabının «ğ» və «ı» hərfləri olduğunu söyləyirlər.

Onların cavabının düzgün olub-olmadığını yoxlamaq üçün auditoriyaya belə bir sual verilir:

-Tapdığımız cavabın hansı əlaməti üstüörtülü şəkildə tapmacada verilmişdir?

Diñləyicilər nəticə çıxarırlar ki: «Bir qoşun qardaş ifadəsində Azərbaycan əlifbasındaki hərflər nəzərdə tutulur. Burada «ı» və «ğ» hərfləri kiçik qardaşlardır.

Onlar sözün əvvəlində işlənmədiklərinə görə həmişə kiçik yazılırlar. Bu hərflər sözün ancaq ortasında və axırında işlənilir. Tarixən Azərbaycan dilində söz əvvəlində ı hərfi işlənmişdir. Prof. Bəşir Əhmədov yazır ki, «...ilgim» sözü ilıq, iltı-maq kəlmələri ilə qohumdur, isti anlamını verən ılı sözü olub, ondan da ilgim (ilğim) əmələ gəlib» (5, s.152).

Tələbələrə xatırladılır ki, Azərbaycan dili üçün xarakterik olan bu xüsusiyyət, yə'ni «ı» və «ğ» hərflərinin söz əvvəlində işlədilməməsi bütövlükdə türk dilinə şamil edilə bilmir. Türk dilinə aid edilə bilməyən bu halın nədən ibarət olduğunun tələbələrdən soruşulması daha münasibdir. Çalışmaq lazımdır ki, onlardan, təxminən, aşağıdakı tipli cavablar alınsın.

1. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türk dilində ı səsi söz əvvəlində işlənə bilir.

2.«ı» hərfi türk əlifbası sırasında 9-cu, i hərfi 12-ci yerdə durursa, Azərbaycan əlifbasında «ı» hərfi on üçüncü, i hərfi isə on dördüncü yerdə dayanır.

3.Ğ hərfinin g hərfindən yarandığı da ehtimal oluna bilər. Bu hərflər g və y səslərini də ifadə edir (doğru və değdi). Değdi sözündə ğ hərfinin g-dan törədiyini və y səsinə ifadə etdiyini bildirmək üçün o türk dilində ğ ilə yazılır (beg-bey).

4.Təkhəcalı alınma sözlərdə (şərq, eşq, şövq) və sonu q ilə bitən alınma sözlərdə q-dən əvvəl n samitinin işləndiyi sözlərdə də (rinq, mitinq, reyting) q samiti ğ samitinə keçir.

5.Dil dibi ilə udlaq arasında formalaşan ğ samiti söz əvvəlində işlənməsə də –ğın, -ğın, -ğan, -ğa, -ğı şəkilçilərinin əvvəlində işlənir və s.

Tələbələrə həmçinin xatırladılır ki, Azərbaycan dilində ı saitinin sözlərin əvvəlində gəlməsi halları yoxdur, və yaxud bu, ancaq danışıq dilində özünü göstərir. Lakin bu hərflər türk dilində 300-dən çox sözün əvvəlində işlənərək lüğətlərdə öz əksini tapmışdır.

Məsələn: ilgim, Iğdır, Ilqaz, Ilğa, ırkçılıq, ışıq, ışıltı, işriyat kimi sözlərdə ı saiti sözlərin əvvəlində işlənmişdir.

Bəzən isə Iğdır, Ilqaz, Ilça kimi xüsusi yer adlarında ı hərfinin böyük yazılma variantı da vardır.

Ev tapşırığı kimi Azərbaycan dilində ilk səsi ı məxrəcində tələffüz olunan dialekt sözlərin yazılmasını tapşırmaq olar.

Hərflərin işlənmə məqamları ilə bağlı aşağıdakı tipli çalışmalardan da istifadə edilməsi öyrəncilərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək baxımından faydalıdır.

Çalışma 1. Azərbaycan və türk dillərində söz əvvəlində işlənməyən hərf hansıdır? Həmin hərfin işləndiyi birhecalı sözlərə aid nümunələr yazın.

Çalışma 2. Türk dilində *ı* hərfi ilə başlayan aşağıdakı sözlərin Azərbaycan dilindəki qarşılığını yazın.

İrmək, ılgar, ılıq, ırğalama, ırk, ırkçılıq, ırktaş, İsfahan, ısıdırmaq, ısıtmaq, ısıtma, ıslah, ıslah etmək, ısrar, ıslanmaq, İsparta, ıstıraplı, ışıqlı, ışıldama, ışı-ışıl, ıslak, ıtriyat, ızgın, ırz.

Çalışma 3. Orxon, Yenisey, əski ərəb, kiril və latın əlifbalarının müqayisəsinə diqqət edib «Əlifbalarımız» adlı kiçik bir mətn düzəldin. Sonra Azərbaycan və türk əlifbalarının oxşar, fərqli əlamətlərini şifahi şəkildə söyləyin.

Daha sonra Azərbaycan, eləcə də türk əlifbası üçün ortaqlıq təşkil edən aşağıdakı tipli tapmacalar üzərində iş aparılır:

1. Mən olmasam, Ay olmaz,

Bahar olmaz, yay olmaz.

Hər yığnaqda başlayam,

Mənsiz dünya qurulmaz. (A hərfi)

2. «El»dən əvvəl gəlirəm,

Göldə əvvəl gəlirəm.

Kölgəlikdə ortada,

Gündə əvvəl gəlirəm (5, s.23). (G hərfi)

Birinci tapmaca ilə bağlı tələbələr tapırlar ki, ay, bahar, yay, dünya sözləri a hərflərinin iştirakı ilə əmələ gəlib; əgər həmin hərf olmasa, bu sözlər, doğrudan da, heç bir məna bildirməz. Tapmacadakı «hər yığnaqda başlayam» misrasını isə öyrəncilər asanlıqla belə izah edirlər:

Hər iki dilin əlifbasında a hərfi ilkin həfddir, adların, soyadların, lüğətlərin və s. tərtibində bu hərflə başlayan sözlər birinci yazılır.

Lakin bu anda türk dillərində *ı* saitinin sözlərin əvvəlində işlənməsinin mümkünlüyü də qeyd olunur. Belə sözlərdə *ı* saitinin *i* kimi tələffüz edilməsi də qeyri-qənaətbəxş sayılır.

Biz ısıtmaq, ışıq, ılık tipli sözlərə nəzər salsaq, deyilənləri açıq-aydın müşahidə edirik. Belə sözləri ana dilimizdə *i* ilə yazıb, eləcə də tələffüz etmək düzgün qəbul edildiyi halda, türk dilində onların *i* ilə deyilməsi və yazılması məqbul sayıla bilməz.

Azərbaycan dili fonetikasının türk dili ilə əlaqəli öyrədilməsi imkanları çox genişdir. Biz bu yazıda yalnız əlifba ilə bağlı bəzi məsələlərə toxuna bildik.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafa S. Elifden Alfaya yazının yolçuluğu. Dilbilim ve hermenetik sempozyumu, Van Yüzüncü Yıl Universitesi, 2001, s.245-253
2. Çobanov M.N. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru. Bakı, Təhsil, 2009, 54 s.
3. Maqsudov E.S. Azərbaycan dilinin Türkiyə yürkəsi ilə əlaqəli tədrisi üçüm çalışmaları, Naxçıvan, "Məktəb" nəşriyyatı, 2004, 48 s.
4. Maqsudov E.S. Poetik-praktik Azərbaycan dili. Naxçıvan, "Əcəmi", 2009, 176 s.
5. Əhmədov B.A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti, Bakı, Mütərcim, 1999, 376 s.

**SOME PROBLEMS IN THE PROJECTION IN THE
APPLICATION OF COMPUTER ACCORDING TO
ENGINEER GRAPHIC ART AND THEIR SOLUTION
WAYS**

**YAZILIMDA BİLGİSAYARIN UYGULAMASINDA
MÜHENDİS TASARIMLARI ÜZERİNE BAZI PROBLEMLER
ONLARI GİDERME YOLLARI**

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНЖЕНЕРНОЙ ГРАФИКИ В
ПРОЕКТИРОВАНИИ С ПРИМЕНЕНИЕМ КОМПЬЮТЕРА
И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ**

Imash Adışirin HAJIYEV*

Abstract

In the given article the importance of complexly placement of drawing symbols in computer programmes based upon the problems investigated according to works of graphic art in the projection are shown. And its special effect in the projection is put forward.

Key words: Engineer - graphic, projection, conditional signs, complex drawing symbols, computer programme.

Özet

Makalede; yazılımlardan bilgisayarın uygulanmasında mühendis tasarımları üzerine bazı problemlerden ve bunların nasıl giderileceği konularına yer verilmiştir. Bilgisayar programlarında karışık sembollerin bir araya getirilmesindeki öne-

* Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Architecture and Art

min ne olduğu anlatılıyor. Bunun da yazılımda özel efeklerinin neler olduğuna dikkat çekiliyor.

Anahtar kelimeler: Mühendis tasarımı, yazılım, özel işaretler, bilgisayar programları.

Резюме

В статье исследуются ряд современных проблем инженерной графики с применением компьютера в проектировании. В связи с этим предлагается размещение комплексных символов чертёжа в соответствующих компьютерных программах, что это может дать определенный эффект при выполнении проектных работ.

Ключевые слова: Инженерная графика, проектирование, условные знаки, комплексные чертёжные символы, компьютерные программы.

The I decade of the XXI century we are living already is specified as the century of the scientific – technical achievements that gained the humanity, in common as the century of technique in accordance with the high development level of the technical civilization. The role of the computer in all the spheres of the scientific technical achievements is undoubtedly undeniable. Computer has changed into the main means of intellectual communication, information in the dynamic social activity of a man, the wide use of its practical application possibilities in science, in industry and in the community and so on guarantees the solution of these or those problems in shown direction at any level. So based on the general law governness of scientific – technical development the foundation of the more complicated and intellectual automatic systems is not impossible as the centuries passes.

In industry design, either in projecting of industry objects and in making the things and equipments based on the engineer –projectors and to say more precisely in modern profession way it is based on designer's, sketch drawings, projects in special cases on their literature projects. Of course, the engineer, designer working in industry prepares the sketch- drawings of the demanded thing, then implements the working drawings on the format determined by standard A4, A3, A2 and so on and this graphic document is looked through in constructor- project objects at different levels, some suggestions and amendments are noted just on it and is passed to executive object for preparation.

We must say that, there exist industrious enterprises working with such work principal in republic.

Or the drawings founded some years ago and sometimes the sketch examples are used.

For example: The decorative linoleum that had been uninterruptedly produced in Sumgait Polymer plant is produced in 15-20 years ago kinds. Because the formation of the new sketches are connected with the financial–technical and professional specialist problems of the industry.

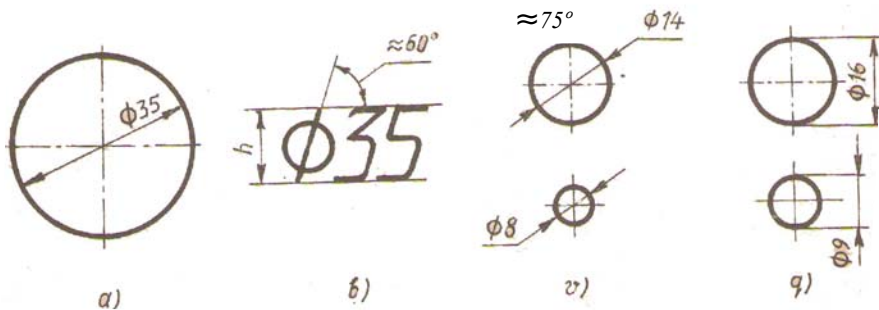
To our mind the application of computer massively in the implementation of drawing operations work can be profitable than many other following counted features.

- the exactness in drawings
- the safe of time
- the placement of the suggestions and amendments more neatly
- visual possibility of looking through the description, the axonometrical projection dynamically
- to pass the drawings to objects with electron mail (on a legal base) and so on.

If there is a demand A2, A1 and other scaled works based on an enlarging scale, being corresponded for A4 formats with parts in computer after publishing, these lists (A4) can be stucked with scotch.

So it must be noted that, it is important to place the conditional signs in exact form which the standard determined in drawings in modern programmes. The symbol in memory “ \emptyset ” showing the diameter or “**s**” showing the thickness in memory do not correspond to the sign models accepted according to the standard in literature [3;5]. For example: in textbook exist $\emptyset \approx 75^0$. (the vertical line of the sign)

(picture 1).

But in computer $\emptyset \approx 45^0$ existing in memory generally or there is no special “**s**” sign showing the thickness. Because this print signs is shown before the figure, in an inclined way (75^0) [4]. Conditionally the letter little “**s**” of Latin script can be used in drawing works. Conditional signs must be meanwhile placed in proportionate way in the same size with the figures, as demanded by standard. Differently from shown signs.

There is many problems with the signs \square (square) \triangle (triangle), \triangleleft (cone),

and we have come across with them in the working process. We need a lot of time to find these signs in different documents spending much time on it. And they either are not proportionate with figures, or they are in different description state.

Besides it, the drawing lines with different functions with the standard's determination of thickness and length (the scrap line) must be placed in memory as a model. (There are some of these lines in some different programmes). For example: The of the whole thick line is received as "s" being conditional is from 0.5 mm to 1,4 mm and later lines are applied according to the received thickness measure unit of the main line. The unseen contour line is from $\frac{s}{3}$ to $\frac{s}{2}$ and so on [4]. Meanwhile the placement of corner stamps with different size (145X22,185X35, 185X55) that are passports of drawing of graphic documents would be expedient, generally coming to the conclusion from the investigations the necessity of the separate entering of special document called "Drawing symbols" for the main optimum states in the implementation of the drawing works arises.

Let's note that there are separate, widely worked out programs for architectural design work. For ex: Auto CAD, Arch CAD etc. But there is no need to load the computer with the programmes of drawing one-two detail in engineering work. If the offered document "Drawing Symbols" is added to the universal programs, like a system, it may be used in engineering work and in other graphic work a lot. Because a large number of computers at offices, factories and plants do not work with special programs but they work with mass universal programs. For ex: Corel Draw-11.

The existing "Ø" sign in the system of drawing symbols of which foundation is taken into account can be kept as they are, but it must be taken into account in the preparation of the teaching aids.

Being different from shown conditional signs, the sign of \triangle (triangle) for the first time was applied by us taking into account its importance in drawing operation [1; 2, s.17-22].

We must know that the conditional signs interpreted at the top are the minimum main, conditional signs for the drawing works. Of course, there are a lot of graphic conventional signs in mechanical engineering in construction drawings; their entrance to the programme will be useful.

The giving of the descriptions (views) in different will be expedient. For example: frontal view-yellow, top – blue, profile view – green. Because in extraordinary cases, the two views of the detail is enough but they are not placed in the system of the rectangular projection, but conventionally the colours taken into account will give a chance to determine the description sooner. The application of the given colour continuity in axonometric projection would quicken and amplify the reading process of drawing. But the colours must be maximally in light tone in order not make difficulty for reading the figures and conditional signs.

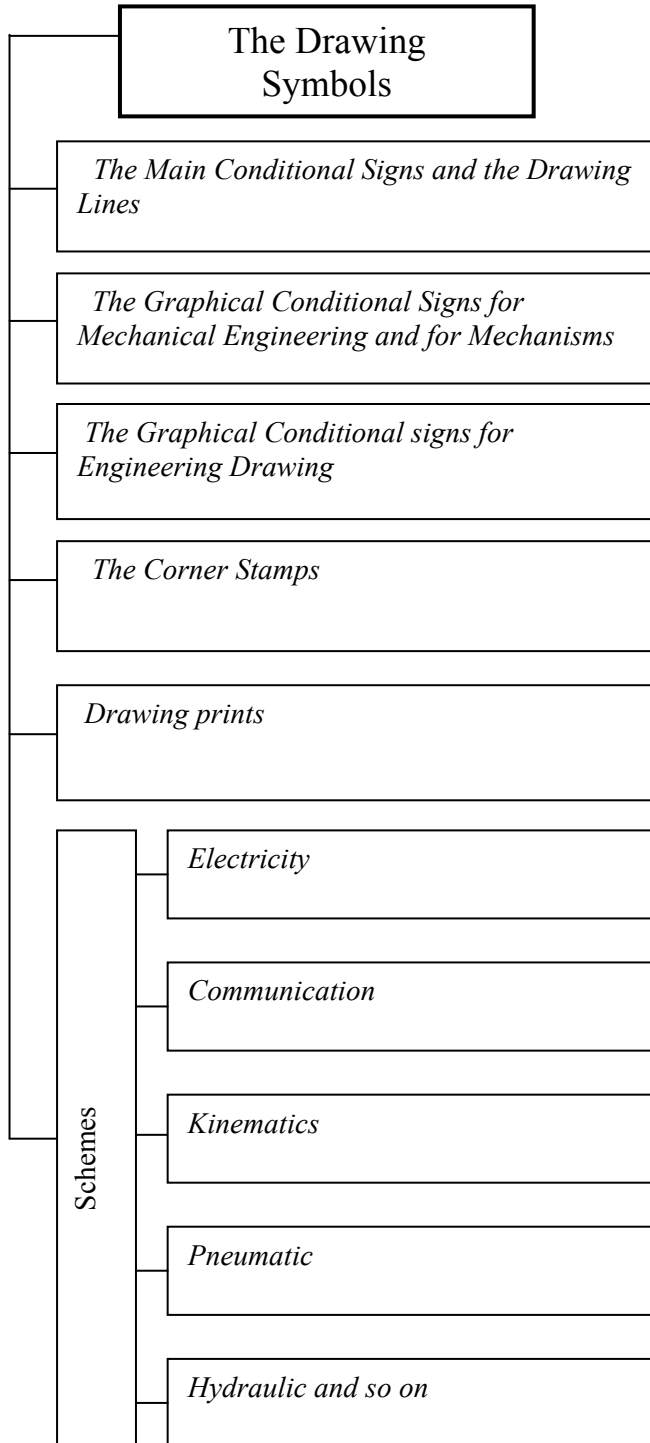
Taking into account the shown problems the placement of the document called «Drawing symbols» in computer programmes in basic way serves as a background

for the implementation process of the works of engineer graphic art sooner, more exactly and effectively (*scheme 1*).

It must be noted that, the use of the improved programmes in the education of drawing at higher schools with profession profiles has a great significance and can be useful for the personnel preparation.

LİTERATURE

1. Hajiyev I.A. Necessary conditional sign in drawing. "Teachers of Azerbaijan" newspaper. №38 (7668), 1997.
2. Hajiyev İ.A. Some problems in teaching of drawing. Jurnal "Knowledge", "Education" Society of Azerbaijan Republic №1, Baki – 2005.
3. Bachnov U. N Collected exercises on technical drawing. Moscow, "V.Sh.", 1988. – 223 p.
4. Botvinnikov A.D., Vinogradov V.N., Vishnepolskiy I.S. Drawing. Moscow, Astrel, ACT, 2007.-221 p.
5. Mironov B. Q., Mironova R.S. Drawing. Moscow. «Mechanical engineering» 1991. – 288 p.

Scheme 1.

RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏRİN ETNOQRAFİK SƏCİYYƏSİ

ETHNOGRAPHIC DESCRIPTION OF COLOR TERMS

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВ,ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЦВЕТА

Nailə Əliqızı MİRZƏYEVA*

Özet

Yazıda; Türk etnonimlerinden (etnik topluluk) değişik bir topluluk olan Karapapaklarla ilgili bilgi verilmektedir. Aynı zamanda muhtelif tarihi dönemlerde bu etnik topluluğun Karabörk olarak da adlanmasının nedenleri açıklanmaktadır.

Karapapak halkının tarihte, şimdi yaşadığı ve yayıldığı arazilerin haritası gösterilerek, onların çeşitli dönemlerde hangi adı taşıdıkları ve hakikatten Türk tayfalarından biri olduğuna dikkat çekilir.

Anahtar kelimeler: Türk , etnonim, Karapapak, Karabörk, halk.

Summary

This article is about the formation of ancient turkic etnonym Garapapaq and in some periods its replacement with the word Garaburk. Also, the researches of prominent scholars on this issue are discussed here.

The article shows the territories of residence and that Garapapaq people were variously named at different times. It's proven in the article that this etnonym is indeed of turkic origins.

Key words: Turkic, etnonym, Garapapaq, Garaburk, people.

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı

Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı geyim növlərinin adlarının şifahi xalq ədəbiyyatının bu və ya digər janrlarında işlədilməsi onların tarixən qədimliyi ilə izah oluna bilər. «Börk» leksik vahidi də atalar sözü və məsələlərdə tarixən işlədilmiş sözlərdəndir. Qarapapaq etnonimi ilə paralel olaraq Qarabörklü etnoniminin işlədilməsi həmin sözün tarixi ilə bağlı bəzi fikirlər söyləməyə şəvq edir.

Geyim növlərinin adları dilin ən qədim leksik qatlarının tərkib hissələrindəndir. Onlarda qədim ənənələrin gözlənməsi, bu və ya digər etnik qrupa aid əlamətlərin qorunulması, təsərrüfat həyatı ilə bağlı və milli mədəniyyətə söykənən növlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməklə günümüzə qədər yaşadılması xalqımızın soy-kökünün, etnogenezinin öyrənilməsinə yardımçı olan bir sıra xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa imkan verir.

Bu bölgədə özünü daha qabarıq nəzərə çarpdıran etnik geyim növlərinin rəngarəng və çoxçalarlı adlarıdır. Belə adlar geyim növlərini ifadə etdikləri kimi, həm də onu daşıyan milli qrupa məxsus olmaları ilə onların özlərinin də adlandırılmasında iştirak etmişlər.

Maddi və mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan geyim növləri və onların müxtəlif adları həm qədim, həm də rəngarəngdir. Türk xalqları içərisində geyiminə, geyimlərin rənginə, əlamətlərinə və istifadə məqsədlərinə görə fərqlənən milli qruplar bu xüsusiyyətlər əsasında bir-birindən seçilmiş və tanınmışlar. Tarixi-etnik proseslərin uzun dövrləri onları ayrı-ayrı xalq və ya tayfa kimi formalaşdırmışdır. Bu prosesin istiqaməti, formalaşma xüsusiyyətləri, inkişaf yolu Azərbaycan etnik tarixinin ayrılmaz bir sahəsidir və onun hərtərəfli öyrənilməsi etnogenez məsələlərində bir sıra yeniliklərin əldə olunması ilə müşayiət oluna bilər.

Azərbaycan folklor etnoqrafik terminləri qrupuna aid edilən *dolaq, papaq, köynək, don, börk, qurşaq, çuxa* və s. kimi leksik vahidlər həm də xalq, tayfa adları bildirən leksik vahidlərin yaranmasında yaxından iştirak etmişlər. Bu geyim növləri onların məişətinə yaxından daxil olmuş və digər qruplardan fərqlənmələri üçün mühüm vasitəyə çevrilmiş, etnonim kimi formalaşmalarında əsas göstərici olmuşlar.

Papaq folklor etnoqrafik termini Qarapapaq, Şişpapaq, Bozpapaq etnooykonimlərinin əsasında durur. Bu leksik vahidin sinonimi kimi *börk* leksik vahidi ilə yaranan Qarabörklü etnooykonimi də geyim növünün adı ilə bağlı yaranmış onomastik vahiddir.

Rəng bildirən ümumişlək «qara» leksik vahidi ilə papaq sözünün birləşməsindən yaranan etnonim müəyyən konkret etnik qrupun adını bildirməyə xidmət edir. Azərbaycan folklorunun daha çox dastan janrında bu etnik ada təsadüf olunmuşdur. «Şəhri və Mehri» nağılında oxuyuruq: «Qarapapaqlardan olan Murtuz Mehri ni həmişə gözü ilə ötürərdi». Mətnin mənasından məlum olur ki, Murtuzun etnik mənsubiyyəti onu xalq içərisində başqalarından fərqləndirməyə xidmət edən vasitə kimi seçilmişdir. Burada «qarapapaq» etnonimidir. İlk əvvəl fərqləndirici

əlamət kimi təsəvvür olunsa da, tarixi kateqoriya kimi mövcudluğu qədim dövrlərlə səsləşir.

Etnik qrupun etnogenez məsələləri ilə bağlı fikirlər kəmiyyət etibarilə çox məhduddur, lakin inkaredilməzdir.

Tayfanın nümayəndələrinin dünyanın bir çox ölkələrində məskunlaşdığı güman edilir. Daha çox Türkiyə, İraq, İran, Gürcüstan və Balkan ölkələrində yayılmışlar. Cənubi Azərbaycanın Sulduz vilayətində məskunlaşan Qarapapaqlar vaxtilə Şimali Azərbaycandan buraya köç etdiklərini təsdiq edirlər.

Qarapapaqların Qafqazda yaşamaları barədə ilkin məlumatlardan biri Mirzə Adıgözəl bəyə məxsusdur. Onun hərbi qulluqda olduğu zaman İranın müharibəyə başlamaq barədə məlumatları məhz qarapapaqlardan aldığı bildirməsi maraqlıdır. Müəllif onların Zaqafqaziyanın müxtəlif yerlərində yaşayan azərbaycanlılarla olduğunu qeyd etmişdir (Adıgözəl, 1989:78-79).

Ön Asiyanın etnik tərkibini öyrənən S.İ. Bruk qarapapaqların böyük bir tayfa olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif göstərir ki, onların 40 min Türkiyədə, 20 min İranda yaşayır (Bruk, 1955:№ 2).

Qacar ordusunun ən əsas zərbə qüvvəsi məhz qarapapaqlardan ibarət olmuşdur. Onlar mərd, qorxmaz, döyüşkən, əyilməz bir etnik qrup kimi böyük hörmət sahibi olmuşlar.

Qarapapaqların Arpaçay, Sarıqamış, İqdır, Qarakosa və Sivas ərazilərində yaşamaları haqqında İslam Ensiklopediyasında da məlumatlar verilmişdir.

İ. Məmmədov qarapapaqların Türkiyə və İrana köç etmələri tarixini 1825-1828-ci illər Rus-İran müharibəsi ilə bağlayır (Məmmədov, 2009:162).

Azərbaycanda, əsasən Qafqazda, eləcə də Borçalı və Göyçə ərazilərində son dövrlərə qədər yaşamış qarapapaqların nəvə, nəticə və digər törəmələri, onların etnik xüsusiyyətlərinin daşıyıcıları olmaqla bərabər, həm də həmin ərazilərin avtohton əhalisi olmuşdur. 1988-ci ildən ermənilərin etnik təmizləmə siyasətinin qurbanı olan Göyçə qarapapaqları Azərbaycana və eləcə də dünyanın bir sıra ölkələrinə köç etmişlər.

F. Faseev qarapapaqların sözlərindəki *qalpaq* ləksik vahidinin «kapla» əsasında inkişafını ağılabatan hesab etmiş və *kapla ~kaplaq ~kalpaq* istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Müəllif göstərilən formada ləksik inkişafın «nakırıt» mənası üzərində dayanmışdır (Faseev, 1969:69).

Onların milli baş geyimlərinin bu günə qədər də qoyun yunundan olan qara şapka olduğu digər müəlliflər tərəfindən də qeyd edilmişdir (Oşanın, 1958:45).

Daşdıqları baş geyim növü ən qədim milli forma olub bu günə qədər məişətlərində qorunmaqdadır. Lakin onun təkə qoyun yunundan deyil, həm də keçi dərisindən düzəldilmiş konusvari şapka olması da və «kalpak» adlanması barədə fikirlər də elmi ədəbiyyatlarda özünü göstərməkdədir.

Onların şivə xüsusiyyətləri üzərində aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrinin aparıcı xüsusiyyətləri Qarapapaqların dili üçün daha xarakterikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məskunlaşdıqları ərazilərdə təkcə Qarapapaq adı altında deyil, digər adlarla da tanınırlar. Türkiyə ərazilərində «bezbaş», «qaqavan», «çinçavat» kimi adlarla tanınılan tayfa birliklərinin məhz Qarapapaq tayfasının qolları olduğu güman edilir.

E.Əzizovun vaxtilə Türkiyə ərazilərinə köçüb məskunlaşan tayfalardan olan «çinçavat»ların qarapapaqların bir qolu olması haqqında fikirləri bunun bariz nümunələrindəndir (Əzizov, 1990:134).

Ə.Əliyev və İ.Məmmədov qarapapaq adının sonralar formalaşdığını qeyd etmişlər. Etnonimin ilk əvvəl qarabörk və qaraqalpaq adlanmasını güman edən müəlliflərin bu leksik vahidin sinonim leksik vahidlər olub mənaca eyniliyinə əsaslanmaqla mənşə yaxınlığı təsəvvür etmələri inandırıcıdır. Onlar arasında qohumluq əlaqələri olmuşdur (Əliyev, 1980:61-63).

Etnoqrafik ədəbiyyatların bəzilərində qarapapaqların bir hissəsi kimi qarabörklərin adı çəkilir (Bakıxanov.1951: 412). Onların XI əsrdə Şirvanda yaşamaları göstərilir (Bruk, 1955:108).

Ümumtürk arenasında adı çəkilən Qarapapaq etnonimi qədim rus salnamələrində «çərnıe qlobuki» kimi rast gəlinir. Onların Orta Asiyada yaşamış, oradan da Azərbaycana köçüb məskunlaşmaları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onlara verilən adın məhz papağın rənginə görə fərqləndirilməsi ilə bağlı bu və ya digər mülahizələr bütöv şəkildə problemin mahiyyətini ifadə etməyə də bilər. Belə ki, qarapapaqlardan kimlərinə başqa bir rəngdə, formada papaq daşması da istisna edilmir. Deməli, etnik qrupun daxili razılaşma əsasında belə adlandırılmasını güman etmək olar. Ona görə ki, heç kəs onları kənardan hansı rəngdə və formada papaqlardan istifadə etmələrinə əsaslanıb adlandırmamışdır. Çox güman ki, nəslin, elin seçilən, hörmətli nümayəndələri onların digər yaxın mənşəli nümayəndələrindən fərqləndirilməsi üçün belə adlandırılması ilə bağlı razılığa gəlmişlər. Belə fərqləndirilmələrin nəticəsi kimi Qaradonlu, Kəmərlı, Ağköynək, Alaqrşaq, Qaradolaq və s. onlarla etnonimi misal göstərə bilər.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan etnonimiyasında nəinki geyim adlarından, həmçinin peşə və sənət bildirən etnoqrafik terminlərdən, onların ayrı-ayrı fərdi və eləcə də ümumi xüsusiyyətlərindən istifadə edilməklə verilən yüzlərlə etnik ada rast gəlinməkdədir.

Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı geyim növlərinin adlarının şifahi xalq ədəbiyyatının bu və ya digər janrlarında işlədilməsi onların tarixən qədimliyi ilə izah oluna bilər. «Börk» leksik vahidi də atalar sözü və məsələlərdə tarixən işlədilmiş sözlərdəndir. Qarapapaq etnonimi ilə paralel olaraq Qarabörklü etnoniminin işlədilməsi həmin sözün tarixi ilə bağlı bəzi fikirlər söyləməyə şövq edir.

Ayrı-ayrı geyim növlərinin adları həm də folklordan ədəbi dilə keçmişdir. Folklorda rast gəlinən «əmiri börk», «börkü yırtıq ovşar», «börkünü yan qoymaq», «börkünü günə vermək» və s. ifadələrin həm də papaq leksik vahidi ilə işlədilməsi heç də onların tarixən paralel işləkliyi haqqında fikir söyləməyə əsas vermir. Bizə belə gəlir ki, börk leksik vahidinin qazax dilində «börik», tuva dilində «bört» və s. formalarda işlədilməsi həm də onun ümumtürk xarakterindən xəbər verir.

Ucar rayonu ərazisində Qarabörk, Türkmənistanda Alabörklü etnooykonimlərinin formalaşmasında əsas rol oynayan *börk* leksik vahidinin tarixən qədimliyi şübhəsizdir. Sonralar meydana gələn papaq leksik vahidi börk leksik vahidini aradan çıxarmışdır. Sözün tarixən işlək forması börük ~ börik-börk kimi təsəvvür olunur. Leksik vahidin sinonimi kimi alınma «külah» sözünə XX əsrin əvvəllərində yazılmış bədii əsərlərin dilində rast gəlinir. Sonralar «külah» işləklikdən qismən düşmüş və bu leksik vahidi *börk* sözü əvəz etmiş, az bir müddətdən sonra isə onu tamamilə sıxışdırıb aradan çıxartmışdır. «Əli börkünü Vəli başına, Vəli börkünü Əli başma» məsəlində işlədilən *börk* leksik vahidi papaq mənasındadır.

Ümumiyyətlə, folklorda qeydə alınan etnoqrafik terminlərin başqa sözlərlə ifadəsi istənilən nəticəni vermir. Lakin ilkin variantın əvəzləyicisi olan leksik vahidlərin nitqə gətirilməsi effektivdir.

Əlamət bildirən leksik vahidlərdən düzəldilmiş etnonimlər üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, heç də belə leksik vahidlərin yaratdığı söz qrupları bütöv etnonimik xarakter kəsb etmir. Əgər xalqın etnik həyatında onun varlığı bütöv bir dövrü əks etdirmirsə, onun mənşəyi ilə bağlı digər variantlar üzərində tədqiqat aparmaq yerinə düşər.

Yuxarıda göstərdik ki, Qarapapaqlar etnonimi tarixin müəyyən dövrlərində bu və ya digər şəkildə xalqın etnogenezində iştirak etmiş və öz izini qoymuşdur. Lakin bu fikri Bozpapaqlar, Şişpapaqlar, Qarashaqlar, Qaradonlu, Ağköynəkli və s. etnooykonimlər haqqında demək çətindir. Onların etnik qrup kimi müstəqil həyatı haqqında tarixi ədəbiyyatlarda heç bir məlumata rast gəlinmir. Tədqiqatçılar geyim növlərinə görə adlandırılan insan qruplarını ancaq rənginə, formasına, keyfiyyətinə, hansısa xalq və ya etnik qrupa məxsus seçilən xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirildiklərini əsas əlamət kimi qəbul edir. Onu da qeyd edək ki, birinci tərəf yerində çıxış edən belə leksik vahidlərin əsas ada aid əlaməti ifadə etməsi ilə onun təyinedicisinə çevrildiyi və hər hansı cəhətdən onu təyin etməsi ilə özünün əsas qrammatik xüsusiyyətlərini bürüzə verməsi həqiqətdir.

Beləliklə, etnoqrafik və digər tarixi mənbələrdə ancaq Qarapapaqlar etnonimi haqqında müfəssəl məlumatlara rast gəlinməyindən onların əlamət bildirən geyim növləri əsasında adlandırılan ən birinci və aparıcı etnik qrup olmaları qənaətinə gəlmək mümkündür. Başqırdlarda akkalpak «ağ papaq» akdonlu «ağ geyimli», sarıkalpak «sarı papaq», uzunkalpak «uzun papaq», türkmənlərdə alabörklü «qarıışıq rəngli papaq» və s. etnonimləri də papaq növlərinə və rənginə əsaslanmaqla verilən etnik qrup adları hesab etmək olar.

Araşdırmalar göstərir ki, mənşəcə eyni olan və Qarapapaq etnonimi ilə identik mənalı belə etnik qruplar məskunlaşdıqları ərazilərdə yerli xüsusiyyətlərə uyğun ad almışlar.

Onların böyük bir qisminin tarixən yazılma və ictimai həyatı ilə bağlı konkret faktların yoxluğu isə əsas ada uyğun daxili adlandırılma ilə bağlıdır. Əlamət bildirən sözlər əsasında formalaşan geyim növləri adları bir mənbədən inkişaf etmiş və zaman-zaman yerli şəraitə uyğunlaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəl bəy M. Qarabağnamə, I kitab, Bakı, 1989.
2. Bruk S.İ. Etničeskiy sostav stran Sredney Azii.-Sovetskaya etnoqraflıya, 1955, № 22.
3. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, 2009
4. Faseev F.S. Osnovı terminologii v tatarskom yazıke. Kazan, 1969.
5. Oşanın L.N. Antropoloqičeskiy sostav naseleniya Sredney Azii i etnogenez eqo narodov. Erevan, 1958.
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. DDA, Bakı, 1990.
7. Əliyev A.İ., Məmmədov İ.O. Ob etnonime karapapax. – Onommastika Kavkaza. Orconikidze, 1980.
8. Bakıxanov A. Gülüstani - İrəm. Bakı, 1951.

**EFFICACY OF DRAMA THERAPY ON THE QUALITY
OF FARSI SPEECH AND THE ACADEMIC
ACHIEVEMENT OF BILINGUAL STUDENTS**

**TİYATRO TERAPİSİNİN İKİ DİL BİLEN ÖĞRENCİLERİN
KONUŞMASINA VE İLMİ GELİŞMESİNE ETKİSİ**

**ВЛИЯНИЕ ТЕАТРАЛЬНОЙ ТЕРАПИИ НА РЕЧЬ
НАУЧНОЕ РАЗВИТИЕ СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ ДВА
ЯЗЫКА.**

Shokrollah POURALKHAS* - Soran RAJABI**

Özet

Bu çalışmada, tiyatro terapisinin iki dil bilen öğrencilerin Farsça konuşmasına ve ilmi gelişmesine sonraki etkisi araştırılmaktadır. Araştırma testlerle ortaya konmuştur. Erdebilin esas tahsil okullarından tesadüfi seçim yolu ile 400 öğrenci (9-10 yaş arası) sohbet konuşmasına davet olunmuştur. İki dil bilen öğrenciler tespit edilerek sonraki aşamada 40 kişi tesadüfi örnek olarak sınav grupuna (20 kişi) ve placeboya (20 kişi) ayrılmıştır. Sınav grubu 6 hafta süresince, haftada 2 kez olmakla 2 saatlik tiyatro terapisine iştirak etmişlerdir. Placebonun terapiden geçirilme süresinde hiç bir müdahale olmamıştır. Bu sürede onlar sadece söylenenleri yerine getirmişlerdir. MANKOV'un analizinden yararlanarak alınan sonuçlar göstermiştir ki, tiyatro terapisinin iki dil bilen öğrencilerin konuşma becerisinin psikoloji gelişmesine ve hızlanmasına etkisi olmuştur. Lakin onların yararlandığı söz, bazısının, konuşma yeteneğinin zenginleşmesine ve öğrenim seviyesinin yükselmesine yardım etmemiştir.

Anahtar kelimeler: tiyatro terapisi, gelişme, iki dil, öğrenci, placebo.

* Department of Literature and Humanistic Sciences, University of Mohaghegh Ardabili,
Iran

** Department of Literature and Humanistic Sciences, University of Mohaghegh Ardabili,
Iran

Abstract

This research surveyed the after effects of theatre therapy on the additive quality of Farsi speech and the academic achievement of bilingual students. The method of research has been of pre-test, post-test kind with a placebo. 400 students of (9 to 10 year - old) were chosen by using multiple-stage cluster random sampling among educational domains of Ardabil and invited them for an interview due to identifying bilingual students. After identifying bilingual students, the next stage picked up 40 people randomly as samples, in a test group (20 people) and placebo (20 people). The test group participated six weeks, two times on each week, in a two hour theatre therapy sessions. The placebo did not receive any intervention, and during this time, performed effortless activities. The acquired results by using the analysis of MANCOVA showed that theatre affected psychological development of speech and the rate of speech in bilingual students, but it didn't affect the rate of available vocabularies, speech complexity and the educational development of bilingual students. The necessity of education for the additive quality of Farsi speaking students set under discussion.

Key Words: Theatre therapy, development, bilingual, student, placebo.

Introduction:

Man speculated about his own life in different phenomena of the universe in all history, and tried to discover its essence, one of these essential phenomena's was "language" which we can observe its outcome, in subjects, like logic, literature, riming, linguistics, etymology, menology, syntax, stylistics, dialectology, and semantics, but studies, researches and deep contemplations about "language", especially Chomsky's findings on (1975:43) showed that man doesn't have a complete and true cognition about the nature of language and specially other basic mechanisms of its perception and its production.

The developed natural speech of the adults as a complicated and purposeful behavior have norms that man can use in different conditions of an individual and social life for communicative goals, contemplation base and finally the adjustment of our own behaviors, but multiplicity of varied dialects in several countries Involving Iran, and attaining several disadvantages in official education of bilingual or multilingual children, especially at the first years of education. The official language of Iran is Farsi, and students with race and language other than Farsi should study this language (which we call the "standard language"). Although, Azerbaijan as a part of vast country in Iran for reaching its natural aims, like the other parts of the country, needs more considerations, and especially extra education in Farsi language. The educational language of this domain should be studied from different dimensions, especially the distance of the original language of the domain (Turkish, Azeri) with official and educational language of the country.

No doubt bilingualism is one of the main issues of educational system in multilingual countries. Two basic view points confront this issue and historically each of them has its own genetic discussions (Bric, 2002:16). From the first view point, Using mother tongue, especially at early years of education it is not only the child's absolute rights, but also necessary for education. UNESCO, especially in recent decades, agrees with this matter. The second viewpoint, concerning social, cultural and political issues of multilingual countries, is more remedial. In this direction using remedial educational programs for bilingual students and providing extensive pre-school education are two effective remedial means.

There is no doubt that everyone agree on this point. First, as far as possible, it is better to make use of child's mother tongue in early years of his/ her education and second in the course of child's education. It is necessary to teach him/her a second language so that he could share his views in the society: but it seems that a logical solution to this problem is to begin with the problem itself. First we should identify that what consequences have the issue of bilingualism and multilingualism in educational system. Different studies show that students from different nationalities and languages have not been successful in their education at schools using formal language other than theirs; they also don't have compatibility with school environment and have problems with other students because of speaking a different language.

Worldwide researches on bilingual education show that bilingual students, after successfully acquiring the formal language, compared to those whose mother tongue is the formal language, have had better and more progress.

The global research about educational bilingualism shows that bilingual students, after acquiring their official language perfectly, in compare with the students who their native language were also their official language had better progress in their official and their mother tongue language, comparing those who haven't instructed their official language (Hakuta & McLaughlin 1996:101; August & Hakuta 1997:2; Reese and et. al. 2000:55).

There are different solutions for developing quality of Farsi speech and the educational progress of the bilingual students. Theatre therapy as a close method to children's nature, had been under their approval, and had instructional and therapy effects, without any lateral influences. It's been approved as one of the most effective therapies by psychic hygienic experts such as: psychologists, psychiatrists and psychotherapists in recent years.

This method has a lot of usages in schools, kindergartens, nurseries, discipline and pedagogy centers and etc. both for therapy and instructional purposes (Weber & Haen, 2005:103).

The British Association of Drama Therapists represented the most concise and complete definition of the theatre therapy: theatre therapy is the deliberate and purposeful method of processes and dramatic / theatrical output for achieving

particular therapy goals, such as sign improvements, carnal and sentimental unity and finally individual evolution. (BADT, quoted from Carson 2006:31).

Theatre therapy is a method of drama convention, despite from theoretical and practical point of view it is a new course, but it has a link with ancient and conventional themes (Weber & Haen, 2005:3), and in 1921 became prevalent by Moreno and then by Libovisi & dyaktin in Paris.

This method by emphasis on play, storytelling, legend and myth, motion, sound and pantomime as a suitable educational method can be applied for children and teenagers (Billie, 1997:79).

Fairclough (1972:12) declared that drama can provide intellectual, physical, sentimental and other freedoms and can be used for the expansion of human experience, children's self-confidence and enhancing the eminence of class, explanatory and speech skills of the students.

Azuria (1980:55) in a survey study showed that using theatre therapy in the field of silent acquisitive and selective therapy during adolescence conduce effective results, Couroucli-Robertson (2001:102). Hemmati (1372:5) in a study called "effects of drama therapy on students" proved that the theatre therapy cause the improvement of declaration skill, forming appropriate employment of human relationships, considering the support of brevity in expression, supporting critical spirit and the sense of revenge, encouraging our sympathies toward society as a common duty and the fruit of group experiment in difficulty and labors.

Narimani & Rajabi (1385:2) in a survey called: the study of the efficiency of theatre therapy on social skills and children's self-confidence made dyslexia disorder, the theatre therapy survey affected the speech and expression of the students, which accomplished in Ardabil.

Melanie (2000:6) in studying the theatre effect on relationship among people's learning disorders concluded that theatre can increase communicative and speech skills of the participated people in theatre sessions. Couroucli-Robertson (2001:13) in an investigation surveyed short-time theatre therapy effect on a thirteen year-old boy that had speech impediment. The results of this investigation showed that theatre therapy can increase the speech skills of the boy and decrease his anxiety. The result of two and four month's pursuit showed decrease in his speech problems.

By studying and examining theoretical doctrine and executed researches we can take result the participated students in group activities; especially theatre therapy had a great contribution in increasing their speech quality, but in considering shortages of researches in a newfangled range of theatre therapy about studying subjects, we tried to answer the related subjects.

Does theatre therapy increase the Farsi speech quality (psychic speech indexes, speech complexity, rate of available vocabularies and the speed of speech) and educational improvement of bilingual students?

Method:

The pre-test, post-test method of this research was done by placebo. In such researches the researcher looks for nominations in causal-effect relationships between variable in the research by exerting independent variable and controlling illusive and intruder roles , (Heiman, 1998:201).

Statistical society of this project researched total male bilingual students in their third grades, in the first and second grade of Ardabil in 1387-88. Sampling performed in two stages, the first stage chose 400 people randomly by using the method of cluster random sampling in multiple stages among the domains of Ardabil and invited them for doing interview due to acquiring bilingual students. In the next stage we chose 40 people as selected samples by using simple random sampling and then we chose 20 people as randomly for the test group and 20 people for placebo, by keeping the test, 2 testers from the control group and one from the placebo had downfall, so the date of 37 people were analyzed. The students who participated in the research were 9 to 10 with the mean of 9.33.

Tools:

Different styles of collecting language samples in the texts have been under discussion: conversation, free plays and storytelling are three prominent things in it (Southwood and et al. 2004:22). On the other hand, different aspects of the test in the language production of the kids by means of standard measures (or indexes) with a little self-motivation speech samples, has a long history (Klee and et al. 2004:14). Then for the sake of acquiring speech tool samples free discussion was used. This kind of evaluation was explained by Nilipoor, and in a survey the durable measure of the estimators reported as 90%. at first, For evaluating the speech excellence some questions about different subjects were asked from each kid and recorded on a tape and then transcribed in written form, in the next step, the recorded speech samples on the basis of five indexes about speech excellence will be explained and analyzed later, and in each sample each of the language characteristics will be measured. The durable measure between these two estimators in measuring speech excellence on the basis of free discussion method acquired as 86%.

Speech excellence has 5 basic indexes which are made up of (Klee & et al. 2004:331):

1- Speech psyche:

- Total vocabulary
- Average length of the utterances
- Average length of five long utterances
- Number of inter-quotation pauses

2- Accuracy in speech (for its disturbing aspect was not surveyed in the research)

3- Complexity in speech

- Speech length average
- Speech length average of five lengthy speeches
- Number of verb average in a statement
- Number of relative average clauses in a statement

4- Available vocabulary

- Vocabulary richness
- Number of inter- diction pauses
- Number of making sentences
- Number of mistakes in diction

5- The speed of speech (number of words in a minute)

Theatre therapy includes a period of 12 sessions of 2 hours in this project (two sessions in each week) with a pre-appointed plan, and during this twelve sessions which had been scheduled in Emunah's integrative five- phase modal (1997:463) employed various tactics – emphasizing group play and indirect education of Farsi language – such as storytelling, motion, sound, role playing, pantomime, magic shop, mirror technique, role reversal, spreading technique in the future and etc. this project focused on the execution of pedagogy therapy. This kind of theatre therapy in upbringing and education environments applied more successfully. We try to use different methods in the execution of the theatre therapy to correct the false social-psychological meanings and the suppositions or insufficient groups of children, and give them an opportunity to solve their own problems (Blatner, 2005:96). Theatre therapy in each session involves three stages: preparation, performance and inter-processing. Behavioural practice-communion- was the result which devoted most of the spent time to the third stage, namely behavioural practice.

After replacing post-tests in a placebo and control group, intermediary sessions took place during six weeks- one month and a half. During this time the control group were just dealing with therapists and paying to activities like: painting game, watching cartoon programs and etc. because there were too many members in the test group, it is divided into two sub-groups of eight members. After six weeks intermediation in two sub-groups, two sessions in each week and each session for two hours, equally were under theatre therapy intervention. After finishing six weeks, two placebos and test group for kids, terminated speech quality indexes and end-term average until the theatre therapy effect and its increase on speech quality of Farsi and educational progress being investigated.

The method of processing data in description was done by dispersing and using central scale tendency and in presumptions, because there are too many dependant variables and preventing error, the obtained data will be under consideration by using covariance multiple analysis (MNACOVA).

Results:

Descriptive indexes of scores, indexes of speech quality and the educational progress in the pre-test, post-test is displayed in table 1.

Table 1: descriptive indication of educational progress scores and speech quality indicators i.e. the number of available vocabulary, speech complexity. Speech fluency and speech in pre-test and post-test.

variable	Phase/group	Pre-test		post-test	
		M	SD	M	SD
The number of available vocabulary	Experiment group	0.49	0.38	0.73	0.26
	Control group	0.60	.36	0.64	0.34
Speech fluency	Experiment group	12.15	1.76	14.00	1.85
	Control group	12.58	1.67	12.85	1.63
Speech complexity	Experiment group	5.60	1.50	6.26	1.43
	Control group	5.00	1.36	5.26	1.57
Speech speed	Experiment group	217.40	2.97	219.73	2.73
	Control group	216.66	1.63	217.27	1.57
Educational progress	Experiment group	17.10	0.90	17.40	0.98
	Control group	16.73	1.03	16.77	1.04

Levin variances equal test was used to reject the unequal supposition of speech quality pre-test scores, variances and educational progress in two experiment and control groups. F amount and resulted significant level showed that there is no significant difference between two groups, variances ($p>0.05$). For studying homogeneity supposition of variance, Box's study showed that F amounts are not significant (P.O, 44, 1,006; Box's M, 18, 74). So it is possible to study possible to study both groups equally from variable of view before exerting intervention.

for studying the effect of psychodrama on speech quality indicator and educational progress of bilingual students, the result of multi-factorial covariance analysis shows that the effect of groups id significant at least on one of dependent variables ($P<0,01, F(5,19)=4,33$; Wilks'Lambda=0,46; partial eta squared=0,53)

the subsequent results have been statistically significant . in other words, pre test scores have influenced post test scores. the related results to effects of intervention group is statistically significant on speech psychical variables ($F,23,46; P<0.001$) and speech speed ($F,7,17; P<0.01$) by omitting or deleting variable and using Bonferoniadjusted Alpha (0.01) but it is not significant on available vocabulary amount , speech complexity and educational progress

variables. It can be mentioned that psychodrama has changed the groups merely from speech psychical variables and speech speed points of view. Observing the mean of two groups specifies (table 1) that psychodrama has increased speech fluency and speed in bilingual students. However this increase has existed in other indicators and educational progresses, it is not significant. in addition , the amount of R2 according to covariance analysis model shows that in available vocabulary number, speech fluency, speech complexity, speech speed and term mean variables have been respectively 44,0,87,0,82,0,64,0 and 84,0 percents independent from the difference between post test scores' mean in experiment and control group by means of variable exertion and it can be made clear using it

Table 2: the results of multi-factorial covariance analysis for educational progress and speech quality indicators i.e. the number of available vocabulary, speech complexity, speech fluency and speed in experiment and control groups.

source	Dependent variable	Type III sum of squares	Mean square	F	Sig.	Partial Eta squared
Pretest Available vocabulary, Speech fluency, Speech complexity, Speech speed And term mean	1vocabulary	1173	1173	12031	.002	.343
	1fluency	38981	38981	73054	.000	.761
	1complexity	31478	31478	57487	.000	.714
	1speed	56969	56969	19568	.000	.460
	1mean	15559	15559	72351	.000	.759
group	1vocabulary	.159	.159	1634	.214	.066
	1fluency	12520	12520	23463	.000	.505
	1complexity	556	556	1015	.324	.042
	1speed	20898	20898	7178	.010	.238
	1mean	.273	.273	1268	.272	.052
error	1vocabulary	2242	.097			
	1fluency	12273	.534			
	1complexity	12594	.548			
	1speed	66963	2911			
	1mean	4946	.215			

a.R squared = .441(Adjusted R Squared = .295), b.R squared = .871(Adjusted R Squared = .838), c.R Squared = .824 (Adjusted R Squared =.777), d.R squared = .639(Adjusted R Squared = .545),e.R squared = .843(Adjusted R Squared = .802

Discussion and conclusion

As it was already mentioned, a study that considers the effectiveness of psychodrama on Persian speech quality and educational progress was not found among research texts. Hemati (1993) proved in a study that aslind the students to participate in play is one of ways to reinforce speech technique and conciseness observance in speech. Couroucli-Robertson (2001) studied the effect of short term psychodrama on a 13 year old teenager in a study. He was affected of speech impediment. The results of the showed that psychodrama can increase individual's speech difficulties in him. Thus, the obtained results in this research can be accounted in the same direction as results of Hemati and Couroucli-Robertson. it is possible to consider these findings somewhat correspondent with the result of Melanie (200) and Narimani and Rajabi's researches interpreting the findings, it seems that it is possible to attribute the effectiveness of intervention method of present research to following logical reasons; play as a verbal and communicational tool not only recreates human's experiences and lets spectators participate in different to perceive and learn deeper, more delicate and more elevated. It also has a vital function in recreating facts and daily life. Bilingual students feel lack of self-confidence due to problems that they in using formal language (Persian). Lindcusit (1977) has known play opportunity for repeating and experiencing life facts and conditions. There fore, speech quality increase occurs in play activities

Psychodrama is a safe and supportive space allows the referrals to discover their own subjects and concepts. Getting through ones own subjects and personal concepts lead to insight, self-recognition, breaking resistance and finally learning new behaviors (Pendzik 2006). This process will increase students' speech quality in present research. removing referrals' structures and though frame work to create new relations with a new speech in group and highlighting the relations out of group has a great effect on participants' improvement in psychodrama. Therefore speech quality in relation with others during psychodrama process is improving

Play is one of used tools in psychodrama. Objective play, physical integration and projective play facilitates expressing emotions (Gersi 1987). Getting integration and expressing emotions, play an important role in education process and improves feelings. playing roles leads to speech quality improvement providing the possibility of learning correct speech in Persian formal language in a safe and supportive space considering the issue that the most important distinguishing aspect of psychodrama compared to other therapeutic methods is its functional and executive aspect (Blatner 2003) and most of the information are memorized through speaking and acting (Wood 2008), so the educations giving during psychodrama sessions are more permanent and this mechanism keeps and

reinforces learned behaviors in society. It is accounted a kind of co-operative learning. Christian & Ganessee's researches (2001) has shown that co-operative learning programs and specially success programs for all which is a combination of co-operative and educational learning is presenting supportive services and has the most effect on students' formal language learning. In a total conclusion we should say that speech (a complex and aim-containing behavior) is though unconscious apparently but is conscious indeed. It is also under constant supervision and control of mental processes which are governing speech behaviors from structural, aim-containing and semantic points of view (Rescolar 7 Achenbach 2002). And whenever an error or a mistake occurs in hierarchical structural procedure or it's aim-content during mind's planning process and concepts transfer to sounds, a conscious speaker corrects the word, phrase or even the sentence which contains errors in his speech. Therefore consciousness and constant supervision on speech quality and the control of aim-containing sounds chain is a crucial and main characteristic in speech of each authentic speaker. so psychodrama can lead to Persian speech quality increase in bilingual students since it uses some techniques such as mime, role play, play a part, sound and singing songs and increases social and group interactions and expands inter-individuals experiences. it sounds that changes in knowledge's, conscious levels, Persian speech indirect education in play form, depth and expansion of personal experience, recognizing ones own abilities and disabilities, recognition and physical integrations are some of reasons which increase bilingual students ' Persian speech quality. Although the findings of this study showed that psychodrama is effective on speech fluency and speed, it doesn't have a significant effect on speech complexity and the number of available vocabulary. Non- difference in two experiment and control groups in these variables is perhaps due to this issue that ability and skill in above indicators must expire growth stages of child and ling-term experience. Therefore it is logical that this still is not gotten during 15 psychodrama sessions. lack of significant difference in educational progress in two groups confirms this statement since mental and recognition and learning abilities in subjects such as math, biology and etc. these abilities grow gradually and are not attainable by taking a part in several psychodrama sessions and reinforcing speech quality

Limitation of the number of participants and also student's age spectrum, restriction of the sample of research to boys and using one scale for evaluating Persian speech quality and limited sessions can be accounted as some limitations of the present research. It is suggested that the effectiveness amount, generalization power and information richness increase in subsequent researches considering these cases

REFERENCES

August, D. & K. Hakuta (1997), improving schooling for language-minority children: A Research Agenda, Washington DC: National Research Council.

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

Bailey, S. D. (1997). Drama: A powerful tool for social skill development. *Journal of Disability Solutions*, 2 (1), 1-5.

Bielanske, A. and et al (1994). Drama therapy as a means of rehabilitation for Schizophrenic patients our impressions. *Am-j-psychotherapy*. Vol. 45(4):566-575.

Blatner, A. (2003). An interview with Adam Blatner about psychodrama. *North American Journal of Psychology*, Vol. 5, NO. 1, 137-146.

Brice, A.E. (2002). *The Hispanic child: speech, language, culture, and education*, Boston: Allyn and Bacon. pp, 500

Casson, J. (2006). Drama therapy and psychodrama. Retrieved October 15, 2006 from: <http://www.123ebpages.co.uk/user/index.php?User=casson&pn=104/>.

Chomsky, N. (1975). *Reflections on Language*. Pantheon: New York.

Christian, D & F. Genessee (Eds.) (2001). *Bilingual education*, Alexandria, VA: TESOL. PP, 206

Darcy, N.T. (1953). A review of the literature on the effects of bilingualism upon the measurement of intelligence. *Journal of Genetic Psychology*, 82, 21-57.

Delpit, L. (1995). *Other people's children: cultural conflict in the classroom*, New York: the New York Press. PP, 114

Emunah, R. (1997). Drama therapy and psychodrama: An integrated model. *International Journal of Action Methods*, 50 (3), 108-123.

Fairclough, G (1972). *Drama in Education*, Oxford, Basil Blackwell. PP, 318

Gersie, A. (1987). *Dramatherapy and play*. In: S. Jennings, (Ed.), *Drama therapy*. Cambridge, Mass: Brookline Brooks. PP, 120

Hakuta, K. & B. McLaughlin (1996)., *Bilingualism and second language learning: seven tensions that Define the Research*, in D.C Berliner & R.C. Calfee (Eds), *Handbook of Education Psychology* (pp. 603-621), New York: Macmillan. PP, 180

Heiman. G.v. (1998). *Research metods in psychology* (2ed). Boston: Houghton Mifflin Company. PP, 351

Hemati Esmail (1993). *The necessity of play activities at schools and its reasons*. Tehran; the summary of articles from the firsr congress about the function of art on education. 108-123.

Hollander, Carl E. (2002). A process for Psychodrama Training: the Hollander Psychodrama Curve. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama, and Sociometry*; Vol, 55, 147-157.

Klee T, Stokes SF, Wong AM, Fletcher P, Gavin WJ (2004). Utterance length and lexical diversity in Cantonese-speaking children with and without specific language impairment. *J Speech Lang Hear Res*, 47(6):1396-410.

Lindkvist, M. (1977). The sesame research at good Mayes with long stay schizophrenic patients. Retrieved September 28, 2006 from: <http://www.Badth.Org.uk/Research/>.

Masia-Warner, C. L., Klein, R. G., Liebowitz, M. R., Storch, E. A., Pincus, D. B., & Heimberg, R. G. (2003). The Liebowitz Social Anxiety Scale for Children and Adolescents: An initial psychometric investigation. *Journal of Child and Adolescents Psychiatry*, 42 (9), 1076-1084.

Melanie, P (2000). Drama: communicating with people with learning disabilities. *Nursing & Residential Care*, 2(2): 78 – 82

Narimani Mohamad, Biabangard Esmail and Rajabi, Sooran(2007) studying the efficiency of psychodrama on social skills and dyslexis students' self-respect. *Research about exceptional students*, the Gth year. No 2; 623-638.

Nilipoor Reza (1992). Objective indicators of speech quality evolution, *linguistic magazine*. the 9th year, No 1. 40-50

Pendzik, S. (2006). On dramatic reality and its therapeutic function in drama therapy. *Arts in Psychotherapy*, 33, 271–280.

Reese, L., H. Garnier et al. (2000). Longitudinal analysis of the antecedents of emergent Spanish literacy and middle-school English reading achievement of Spanish-speaking students, *American Educational Research Journal*, 37(3), 633-662.

Rescolar L, Achenbach TM. (2002). Use of the language development survey (LDS) in a national probability sample of children 18 to 35 months old. *J Speech Language Hearing R.* 45(4): 744-744.

Shechtman- Zipora(1993). Group psychotherapy for the enhancement of intimate friendship and self esteem among troubled elementary- school children: *journal of social and personal relationships*: vol. 10(4) 483-494.

Southwood F, Russell AF. (2004). Comparison of conversation, freeplay, and story generation as methods of language sample elicitation. *J Speech Lang Hear Res*, 47(2):366-76.

Weber, A. M. & Haen, C. (2005). *Clinical applications of drama therapy in child and adolescent treatment*. New York: Brunner-Routledge. PP, 212

Wood, J.N. (2008). Visual memory for agents and their actions. *Cognition* 108: 522–532

Yar Ali Khadijeh, Kia Marsi Azar and Makvandi Behnam (1997). comparing educational progress and intelligence quotient of monolingual and bilingual fifth grade primary school students in Ahvaz. Tehran, the first congress of Iran's psychology society. September. 144-145.

**NƏSİMİNİN DİLİNDƏ İSMİ FRAZEOLoji
VAHİDLƏR**

**SUBSTANTIVE PHRASEOLOGICAL UNITS IN NASİMİ'S
LITERARY LANGUAGE**

**СУБСТАНТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ
НА ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ НАСИМИ**

Türkan ƏSGƏROVA*

Özet

Büyük Azərbaycan şairi İmadeddin Nesimî, Azərbaycan edebi dilinin başlangıç aşamasında en güçlü söz üstadı olarak bilinir. Bu yazıda; Nesimî'nin Azərbaycan dilinin söz ve ifadelerini edebi dil olarak ortaya koyduğu, XIV. yüzyıl Azərbaycan edebi dilinin milli zemin üzerinde yükselmesini temin ettiği açıklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Nesimî, Azərbaycan, edebi dil, XIV. yüzyıl

Summary

İmamaddin Nasimi, the greatest poet of Azerbaijan is known the most famous word master in the stage of Azerbaijan literary language. Nasimi brought the words and phrases of Azerbaijan language to the literary language and provided the development of Azerbaijan literary language of XIV century on national foundation using them in wide sphere.

Nasimi used the words and phrases of Azerbaijan people in his works and it expressed that Nasimi closely related to Azerbaijan folk-lore. In his poetical language the national substantive phraseological units not only characterized his poetical style, at the same time they enriched Azerbaijan literary language of XIV century and directed its development on national foundation.

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutunun Əyani Aspirantı

Key words: Nasimi, Azerbaijan, literary, language, XIV century

Резюме

Выдающийся поэт Азербайджана Имаматдин Насими, известен как знаменитый мастер слова на начальном этапе развития азербайджанского литературного языка. Насими привносил новые слова и фразы азербайджанского языка в литературный язык и обеспечил развитие Азербайджанского литературного языка XIV века на национальной основе. В своих произведениях Насими употреблял слова и фразы Азербайджанского народа, и это означает, что Насими был очень связан с Азербайджанским фольклором. Национальные субстантивные единицы поэтического языка Насими не только определили его поэтический стиль, но одновременно обогатили Азербайджанский литературный язык XIV века этим, определив развитие его на национальной основе.

Böyük Azərbaycan şairi İmadədin Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin başlanğıc mərhələsində ən qüdrətli söz ustadı kimi tanınır. Nəsimi ilk böyük şairdir ki, Azərbaycan dilinin söz və ifadələrini ədəbi dilə gətirdi və onlardan geniş mənada istifadə etməklə XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin milli zəmin üzərində yüksəlməsini təmin etdi. Nəsimi Azərbaycan dilinin başlanğıc mərhələsində ərəb, fars dillərində yazmaqla bərabər doğma ana dilində də gözəl kamil şeir nümunələri yaratdı və bununla da Azərbaycan türk dilini ərəb və fars dilləri ilə canlı rəqabətə qoşdu. Nəsiminin öz bədii yaradıcılığı və ondan sonura gələn böyük söz ustalarının bədii yaradıcılıqları sübut etdi ki, Azərbaycan dili də şeir dilidir və bu dildə gözəl, lətafətli, bədii cəhətdən ən yüksək poetik şeirlər yazmaq mümkündür. Bununla da Nəsimi Azərbaycan dilinin həqiqi mənada şeir dili olmasını təsdiqlədi. Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan ədəbi dili tarixində Nəsimi ilk böyük şairdir ki, ədəbi-bədii dil müstəvisində qlobal şəkildə Azərbaycan türk söz və ifadələrinə, qrammatik formalarına ədəbi dildə işlənmək səlahiyyəti verdi. Öz mötəşəm bədii yaradıcılığında geniş dairədə onlardan istifadə etdi. Bununla da Azərbaycan ədəbi dilinin milli zəmində inkişafını istiqamətləndirdi və ona geniş mənada yol açdı.

Nəsiminin poetik dilinin üstünlüyü və ağırlıq mərkəzi canlı xalq dilinə bağlı olmasındadır. Nəsimi poeziyasının zəngin söz ehtiyatı məhz xalq dili zəmnində olduğu üçün o bu günün şairi olaraq da sevilməkdədir:

Al ilə ala gözləri aldıadı aldı könlümü,
Alini gör nə al edər kimsə irişməz alinə!

Yaxud:

Aləmdə bu gün sənciləyin yar kimin var!
Gər “var” desən “yox” deməzəm “var”, kimim var ?

Nəsiminin xalq dili frazeoloji inciləri ilə zəngin poeziyası Azərbaycan türk sözündən hörülmüş poeziya kəhkəşanı, poeziya mülkidir ki, onun möhtəşəm

sütunlarından bir çınqılı belə yerindən qoparmaq olmaz; bunlar Nəsimi dühası ilə yaradılmış Azərbaycan şeir sənətinin ən kamil nümunələri-şedevləridir. Nəsiminin Azərbaycan dilində yaratdığı o böyük poeziya mülkünün özülü xəlqilik, millilikdir-bunlar da öz ifadəsini şairin ana dilində Azərbaycan xalqının əsrlərlə yaratdığı müdrik kəlamlarda sabit ismi və feli söz birləşmələrində, qapalı cümlə tiplərində-atalar sözü və məsəl məzmunlu poetik misralarında tapır. Nəsimi sözün həqiqi mənasında milli şair olduğu üçün onun poeziya dilində külli miqdarda xalqın əsrlərlə dilində işlətdiyi, xalqın içindən gələn söz və ifadələr vardır. Nəsimi qırılmaz tellərlə Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatına bağlı olduğundan onun poetik dilində xəlqi koloritli sözlər, söz- vahidlər-xalq dili frazeologiyası müşahidə olunur.

Nəsiminin şeirlərində lirik qəhrəmanın tam təsviri zamanı çeşid-çeşid ismi frazeoloji vahidlərdən istifadə edilmişdir ki, bu da şairin poeziya dilini məzmunca kamil, müdrik şeir nümunəsi etdiyi kimi, həm də onu Nəsimi şeirini mazoik rənglərlə təsvir edilmiş təbiət lövhəsinə bənzədir, çünki frazeoloji vahidlər hər hansı bir anlayışı sadəcə əks etdirmir, onu zəngin mozaik vasitələrlə rəsm edir. (Şarl Balli)

Nəsimi dilində işlənmiş frazeoloji vahidlər qrammatik cəhətdən ismi (substantiv) və feli (predikativ) qruplara ayrılır.

Nəsiminin dilində müxtəlif məzmunlu ismi frazeoloji vahidlər mövcuddur ki, bunlar da şairin poeziya dilinin milliliyini, xəlqiliyini və bununla da, ölməzliyini təmin etmişdir.

Nəsimi dilində ismi frazeoloji vahidlər şairin poeziya dilinin poetik ifadə vasitələrinin yaranmasında əsas münbit zəmin olmuşdur. Şairin təkrarsız qəzəllərində işlətdiyi kamil günəş (sevgili dilbər), cənnət gülü (sevgili dilbər), can quşu (ruh), gözümün çırağı (sevgili dilbər), qəmər dövrü (cavanlıq, gənclik dövrü), əcəl yeli (ölüm, son), fitnəli nərgiz (sevgilinin valeh edici baxışları), oyunçu ruzigar (gözlənilməz hadisələrlə dolu dünya, tale) vücut evi (iç, daxil), dünya evi (həyat, ömür), viran könül (məhəbbətsiz qalmış ürək) və s. bu kimi məcazlaşmış söz birləşmələri Nəsimi zəkasının obrazlı vasitələri kimi onun poeziya dilinin poetik imkanlarını nümayiş etdirir:

Mərifət kəsb eylə ləbi-lövhə məşğul ol!
Gör nə surət göstərür hər dəm oyunçu ruzigar!

Aləmdə bu gün əhdi bütün yar ələ girməz

Hava camindən əsrüksən, həvəs ardına düşmüşsən,
Bu ağılu şərabı qoy kim oldur şərbəti qatıl!

Əzəldəndür mənəm eşqində peyman,
Bütün peyman sınıq peyman gərəkməz!

Hiç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,

Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilür ancaq.
Dünyanın mülki-malına meyli-məhəbbət eyləmə,
Çün gedüsərsən, ey məlik, axirətin sarayına!

Surətin vəsfini hər taifədən sordum isə,
Məninin güzgüsünü surəti-rəhman dedilər! (I, 222)

Şairin oyunçu ruzigar ismi frazeoloji vahidi ilə həyatın insanlara verə biləcəyi gözlənilməz hadisələri nəzərdə tutur; əhdi-bütün vahidi ilə sadiqlik anlayışını ifadə edir. Hava camı məhəbbət eşq, məzmununu ifadə edir: müdrik şairin fikrincə hava camı-eşq, məhəbbət əslində qatil şərabıdır, çünki o .ox insanları məhv etmişdir; şairin bir üstünlüyü də ondadır ki, o öz böyüklüyünü bilir, dərk edir, ona görə də öz sözünün-şeyrinin məzmununu mənası quş dili adlandırır və bunu yalnız Süleyman peyğənbər üçün mümkün hesab edir: rəvayətə görə Süleyman peyğənbər bütün quşların dilini bilirmiş: məcazi mənada quş dili hər kəsə qismət olmayan mənə deməkdir; Nəsiminin sözünün mənasını bilmək üçün Süleyman peyğənbər elmlilikli olmaq vacibdir. Şair axirətən sarayı deyərək labud insan həyatının sonucunu nəzərdə tutur və insanlara tövsiyə edir ki, dünyanın malı-mülkü elə dünyanın özündə qalacaq, insan həyatda var-dövlət əsiri olmamalıdır. Eləcə də məninin güzgüsü frazeoloji vahidi insanın daxili, iç aləminin ifadəsidir.

Nəsiminin dilidə işlənmiş ismi frazeoloji vahidlərin bir qisminə ikinci komponent keyfiyyət məzmunlu -lı,-li,-lu,-lü şəkilçisini qəbul edir və şübhəsiz, bu zaman frazeoloji vahidin təyin xüsusiyyəti iki qat artırır. Bu şəkilçi mənşəcə Azərbaycan türk sözlərinə artırıldığı kimi, alınma (ərəb və fars dili) sözlərə də eyni uğurla artırılmışdır.

Günəşindən uş yanağın ciğərim tutuşdu yanar,
Nə bilir bu halı şol kim, qaragünlü buigərdür.
Ayınəsində görməyən surəti-nəqşinli əyan,
Ayinədən gedirməmiş ol qaragünlü pasini.

Zahid aydır: sevmə xubi, baxma anın yüzünə!
Şol həcər yürəkli ahən, yoxsa mərmərdənmidir ?!
Hər sənubər yüzlünün yüzündə xəndandır bu xal !
Hər bir ahu gözlünün zülfi müqərrası nədir ?

Beytlərdə işlənmiş həcər yürəkli, sənubər yüzlü, ahu gözlü tipli ismi frazeoloji vahidlər Azərbaycan klassik ədəbiyyatını bəzəyən, onu əyani tablolarla tərənnüm edən bədii təyin funksiyalı poetik ifadələrdir və bunlar Azərbaycan klassik ədəbi dilinin poetik obrazlar sistemini, onun bədii effektini, ekspressiv-emosional çəkisini artıran ən fəal, ən münasib ifadə vasitələri olmuşdur.

Nəsiminin dilində küllü miqdarda ərəb və fars dili sözləri-alınmalar işlənmişdir. Lakin Nəsiminin böyüklüyü ondadır ki, şair alınma sözlərə də milli müstəvidən yanaşmış və alınma sözlərin məhz ümumxalq Azərbaycan dilinə, hətta sadə danışığ dilinə daxil olmuş alınma sözlərdən daha çox istifadə etmişdir. Nəsiminin ikinci bir üstünlüyü ondan ibarət olmuşdur ki, o, milli səciyyəli

şəkilçiləri alınma sözlərə artırmaq yolu ilə bu sözləri türkləşdirmiş-azərbaycancalaşdırmış, beləliklə də alınma sözləri də cəlb etməklə XIII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilini, bütövlükdə azərbaycan ədəbi dilini zənginləşdirmişdir. Şairin işlətdiyi xumarlı gözlər, ağulu şərab ismi frazeoloji vahidləri bu mənada maraqlıdır:

Nəsiminin dilində bədii təyin qiymətləndirici funksiyasında işlənmiş ismi frazeoloji vahidlərin böyük bir hissəsini fars dili izafət birləşmələri təşkil edir.

Bunların sırasında elə izafət birləşmələri vardır ki, birləşməni təşkil edən sözlərin ya biri, ya da hər ikisi tam mənası ilə məcazlaşır, bədii təyinlik funksiyasını müəyyən mənada itirir, əksinə əşyavilik, ən çox hallarda da şəxs, insan anlayışı ifadə etməsi ön plana çəkilir.

Belə poetik birləşmələr vastəsilə şair öz lirik qəhrəmanının müəyyən bir üzvünü, məsələn sifətinin müəyyən hissəsini gözlərini, qəddini (boyunu), dodaqlarını, qaşlarını gözəllik anlayışını ifadə edən məfhumlarla-canlı və cansız təbiətin atributları ilə müqayisə edərək məcazlar silsiləsi yaradır: abi-kövsər (sevgilinin dodaqları), nərgizi-məstanə (sevgilinin gözləri), sərvi-xuraman (sevgilinin boyu, qəddi), sərvi-bustan, taği-mehrab (sevgilinin qaşları), xirməni-gül (sevgilinin üzü), şəbi-yəlda (sevgilinin saçları), şəbi-qədr (sevgilinin saçları), qövsi-quzeh (sevgilinin qaşları), çəsmeyi-heyvan (sevgilinin dodaqları), lölöi-ləb (sevgilinin dişləri), sərvi-dilaray (sevgili-dilbər), ərşi-əzəl (sevgilinin camalı, üzü) və s. və i.a.

Abi-kövsərdir dodağın, mədəni-rühul qüds,
Aşıqə sun arifanə, saqiya, peymanəni!

Beitdə şair sanki sevgilisinin dodaqlarının cənnət, behişt suyu qədər şirin, olmasına şahidlik edir.

Şair ritorik suallarla lirik qəhrəmanın fiziki gözəlliyini xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq məqsədilə izafət quruluşlu ismi frazeoloji vahidlərindən geniş istifadə etmişdir; növbəti qəzəldə şair sözün həqiqi mənasında gözəlin-sevgilisinin obrazlı portretinin təsvirinə nail olmuşdur.

Əcəb ləlinmi şol, ya cani-əhvab?!
Əcəb zülfünmü, ya zənciri-pürtab?!
Gözümdən axan, ey dilbər gəmindən
Əcəb xunabənmi, ya əşki-innab?!
Əcəb qəddinmi şol, ya vərdi-sirab?!
Əcəb eyninmi şol, ya sehri-Babiel?!
Əcəb dişinmi şol, ya lölöyi-nab?!
Əcəb yüzünmi şol ya xirməni-gül?!
Əcəb qaşınmi şol, ya taği-mehrab?!

Şair dillərin-sevgilisinin (lirik qəhrəmanının) dodağını cani-əhvab (əziz can), zülfünü (zənciri-pürtab) (sıx halqalı zəngir), özünün (aşıqın) göz yaşlarını əşki-innab (qanqırmızı innab suyu), dilbərin qəddini sərvi-büstan (gül bağında bitən sərvi ağacı), dilbərin yanağını vərdi-sirab (təzə-tər qızılgülü), sevgilin gözlərini

(qədim Babil şəhərinin güzəlliklərinin sehri), üzünü xirməni-gül (çoxlu gül, gül xirməni), qaşlarını tağı-mehrab (şairin tapındığı müqəddəs dairəvi qübbənin tağı) qurluşuna malik tam məcazlaşmış izafət birləşmələri ilə öz məlum qəhrəmanını təsvir edərkən sanki yaratdığı bədii lövhələrə özü də məftun olmuşdur, çünki bu misraları heç cürə adi, sönük intanosiya ilə oxumaq mümkün deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan klasik ədəbi dilində, Azərbaycan ədəbiyyatında bədii obrazların təsvirində belə izafət qurluşu bədii ifadə vasitəsi kimi geniş dairədə istifadə edilmiş və bu proses Nəsiminin sələfləri Ş.İ. Xətai, M.Füzuli, M.P. Vaqif, (hətta müasirimiz Ə. Vahidin, M. Seyidzadənin) kimi söz sənətlərinin bədii söz xəzinəsinin poetik obrazlar sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Şairin bədii dilinin obrazlar sisteminin əsas vasitələrindən biri olan bədii xitablar çox hallarda əvvəldən axıra kimi belə məcazlaşmış ismi izafət birləşmələrindən ibarət olur:

Ey nuri-dilü didə-didarinə müştəqəm,
Vey yarı-pəsəndidə-didarinə müştəqəm!
Ey mahi-pəri-peykər, vey huri-mələkmənzər
Vey ləli-ləbi şəkər, didarinə müştəqəm!
Ey buyi-biharistan, vey huri-nigaristan,
Vey dilbəri-sərməstan, didarinə müştəqəm!
Ey eşqi-dürəfşanım, vey bülbüli-bustanım,
Vey nərgisi-məstanım, didarinə müştəqəm!

Şair nuri-dilü-didə izafət birləşməsi ilə sevgilisinə “ey ürəyimin və gözümün nuru” deyərək müraciət edir; eləcədə mahi-pəripeykər (gözəl ay), ləli-ləbi-şəkər (qırmızı və şirin dodaqlı), buyi-baharistan (baharda açılmış ətirli gül), bülbüli-bustanım (gül bağının bülbülü) anlayışlarının poetik şəkildə ifadəsidir. Əksər hallarda -dir,-dir,- dur,-dür şəkilçisini qəbul edərək işlədilir ki, bu da şairin özünün şahidlik yolu ilə həmin fikri təsdiqləməsi deməkdir Abi-kövsərdir dodağın,

Abi-heyvandır dodağın,
Abi-mərcandır dodağın,
Lölöi-dürdür dişin və s.

Şairin bəddi yaradıcılığının rüşeyimini təşkil edən fəlsəfi mahiyyət məhz saylarla adların və bir vahid təşkil edərək işlənməsindən yaranan ifadələrdə öz əksini tapır. Fəlsəfi qəzəlləri üçün çox səciyyəvi olan iki cahən (yaşadığımız və öləndən sonra güman edilən dünya,) beş gün (dünya, yaşadığımız dünya ümumiyyətlə dünya, həyat), bir nəfəs (bir dəqiqə bir an), bir gün (qeyri - müəyyən zaman), bir nəzər (bir dəqiqə, bir an) və s, kimi ifadələrin həqiqi (nominativ) mənası bu ifadələrdə məcazlaşır, fəlsəfiləşir, geniş mənada bir ümumilik qazanır:

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam!
Kövhəri-laməkan mənəm, kövünü məkana sığmazam!

Əgər beş gündə bu dövran sənə əl versə, ey aqıl,
Ki şadlıq göstərər bir dəm, dönər yüz min məlal eylər!

Yığınca munca əsbabi yeri sən bir kəmal istə,
Əcəl yeli əsər bir gün ana çox – çox zəval eylər!

Surətin nəgsində könlüm, ey sənəm heyran olur,
Bir nəzər görsəm cəmalın dərdimə dərman olur.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, şair iki cahana deyərkən ümumən insanlığa aid olan real, yaşanılan həyatla qeyri – real, mənəvi həyatı nəzərdə tutur. Beş gün ismi frazeoloji vahid ümumən çox da uzun olmayan ömrü diqqətə çatdırır. Xalq dilində bu gün də öz işləkliyini itirməmiş “beş günlük dünya”, görüldüyü kimi, Nəsimi dövründə də insan ömrünün çox da uzun olmamasını ifadə etmişdir. Beytdə işlənmiş bir gün ismi frazemi də məhz qeyri – müəyyən zaman, haçansa məzmununu əks etdirir; eyni məna xalq dilində bu gün də işlənməkdədir. Bir nəzər frazemində nəzər (baxış) sözü tam mənada məcazi məna kəsb edir, dəfə, kərə nümerativ mənalarını ifadə edir.

Böyük şair İ. Nəsimi öz poetik isdedadı ilə yaratdığı və əsərlərində işlətdiyi frazeoloji vahidlər vasitəsilə XIII –XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bədii zənginliyini daha da genişləndirmiş və bu prosesdə şairin əsas istinad nöqtəsi Azərbaycan xalq dili olmuşdur.

İRANLI MÖCÜZŞÜNASLAR

IRANIAN RESEARCHES OF MOJUZ

ИРАНСКИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ "М.А.МОДЖУС"

Fərman XƏLİLOV*

Özet

Makalede, ilk kez olarak İranlı Möcüzşünaslar M. Nikabi və H.S.Kurrayi'nin Azərbaycanın görkemli satirik (mizah) şairi M.A. Möcüz hakkındaki araştırmalarından bahsediliyor.

Yazarın kanaatine göre, ismi söylenen Möcüzşünasların araştırmaları M. A. Möcüzün hayatı ile bağlı belirli makamların araştırılması ve yaratıcılığının bazı karakteristik özelliklerinin meydana çıkarılmasını kapsıyor.

Makalede M.Nikabi və H.S.Kurrayi'nin araştırmalarının eksikleri ve çatışmayan taraflarına da değiniliyor.

Anahtar kelimeler: Möcüşünaslar, M. Nikabi, H.S. Kurayyi, İran, M.A. Möcüz

Summary

For the first time the article talks about the works of M.Niqabi and H.S.Qurraie, researches of the notable satirist poet of Azerbaijan Mojuz.

In the author's opinion research of the above mentioned Mojuz researches covers some moments of Mojus' life and discover some characteristic features of his creative work.

The article also talks about the shortcomings and gaps in the research work of M.Niqabi and H.S. Qurraie.

Key words: M. Niqabi, H.S. Qurraie, Azerbaijan Majuz, Iran

* Filologiya Elmləri Namizədi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi

İranda M.Ə.Möcüzün (1874-1934) həyatı və ədəbi irsinin tədqiqi tarixi 60 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Bu illər ərzində Cənubi Azərbaycan müəlliflərindən M.Səfvət, M.Tahir, S.Novruz, Ə.Möhtəvi, M.Müctəhidi, Ə.Nabdil, M.Deyhim, M.C.Fərqani, İ.Səlahi, M.Səttari, Ə.Əliəhmədi, B.Fəğfuri, Q.Rza, M.Səməndər, Y.Şeyda, Ə.Möhsüni, C.Heyət, M.T.Zehtabi və başqalarının İran mətbuatında irilixirdalı xeyli məqaləsi dərc olunmuş və Möcüz həm Azərbaycan türklərinə, həm də farsdilli oxuculara tanındılmışdır. Cənublu tədqiqatçılardan M.Niqabi və H.S.Qurrayinin isə Möcüzün həyat və yaradıcılığının tədqiqində xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bu məqalədə məhz onların araşdırmalarından bəhs etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

MƏMMƏDƏLİ NİQABI (1938). Şəbüstər yaxınlığında Dizəc Xəlil kəndində anadan olan və hazırda orada yaşayan, xüsusi ali təhsil almasa da, şəxsi mütaliə yolu ilə Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixini dərinlən öyrənən M.Niqabi «Simayi-Dizəc Xəlil» adlı kitabın müəllifi, «Uşaq nağılları», «Azərbaycan bayatıları», «Uşaqların bağçasında qönçələr», «Aşıq Xəstə Qasım», «Həsən və Məhbubə nağılı» (Ə.Şəriətindən tərcümə) kimi kitabların isə tərtibçisidir (5, s. 9). Bu xidmətləri ilə yanaşı, M.Niqabi 70 illik ömrünün 30 ilindən çoxunu M.Ə. Möcüzün həyatı, yaradıcılığı və ədəbi irsinin tədqiqinə həsr etmişdir. Onun Möcüzün əsərləri ilə ilk tanışlığı gənc yaşlarında başlamış, lakin o vaxtkı «şahlıq rejimində Azərbaycan dili rəsmən yasaq olduğu üçün» (8, I məq., s. 3) şairin şeirlərini yalnız gizli şəkildə oxumaqla kifayətlənmişdir. 1978-1979-cu illərdə İran inqilabı zamanı və İran İslam Cumhuriyyətinin təsisindən sonra Azərbaycan dili ilə bağlı yaranan nisbi azadlıq şəraitində bir çox milli şair, yazıçı, jurnalist və alimlər üçün Azərbaycan dilində əsərlər yazıb çap etdirməyə əlverişli imkan yarananda M.Niqabi də özü yazdığı kimi «Möcüzü daha geniş səviyyədə Azərbaycan xalqına ... tanıtdıracaq bir kitabın yeri boş olduğu üçün ... hövsələ və usanmadan bu zəmində çalışmağa başlayıb İstanbul, Şəbüstər, Tehran, Təbriz və Şahrud şəhərlərində şair haqqında bir çox tədqiqat» aparır (8, I məq., s. 3). Uzun illərin axtarışları və araşdırmalarından sonra M.Niqabi Azərbaycan, fars və türk dillərində Şimali Azərbaycan, İran və Türkiyə mətbuatında Möcüzə aid 20-dən çox məqalə dərc etdirməyə nail olur. Bunların içərisində Təbrizdə çıxan «Ərk» qəzetinin on iki nömrəsində dalbadal dərc olunan «Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz» adlı məqalə öz həcmi və elmi əhəmiyyətinə görə daha çox diqqəti cəlb edir. Məqalədə Möcüzün dövrü, həyatı, yaradıcılığı, əsərlərinin nəşri tarixi və bəzi müasirləri haqqında bir sıra yeni mülahizələr, fakt və məlumatlara rast gəlirik. Möcüzün dostları və pərəstişkarlarından olan Məşədi Ələkbər, Mirzə Əli Yəhyazadə, Mirzə Məhəmmədəli Pur Əliməhəmmədi, Mahmud Bəhrəmi, Ağa Abdullah İrani, Mirzə Əli xan Asi, Əli bəy Yəhyazadə, Hacı ağa Şəbgahi, Mirzağa Pəyami kimi Şəbüstərin qabaqcıl şəxsləri ilə görüşüb fikir mübadiləsi aparması və şeirlərini onların vasitəsilə yayması, bacanağı Hacı Xəlil Möhdəvi Nadirin dəvəti ilə Şahruda getməsi, orada vəfat etməsi və «Köhnə məzar» qəbiristanlığında dəfn olunması, Ə.Naxçıvaninin Möcüzün əlyazmalarını təhvil almasına aid şairin pərəstişkarı M.Müəddəbə verdiyi qəbz və ona yazdığı üç məktubu (11, s. 3) haqqındakı məlumatlar bu qəbildəndir. M.Niqabının 1992-2005-ci illərdə yazdığı

məqalələrində və mətbuata verdiyi müsahibələrində Möcüzün yaradıcılığı haqqında da maraqlı və orijinal mülahizələri vardır. Onun fikrincə, «Möcüzün yaradıcılığının ən parlaq dövrü 1928-1934-cü illər arasında» olmuşdur (8, IX məq., s. 3). Möcüzün «şeyirlərində Cənubi Azərbaycanın bütün ictimai məsələləri əks etdirilmiş, xalqın ənənə və folkloru canlanmışdır» (8, V məq., s. 3). «Farsca şeyirlərində satirik ruh türkçə şeyirlərindən zəifdir. Farsca şeyirləri daha çox ciddiliyi ilə diqqəti cəlb edir» (5, s. 9). Sovet dövründə Şimali Azərbaycanda Möcüzün dinə və Allaha münasibətini əks etdirən bəzi şeyirlərinin mahiyyətinə varmadan onu ateist səviyyəsinədək «yüksəldən» tədqiqatçılardan fərqli olaraq M.Niqabinin bu məsələyə dair fikri daha obyektiv və inandırıcıdır: «Möcüz yüksək insanlıq ruhuna malik olduğu üçün bütün yaradıcılığında islam dininə və böyüklərinə sonsuz hörmət bəsləmişdir... Bir çox şeyirlərindən ulu tanrıdan insanlara kömək diləmiş və həzrəti-Məhəmməd və Əli insanlıq nümunəsi olaraq göstərilmişdir. Amma cəhalət dünyasında qərq olan bir şəxs və ya cəmə əfradı barəsində danışanda onların inanıb və cismi-qail olduqları allahı, doğrusu büt-pərəstliyi intiqadi tənzi-şivəsi ilə qamçılamışdır və eləcə camaatı baş yarmağa təşviq və xurafata sövq edən ruhaninümaları da haqlı olaraq tənqid etmişdir» (8, IV məq., s. 3).

M.Niqabinin silsilə təşkil edən bir sıra məqalələri isə Möcüzün əsərlərində işlədilən pul və çəki vahidləri, üzüm növləri, bulaq, meyvə, bitki, xörək, içki, quş, həşərat, musiqi alətləri, geyim və parça adlarının izahına həsr olunmuşdur (4, 6). Bu məqalələrdə Möcüzün öz əsərlərində xalq məişətini incəliklərində bilməsi və əks etdirməsi məsələsi konkret bədii materiallarla əsaslandırılır.

M.Niqabinin Möcüzün müxtəlif şəxslərdə saxlanılan əlyazmalarının surətindən köçürdüyü təhrifsiz 300 beyti, farsca şeyirlərindən 700 beyti, şairlə bağlı 25 foto şəkli və 14-dək xatirə materialını (1, s. 5) toplaması isə möcüzşünaslıq üçün çox dəyərli töhfələrdir.

M.Niqabi ildən-ilə Möcüz haqqında araşdırmalarının coğrafiyasını genişləndirərək Şimali Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından Q.Məmmədli, A.Zamanov və F.Xəlilovla məktublaşmış (12, s. 4), 1993-cü ildə isə Bakıya gələrək S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində mühafizə olunan Möcüzün avtoqrafları ilə tanış olmuşdur (7, s. 5). Bu istiqamətdəki fəaliyyətinin məqsədini açıqlayan tədqiqatçı bizə göndərdiyi 18 avqust 1990-cı il tarixli məktubunda yazır: «Mən də sizin kimi çox maraq göstərirəm ki, bu əlaqə həmişəlik olsun və Möcüz haqqında dəyərli materialları mətbuatda çap etdirə bilək». Şimali Azərbaycanda Möcüzə aid ilk məqaləsi bizim tərəfimizdən oxuculara təqdim edildikdən sonra (10, s. 4) M.Niqabinin şairlə bağlı daha iki məqaləsi Bakıda və Naxçıvanda dərc olunmuşdur (3, 9). Bu məqalələr Möcüzün həyat və yaradıcılığına aid M.Niqabinin yuxarıda bəhs etdiyimiz araşdırmalarının nəticələri ilə Şimali Azərbaycan möcüzşünaslarını tanış edən qiymətli mənbələrdir.

Peşəkar ədəbiyyatşünas olmadığı üçün M.Niqabinin Möcüz haqqında yazdığı məqalələrdə publisistik ruhun elmi üslubu üstələməsi, bu və ya digər fikri əsaslandırmaq üçün, yaxud hər hansı bir yeni fakt və məlumatdan söz açarkən istinad edilməli olan məxəzlərin göstərilməməsi və müəllifin özünütəkrara yol

verməsinə baxmayaraq, onları şairin tədqiqi tarixində bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən mənbə hesab etmək olar.

HADİ SULTAN QURRAYI (1944). Əslən təbrizli olan H.S.Qurrayi hazırda ABŞ-ın Kaliforniya ştatında yaşayır. İran ədəbiyyatına aid bir sıra monoqrafiya və məqalələrin müəllifidir. Azərbaycan şairlərindən N.Gəncəvi, M.H.Şəhriyar və B.Vahabzadəyə aid araşdırmaları da vardır. H.S.Qurrayi elmi yaradıcılığının bir neçə ilini də Möcüzün ədəbi irsinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. O, 1997-ci ildə «Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri və Məşrutə dövrü» adlı ingilis dilində yazdığı doktorluq dissertasiyasını tamamlayaraq Vaşinqton Universitetində müdafiə etmişdir. Həmin dissertasiya 2003-cü ildə İndiana ştatında monoqrafiya şəklində çap olunmuşdur (2). 244 səhifəlik bu monoqrafiya «Möcüzün tərcümeyi-halına bir nəzər», «Möcüz poeziyasının əsas istiqamətləri», «Möcüz İranın məşrutə dövrünün fonunda», «Möcüz və Azərbaycan yumor və satira ənənələri», «Möcüz və Azərbaycan mənlivi problemi» adlandırılan beş fəsildən ibarətdir.

I fəslin əvvəlində müəllif Cənubi Azərbaycanda yaxşı tanınan Möcüzün İranın farsdilli oxucularına naməlum qalması məsələsinə toxunur və bunun səbəblərini şairin «Şəbüstər kimi ucqar bir guşədə yaşaması», «əsərlərini Azərbaycan dilində yazması», «şeyrlərinin anonimliyi və qadağalı mövzulara toxunması» və «yaşadığı dövrdə fars dilinin digər dilləri sıxışdıraraq hüquqi üstünlüyə malik olmasında» görür (2, s. 13). Bu fəsildə müəllif Möcüzün «Şimali Azərbaycanın ədəbi prosesində və siyasi-ictimai sistemində tam olaraq qəbul edilməsinin» (2, s. 19) səbəbləri üzərində də dayanır. Alimin fikrincə, Möcüz Şimali Azərbaycanda «kommunist dövründə ona görə yüksək qiymətləndirilirdi ki, Azərbaycan dilini seçmişdi, şeirlərində İrandakı zülmədən, pis vəziyyətdən danışır» (2, s. 19). Əsərlərinin bu xüsusiyyətlərinə əsaslanıb Sovet Azərbaycanında şairi kommunistləşdirməyə cəhd edənlərin əksinə olaraq H.S. Qurrayi yazır: «Möcüz ... heç vaxt kommunist olmağı arzu etməmişdir» (2, s. 19).

Monoqrafiyanın 45 səhifəsi müəllifin Möcüzün həyatına dair mülahizələrini əks etdirir. Bu hissədə Möcüz haqqında yazılan məqalə və monoqrafiyalara, şairin dostlarına yazdığı məktublara və tərcümeyi-halına, həmçinin avtobioqrafik şeirlərinə əsaslanan H.S.Qurrayi onun həyatının İstanbul, Şəbüstər və Şahrud dövrü haqqında ətraflı məlumat verir. Sonra H.S.Qurrayi Möcüzün klassik və müasir ədəbi ənənələrlə bağlılığını, köhnəliyə və mühafizəkarlığa, qadın probleminə münasibətini, elmi, biliyi və hər cür mütərəqqi ictimai yeniliyi müdafiə etməsini onun poeziyasının əsas istiqamətləri kimi dəyərləndirir. H.S.Qurrayinin Möcüz yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bağlı bəzi elmi müşahidələri də diqqəti cəlb edir: «Möcüz öz şeirlərində önəmsiz və az əhəmiyyətli şeyləri hədəf seçir və onların nəzərə çarpmayan mahiyyətini göstərir» (2, s. 43), «Şair insan həyatının müxtəlif və üzde olmayan komponentləri arasındakı əlaqələri tədqiq edir» (2, s. 43), Möcüzün növhələrində «ana yurdun dözülməz vəziyyəti və Kərbəla hadisələrinin faciəvi epizodlarının üzüntüləri» (2, s. 23-24) yaşanır.

Monoqrafiyanın III fəslində H.S.Qurrayi möcüzşünaslıqda ilk dəfə olaraq İranın Məşrutə dövrünün aparıcı şairlərindən olan Məlüküş-Şüəra Bahar (2, s. 99-

103), Ə.Lahuti (2, s. 104-107), İrac Mirzə (2, s. 108-111) və Ə.Gilanınin (2, s. 111-112) cəhalət və xurafatın ifşasına və qadın mövzusunə həsr etdikləri şeirlərlə Möcüzün həmin mövzulardakı əsərləri arasında paralellər aparır, olduqca maraqlı və orijinal mülahizələr irəli sürür. Bu mülahizələrdən o da aydın olur ki, Möcüz İranın farsdilli poeziya ənənələrinə də bələd imiş.

H.S.Qurrayi monoqrafiyasının IV və V fəsillərini Möcüzün M.F.Axundzadə, Ə.Talıbov, Z.Marağayinin islahatçı düşüncələri, tənqidi fikirləri, həmçinin C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin yazılı ədəbiyyatımıza gətirdiyi satira və yumor ənənələrini yaradıcılıqla davam etdirməsinə həsr etmişdir (2, s. 145-223).

H.S.Qurrayinin tədqiqatında yeniliyi ilə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də müəllifin ilk dəfə olaraq Möcüzün əsərlərini «nəinki tariximizdə, ictimai şüurumuzda, milli təfəkkürümüzə ciddi dəyişikliklər yaratmış, eləcə də bədii fikrimizdə, ədəbiyyatımızda tamamilə yeni bir mərhələ ilə nəticələnmiş» (13, s. 3) Məşrutə dövrü ədəbiyyatının fonunda təhlil edib qiymətləndirməsidir.

Möcüz haqqında araşdırmalar aparan Şimali Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından professorlar M.Cəlal, C.Xəndan, Ə.Mirəhmədov, filologiya elmləri namizədi F.Xəlilovun tədqiqatlarından xəbərsiz olduğu üçün təkcə filologiya elmləri namizədi L.Ömərovanın «Mirzə Əli Möcüz» kitabına istinad etməsi, şairin əsərlərinin nəşri tarixindən bəhs edərkən (2, s. 16-17) tekstoloji təhlillər aparmaması, bəzi yanlış fikirlər irəli sürməsi (məsələn, «Möcüz «qeyri-qanuni» (!) Milli Hökumət zamanında «kəşf olunduğu» üçün adı M.Tərbiyətin «Daneşməndani-Azərbaycan» kitabına düşməmişdir») (2, s. 12), Azərbaycan dilində yazan sənətkarları diqqətdən kənar saxlayaraq Möcüzün şeirlərini Məşrutə dövrünün yalnız fars dilində yazan iranlı şairlərin əsərləri ilə müqayisəli təhlilə cəlb etməsi kimi nöqsanları və çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq, H.S.Qurrayinin monoqrafiyası bir sıra yeni fakt və orijinal mülahizələri özündə əks etdirdiyinə və ingilis dilində yazıldığı üçün Avropa şərqşünaslarını Möcüzün həyat və yaradıcılığı ilə tanış etdiyinə görə böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, iranlı möcüzşünaslar M.Niqabi və H.S.Qurrayinin elmi araşdırmaları Möcüzün həyatı ilə bağlı müəyyən məqamların aydınlaşdırılması, yaradıcılığının bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması, klassik və müasir ədəbi ənənələrlə bağlılığı, qismən də olsa, ədəbi irsinin toplanılması və nəşri tarixi məsələlərini əhatə etmiş, bəzi qüsurlarına baxmayaraq, möcüzşünaslığı bir sıra yeni fakt və orijinal mülahizələrlə zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Böyük möcüzşünas M.Niqabi (jurnalist Rza Əlinin M.Niqabi ilə müsahibəsi). «Əsrə-Azərbaycan» qəz., Təbriz, 20 mehr 1383 ş. (12 oktyabr 2004).

2. Qurraie H.S. Modern Azeri literature: identity, gender And politics in the poetry of Mo'jus. Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studie Publications Bloomington, 2003, 244 pg.

3. Niqabi M. İlahi, ildırım göndər. «Ədəbiyyat qəzeti». Bakı, 3 sentyabr 1993.
4. Niqabi M. M.Ə.Möcüzün mənəvi xəzinəsində pul vahidi. «Azəri el dili və ədəbiyyatı» jur., Tehran, 1382 ş. (2003), № 7, s. 35-41.
5. Niqabi M. Möcüz ra fəqət ba Sabir mitəvan moqayese kərd (jurnalist Rza Əlinin M.Niqabi ilə müsahibəsi). Ruznameye-«Əhrar», Təbriz, 6 xordad 1382 ş. (27 may 2003).
6. Niqabi M. M.Ə.Möcüzün seçilmiş əsərlərində yiyəcək adları. «Azəri el dili və ədəbiyyatı» jur., Tehran, 1384 ş. (2005), № 9, s. 143-147.
7. Niqabi M. Sərqozaştə-dəstneveştəhaye-Möcüzə-pakserest. Ruznameye-«Əsre-azadi», Təbriz, 25 ordubehişt 1384 ş. (15 may 2005).
8. Niqabi M. Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz. «Ərk» qəz., I məqalə – 24 iyun, II məqalə – 27 iyun, III məqalə – 29 iyun, IV məqalə – 02 iyul, V məqalə – 04 iyul, VI məqalə – 06 iyul, VII məqalə – 11 iyul, VIII məqalə – 13 iyul, IX məqalə – 15 iyul, X məqalə – 18 iyul, XI məqalə – 20 iyul, XII məqalə – 22 iyul. Təbriz, 1371 ş. (1992).
9. Niqabi M. Möcüzün şəxsiyyəti və dili. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Naxçıvan, 2002, № 9, s. 81-84.
10. Niqabi M. Ön söz (M.Ə.Möcüz haqqında çapa hazırladığı kitaba müqəddimədir). Təqdim edən F.Xəlilov. «Şərq qapısı» qəz., Naxçıvan, 18 aprel 1991.
11. Niqabi M. Təhrife-əşare-Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri. Ruznameye-«Məhdi-azadi», Təbriz, 7 xordad 1382 ş. (28 may 2003).
12. Təbrizli möcüzşünas. «Səhər» qəz., Bakı, 15 iyul 1993.
13. Vəhdətniya D.M. Məşrutə dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (namizədlik dis.). 2009, 150 s. Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanası.

**MUĞAN-LƏNKƏRAN BÖLGƏSİ 1917-1920-Cİ İLLƏRDƏ
(TARİXŞÜNASLIQ MƏSƏLƏLƏRİ)**

**“MUGHAN - LANKARAN REGIONS IN 1917-1920 YEARS”
(HISTORY STUDIES AFFAIRES)**

**МУГАНО-ЛЕКНОРАНСКИЙ РЕГИОН В 1917-1920 ГОДАХ
(ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ)**

Vüsalə ƏLİYEVƏ *

Özet

Makale, 1917-1920 yıllarda Muğan –Lenkeran bölgəsinin tarixi-coğrafi olaylarına ayrılmıştır. Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixində əsas siyasi durum kimi seçilmişdir. Eyni zamanda makalədə yeni yaradılmış Azərbaycan Demokratik Respublikasının Muğan –Lenkeran bölgəsində yürütdüğü hərbi-siyasetin nəticələri də incəlenmişdir.Araştırmada konu ilə ilgili hem sovyet,hem de çağdaş tarixçilerin ilmi əsərləri əsas alınaraq kəlimə alınmışdır.

Anahtar kəlimələr: Muğan –Lenkeran, Azərbaycan Demokratik Respublikası, sovyet, çağdaş, tarixi-coğrafi.

Summary

In the article “Mughan - Lankaran in 1917-1920 years” (history studies affaires) are highlighted. The article is devoted to necessary political events of Azerbaijan National Republic. Military-political processes occurred in Mughan – Lankaran regions, the problem of establishing of young Azerbaijan Government’ authority in all territory is highlighted. In the article scientific analysis of works related to soviet history studies and modern history studies is realized.

Key words: Mughan – Lankaran, Azerbaijan National Republic, soviet, modern, history studies affaires.

* AMEA'nın A.A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutunun Aspirantı

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın Muğan-Lənkəran bölgəsində baş vermiş hadisələrin tarixşünaslıqda əksi proseslərin özəyinin öyrənilməsi və reallıqların üzə çıxarılmasına bilavasitə təsir edir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, 1918-1920-ci illəri dövrü kifayət qədər tarixşünaslıq bazasına malikdir. Lakin tarixşünaslıqda göstərilən tarixi dövrdə baş vermiş hadisə və proseslərə münasibət heç də yekcins olmamışdır. Çünki Sovet quruluşunun mövcudluğu ərzində formalaşmış tarixşünaslıqda bütün məsələlər sinfi antoqonizm kontekstindən tədqiq edilmişdir. Kommunist ideologiyasının tələblərinə zidd olan bütün görüşlər kəskin tənqiddə uğradılmışdır. Muğan-Lənkəran bölgəsindəki proseslərə də Sovet tarixşünaslığında ideoloji görüşlərin təsiri ilə münasibət göstərilmişdir. Bəlli olduğu kimi 1918-ci ildə yaranan Azərbaycan Xalq Jümhuriyyəti uzun bir dövr ərzində mövcudluğunu itirən dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Müstəqilliyin elan edilməsindən sonra, Azərbaycan dövlətinin başlıca vəzifəsi isə ərazi bütövlüyünə nail olmaq idi. Azərbaycanı müxtəlif qüvvələrin təsiri ilə seperat hərəkətlər bürümüşdü. Seperatçılıq isə öz növbəsində Azərbaycan dövlətinin müqəddəratını pis sonluqla nəticələndirə bilərdi. Ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində atılan addımlardan biri də Muğan-Lənkəran bölgəsinin üzərində suverniyin tətbiqi idi. Burada həm ağ qvardiyaçı qüvvələr, həmçinin Sovet Rusiyasının təsiri altında olan bolşeviklər Azərbaycan dövlətçiliyinin maraqlarının əksinə olaraq fəaliyyət göstərirdilər.

Qeyd olunmalıdır ki, Sovet tarixşünaslığında Muğan-Lənkəran bölgəsində (1918-20) baş verən hadisələrdə iki günahkar vardır. Onlardan birincisi «Xalq iradəsini boğmaq istəyən» AXC müsavət hökuməti ikincisi isə Rusiyanın monoarxik quruluşunu bərpa etmək istəyən ağ qvardiyaçı qüvvələrdir.

Sovet tarixçiləri tədqiq olunan dövr ərzində bölgədə bolşeviklərin fəaliyyətini xalqın mənafeələrinə uyğun hesab edirdilər. Sovet tarixşünaslığında bu baxımdan hər hansı bir tənqiddə rast gəlmək mümkün deyildir. Ancaq Sovet tarixçilərinin bu cür mövqeyini heç də obyektiv adlandırmaq mümkün deyil. Çünki tarixi mənbələrin SSRİ dağıldıqdan sonra bir daha araşdırılması sübut etdi ki, Azərbaycan bolşevikləri heç də azərbaycanlıların maraqlarını ifadə edən siyasi qüvvə olmamışlar. Onları idarə edən sükənləri əllərində saxlayan rəhbərləri qeyri millətlərin nümayəndələri olmaqla bərabər azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə soyqırımlarda iştirak etmişlər. Azərbaycan tarixində bolşeviklərin niyyətləri mahiyyət etibarilə ağ qvardiyaçıların niyyətlərindən fərqlənməmişdir. Bu siyasi qüvvələrin hər ikisi üçün müstəqil Azərbaycanın mövcudluğu dəhşət doğuran bir hal idi.

Beləliklə Sovet tarixşünaslığına ümumi icmal verərək onu söyləmək olar ki, Muğan-Lənkəran bölgələrindəki proses və hadisələr burada siyasi-ideoloji qərəz baxımından işıqlandırılmışdır. Ancaq bununla belə demək olmaz ki, müəyyən tarixi detallarla əlaqədar Sovet tarixşünaslığında müəyyən həqiqətlər heç yoxdur. Sovet tarixçilərinin monoarxistlərə qarşı yazdıqları məsələlər arasında həqiqətlər vardır. Eləcədə əhalinin ağır sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı məlumatlar müəyyən qədər doğrudur. Sadəcə həmin sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlaşmasının AXC hökumətinin məqsədi olduğunun bildirilməsi gülüncüdür. Çünki heç bir hökumət qarşısına məqsəd olaraq vəziyyəti

ağırlaşdırmağı qoymaz. Belə siyasi kurs intihar deməkdir. Sovet tarixşünaslığının səciyyəvi cəhətlərindən biri də odur ki, burada təhlillər zamanı emosional ifadələrdən çox istifadə edilməkdədir. Tarixşünaslıqdan gətiriləcək iqtibaslar bunu sübut edəcəkdir.

İlkin sovet tarixşünaslığında Muğan-Lənkəran bölgəsində baş vermiş olan hadisələrə münasibətdə qərəz olsa da bəzən obyektiv nüanslara rast gəlmək mümkün olurdu. Çünki sovet quruluşu hələ formalaşma mərhələsində idi. Bunun üçün tarixçilərin mövqeyində müəyyən məntiqi izahlara rast gəlmək olurdu. Muğan-Lənkəran bölgələrində baş vermiş hadisələrə toxunmuş olan sovet tarixçilərindən biri də A.Steklov olmuşdur. Steklov AXC ordusuna həsr olunmuş kitabında əsas mövqe olaraq Azərbaycan ordusunun tənqidini götürmüşdür. [16, 70] Lənkəran hadisələrindən yazan müəllif qeyd edir ki, Lənkəran məsələsi onu göstərdi ki, ordu öz üzərinə götürülmüş bütün vəzifələri yerinə yetirmək iqtidarında deyil. [16, 58-59] Amma Steklovun nə üçün ordunun bunu edə bilməməsini izah etməsi daha maraqlıdır. Tarixçi yazır ki, 1919-cu il avqustun ortasına kimi Bakının Sovetləşməsindən Muğan və Lənkəranda yaxşı təchiz edilmiş orduya malik olan Sovet Respublikası mövcud idi. «Muğan üzərinə qoşun göndərməyə müsavət hökuməti nail ola bilmirdi». [16, 58-59] Steklov yazır ki, ordunun əksəriyyəti Denikin qoşununu almaq üçün Dağıstan sərhəddində cəmlənmişdir. Ordunun digər hissəsi isə Zəngəzur və Qarabağda cəmlənmişdi. Azərbaycan ordusunun zəifliyini Steklov çağırışın düzgün təşkil olunmaması ilə əlaqələndirirdi. Muğana ordunu kolmplekləşdirməyə şəxsi heyət çatışmırdı.

Digər bir tərəfdən tarix göstərdi ki, Steklovun zəif saydığı bu ordu Muğandakı serapatçıları ram etdi. Fəqət bunu da Steklov fərqli şəkildə izah etdi: «1918-ci ilin avqustunda Muğan və Lənkəran üzərinə göndərilmiş musavat ordusu elə bir vaxtda gəldi ki, Muğan Sovet Respublikasının qüvvələri İlyəşeviçlə mübarizə şəraitində zəifləmişdirlər. Digər tərəfdən Muğan Sovet Respublikasının Sovet Rusiyası ilə əlaqələri kəsilmişdi. Xəzər Dənizində hökmrənlik edən ağ qvardiyaçı donanma Muğan-Lənkərana imkan vermirdi ki, o, Rusiyadan lazımı köməyi alsın. İlyəşeviçin dəstəsi Muğanın Denikin tərəfindən tutulması üçün zəmin hazırlayırdı. İlyəşeviçin nümayəndələrinə Denikin bu haqda razılıq vermişdir». [16, 58-59]

Steklovun kitabında ən maraqlı məqam isə o idi ki, müəllifə görə Muğan üzərinə ordu göndərilməsi gürcülərin narazılığına səbəb olmuşdu. Çünki gürcülər düşünürdülər ki, bu anti Denikin ittifaqını zəiflədəcəkdir.

Sovet tarixşünaslığında bir sıra nümunələr vardır ki, onlar Muğan Lənkəran bölgəsində baş verən hadisələrdən bilavasitə bəhs etməsədə dövrün reallıqlarını aşmağa kömək edə bilər. Bunlardan Dubierin kitabında fəhlə hərəkətinin ümumən Azərbaycandakı proseslərə təsirindən söhbət açılır. [7, 179] Muğan Lənkəran bölgəsindəki separat meyillərin bir qisminin başında bolşeviklər dayanırdı. Ə.Qarayev isə öz kitabında 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda bolşeviklərin fəaliyyətinə bəraət qazandırmaq istəyirdi. [13, 132]. Digər bir sovet müəllifi M.Quliyev isə kitabını Azərbaycanda anti

bolşevik qüvvələrini tənqidə həsr etmişdi. [6, 52] Mövzunun öyrənilməsi baxımından ilkin sovet tarixçilərindən Rayevskinin əsərləri də maraq doğurur. [15]

Muğan Lənkəran bölgəsindəki aqrar problemlər ilkin Sovet tarixşünusluğında Pçelinin əsərində diqqətə alınmışdır. [14, 6]. Pçelin ümumiyyətlə AXC dövründəki aqrar siyasəti tənqid edirdi. Müəllif yazırdı ki, hakimiyyətə gələn kimi müsavətçilər ilk növbədə bolşevik təzahürlərinə reaksiya verməli oldular. Müsavətçilərin torpaq naziri Qardaşov Azərbaycan qəzalarına «qayda qurmağa» yollandı. [14, 19] Pçelinin fikrincə Muğan kəndlilərinin şikayətləri və narazılıqları AXC hökuməti tərəfindən nəzərə alınmırdı. Pçelin yazır ki, Muğanda olanda Qardaşova 200-dən çox kəndli şikayətlə müraciət etsə də təmin olunmamışdı. [14, 20] Lakin Pçelin bunu da nəzərə almır ki, hələ zəif olan AXC hökuməti kifayət qədər gücü olan mülkədarlara dərhal təsir edə bilməzdi. Pçelinin öz faktları sübüt edir ki, Lənkəran kəndlilərinin narazılığı hökumətdən yox, xanlardan və mülkədarlardan idi. [14, 38]

Sovet tarixşünaslığında 1918-1920-ci il dövrünü ümumən işıqlandıran və faktların dolğunluğu ilə seçilən əsərlər vardır. Lakin bu əsərlərdə baş vermiş hadisələrə münasibət faktiki materialların zənginliyinə baxmayaraq ideoloji çərçivələri aşı bilməmişdir. Belə tarixçilərdən biri də Kadişev olmuşdur. [12, 511] Kadişev özü hərbi elmlər namizədi olduğu üçün bu dövrdə baş vermiş bütün hərbi əməliyyatlara, o cümlədən Muğan Lənkəran bölgəsində baş vermiş bütün döyüşlərə toxunmuşdur.

Sovet Azərbaycan tarixşünaslığının digər bir nümayəndəsi Ənnağiyevin hadisələrə münasibəti də dövrün reallıqlarının açılması üçün bir vasitə ola bilər. Baxmayaraq ki, onun tədqiqat obyektı komsomoldur, kitabı köməkçi tarixşünaslıq nümunəsi kimi maraqlıdır. Çünki burada Azərbaycan üzrə, o cümlədən Muğan üzrə bütün hadisələrin günahkarı kimi musavət göstərir [1, 109] 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələr, o cümlədən Muğan-Lənkəran bölgəsinin durumu mətbuatda əksini tapırdı. Lakin bu zaman heç də həmişə obyektivliyə riayət olunmurdu. Ancaq sonralar bolşevik mətbuatının məsələlərə obyektiv yanaşması təbliğ olunmağa başladı. Tarixçilər də bu təbliğata qoşularaq əsərlər yazdılar. Onlardan biri də X.Vəzirov idi. [5, 149]

Məsələnin müəyyən məqamlarına toxunan və Muğan-Lənkəran bölgəsindəki hadisələrə münasibət bildirmiş sovet tarixçilərindən biri də M.İsgəndərov olmuşdur. Tarixçi Muğan-Lənkəran bölgəsində 1919-20-ci illərdə baş verən hadisə və prosesləri xalqın müsavətçi və ağ qvardiyaçılara qarşı hərəkəti kimi səciyyələndirir. [11, 386] Digər Sovet tarixçiləri kimi İsgəndərov həm ağ qvardiyaçılara, həm də müsavətçilərə qarşı eyni mövqedən çıxış edir. Ancaq çox qəribədir ki, müəllif ideolocı çərçivələrdən asılı olaraq S.M.Kirovun fikirlərini sinfi antoqonizm baxımından şərh edir. Baxmayaraq ki, Kirovun fikirlərində Muğan-Lənkəran bölgəsində bolşevik canlanması AXC-nin arxa cəbhəsində işğal üçün bünövrə təsis edilməsi kimi

qiymətləndirilmişdir. [11, 387] Eyni zamanda tarixşünaslıq materialının nəzərdən keçirilməsi onu deməyə əsas verir ki, 1919-cu ildə bolşevik-ağ qvardiyaçı ziddiyyətlərinin qabarması dövründə AXC Muğan-Lənkəran bölgəsinə nəzarətə malik deyildi. İskəndərovun kitabında AXC-nin nə üçün bu bölgəyə nəzarəti ələ ala bilməməsi lazımınca işıqlandırılmamışdır. AXC bu dövrə qədər Ermənistan təcavüzü ücbatından qüvvələrini Muğan-Lənkəran bölgəsində cəmləşdirə bilməmişdir. AXC-nin Muğan-Lənkəran bölgəsinə nüfuz edə bilmədiyini, və ağ qvardiyaçı Diyar idarəsinin yerli əhali arasında sosial əsasının olmamasını nəzərə alan bolşeviklər bölgədə hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışdılar. Tarixçinin fikrincə 24 aprel 1919-cu ildə başlayan bolşevik qiyamında xalq kütlələri yaxından iştirak etmişdi. Fəqət tarixi faktlar göstərir ki, 1919-cu ilin aprelində Muğan-Lənkəran bölgəsində baş verən hadisələr Sovet Rusiyasının bölgə uğrunda «Monoarxist Rusiyası» ilə mübarizəsindən başqa bir şey deyildir. Tarixi həqiqətlərin ortaya çıxması baxımından İsgəndərovun təqdim etdiyi bir fakt maraqlı doğurur. Tarixçi göstərir ki, RSFSR-in İrana təyin olunan səlahiyyətli nümayəndəsi İ.Kolomiysev bu ölkəyə gedə bilməyib Lənkəranda qaldı. [11, 388] Maraqlı doğuran odur ki, burada qalan bu məmur Lənkəran bolşeviklərini Rusiya ilə əlaqələndirə də bilirdi. Muğan Sovet hakimiyyətinin aradan qaldırılması məqamına toxunan M.İskəndərov müsavətçiləri, ağqvardiyaçılarla bir edərək onların hərəkətlərini kəskin tənqid edir. [11, 389] Tarixçinin azərbaycanlılarında Muğan Sovet hakimiyyətinin qorunmasında oynadığı rolu qabartması sanki Lənkəran Sovet hakimiyyətinin anti azərbaycanlı mahiyyətini ört-basdır etməsi üçündür. Bunu Lənkəran Müdafiə Komitəsinə Ulyantsev və Kolomiysevin başçılıq etməsi sübut etməkdədir. [11, 389] Muğan Sovet hakimiyyətinin süqutundan təssüflə yazan M.İsgəndərov bu qurumun siyasətinin müəyyən edilməsində hansı azərbaycanlı rəhbərinin iştirak etdiyini göstərmir. Çünki Muğan Sovet hakimiyyətinin fəaliyyətini azərbaycanlı olmayan emmisarlar yönəldirdi. Onların müəyyənləşdirdiyi siyasət isə Azərbaycanın deyil Azərbaycanı özünün tərkib hissəsi olaraq görmək istəyən Rusiyanın maraqları daxilində idi. M.İsgəndərov Muğan Sovet hakimiyyətinin ehtiyacdən doğaraq yaranması fikrini söyləsədə onun arqumentasiyası əsasızdır. Belə ki, Muğan Sovet hakimiyyətinin yaranması heç də yerli əhalinin marağında deyildi. Əsasən müsəlmanlardan ibarət olan yerli əhali Bakı XKS-in dövründən «yadların» hakimiyyətinin nə olacağını bildirdi.

M.İskəndərovun rəhbərliyi ilə və bir sıra Azərbaycan Sovet alimlərinin iştirakı ilə yazılmış, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Tarix kitabında Muğan-Lənkəran bölgəsində 1918-1920-ci illərdə baş vermiş olan hadisə və proseslərə münasibətdə yanaşma xətti eynidir. Burada qeyd olunur ki, Lənkəranda baş verən hadisələr kəndli üsyanlarının məntiqi davamı idi. [10, 338]

M.İsgəndərovun kitablarının birində açıq şəkildə ifadə olunmuşdur ki, Lənkəran hadisələrində Rusiyanın bilavasitə iştirakı olmuşdur. Bu işdə S.M.Kirovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. M.İsgəndərov yazır: S.M.Kirovun köməyi ilə RKP-nin Qafqaz Diyar və Bakı Komitəsinə Lənkəranda inqilabi

qüvvələrlə birgə bu çox vacib məsələlərin həyata keçirilməsi üçün çox əziyyət çəkildilər. [8, 30]

Muğan–Lənkəran hadisələri ilə bağlı bölməni İ.Hüseynov yazmışdı. Bütün ideoloji təsirlərə baxmayaraq bəzən Sovet tarixşünaslığında da həqiqəti açmağa kömək edən faktlara da rast gəlmək olar. «Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixində» göstərilmişdir ki, hələ 1919-cu ilin mart ayından başlayaraq Qafqaz Diyar Komitəsinin göstərişlərinə əsasən hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda bolşeviklər Muğanda fəaliyyətə başlamışdılar. Digər bir maraqlı məsələ isə odur ki, Sovet tarixşünaslığı Sovet Rusiyasının Muğana köməyini inkar etmirdi. Əksinə bunu zəhmətkeşlərə qardaşlıq köməyi kimi qiymətləndirirdi. Maraqlıdır, başqa bir dövlətin ərazisini qəsb etmək necə zəhmətkeşlərə yardım kimi səciyyələyə bilər. Məsələnin belə şəkildə izah edilməsi tarixi həqiqətlərin təhrif olunmasından başqa bir şey deyildir.

Sovet tarixçilərindən A.A.Hüseynov və B.M.Sinitsin isə Muğan–Lənkəran bölgəsində baş verən hadisələri özləri üçün bilavasitə tədqiqat predmeti seçmişdilər. Onların «Döyüşən Muğan» (rusca) kitabında da ümumi ideoloji qərəzli hakim mövqedədir. Belə ki, ideoloji yanaşma Sovet tarixşünaslığı üçün spesifik bir məsələdir. İdeoloji yanaşma məsələləri düzgün təhlil etməyə imkan verməyən bir amildir. Həmir prinsip « bizimlə olmayanlar bizə qarşıdır» məntiqindən çıxış edir. İdeoloji çərçivəyə qapanmasına baxmayaraq A.A.Hüseynov və B.M.Sinitsinin kitabında Muğan–Lənkəran hadisələrinə dair qiymətli məlumatlar toplanmışdır. Həmin məlumatlar dövrün sənədləridir.

Sovet dövründə çap olunan III cildlik «Azərbaycan tarixində» Muğan–Lənkəran bölgəsində Sovet hakimiyyətinə xüsusi yer ayrılmışdır [9, 188-193] Buradada Muğan–Lənkəran Sovet hakimiyyətinin xalqın istəyindən yarandığı söylənilir. Ancaq kitabda əks olunan məlumatlardan məlum olur ki, Muğan–Lənkəran Sovet hakimiyyətinin fəaliyyəti S.M.Kirov tərəfindən Həştərxandan idarə olunurdu. [9, 191] Faktların bolşevikcəsinə interpretasiyası belə onu görməyə mane olmur ki, bu cür hərəkətləri ilə Sovet Rusiyası kobud şəkildə Azərbaycanın daxili işlərinə qarışırdı və onun daxilində separatçıları dəstəkləyirdi. Fəqət Rusiyadan gələn müxtəlif cür yardımlara baxmayaraq yerli sosial bazadan məhrum olan Muğan–Lənkəran Sovet hökuməti Azərbaycan könüllülərinin güclərini səfərbər etməsi qarşısında süqut etdi. Digər bir təfədən qeyd olunmalıdır ki, Muğanda Sovet hakimiyyəti ağ qvardiyaçılara da sərfəli deyildir. Lakin bu zaman onlar Azərbaycanın deyil, özlərinin imperialist maraqlarından çıxış edirdilər. Azərbaycan üçün iki düşmən qüvvə Denikinçilər və bolşeviklər Neft Bakısına aparan bu platsdarmı itirmək istəmirdilər. Onların hər ikisi Neft Bakısına onları gətirəcək daha çox yollara malik olmaq istəyirdilər. Təsadüfi deyil ki, ağ qvardiyaçılar Lənkəran Muğan Sovet hökumətinin süqutundan sonra hakimiyyətə müvəqqəti yenə sahib olmuşdular.

Sovet tarixşünaslığından gətirilən nümunələr onu deməyə əsas verir ki, ideoloji meyyarlar 1918-1920-ci illərdə Muğan–Lənkəran bölgəsindəki hadisələrin obyektiv tədqiqinə imkan verməmişdi. Sovet tarixşünaslığında

əsasən Muğan Sovet hakimiyyətinə böyük yer verilmişdir. Buna qədər Muğan–Lənkəranda Ağ qvardiyaçı Diyar İdarəsi ilə, sonrakı AXC hakimiyyətinin mahiyyəti eyniləşdirilmişdir. Tarixi Azərbaycan ərazisi olan Muğan–Lənkəranda qeyri millət nümayəndələrinin hakimiyyətə hansı hüquqla yiyələnməsi açıqlanmalıdır. Sovet tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının tarixi milli maraqları sinfi maraqlar qarşısında arxa plana çəkilmişdir. Bəzi hallarda milli maraqlar dedikdə Rusiyanın maraqları başa düşülmüşdür. Təlqin olunmağa çalışmışdır ki, Azərbaycan zəhmətkeşləri Rusiya zəhmətkeşlərinin istiqamət vericiliyi olmadan siyasi yolunu tapa bilməzdi.

Azərbaycanın Muğan–Lənkəran bölgəsində cərəyan edən hadisələrə Azərbaycan xalqının istəkləri baxımından mühacir və müasir Azərbaycan tarixşünaslığında da toxunulmuşdur. Çünki mühacir tarixşünaslığın Azərbaycan istiqlalının uğurunda mübarizə aparmış və 1920-ci il işğalından sonra ölkəni tərk etmiş şəxslər formalaşdırmışdılar. Onların arasında M.Ə.Rəsulzadənin M.B.Məmmədzadənin, N.Şeyxzamanlının adları vardır. Göstərilən şəxslər üçün Azərbaycan xalqının tarixi milli maraqları bütöv bir tamdır. Bunu hansısa sinfin maraqları səviyyəsinə endirmək yanlışdır. Belə olan təqdirdə milli birlik parçalanır və milli maraqlar təmin olunmur. Bu prinsiplərdən çıxış edən mühacir tarixşünaslıq nümayəndələri Muğan–Lənkəran bölgəsindəki bolşevik və ağ qvardiyaçıların hərəkətlərini Rusiyanın maraqlarına xidmət edən hal kimi qiymətləndirmişlər. AXC-nin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün fəaliyyətini «mühacirələr» alqışlamışlar. «Mühacirələr» Muğan Sovet hakimiyyətini yad ünsür kimi səciyyələndirmişlər. Doğrudur «mühacirələrin» yanaşmasında da bir emosionallıq vardır. Fəqət bu emosionallıq milli hisslərin yazı üzərində bir təzahürüdür və obyektivliyə heç cür xələl gətirmir.

Mühacir tarixşünaslığının ortaya qoyduğu faktlar onu göstərir ki, Muğan–Lənkəran bölgəsində istər ağ qvardiyaçıların, istərsə də bolşeviklərin sosial bazası Ruslardan ibarət idi. Bu haqda M.B.Məmmədzadə yazmaqdadır. «Gənc Azərbaycan ordusunun ilk təcrübə səfəri top, silah və pulemyotlarla təhciz olaraq Azərbaycan hökumətini tanımaq istəməyən Muğan səhrası və Lənkəran qəzalarından bir qismində yaşayan rusları, itaətə alınması idi. Buradakı ruslar hər b görmüş kəndlilərdən ibarət idi. 1919-cu il iyul ayında bolşeviklər tərəfindən edam olunan mərhum Səlimovun komandanlığı alıtndakı Azərbaycan ordusu bəhs olunan rus əhalisini ram etmək üçün Muğan və Lənkərana doğru hərəkət etdi. Bakı əhalisi gənc əsgərlərini ilk səfərə çox həyacanla stansiyaya qədər «Yaşasın əsgərlərimiz!» nidası ilə yola salırdı. Ordu Hacıqabul stansiyasından Lənkərana 450 km quru və susuz səhralardan keçən məsafəni yayın müdhiş bürkünsündə 10-12 gün ərzində qəzasız gedib gələ bildi. Üsyançı ruslar tamamilə tərkisilah edildilər. Onlardan 24 top, 6 pulemyot müsadirə edildi». [2, 122] iqtibasdan da görüldüyü kimi mühacirələrdən sayılan M.B.Məmmədzadə Muğanda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş bu iğtişəşləri qeyri- milli amillə əlaqələndirir. Muğan–Lənkəran AXC hakimiyyətinə tabe edilməsini isə müəllif alqışlamaqdadır.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında 1918-1920-ci il hərbi-siyasi hadisələrinə bir daha müraciət edildi. Bu dövr haqqında yazan tarixçilər tarixi təhrifləri düzəltməyi qarşılıqlarına məqsəd qoydular. Müvafiq tarixi sənədlər yenidən şərh olunmağa başladı. Muğan-Lənkəran bölgəsində 1918-1920-ci illərdə cərəyan etmiş hadisə və proseslər də diqqətdən kənar qalmalıdır.

Bir neçə örnək verməklə məsələnin müasir Azərbaycan tarixşünaslığında neçə işıqlandırıldığını nəzərdən keçirmək olar. Azərbaycan hərbi tarixinin tədqiqatçılarından olan M.Süleymanov öz kitabında Muğan-Lənkəran hadisələrinə xüsusi bölmə ayırmışdır. [4, 340-362] M.Süleymanov AXC-nin Muğan-Lənkəran bölgəsini nəzarət altına ala bilməməsinin «səbəblərini aşağıdakı kimi izah etməkdədir»: (1918-ci ilin payızında Türk-Azərbaycan qoşunları Bakını və Qarabağı yad qüvvələrdən təmizlədikdən sonra Lənkəran bölgəsi istisna olmaqla Azərbaycanın bütün ərazisində Respublika hökumətinin səlahiyyətləri bərpa edildi. İngilis qoşunlarının Bakıya gəlməsi Türk qoşunlarının isə Azərbaycandan çıxarılması Respublikanın cənubunda təmizləyib qanuni dövlət orqanlarının yaradılmasını təxirə saldı» [4, 340] Doğrudan da AXC-nin qarışıq geosiyasi vəziyyətdə müttəfiqi olmadan Denikinçi və bolşeviklərin göz dikdiyi strateji Muğan-Lənkərana sahib çıxması ilk öncə mümkün olmadı. AXC-nin zəifliyindən istifadə edən Denikinçi İlyaseviç qüvvələri bölgədə nəzarət ələ almışdılar. Onların sosial bazası olaraq M.Süleymanov rus və malakanları göstərirdi. Qəribəsi odur ki, gəlmə ünsürlər tarixi Azərbaycan torpaqlarında dövlət təsisatı qurmaq iddiasında idilər. Yerli əhaliyə heç bir müsbət münasibəti olmayan İlyaseviç hökuməti müstəbid bir üsul-idarə idi. İlyaseviç hökumətinin zülmkarlığını M.Süleymanov bolşeviklərin xeyrinə işlədiyini yazmaqdadır. İlyaseviç hökumətinin daha sonra Suxorukovun «Lənkəran Respublikasının» yerli əhaliyə qarşı siyasəti onalrın bir qismini bolşeviklərə tərəf çəkdi. Fəqət bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yerli əhaliyə qarşı hakimiyyəti əlində saxlayan Rusların və ermənilərin münasibəti dəyişmədi. M.Süleymanov yazır ki, hətta bəzi rus və malakanlarda Lənkəran Sovet hökumətinə qarşı çıxdılar. Xoçev adlı ağ qvardiyaçı zabitin ətrafında birləşərək Sovet hökumətini devirməyə cəhd etdilər. Daha sonra M.Süleymanov Lənkəran dəstəsinin bölgəni azad etməsi istiqamətində apardığı döyüş əməliyyatlarını dərinləndirən təhlil edir. M.Süleymanov yazır! Avqustun sonuna Lənkəran dəstəsi ona həvalə olunmuş vəzifələri tamamilə yerinə yetirdi, xüsusi bir müqavimətə rast gəlmədən bölgənin rus əhalisini, polkovnik İlyaseviçin rəhbərliyi altında olmuş silahlı dəstələri tamamilə tərksilah etdi və Respublikanın cənubunda Azərbaycanın istiqalyyəti üçün mövcud olan təhlükə birdəfəlik sovuşduruldu. [4, 359]

M.Süleymanovun əsas fikri ondan ibarətdir ki, AXC öz üzərinə düşən yükü yerinə yetirməyə müvəffəq olmuşdu. Ağ qvardiyaçı və bolşeviklərin təhcizat baxımından üstünlüyünə baxmayaraq azərbaycanlı könüllülər AXJ qoşunların irəliləməsi üçün zəmin hazırlamışdılar. Onların gərgin səyləri nəticəsində bolşeviklər Muğan-Lənkəran bölgəsini tərk etməyə məcbur olmuşdular. Məlumatların genişliyi və şərhlərin əhatəliliyi baxımından M.Süleymanovun

kitabı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəllif hadisələri obyektiv işıqlandırmışdır. Mövqələrini faktlarla əsaslandırmağa çalışmışdır.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığının digər nümayəndələri də bu və ya digər şəkildə 1918-1920-ci illərdə Muğan-Lənkəran bölgəsində baş verən hadisə və proseslərə toxunmuşlar. Mövqe etibarı ilə bu tarixşünaslıq nümunələrində Muğan-Lənkəran bölgəsində ağ qvardiyaçı və bolşeviklərin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının maraqlarına zidd kimi dəyərləndirilmişdir. Bunun əksinə olaraq AXC-nin Muğan-Lənkəran bölgəsindəki fəaliyyətindən qürurla söz açılmışdır. Müasir Azərbaycan tarixçilərindən B.Nəcəfov bu haqda yazırdı «Gənc Azərbaycan Ordusunun ilk təcrübəsi Azərbaycan hökumətini tanımaq istəməyən Muğan Respublikasını mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək oldu. 1919-cu ilin iyulunda bu respublikanın hərbi qüvvələri tərkisilah edildilər». [3, 22]

Yekun olaraq onu bildirmək lazımdır ki, 1918-1920-ci illərdə Muğan-Lənkəran bölgəsindəki hadisələr həm sovet, həm də müasir Azərbaycan tarixşünaslığında öz əksini tapmışdır. Son iki qrupun yanaşmasında elə bir fərq yoxdur. Sadəcə olaraq müasir Azərbaycan tarixşünaslığı nümayəndələri məsələləri təhlil edərkən elmi metodoloji yanaşmaları müəyyən üsul və qaydalara uyğun olmuşdur. Yəni ilk öncə faktlar təqdim olunmuş, müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş və onlardan irəli gələrək mövqe söyləmişdir. Lakin istər «mühacirələr» istərsə də «müasirlər» məsələlərə Azərbaycan xalqının tarixi maraqları baxımından yanaşmışlar. Son iki qrupdan fərqli olaraq Sovet tarixşünaslığında məsələlər sinfi ziddiyyətlər fonunda tədqiq edilmişdir. Muğan-Lənkəran bölgəsində bolşeviklərə qarşı bütün «əksinqıləbçilərin» səfərbər olduğu vurğulanmışdır. Bu kateqoriyaya AXC hökumətinə də aid edilmişdir. Azərbaycan xalqının istəklərinə uyğun olan məsələlər əksinə antixalq xarakterli sayılmışdır. Mənbələr və faktlar qərəzli şərh edilmişdir. Amma bununla belə Sovet tarixşünaslığı dövrüyə xeyli sayda mənbələr cəlb etmişdi. Onlar özlüyündə Muğan-Lənkəran bölgəsindəki hadisələrin araşdırılması üçün qiymətli mənbələrdir. Ancaq bütün bunlarla belə hələ Muğan-Lənkəran bölgəsindəki hadisələrə tarixçilərin təkrarən müraciət etmələrinə böyük ehtiyac vardır. Çünki Muğan-Lənkəran bölgəsi strateji bir bölgədir. Strateji bölgənin gələcəyinin düzgün qurulması tarixinin öyrənilməsi ilə sıx surətdə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ənnağıyev. Ə. Azərbaycanda komsomolun yaranması tarixindən B. 1958.
2. Məmməd zadə M. B Milli Azərbaycan hərəkəti B. Nicat. 1992
3. Nəcəfov. B Azərbaycan Demokratik Respublikası (daxili və xarici siyasəti) B. 1991
4. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920) B. Hərbi Nəşriyyat 1998
5. Vəzirov X. Azərbaycanda bolşevik mətbuatı Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə B. Az. Döv Nəşr 1961

KÜLTÜR EVRENİ - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ - UNIVERSE OF CULTURE

6. Quliyev M. Vraqi oktyabrya v Azerbaydjane, B.1927
7. Dubner A. Bakinskiy proletariat v godı revalyuçii(1971-1920), B.1931
8. İskenderov M.S.M Kirov v Azerbaydjane. B.Qos.İzd.1970
9. İstoriya Azerbaydjana v 3 tomax. B. İzd.Ak.Azerb.SSSR.1963
10. İstoriya Kommunistiçeskoy Partii Azerbaydjana. Çast pervaya. B.Az. Qos.İzr.vo 1958
11. İskenderov. M.S..Iz istorii borby kommunistiçeskoy partii Azerbaydjana za sovetkuyu vlast. B.Az.Qos.İzr-vo.1958
12. Kadısev A.B.İntervençiya i qrajdanskaya voyna v Kavkaze.M.voennoe izd –vo.Oborsil SSSR 1960
13. Karaev A.Q.İz nedavneqo proşloqo B.1926
14. Pçelin N.Krestyanskiy vopros pri Musavate(1918-1920).B.İzd.vo AZ QNIN 1931
15. Raevskiy A.Musavatskaya pravitelstvo na Versalskoy konferençii, tom1,vıpl1, B.1929
16. Steklov A.Armiya Musavatskoqo Azerbaydjana.B.Az.Qiz.1928.

ДЕТСКИЕ ХОРЫ ХАЯМА МИРЗААДЕ

HAYYAM MİRZEZADENİN ÇOCUK PİYESLERİ

MUSICAL WORKS WRITTEN FOR CHILDREN-BY H. MIRZAZADE

Rəna QULIYEVA *

Özet

Hayyam Mirzade'nin çocuk piyeslerine 18 minyatür dahildir. Bu piyeslerin her biri çocuklar ve gençler içindir. Ayrıca bu piyeslerin her birinin kendi program adları vardır. Piyeslerin tür özellikleri çok güzel şekilde göze çarpmaktadır (marş, dans, türkü, pastoral).

Eserlerinde lirik ve peysaj numaralar kontrast peşipeşine gelmesiyle, marşla ve dansla, devam etmektedir. Hayyam Mirzade fortepiyano eserlerini ve metodunu inkişaf ettirerek seçip istifadeye koyar. Akort – klasterler harmonik pedal, ostinat figür fonlarından da yararlanır. Onun musiki dili hem çağdaş stilist özelliklerini hem de halk lad (makam) özelliklerini icracılığında birleştirerek kendini gösterir.

Anahtar kelimeler: Çocuk musikisi, piyes, programlılık, Hayyam Mirzade

Summary

Miniatures, oriented for children and youth. Each of these musical creations has its programme name and possesses its own genre individuality like \ march, dance, the song, pastoral\ . Lyric, "scenery, landscape" numbers contrastely alternate with march, dancing numbers.

H. Mirzade develops diverse methods of pianoforte rendition, inventively practices consonances clusters, harmonic pedals, ostinato figurative background

* Azerbaycan Bakü Musiki Akademisi

effects/phones. Musical language of the works/creations combines both the contemporary stylistic peculiarities, and folk, modal tonal, performing devices/techniques.

Key words: - music for children, the cycle, piece of music, programme circuit, genre, H. Mirzezade

Детские пьесы Х.Мирзазаде

В 70-90-е годы азербайджанская фортепианная музыка обогатилась значительным коли-

чеством произведений для детей. К числу интересных сочинений этого периода, в которых ориентация на классические традиции соединяется с поисками и завоеваниями нового, следует отнести «Детские пьесы» талантливого азербайджанского композитора Хайяма Мирзазаде. Исходя из поставленной художественной задачи, Х.Мирзазаде стремился к особой простоте фактурного рисунка, графичности и ясности музыкального изложения. Вместе с тем, в музыкальном языке «Детских пьес» применены смелые гармонические сочетания, тонкие ладотональные эффекты. Музыкально-выразительные средства, используемые автором, по словам профессора Т.Сеидова «сочетают в себе как типично народные ладовые и исполнительские приёмы, так и современные стилистические особенности» (1, с.208).

Цикл «Детские пьесы» Х.Мирзазаде посвятил светлой памяти профессора Койкеб-ханум Сафаралиевой, педагогическая и научно-методическая деятельность которой сыграла основополагающую роль в формировании национальной фортепиано-исполнительской школы Азербайджана. В цикл «Детские пьесы» вошло восемнадцать миниатюр, предназначенных для детей и юношества. Каждая из миниатюр имеет свое название, которое вводит в ее образное содержание, дает определенную эмоциональную настройку к исполнению. Миниатюры цикла представляют картины из детской жизни, связаны с миром детских впечатлений и переживаний («Считалочка», «Марш-прогулка», «Игра», «Колыбельная куклы», «Шествие Деда-Мороза», «У казармы оловянных солдатиков»). В сборнике также встречаются пейзажные зарисовки и народно-жанровые сцены («Наигрыш», «Сельская сценка», «Пейзаж», «Народный танец», «Весенний дождик», «Ашугская»). Каждая из пьес обладает жанровой индивидуальностью: лирические пейзажные «акварели» контрастно чередуются с маршевыми, скерцозными или танцевальными образами. При этом, композитор использует

стилистические черты различных жанров, в том числе марша («Маленький марш», «Шествие», «Марш-прогулка», «Шествие Деда-Мороза», «У казармы оловянных солдатиков»), танца («Старинный гобелен»,

«Народный танец»), песни («Песенка»), колыбельной («Колыбельная куклы»), скерцо («Считалочка»), пасторали («Пейзаж», «Сельская сценка»), этюда («Этюд», «Игра»). Интересными названиями пьес Х.Мирзазаде остроумно подчиняет жанровый облик игровым ощущениям, привычным для детской психологии. Это вполне закономерно, так как предметно-образное мышление детей быстрее воспринимает конкретную ситуацию и затем через нее воспроизводит заданный музыкальный образ.

Цикл открывает «Маленький марш» (№1). Он имеет характер краткого вступления-заставки, которое активизирует внимание слушателей своим трубным «возгласом». Неслучайно, интонационную основу восьмитактного периода составляет обыгрывание интонаций двух чистых кварт («ля – ре», «фа # - си»).

Характер марша имеет и бодрое, энергичное «Шествие» (№9), зримо создающее картину приближения многолюдной толпы. «Шествие» сочетает блеск и задор с оттенком механичности – ведь маршируют куклы! Большая роль в создании его «блестящего» колорита отводится чеканному, остигатному ритму, неожиданным интонационным сдвигам мелодической линии, общему нагнетанию динамики (от пиано до двух форте), ладовой неустойчивости и гармонической остроте. Своеобразной тоникой миниатюры является секунда «ля – си ь», которая выдерживается в качестве гармонического остинато в басу на протяжении почти всей формы. Лишь к концу номера эта секунда, уплотняясь превращается в Д 9 переменного Ре мажора – минора и разрешается в его тоническую квинту.

Вслед за «Шествием» (№9) идет «Марш-прогулка» (№10). Эта пьеса носит шуточный характер. Композитор использует в ней диалогический тип фактуры. В нижнем голосе привлекает внимание каденционная попевка Раст «до» (До мажор). Особую характерность миниатюре придают красочные полутоновые скольжения интонации, а также наслаивающиеся друг на друга секундовые «гроздьи» («соль – ля», « до ре»). Пьеса написана в свободно трактованной трехчастной форме.

Образ сказочного Деда-Мороза рисует миниатюра «Шествие Деда-Мороза» (№13). Укажем здесь на контрастную динамику, сопоставление минора и мажора, интонационные сдвиги мелодии из бемольной в диезную сферу, рондальность строения, которые и составляют основу музыкального языка пьесы. Тема рефрена проводится в разных вариантах четыре раза, придавая цельность и единство пьесе.

Пьеса «У казармы оловянных солдатиков» (№15) имеет торжественный и праздничный характер. Она начинается решительной, маршевой темой, звучащей одногласно подобно соло трубы. Тема насыщена квартовыми ходами и опирается на звукоряд Ля мажора. Миниатюра двухчастна, повторение двенадцатитактного периода дано в фактурно обогащенном виде. Завершается номер доминантовой функцией с пропуском терцового тона («ми – си - ми»).

Ритм шага, спокойного движения воплощен в миниатюре «Прогулка» (№4). Большую роль в этой пьесе Х.Мирзааде отводит принципу остигато. Весь номер пронизывает равномерная остигатная фигурация, которая сначала звучит в нижнем голосе, а затем по типу вертикально-подвижного контрапункта перемещается в верхний и проецируется на иную высоту. Таким образом, в «Прогулке» сочетаются полифонический и фактурный принципы варьирования. Структура периода выдержана в сфере натурального соль минора.

Изобразительные приемы в миниатюрах цикла служат всегда выразительности музыкального образа. Например, в «Считалочке» (№5) композитор как бы создает картину захватывающей детской игры. Строение этого номера подчинено изобразительным деталям. В каждом из трех разделов формы проходит тема считалочки: в прямом движении, прерываясь диссонирующими аккордами-кластерами; одновременно в двух голосах, совмещающих прямой и обращенный варианты; только в обращении – на фоне регистровых перебросов терцовой попежки. Звукоряд мелодической линии вбирает в себя интервал увеличенной секунды («ля б – си») и вызывает аналогии с структурной основой лада Шуштэр «до».

Танцевальная основа ощущается в двух миниатюрах цикла – «Старинный гобелен» (№7) и «Народный танец» (№8). В пьесе «Старинный гобелен» композитор обращается к стилизации старинного танца-шестивия. Отсюда неторопливый характер движения, «чистота» ладогармонических средств, выдержанность одной ладовой сферы (ля минор мелодический), применение мелизматических оборотов и задержаний, четкость контуров простой трехчастной формы, а также традиционные кадансы. Однако, Х.Мирзааде привносит в построение пьесы типический принцип азербайджанской народной музыки. Так, все двутактные фразы завершаются идентичной каденционной формулой. Это позволяет говорить о проявлении особенностей рефренной структуры, подразумевающей сходство окончаний при различии начальных построений.

Темпераментный «Народный танец» следует за «Старинным гобеленом» и составляет яркий контраст по отношению к нему. Основу интонационного развития в «Народном танце» составляет подвижная четырехтактная тема, которая при своем повторении перебрасывается в более высокий регистр. В результате, образуется форма периода повторного строения. Специфичен размер 6/8 с характерной синкопой на второй триольной группе. В теме танца проявляются элементы лада Шур «фа #», которые синтезируются с гармонической тональностью до # минор. В гармонии преобладают субдоминантовые функции, а завершается пьеса субдоминантовым квартсекстаккордом.

В «Песенке» (№16) нашли отражение фактурные особенности, присущие жанру романса. Лирический, мечтательный напев сопровождается на протяжении всего номера выразительным фигуративным фоном. Пьесу

можно рассмотреть в виде миниатюрного вариационного цикла – темы и ее фактурной вариации. В вариации мелодия и аккомпанемент дублируются в нижнем регистре.

Песенные интонации темы, ясно слышные уже в первой фразе, становясь все более эмоционально наполненными, в вариации приводят к открытому разливу мелодии. На протяжении всей пьесы выдержан единый тональный строй – Ми в мажор, за исключением кратковременного отклонения в тональность субдоминанты.

Песенная линия цикла находит выражение и в миниатюре «Колыбельная куклы» (№12). Музыка дышит покоем и мягкой умиротворенностью. Этому способствуют приглушенная динамика, темп *Lento*, неторопливое и плавное развертывание мелодической кантилены, прерываемое лишь секундовыми попевками (по типу традиционных для жанра «баю – баю»). Основная тема колыбельной вбирает в себя типические интонации ладовой системы Шур «соль». Двухчастная структура пьесы сочетается с вариационным развитием тематизма.

Пасторальные мотивы преломились в «Сельской сценке» (№3), «Пейзаже» (№6). «Сельская сценка» рисует картину восхода солнца. Яркая красочная живопись природы соединяется с тонким лиризмом наигрыша пастушеской свирели. Он звучит на остигнатоном педальном фоне тоники «ре», мягко «переливаясь» в мажоро-минорных тонах. Свободная рондообразная форма миниатюры сопряжена с вариантноностью музыкального материала. Два эпизода рондо строятся на разработке элементов темы. В первом из них непрерывно повторяется небольшая мелодическая ячейка, которая вплетается в секундовый комплекс, во втором – интересно политональное наложение двух терцовых рядов («до-си-ля», «си-ля-ля-соль»).

«Пейзаж» подобен полотнам импрессионистов, он выдержан в нежных «пастельных» тонах. Особое очарование его связано с длительным импровизационным развертыванием кантилены мелодии, богатой разнообразной ритмикой. Она проходит в сопровождении гармонического остигнато Си в мажора и образует в целом динамическую трехчастность. В этой пьесе композитор широко использует приемы полифонического развития, обогащая тему в ее последовательном изложении имитационными подголосками и контрапунктирующими голосами. К примеру, в кульминации тема представлена в виде двухголосного канона в квинту с опозданием в один такт.

К рассмотренным выше миниатюрам примыкает и небольшая пьеса «Наигрыш» (№2). Тягучее звучание квартовой аккордики служит фоном для переборов пасторального инструментального наигрыша. Его ладовая неустойчивость выражена плавным перетеканием интонационной линии из Соль мажора в ми минор и затем Ре мажор.

Легкое октавное стаккато, регистровые перебросы оstinатных мотивов, равномерность ритмического пульса иллюстрирует в миниатюре «Весенний дождик» (№14) мерное падение капель дождя. Номер написан в простой трехчастной форме, в «прозрачном» Ми ь мажоре.

Настроение народного веселья царит в миниатюре «Ашугская»(№17). Трехчастная композиция номера вобрала в себя многие характерные особенности ашыгского стиля, в том числе колоритные секундовые комплексы, интонационные элементы лада Шур «до». Композитор как бы воссоздает атмосферу ашыгского музицирования в современном гармоническом «прочтении» (отсюда обилие созвучий-кластеров).

Две миниатюры – «Игра»(№11) и «Этюд» (№18) - построены на развитии определенного типа фигураций, подчиненных «смыкающейся» тематической линии от одной руки к другой. Стремительный «Этюд» завершает «Детские пьесы» Х.Мирзаде.

Учитывая особенности детского восприятия, Х.Мирзаде обращается к простым выразительным средствам, к запоминающимся, красивым мелодиям, четким и гибким ритмам. С большим мастерством он развивает различные методы фортепианного изложения, изобретательно применяет созвучия-кластеры, гармонические педали, оstinатные фигуративные фоны. Все очень строго, лаконично, во всем соблюдена точная мера. В целом сборник пьес Х.Мирзаде – это « важное подспорье в учебно-педагогическом репертуаре начального этапа обучения...» (1, с.208).

ЛИТЕРАТУРА

1. Сеидов Т. Азербайджанская фортепианная культура XX века: педагогика, исполнительство и композиторское творчество.Баку: Азернешр, 2006, с.
2. История азербайджанской музыки, часть 1.Баку: Маариф, 1992,335 с.
3. Азарашвили В. Хайям Мирзаде.Музыка республик Закавказья. Тбилиси: Хеловнеба,1975, с.330-332.

ORKESTRALAŞTIRMA PRENSİPLERİNE DAİR FİRENGİZ ELİZADENİN BAKIŞLARI

FRANGHIZ ALIZADE'S VIEWS OF THE PRINCIPLES OF ORCHESTRATION

ВЗГЛЯДЫ ФИРАНГИЗ АЛИЗАДЕ НА ПРИНЦИПЫ ОРКЕСТРОВОГО МЫШЛЕНИЕ

Mehriban ƏLİYEVƏ*

Özet

Mehriban Eliyeva'nın «Orkestralaştırma prensiplerine dair Firengiz Elizadenin bakışları» adlı makalesinde Azerbaycan ve yabancı senfoniklerin tecrübesi ışığı altında bestekarların forma ve mazmun yönünden orkestra prensipleri ve orkestra dramaturası araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: orkestralaştırma, prensip, senfoni, bestekar.

Summary

The article by Mehriban Aliyeva "Franghiz' Alizade's views of the principles of orchestration" focuses on the orchestral principles of the composers from the viewpoint of the form and contents, as well as the orchestral dramaturgy. The research is based on the experience of the leading national and international masters of symphonic genre.

Key words: orchestral, princip, symphony, composer.

Резюме

В статье Мехрибан Алиевой «Взгляды Франгиз Ализаде на принципы оркестрового мышление» раскрывается оркестровые принципы

* Azerbaycan Bakü Musiki Akademisi

композиторов с точки зрения форма и содержание, оркестровой драматургии, на основе опытов ведущих отечественных и зарубежных симфонистов.

Ключевые слова: оркестровка, принцип, симфония, композитор.

F.Əlizadənin orkestr dramaturgiyasında məzmun və formanın orkestrləşmə prinsiplərində mühüm rol oynaması, müəllifin tədqiqatının aparıcı fikrinə çevrilir. Əslində bütün bu ünsürlər bərabər şəkildə əsər boyu öz təzahürünü tapmalıdır və bunun əsasında orkestrləşmə prinsipləri Azərbaycan simfonizminin üzərinə qoyulması simfonik musiqidə yeni bir mərhələ açır. Bu mərhələni yaradan şərtlər tarixi baxımdan böyük maraq doğurur və bəzi naməlum qalan cəhətləri elmi baxımdan işıqlandırır. Əgər Rimski-Korsakovun orkestrləşməsində orkestr dramaturgiya ideyası müəllifin fikrincə ön plana çəkilsə, burada o, Asafyevin bu haqda olan fikirlərinə də böyük önəm verir. XX əsrdə orkestr sahəsində Asafyevində böyük zəhmətləri olmuşdur. O, 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində uyğun musiqili tembr xarakteristikasını verir. Buradan belə nəticə əldə etmək olur. Bir tərəf instrumental tembr intonasiyanı rəngarəng edir (19-cu əsr), digəri isə melodiya, harmoniya, ritm və obrazlılıq (20-ci əsr). Təbii ki, bu hər iki bölməyə bir cümlə daxilində də rast gəlinir. Belə ki, burada tembr ikiləşir. Bir tərəfdən musiqi obrazının yaranmasında ştrix kimi – digəri isə bədii obrazın eyni zamanda yaranması ilə bağlıdır. Əlbəttə burada əsrlər boyu yaranan və musiqi tarixi meydanında ön plana çıxan müxtəlif cərəyanlar ifa üslubunda, orkestr səslənməsində öz möhürünü vurur və XX əsrdə ikinci tendensiya üstünlük təşkil edərək K.Debüssi, M.Ravel və A.Skryabinin əsərlərində Asafyev harmonik rəngarəngliyin roluna üstünlük verir.

Qeyd olunan istiqamətdə irəliləyən bəstəkarların əsərləri öz tarixi məsafəsini XX əsrin sonuna qədər davam edir və bu ənənəyə sadıq qalan bəstəkarlar A.Şnitke, E.Denisov, S.Slonimski və b. orkestr mövzusunda, zərb alətlərinə, dinamika, tembr dramaturgiyasına üstünlük vermişlər. Bununlada orkestrləşmə sahəsində yeni bir mərhələ açılır. Hansı ki, ritm, tembr, dinamika xüsusiyyətlərindən artıq insanın daxili düşüncələri bu düşüncələrin gözlənilməz dönmələri və azad ölçü anlayışı musiqi dramaturgiyasına və öz sırasında musiqi orkestrləşməsində əsas aparıcı rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq F.Əlizadə Y.Kreynin kitabına¹ istinad edərək orkestrdə koloriti ilə bağlı mövzunu araşdırır: Müəllif koloritli mənzərəli və dramatik-mülayim arasında dəqiq bölüm aparır. Əgər birinci bölüm fransız və rus bəstəkarlarının yaradıcılığına aid edilirsə, ikinci isə alman bəstəkar yaradıcılığına xarakterikdir. Burada orkeströvkanın qarışıq üslubda olmasını da qeyd edir.²

¹ Ю.Крейн. Стиль и колорит в оркестре. М., Музыка, 1967

² Ф.Али-заде «Симфоническая музыка Азербайджана». Баку, Ширваннешр, 1998. с. 9-10.

Orkestrləşmə qanunları haqqında F.Əlizadə tərəfindən verilən tarixi şərhlər böyük maraq doğurur və Azərbaycan professional simfonik musiqisinin orkestrləşmə sahəsində keçdiyi yol burada hansı prinsiplərə söykənir və dünya musiqi irsindən nəyi özünə doğmalaşdırıb milli zəmində özünəməxsus şəkildə qəbul edib və hansı yeni ənənələri simfonizmdə yarada bilib. Müəllif yenə də fikrini Azərbaycan professional musiqisinin banisi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyova yönəldir. Hansı ki, öz simfonik təfəkkürünü opera simfonizmi başlığı altında addımlamağa başlayan Ü.Hacıbəyov ənənəsi ardınca gələn gənc bəstəkarların artıq simfonik muğam təfəkkürünə çevrilir.

F.Əlizadənin fikrincə Azərbaycan musiqisində musiqi janr və formanın orkestrləşdirməsində Üzeyir Hacıbəyov novator kimi çıxış etməsi özünəməxsus orijinal tembr fakturasına əsaslanan yeni alətsünəslük üslubu yaratmışdır. Özünəməxsus orkestr ifaçılığı pozitiviyadan çıxış edərək Ü.Hacıbəyov orijinal tembr-fakturaya əsaslanan yeni instrumental üslub yaratmağa nail olmuşdur. Onun əsas məğzini ənənəvi orkestr üsuluna yönələn sitatlaşmış və Azərbaycan milli alətlərinin imitasiyalı tembrini təşkil edir.

Ü.Hacıbəyovun milli orkestr ənənəsi 40-cı illərdə F.Əmirov, Niyazi və S.Hacıbəyov tərəfindən davam olunmuşdur. Onların orkestr üslubu koloritli, rəngarəng xarakteri ilə seçilir. Şərqi və Qərbi musiqi mədəniyyətində simfonik muğam janrı ilə yeni səhifə açılır.³

Bu fikri irəli sürməklə sanki F.Əlizadə simfonizmdə özünün yeni orkestrləşmə prinsiplərinin işıqlandırılmasının şahidi oluruq. Onun orkestrləşməsinin özünəməxsusluğu birincisi orkestrə bir neçə sırf milli alətlərin geniş şəkildə müdaxilə olunmasında özünü biruzə verir, ikincisi də alətlərin fərdləşməsində, ifa imkanlarının genişləndirilməsində özünü aşkar edir. Bu da onun orkestrləşdirmə inovasiyasından və onları məzmun-forma dramaturji baxımdan uyğunlaşdırmasından xəbər verir. Muğam simfonikləşməsinə gəldikdə F.Əlizadə Azərbaycan milli musiqinin tarixi şərhələrini açıqlayaraq bu dəfə Şərqi mədəniyyətinə, musiqi ənənələrinə üz tutur. Burada başlıca yer əlbəttə ki, muğam janrına verilir və bu janrın təqdim olunması öz fəlsəfi-estetik mahiyyətiylə və dərin poetik məzmunuyla fərqlənir. Muğamın daima mövcudluğu və həyatda yaşamağa qadir edən də elə bu möhtəşəm dəyərlərdir!

Bundan çıxış edərək tədqiqatçı xüsusi qeyd edir ki, məhz muğam Şərqi musiqisində yeni musiqili və poeziya janrların meydana gəlməsinə təkan vermişdir. Onun fikrincə muğam janrı özündə dualizm təşkil edir. O bir tərəfdən professional musiqi yaradıcılığına, digər tərəfdən isə şifahi ənənəli musiqiyə aid edilir. Bu fikri davam edərək yazır ki: «Dualizm muğamda eyni zamanda iki bir-birinə zidd olan tendensiyada da əks edilir. Əgər onun formalaşmasında kanonik sistem əsas götürülürsə, digər tərəfdən çoxvariantlıq təşkil edərək improvizasiyalığa da əsaslanır. Belə ki, hər bir muğam ifaçısına

³ Бах: Ф.Али-заде «Симфоническая музыка Азербайджана». Баку, Ширваннешр, 1998. с. 28

fərdi və müstəqil improvizasiya xüsusiyyəti verilir. Qeyd olunan tendensiyalar muğamın müxtəlif ölkə və respublikalarda tam dolğun və aktiv şəkildə inkişaf etməsinə təkan yaradır. Bu səpkidə verilən genişlənmiş süjetsiz proqramlı kompozisiya epizodların tematizminin məsafəsindən xəbər verir, ikinci dərəcəli partitura səslərinin yaranması inkişafının mühüm formaobraz yarıdan inkişaf cəhətlərindən birini təşkil edir. Kompozisiyanın ikinci bölməsində tədricən yaranan dramaturji yüksəliş orkestrin artırılmış tessiturası ilə partitura səsləri arasında bir «qatılıq» yaradır». ⁴

Muğamın quruluşu və mahiyyəti haqqında fikirlərin şərhinə dair irəli sürülən özünəməxsusluqlar müxtəlif səpkidə araşdırılır və elmi müddəalar kimi böyük maraq doğurur. Bu fikir ətrafında əmələ gələn zəruri faktorlar onun diqqət-nəzərindən yayınmayıb və bununla əlaqədar olaraq o yazır ki, «qeyd olunan faktorlar əlbəttə ki, özünəməxsus şəkildə muğam kompozisiyasının hərəkət edici qüvvəsini təşkil edir, hansı ki, bu analoqu olmayan forma avropada mövcud olan rapsodiya, süita, poema ilə əvəz oluna bilməz». ⁵

Əlbəttə ki, bəzi alimlərin muğamı rapsodiya, süita və yaxud poemaya bənzətməsi halları hardasa nisbi xarakter daşıyır. Bu bir növ Avropa dinləyicisi və tədqiqatçısı üçün muğamın təxmini quruluş anlayışını yaratmaq söyləri deməkdir. Ancaq müqayisə yolu ilə fərz etmək olar ki, muğamın mahiyyəti nədən ibarətdir və hansı mənəvi dəyərlər bu musiqi sənətinin vasitəsi ilə dinləyicidə adekvat hisslər oyada bilər. Alim muğamların geniş avropa auditoriyasına çatdırmaq yollarından birini də bəstəkar yaradıcılığı vasitəsi ilə görür. Bu imkanlardan əsər boyu istifadə etmə qabiliyyəti bəstəkarlardan böyük məharət, bacarıq tələb edir və Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi artıq bu istiqamətdə bir əsrdən çoxdur ki, böyük işlər aparıb və hətta xüsusi üslubların yaranmasına nail olub: muğamın sitat formada istifadəsi, lad-harmonik, lad-polyfonik, lad-ritmik kimi müxtəlif çeşidlərin əmələ gəlməsi yeni musiqi janrının meydana gəlməsi deməkdir.

Müəllif qeyd edir ki, geniş yaradıcılıq potensialına malik olan muğam janrı müasir dövrdə xüsusilə bəstəkar yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. F.Əmirov simfonik muğamlarında muğam sənəti ilə orkestri sintez etmişdir. Simfonizmi dayaq nöqtə kimi əsas götürərək müəllif artıq milli orkestrləşmə qanunlarından vaxtının gəlməsini öz elmi-nəzəri təhlilində nümayiş etdirir.

Müəllifin fikrinə istinad edərək qeyd edə bilərik ki, «simfonik muğamların yaranmasında tembr dəyişkənliyindən və təzadlıqdan xüsusilə instrumental sololardan və orkestr tuttisindən istifadə olunur.

Bəstəkarın orkestr palitrasında inkişaf zamanı dramatik başlanğıclardan öncə koloristik mülayim tematika verilir. Bununla da simfonik muğamların hər bir epizodunun avtonomluğu bir daha sübut olunur. Bu hər hansı bir orkestr şəkli ola bilər; tonik sabitlik, ritmik fiqura və ya

⁴ Али-заде Ф. «Симфоническая музыка Азербайджана». Баку, Ширваннешр, 1998. с. 30-31

⁵ Yəni orada, s. 31

ümumi tembr. Lakin simfonik muğam formalarının bağlayıcı kökü özündə gizli proqramlıq təşkil edən **muğamın öz konsepsiyasıdır**».⁶

F.Əmirovun simfonik dilini və orkestrləşmə prinsiplərini araşdıraraq F.Əlizadə yenə də maraqlı analoqlar aparır. Yenə də muğam-kanonik strukturu və rus orientalizmi arasında fərqli və uyğun cəhətləri axtararaq yazır ki, F.Əmirovun simfonik muğamların yaranmasının birinci etapu kanonik strukturla əlaqələnsə, ikinci etapa isə əlbəttə ki, rus orientalizm ənənələrinin böyük təsiri olmuşdur. Bundan başqa F.Əmirovun simfonizmində mövcud olan milli xarakterin yaranmasında harmoniya və polifoniyanın rolunu xüsusi qeyd edir.

F.Əmirov özünəməxsus simfonizm üslubunu yaradaraq hansı cəlb edici xüsusiyyətlərə nail ola bilib? Bu təcrübədən əlbəttə ki, lazımı dərəcədə faydalanmağının xüsusi həm irsi həm də şəxsi istedad başlıca rol oynayır. Muğamların mükkəmməl bilməsi, milli alətlərdə ifa etmə bacarığı, solo və vokal instrumental ifa zamanı hansı harmonik və polifonik birləşmələrin meydana gəlməsi suallarına cavabı biz F.Əmirovun simfonik muğamlarını F.Əlizadə şərhləri ilə tapa bilərik.

O, yazır ki: «F.Əmirovun simfonizmində milli xarakterik tematizm harmoniya və polifoniyada öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, şərq melosu avropa harmoniya və polifoniyasına kontrastlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, bəstəkar burada bu qayda-qanunlara əsaslanaraq özünəməxsus lad sistemi yaratmışdır.

Simfonik muğamlarda harmonik vertikal iki növlə yaranır: milli funksional və fonizm elementləri vasitəsiylə. Qeyd etdiyimiz birinci bölmədə melodiya və akkompəniment üstünlük təşkil edir.

F.Əmirovun partiturasında tematik materialın polifonizasiyası ciddi xarakter daşıyır və simfonik muğamlarda aktiv elementi kimi çıxış edir. Bəstəkar tərəfindən təməli qoyulan simfonik muğam janrı sonralar Niyazi və S.Ələsgərov tərəfindən davam olunmuşdur. Əsasən Niyazinin «Rast» simfonik muğamında parlaq, zəngin koloristik effektlərə və rəngarəng instrumental tembr istifadəsinə rast gəlinir».⁷

Hər dövrün müxtəlif musiqi tələbləri meydana çıxır. XX əsrin Azərbaycan musiqi sənətində professional musiqidə yaranan dönüşü müxtəlif mərhələlərlə cərəyan edərək, Avropanın keçdiyi dörd əsrlik təkamül yolunu qısa zaman ərzində sıçrayışlarla milli musiqimizdə təzahür olundu. Əgər F.Əmirovun simfonizm üslubu özündə Avropa klassik ənənələriylə yanaşı, Ü.Hacıbəyov tərəfindən irəli sürülən milli musiqinin sistemləşmə və nota yazılma üsulu ilə birləşirdisə, Qara Qarayevin yaradıcılığı artıq üç mərhələ üzərində qurulur, bunlar milli qaynaqlar, avropa ənənələri və müasir yazı texnika üslubudur,

⁶ Али-заде Ф. «Симфоническая музыка Азербайджана». Баку, Ширваннешр, 1998. с. 30

⁷ Али-заде Ф. «Симфоническая музыка Азербайджана». Баку, Ширваннешр, 1998. с. 38-39; 43-44

hansı ki, onun yaradıcılıq şöhrətini beynəlmiləl səviyyəyə qaldırır və ona ölməzlik səlahiyyətini qazandırır. Müəllif yenə də öz diqqətini Q.Qarayevin yazı texnikası ilə yanaşı onun orkestrləşmə dilinə yönəldir, bu da qarşıya qoyulan məqsədə uyğundur. Orkestrləşmə sahəsində F.Əmirov öz tərəfindən, Q.Qarayev isə digər tərəfindən böyük çevriliş yaratmağa nail oldular. Hər biri özünəməxsus dərin bilikləri ilə fərqlənərək, tembr ahənginə, alətlərin ifa tərzinə və nəhayət, bunların birləşməsi nəticəsində yeni rəng palitrası və orkestr dramaturgiyası meydana gələrək, yeni yazı üslubuna yol açır.

Müəllif qeyd edir ki, Q.Qarayevin yaradıcılığının təkamülü Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin yaranması və inkişafı ilə bağlıdır. Q.Qarayevin orkestr yazısında isə ümumdünya müasir simfonik dili ilə bərabər milli musiqi ənənələri də qorunub saxlanılmışdır. Bəstəkarların orkestr təkamülü spiral şəkildə inkişaf olunur. Yəni yaradıcılığının hər mərhələsində yeni bir şəkil göz önündə canlanır.

Müəllifin elmi əsərində Q.Qarayevin «Leyli və Məcnun» simfonik poemasından başlayaraq yəni onun yaradıcılığının zirvə nöqtəsini təşkil edən 3-cü simfoniyasına qədər orkestr üslubu tədqiq olunaraq, bir növ 40-60-cı illərin Azərbaycan bəstəkar məktəbinin orkestr üslubunun formalaşmasını izləyir və nə dərəcədə bu formalaşma prosesi müasir simfonik mədəniyyətinin ümumdünya üzrə qazandığı nailiyyətləri ilə uyğunlaşır. Bu məsələni açıqlayaraq müəllif öz təhlilini Q.Qarayevin «Leyli və Məcnun» simfonik poemasından başlayır, hansı ki, o, özünəməxsus və individual mahiyyətə malik olan kimi qiymətləndirir, lakin bununla yanaşı bu əsərdə radikal dəyişikliklər və klassik orkestr prinsiplərinin yenilikləri bəstəkar öz qarşısına əsərdə qoymamışdır. 3-cü simfoniya gəldikdə burada yeni orkestr təfəkkür keyfiyyəti qabarıq şəkildə irəli sürülür və alətlərin tembr personifikasiyası açıq-aşkar musiqi obrazlarının daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Bəstəkarın adekvat düşüncə tərzinə əsaslanan bu təkamül özünün mürəkkəbliyi və yeniləmiş fenomeni kimi **individual formann** səslənməsində tapır.

Bu yönümdə orkestrləşmədə bu mərhələlər öz yerini tutur.

1. Orkestrləşmə musiqi ahənginin bir növü kimi: xarakterizə edən faktor;
2. Orkestrləşmə formoobraz yaradan faktor kimi;
3. Orkestrləşmə musiqinin tam şəkildə bədii düşüncə və struktur əsaslarını cəmləşdirir;
4. Orkestrləşmə bütün kompozisiyanı kristallaşdırmış dramaturji faktor kimi;

F.Əlizadə tərəfindən irəli sürülən Q.Qarayevin orkestrləşmə sahəsində aparıcı və həll edici elmi ifadələri çox böyük önəm kəsb edir. Çünki onların ifadəsi tədqiqatçının həm də özünün təcrübəsindən irəli gəlir.

**AZƏRBAYCAN XALQ MAHNI JANRLARININ
ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ TƏSNİFATI HAQQINDA**

**ABOUT STUDYING OF GENRES OF NATIONAL SONGS
OF AZERBAIJAN AND THEIR CLASSIFICATION**

**ОБ ИЗУЧЕНИИ ЖАНРОВ НАРОДНЫХ ПЕСЕН
АЗЕРБАЙДЖАНА И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ**

Meysər KAYA *

Özet

Makalede; Azərbaycan janr (tür) musikinin tasnifində öyrənilən və var olan esaslar haqqında görüşlər və analizlər yapılmışdır. Evvelce Azərbaycanın dahi alim, musikişinaslarının tasniflərinə baxılaraq onlar haqqında çeşitli yazılar versiyonlar dila getirilmişdir.

Anahtar kelimələr: Janr (tür) , ninni, türkü, mahnı,lad (makam) , intonasyon.

Abstract

In this article, analysis has been made about the learned and existing bases in the classification of Azerbaijan genre music. Classifications of previous scholars and music enthusiasts have been investigated and various versions of the texts have been stated.

Keywords: Genre, lullaby, folk song, mahnı, intonation.

* Azərbaycan Milli Konservatuarı

Резюме

В данной статье анализируется жанры и классификация Народной музыки Азербайджана. Исследуется труды ведущих азербайджанских музыковедов и ученых и их взгляд на данный предмет.

Ключевые слова: Жанр, ступени, песня, мугам, интонации.

Xalq mahnı yaradıcılığına göstərilən maraq keçən əsrin əvvəllərindən başlayıb bir çox bəstəkar və musiqişünasların diqqətini özünə cəlb etsə də, bu sahədə əldə olunmuş nailiyyətlər şifahi ənənəli professional musiqi janrı muğamların öyrənilməsindən geri qalır. Hətta ötən əsrin ikinci yarısından ciddi tədqiqatlara uğradılmış aşiq musiqisi (Ə.Eldarova) sahəsində də diqqətə layiq işlər yerinə yetirilmişdir. (T.Məmmədov, A. Ozan Kərimli, K.Dadaşzadə, N.Bağırov və b.). Azərbaycan xalq mahnı yaradıcılığına gəldikdə isə kəmiyyət göstəricilərinin hələ də keyfiyyətə keçmədiyini qeyd etmək olar. Yetərli toplama və nəşr işləri görülmüş və çoxsaylı mahnı nümunələri nəzəri təhlillərə böyük və əlverişli material vermişdir. Lakin metodoloji problemlər üzündən həmin imkanlar hələ də gerçəkləşdirilməmiş, etnomüzikoloji tədqiqatın perspektivlərindən lazımınca istifadə olunmamışdır. Yaxşı məlum olduğu üzrə, Azərbaycan xalq mahnıları özünün melodik zənginliyi, ritmik bitkinliyi və forma quruluşunun aydınlığı ilə seçilir. Onlar əsil bədii sənət inciləri olmaqla nəinki yaxın qonşu xalqların böyük rəğbəgtini qazanmış, hətta uzaq ölkələrin dinləyicilərini də valeh etmişdir.

Mahnı yaradıcılığı hər bir xalqın musiqi folklorunun ən qədim janrlarından birini təşkil edir. Lakin bu janr da dialektikanın qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq, daima tarixi təkamül prosesi keçirmiş, başlıca inkişaf mərhələlərində onun müəyyən tipləri formalaşmışdır. Həmin tiplərə folklor elmində laylar və ya, Türkiyədə olduğu kimi, təbəqələr deyilməkdədir. Xalq mahnıları uzun əsrlər boyu şifahi şəkildə mövcud olmuş, ağızdan-ağıza ötürülərək sonrakı nəsillərə ötürülmüşdür. Buna görə də ötən əsrlərin mahnı yaradıcılığını əks etdirən yazılı mənbələrin olmaması janrın tarixi inkişaf prosesini öyrənməyi xeyli çətinləşdirir və dolayısı vasitələrə müraciət etməyi irəli sürür. Bununla əlaqədar olaraq, müəyyən elimi müddəalardan çıxış etmək olar. Əvvəla, mahnı nümunələri nəsilədən nəsilə olduğu kimi ötürülmür və zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğrayır. Buna görə də şifahi ənənələrə əsaslanan musiqi sənətində, o cümlədən mahnı yaradıcılığında qədim və yeni ünsürlər bir-biri ilə üzvi şəkildə qaynayıb-qarışırlar. Lakin həmin cəhətləri ayırd etmək üçün bir çox məlumatlar, məsələn, musiqi və şeir dilinin təkamülü, gerçəklik hadisələrinin təsiri ilə əlaqədar yeni mövzuların sənətdə inikası, dəyişən məzmunun tələbi ilə bəddi forma elementlərinin təkmilləşməsi, musiqi ifaçılığının və alətlərin təkamülü və s. diqqətlə nəzərə alınmalıdır.

İkincisi, hər hansı bir tarixi dövrdə yaşadılan xalq mahnı nümunələri eyni bir zamanın məhsulu olmayaraq, nisbətən köhnə və yeni tiplərə ayrılır. Bu cəhəti janr

və üslub keyfiyyətlərinin təkamülü əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, əmək və mərasim nəğmələri mənşəyi və üslubu ətibarı ilə daha qədimdirsə, lirik xalq mahnılarının təşəkkülü nisbətən sonrakı dövrlərə aiddir. Bundan başqa sırf vokal formada oxunan mahnı tipləri instrumental müşayiətli nümunələrdən öncə meydana gəlmişdir. Mütəxəssislər bu günki mənada mahnı janrının təşəkkülünü tarixi inkişafın nəticəsi kimi qəbul etməklə, folklorun daha erkən çağlarını mahnıya qədərki dövr kimi adlandırırlar. Qeyd olunan mərhələlər, yəqin ki, Azərbaycan və Türk mahnı yaradıcılığının tarixində də olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə (Ə. Abid) “mahnı” sözü yeddi hecalı misralardan əmələ gələn dörd misralı bənd mənasını bildiren “mani” şeir formasının adından törəmişdir. Azərbaycan xalq mahnılarının ibtidai tipinin tarixini elə həmin vaxtdan hesab etmək olar. Azərbaycan mədəniyyətinin özəlliklərinə görə, “mahnı” termini bir qədər məhdud mənada işlənir və müəyyən ölçülü vokal oxumalara deyilir. Sərbəst ritmli və qeyri-müəyyən quruluşlu ağı, layla və bayatı oxumaları adətən mahnı hesab olunurlar. Bir sıra aşiq havalarının xanəndə versiyaları xalq mahnısı kimi səciyyələndirilir. Məsələn, “Baş dübeyti” – “Sarı bülbül” “Mirzəcani” – “Yaxan düymələ” “Bayramı” – “Üç gül” və s. Deməli, Azərbaycan musiqisi mədəniyyəti reallıqlarında “mahnı” sözü müəyyən hallarda işlənirsə, onun *Pesnya Rus*, “*Türkü*” (Türkcə) “*Song*” (İngiliscə) kimi qarşılıqları daha geniş mənada şərh olunaraq, vokal şəkildə ifa olunan xalq mahnı yaradıcılığının bir çox növlərini əhatə edə bilirlər. Azərbaycan xalq mahnıları milli mədəniyyətin qiymətli inciləridir. Xalq özünün ən ülvi arzularını, acısını və sevincini, zəngin mənəvi aləmin və incə zövqünün mahnılarda olduqca səmimi şəkildə dilə gətirmişdir. Mahnı janrı musiqi folklorunun gözəl örnəkləri olduğu kimi, milli şeir sənətinin də tükənməz mənbəyini təşkil edir. Janrın rəngarəng məzmun xususiyyətləri şeirlə musiqinin vəhdəti sayəsində özünün parlaq təcəssümünü tapmışdır.

Azərbaycanın maarif pərvər ziyalıları H. Zərdabi, F. Köçərli, R. Əfəndiyev, V. Xuluflu, A. Səhhət, A. Əliverdibəyov və başqaları xalqın mənəvi həyatında mahnıların tutduğu mühüm yeri dəfələrlə qeyd etmiş, böyüən nəslin estetik tərbiyəsində onların çox böyük rola sahib olduqlarını nəzərə alaraq uşaqlar üçün nəğmə məcmuələri tərtib etmişdirlər. Həmin məcmuələrdə M. Ə. Sabir, A. Səhhət, M. S. Ordubadi kimi şairlərin sözlərinə qoşulmuş mahnılar əsasında təqdim olunurdu. Azərbaycan mətbuatının banisi, “əkinçi” qəzetinin naşiri Həsən bəy Zərdabi özünün “Nəğmələrimiz” adlı məqaləsində yazırdı; ”Bizim Qafqaz müsəlmanlarına her bir yazı ve dil ile deyilen söz o qeder əsər etmez, nece ki, şeir ile deyilen söz, eləl xüsus neğməler ile ki xoş sovt ilə oxunur” Dahi Azərbaycan bəstəkarı və musiqişünas alimi Ü. Hacıbəyli Xalq mahnılarına yüksək qiymət vəririrdi. Sənətkarın fikrincə, el mahnılarının musiqi dili nəzəri cəhətdən öyrənilməli, milli bəstəkar yaradıcılığında istifadə olunmalı, təhsil sistemində öz layiqli yerini tutmalıdır. Bundan başqa, el nəğmələrimiz ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, psixologiya kimi qonşu elm sahələrinin tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Ü. Hacıbəyli özünün bəddi və elmi yaradıcılığında xalq mahnılarından bəhrələnmənin müxtəlif yollarını göstərmişdir. O, özünün opera və operattalarında xalq mahnı və rəqs melodiylarından ustalıqla yararlanmış, öz yaxın dostu və

məsləkdaşı M. Maqomayevlə birlikdə “Azərbaycan türk el nəğmələri”(1927) adlı məcmuəni hazırlayıb nəşr etdirməklə bu isiqamətdə ilk addımı atmış, həmçinin xalq mahnılarının bədii məzmunu, üslub və ifa xüsusiyyətləri barədə qiymətli mülahizələr söyləmişdir. Dissertasiyamızın mövzusu ilə bilavasitə əlaqədar olaraq bir cəhəti vurğulamaq lazımdır ki, Ü. Hacıbəyli el mahnılarını özünün bəhrli adlandırdığı dəqiq ritmik quruluşlu janrlara aid etmişdir.Ü Hacıbəyli ”Behri ilə havası mevcud və müeyyen olan musiqiyə geldikdə bunlarda: təsnif, renk, reqş,el mahnıdır. Dahi sənətkarın ideyalarının layiqli davamçısı professor M. S İsmayılov özünün təqdim etdiyi üç hissəli təsnifat sistemində bəhrli janr qrupuna daxil olan xalq mahnıları barədə maraqlı fikirlər söyləmiş və onlara qarşı öz münasibətini bir sıra not misalları əsasında bildirmişdir.” Toplanılıb nota yazılmış yüzlerle mahnıdan və folklor nümunələrindən melum olur ki, Azərbaycan xalq mahnı yaradıcılığı çox janrlı olduğu kimi (zəhmət,qəhremanlıq, meişet mahnıları, lirik, mezhekeli mahnılar) metn və mezmun etibarı ilə de çox cehetlidir.” Məlum olduğu kimi, xalq mahnılarının elmi tədqiqi bu janrın yüzlerle nümunələrini toplayıb nəşr etdirmək işi ilə sıx bağlıdır. Ü. Hacıbəyli və M. Maqomayevin bu istiqamətdə göstərdikləri ilk təşəbbüs 1930-cu illərdə böyük səylə davam etdirilmişdir. Xalq musiqi nümunələrini toplanılması sayəsində böyük sənətkar professor Bülbülün yaratdığı və rəhbərlik etdiyi Elmi tədiqat musiqi kabinetinin fəaliyyəti xüsusilə təqdirə layiqdir. Kabinetin işinə gənc bəstəkarlardan Q. Qarayev, C. Hacıyev, Z. Bağırov, A. Zeynallı, S. Rüstəmov, T. Quliyev cəlb olundular və həm ekspedisiyalar zamanı, həm də stasionar şəraitdə xanəndələrin sazəndələrin, aşıqların, zurna ifaçılarının repertuarından külli miqdarda xalq musiqi numunələri və dastanlar yazıya köçürüldü. Azərbaycanın bir sıra zonalarına (Qarabağ, Lənkəran, Nuxa, Gəncə, Quba) habelə qonşu Ermənistan və Gürcüstanın azərbaycanlılarla məskunlaşdırılmış rayonlarına) təşkil olunan uzunmüddətli ekspedisiyalar olduqca səmərəli keçdi.

1930-cu illərdə həmçinin xalq musiqisi nümunələrinin (mahnı, oyun havaları və rənglərin) nota yazılması və nəşri sayəsində təqdirəlayiq işlər görüldü. Bizi maraqlandıran mövzu ilə əlaqədar xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, bəstəkar, dirijor və folklorçu Səid Rüstəmov böyük Azərbaycan xanəndəsi Cabbar Qaryağdı oğlunun və görkəmli musiqi tarixçisi, muğam təsnif və mahnıların gözəl bilicisi Ağalar bəy Əliverdibəyovun ifasından yüzlerle mahnı nümunələrini notlaşdırmaqla məşğul olmuşdur. 1938-ci ildə nəşr olunmuş “ 50 Azərbaycan el mahnıları” məcmuəsinə C. Qaryağdı oğlunun oxuduğu mahnılar daxil olmuşdursa, A. Əliverdibəyovun təqdim etdiyi nümunələr daha sonralar nəşr olunmuş mahnı toplularında yer aldı. Hər iki sənətkar Qarabağ oxuma məktəbinin nümayəndələri olaraq, sənətin sirlərinə dərinədən bələd idilər. Eyni zamanda qeyd olunan məcmuələrdəki mahnı materiallarının nəzərdən keçrilməsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onların arasında sırf xanəndələrə məxsus nümunələrlə yanaşı, o zamanlar xalq arasında şöhrət tapmış və həvəskarlar tərəfindən oxunan meişet mahnılarına da yer vermişdir. Bülbül Məmmədovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “ Azərbaycan xalq mahnıları ” məcmuəsinin hər iki cildində S. Rüstəmovun nota aldığı nümunələr üstünkük təşkil etsələrdə, burada görkəmli bəstəkarlar F. Əmirov və T. Quliyevin

də əməyi qeyd olunmalıdır. Xüsusilə, F. Əmirovun notlaşdırdığı mahnılar içərisində toy mərasimi nəğmələri öz məzmunu və ifa forması etibarlı ilə lirik xanəndə mahnılarından seçilir. Arasında üslubi və eyni zamanda muxtəlif janrlı bənzərliklər də az deyildir. Lad-intonasiya məzmunu və metroritmik quruluş, mərasim və lirik məhəbbət mahnılarını birləşdirən ümumi cəhətdir. Məsələn Xoş qəldin”, ”Ay mübarək”, ”Toyun mübarək olsun”, ”Ay yol açın qəlin qəlin”, ”Aparmağa qəlmişik”, ”Almanı alma qəlin”, ”Xına yaxdı havası”, ”Eylən qələn” (Az Xalq Mahnıları Bakı 1981) Digər tərəfdən, F. Əmirovun not yazısında təqdim olunmuş bir sıra janrlar (halay mahnıları, “yar-yar” toy nəğmələri, can gülüm və nanaylar) xüsusi bir qrupda birləşir, və bir qayda olaraq qadınların toy və nişan məclislərində oxunurlar. Autentik folklor, yəni yerli xalqın doğmaca malı olan bu janrlar arxaik qatlara aiddir və buna görə də Anadolu ilə başqa türk ellərinin folkloru ilə bənzər xüsusiyyətlərə malikdir.

“Yar-yar” düyün mahnıları bir sıra türk xalqlarının folklorunda təsadüf olunur. (Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxistan, Türkmənistan, Qırğızistan uyğurların yaşadığı Qərbi Çinin Ksincan əyaləti vb.) Bu janr haqqında mövcud olan yazılı mənbələr (Əlişir Nəvai, Babur) onun hələ Orta əsrlərdə məlum olduğunu danılmaz şəkildə sübut edir;

Kaysı çemenden isip kıldı saba, yar-yar

Kim demedim tüştü ot canım ora, yar-yar

Əlişir Nəvai “Mizan-ül evzan” əsərindəki nəğməni *çengə* adlandırmış və onun vəznini Münsərihi-matvi-məvkuf bəhri kimi müəyyən etmişdir. Böyük şair həmçinin janrın tətbiqi funksiyalarını da açıqlamışdır. Görkəmli Rus musiqişünas-alimi V.M.Balyayev “SSRİ xalqlarının musiqi tarixindən oçerklər” kitabının I. buraxılışında “Qırğızistan, Qazaxistan, Türkmənistan, və Özbəkistandan behs edərken bu barədə yazır “Onlar toy şənliyində növbə ilə kişi və qadın dəstələri tərəfindən oxunur. Məzmunu ciddi, əzəmətli və nəsihətəməz xarakterlərdən təməzəli zarafata qədər olduqca rəngarəng olur.

Azərbaycan musiqisində formalaşmış mahnı yaradıcılığının növlərini Türkiyə mahnıları ilə, ölkədə qəbul olunmuş terminlərlə desək türkülər və şarkılarla müqayisə etməzdən öncə ortaq məxrəcə gəlmək, müvafiq istilahlara daşdığı məna tutumunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Sovet musiqi elminə janr nezeriyyəsi kifayət qədər yüksək səviyyədə işlənilib hazırlanmışdır. Belə bir şərait, milli musiqişünaslıq eserləri ilə yanaşı, Azərbaycan musiqisinin eyni mövqedən ciddi şəkildə öyrənilməsinə də yol açmışdır. Azərbaycan şifahi xalq və professional musiqisinin ümumi planında janr təsnifatı dahi alim Üzeyir Hacıbəyli və professor M.S.İsmailovun, elmi esərlərinə kimi görkəmli musiqişünaslarına borcludursa, bunun ardınca ayrı-ayrı yaradıcılıq sahələrində də tədqiqi dəmək olar, təsnifat məsələsindən başlanılmışdır. Bələ ki, R.Zöhrəbov klassik muğam sənətini üç əsas növə ayırmış, folklorşünas-alim B.Hüseynli xalq rəqs musiqisini, R.İsmayilzadə isə mahnı yaradıcılığını müəyyən təsnifata uğratmışdılar. Bundan başqa əmək nəğmələri və qadın musiqi folkloru kimi spəsifik sahələrin araşdırıcıları (müvafiq olaraq A.Abduləliyev və T.Kərimova)əldə ətdikləri faktiki matərialları müvafiq

prinsiplər əsasında növlərə ayırmışlar.Son iki sahə mahnı yaradıcılığına (qəniş mənada)daxil olduğu üçün mövzumuzla əlaqədardır. Janr araşdırmalarının nə qədər önəmli olduğunu bir nəçə delille sübuta yətmək olar.Evvəla rus sənət nəzəriyyəçilərinin qənaətinə görə düzgün təyin olunmuş janr tədqiqatların istiqamətini müəyyən edir.Folklor sahəsinə gəldikdə isə onu vurğulamaq lazımdır ki, çox sayda matəriallarla işləyərkən ayrı-ayrı nümunələrin nəzəri təhlillərindən öncə onlar müəyyən məyarlar əsasında növlərə və növ şəkillərinə bölünməlidirlər.Xüsusilə, müxtəlif xalqların musiqi folklorunu müqayisə edərkən nümunələri tek-tek yox,qruplar və ya tiplər halında götürüb, qarşılaşdırmaq daha əlvərişli hesab olunur.Azərbaycan xalq mahnılarının və Anadolu türkülərinin müqayisəli təhlilinə keçməzdən öncə, onlardan hər birinin janr təsnifatı, laylar (təbəqələr müəyyən olduqdan sonra musiqi dilinin nəzəri təhlillərinə başlamaq mümkündür. R.İsmayılzadənin Azərbaycan xalq mahnıları timsalında işlədiyi təsnifat sistemi əsas növlərdən və onların çəşidlərindən ibarətdir.Esrler boyu böyük inkişaf yolu keçərək zəngin növlərini yaratmış el mahnıları xəzinəsini bütöv halda öyrənmək üçün,əlbəttə ki, bu təsnifatın möhüm rolu vardır. Bu təsnifatdan daha yaxşı faydalanmaq üçün onun şərhinə və mənalandırılmasına müəyyən əhtiyac vardır.Evvəla, R.İsmayılzadə öz tədqiqat işində ”mahnı” terminini geniş mənada təfsir etmişdir.Bele ki, laylalar, ağılar kimi behrsiz ritimli janrlar bu təsnifatda özlerine yer alaraq,bir növ mahnı kimi şərh olunmuşdur. Neticede xalq musiqisində oxumaqla əlaqədar olan janrları neinki bir-birindən ayırd etməyə, hemde onlar arasında mövcud olan sıx və qırılmaz bağları görməyə və çox cehtli obyekte qarşı baxışların çevikcesinə deyışdirilməsinə imkan yaranmışdır. R.İsmayılzadənin təsnifatı mahnı yaradıcılığına bütöv şəkildə yanaşmaqla böyük maraq doğurur.Lakin xalq musiqisinin bu sahəsi,diger bütün sahələr kimi daimi inkişaf prosesində olduğu üçün janr sistemi de zaman-zaman yenilənməli və ya müəyyən düzelişlər edilməlidir.Xalq mahnılarını şeir metni baxımından ciddi şəkildə təhlil etmiş filologiya elmləri namizedi Naibe Rzayeva mentiqi deliller əsasında mahnı təsnifatına müəyyən düzelişlər vermişdir. Araşdırıcı R.İsmayılzadənin təsnifatından çıxış etse de, janrlar barede derindən düşünülüb-daşınılmış meselelere de toxunur. Bir maraqlı ceheti de qeyd etmək lazımdır ki, R.İsmayılzadənin təsnifatında mahnı anlayışının geniş mənada şərh olunmasına baxmayaraq aşiq havalarına yer ayrılmamışdır.Şifahi eneneli musiqi yaradıcılığının bu sahəsinə aid behrli havaların bəzən mahnı kimi janr xüsusiyyətlərinə baxmayaraq sənətin daşıyıcıları olan ustad aşiqlərin dilindən o nümunələr barede mahnı kelmesinin işlənildiyini görmək çetindir.Bunun da sebebi, yeqin ki, mahnı enenələrinin çox zaman recitativ tarzli eski nümunələr üçün seciyyəvi olmaması ile izah etmək olar.Bu verdişlərin möhkem kök salması neticesində mahnı formasına yaxın olan behrli aşiq musiqi nümunələrinə de ”mahnı” termini yaraşdırılmamışdır.Halbuki onlardan bir çoxu xanəndələrin ifaçılıq təfsirində oxunarkən heç bir tenqid və ya etiraz doğurmur və hemin terminlə, yani mahnı deyə deyərlandırilir.Bu yolla gözəl xalq mahnılarına çevrilən aşiq havalarına misal olaraq ”Dübeyti (‘Sarı bülbül’), ‘Mirzəcanı’ (‘Yaxan düymele’), ‘Şeşənqi’ (‘Sarı köynek’),‘Baş saritel’ (‘Sonam keçdi’) və s. numunələri qeyd etmək olar.Beləliklə, Azərbaycan aşiq havalarının öz

bedii enenelerini uzun müddət qoruyub saxlaya bilməsi aşuqların şüuruna tesir göstərmiş, aşuq havalarının fərqləndirilməsi məqsədi ilə onlara mahnı deyilməmişdir. Bu baxımdan Türkiyə aşuqlarının da musiqi repertuarlarına "havacat" deyilməsi sənətin oxşar estetik prinsiplərini əks etdirir. Eyni zamanda türk aşuqlarının musiqi yaradıcılığı *türkü*lə daha yaxın temaslarda və qarşılıqlı əlaqələrdə bulunmuş və oxuduqları bir sıra havalar "türkü" biçiminə gətirilmişdir. Digər tərəfdən onların heca vəzninə dayalı olaraq yaratdıqları eyni melodiyalar xalq arasında "türkü" kimi intişar tapmışdır. Rauf İsmayilzadənin məqaləsində Azərbaycan xalq mahnılarının geniş əhatəli təsnifatına əsasən Azərbaycan mədəniyyətində xalq mahnı yaradıcılığı dörd əsas qrupa bölünür. **1. Əmək mahnıları 2. Mərasim mahnıları 3. Məişət mahnıları 4. Tarixi mahnılardır.**

Hər nə gədər Azərbaycan musiqisinin janr təsnifatı dəqiq işlənilib tam bir sxemayın subuta yetirilmiş və öz yerinin tapmışsada Türk musiqisində janr təsnifatları işlənilmişdir. Bu təsnifatların aralarındakı uzalıqlar – yaxınlıqlar elmi cəhətdən marağ dairəsində davamlı olmalıdır. Bu tədqiqat işlərinin aparılması zənnimizcə hem Azərbaycan hem Türkiyə alimləri üçün əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Beləliklə, türkologiya elmi üzrə də olacaq gəlişmələr, irəlləyişlər gələcək nəsillərə buraxılmış ən gözəl nümunə olacaqdır. Muzikoloji baxımdan da önəmli nümunələr elmi yeniliklərə və gəlişmələrə yol açacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI :

1. H.Zerdabi Bizim Nəğmələrimiz "Həyat gəzəti 1906 yanvar"
2. Azərbaycan Xalq Mahnıları Bakı 1981
3. M.S.İsmayılov Azərbaycan Xalq musiqisinin Janrları Bakı 1984
4. Ü.Hacıbəyli Seçilmiş eserləri, Azərbaycan musiqi heyatına bir nezer
5. Azərbaycan xalq mahnıları I- və II cild, Bakı, 1956,1958
6. E.Nevai, Mizan-ül Evzan vezinlərin terazisi Ankara 1993 hazırlayan Prof. Dr. Kemal Eraslan

TARİHİMİZİ YAŞATAN ESERLER

THE WORKS THAT RESTORE OUR HISTORY

ПРОИЗВЕДЕНИЯ У ВЕКОВЕЧИВАЮЩИЕ НАШУ ИСТОРИЮ

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNKIZI*

Özet

Ahmedali Aliyev'in "Azerbaycan dilinin Meğri şiveleri"adlı eseri **dilcilik ilmi** için önemli olması ile yanaşı, **tarih, etnografi, folklor, coğrafi** vb. ilmler için de esaslı menbe kimi deyeri evezsizdir. Bu eserin yaranması tarihi zeruret idi. Bu eser "büyük oyunların" karşısında "büyük güçlerin" susdurduğu bir kalbin harayıdır. Gözü karşısında baş veren olayların açılı sonucunu önceden duyan müellif hele 1967-ci senede yazdığı bu eserinde Meğrinin eski türk meskeni olmasını **fonetik, sintaktik, morfoloji ve leksik** özelliklerini dikkata çekmekle tastik etmeye çalışıyor.

Anahtar kelimeler: Meğri, dilcilik, Azerbaycan, fonetik, sintaktik, morfoloji, leksik.

Abstract

Since Ahmadli Aliev's great book namely "Megri accent in the linguistic of Azarbaijan" had been the best and the greatest work in linguistic, it also has been as an important source for writing history, ethnography, folklore, geography and other sciences. Writing this book, historically was necessary. This book was a great answer against powerful roles and manners. In spite of being aware of the bitter consequences after writing this book, in 1967, he tried to follow special phonetic, syntax, morphology and lexicon in his writing in order to accept Megri as the turkish traditional homeland. Just for this reason, he had been deprived of all rights for publishing this book for along period.

Key words: Megri, linguistic, Azarbaijan, phonetic, syntax, morphology, lexic.

* Bakü Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi

Tarihin mühtelif dönemlerinde Türkün yenilmez kudretinden korkan ve onu zayıflatmak için min hiyle ile siyasal oyunlar oynayan menfur güçlerin zaman-zaman Azerbaycanın başına açdıkları müsibetler danılmaz hakikattir. Hemin siyasal gedişlerin sonucu kimi Azerbaycan topraklarının bölünerek hediye edilmesi çok kötü maksadlara hizmet ediyordu. Bu maksadların merkezinde Azerbaycanı kendi etkisi altına salmak isteyen imperiya miskin ermenileri arazilerimize yerleştirmekle istedikleri zaman onlardan karışıklık töretmek için bir vasita kimi yararlanarak Tanrının bize lütfü olan tabii servetlerimize ortak olmak istekleri idi. Ama toprağımızdan ve süfremizden pay verdiğimiz miskin ermeniler büyük güçlerin elinde cansız ve ruhsuz bir eşya olduklarını her zaman derk etseler de, bu onursuzluk onlara bazi hayallarını müvekkatı da olsa gerçekleştirmeye imkan veriyordu. Azerbaycanda ekonomi merakları olan Rusiyanın bu topraklarda ağalığını sürdürmek için yarattığı en büyük kötülüklerinden biri de eski Türk meskeni kimi tanınan Mığrı ilçesinin 1920-ci senede Ermenistana verilmesinde Rus imperiyasının başlıca maksadı Azerbaycanın milli kimliğine, özgürlüğüne kovuşmak istediği zaman Nahçıvanı blokadaya salmakla, kendi isteklerini hayata keçirmek olmuştur . Kan yaddaşımız olan bu erazilerimizin müvekkatı de olsa haritamızdan alınarak ermenilerin haritalarına katılması ne kadar ürek ağrıdan olaydırsa, **Ahmedali Aliyev** kimi cefakeş, milli onuru olan ilm adamlarımızın bu yönde eserler yazarak, tarihin yaddaşına köçürmesi, gelecek nesillere ötürmesi ferehverici haldir.

Ahmedali Aliyevin “Azerbaycan dilinin Meğri şiveleri”adlı eserinin **dilcilik ilmi** için önemli olması ile yanaşı, **tarih, etnografi, folklor, cografi** vb. ilmler için de esaslı menbe kimi deyeri evezsizdir. Bu eserin yaranması tarihi zeruret idi. Çünkü milletin taleğinde önemi olan vazifede(öyretmen, okulda müdir yardımcısı) çalışan Ahmedali Aliyevin, halkımızın yaşadığı dehşetlerin bir kısmının içinde bulunduğu, şahidi olduğu hemin olayları zamanında ve düzgün deyerlendirme bacarığı, yaklaşan tehlikeni önceden duyarak bu tarihi gerçekliyin bir fakt kimi kaleme almakla, gelecek nesillere ötürülmesine şerait yaratır. Bu eser “büyük oyunların” karşısında “büyük güçlerin” susdurduğu bir kalbin harayıdır. Gözü karşısında baş veren olayların aç sonucunu önceden duyan müellif hele 1967-ci senede yazdığı bu eserde Meğrinin eski türk meskeni olmasını **fonetik, sintaktik, morfoloji ve leksik** özelliklerini dikkata cekmekle tastik etmeye çalışıyor.

Eser üç bölme ve ilaveden ibarettir. **Birinci** bölmede Mığrı şivesindeki sessizlerin sesartımı - sesdüşümü, evezlenmesi, seslilerin sesartımı - sesdüşümü, evezlenmesi, heca düşümü ve artımı, aheng kurallarının pozulması, seslerin biri birilerini etkilemesi vb. bu kimi dil olaylarını incelemekde müellifin maksadı hemin bölgenin fonetik özelliklerini göstermek olmuştur.

İkinci bölmede ise Meğri şivesinin morfolojik ve sintaktik özünemahsusluğu bir dil uzmanın kalemi ile araştırılır. Bu araştırmanın **1 ve 2** bölümünün dilcilik yönünde uğuru evezsizdir. **”Leksika”** adlı **3-cü bölümün** ise tekce dilcilik deyil, tarihi bir hakikat kimi yaddaşın gelecek nasillere ötürülmesi anlamında rolü böyükdür. Bu bölmede dikkatı çeken araştırmalardan en önemlisi **“tayfa adla-**

rı”dır. Tayfa adlarının araştırılması tarihin şimdiki döneminde ermenilerin sahib çıktığı ve isimlerini değiştirdiyi erazilerimizin eski Türk yurdu olduğunu bir daha tastık edir.

Leksika bölmesinde aynı zamanda Meğrinin etnografi özelliğini göz önünde tutan faktörler yeterince değildir. Beke ki, Meğrinin eski adet-eneşesinin, akrabalık ve aile münasibetlerinin, silah, eşya, dartı, ölçü, ay, gün vb. adları bildiren sözleri incelemekle Ahmedali Aliyev bu erazinin eski Türk yurdu Azerbaycanının bir bölgesi olmasını bu eseri vasıtası ile bir daha tarihin yaddaşına yazmıştır.

Bu eserde müellifin ata-baba yurduna tarihi hizmetlerinden biri ve daha önemlisi “Meğride Azerbaycan toponimlerinin ermeniler tarafından özelleştirilmesi” yönünde apardığı araştırmadır. Burada gösterilir ki, Meğri ilçesinin Zengilan ilçesi ile Nahçıvan MR-n Ordubad ilçesi arasındaki 45 km. erazi boyu bir tane de olsun ermeni menşeli toponim yoktur. Araz cayının sol sahilindeki 38, guzey taraftaki 152 toponimden hepsi Azerbaycan türkcesindedir. Aynı zamanda müellif gösterir ki, Meğride 4 tarihi ve dini abideler olmasına rağmen, bir eded de olsun ermeni abidesi yoktur. Hemin abideler bunlardır: **SULTAN SELİM KARVANSARAYI, BABAHACI ABİDESİ, İMAM RZANIN KARDEŞİ SEYİD AHMED AGA VE ONUN KARDEŞİNİN(BACISININ) UYUDUGU “BUGAKAR” MEBEDİ, ŞAH ABBASIN KARVANSARAYI(Aliyev; 412)**

Babahacı mebedinin etrafında 300-den çok abideleri olan mezar, 11 eded 110-120 kg. ağırlığı olan koç heykelleri var idi. Koç ongonları türk sembolleri olduğundan 1970-ci senede yeni yol çekmek nedeni ile bir gecede izi itirildi. (Aliyev, 414)

Eserin elaveler bölümünde daha maraklı taktimatla karşışakışık. Burada Meğriye dahil olan tüm ilcelerden toplanmış folklor toplamaları: bayatı, bulmaca, ata sözleri, ağıtlar vb. yer almıştır. Aynı zamanda Meğri şive sözlerinin lügatı da okyucuların dikkatine verilmiştir.

Sonuç kimi demek olar ki, Azerbaycanın gayretli oğullarından biri olan Ahmedali Aliyev bu eseri yazmakda maksadı siyasi oyun nedeni ile ermenilere hediye edilmiş torpağımızın itirilmek tehlikesinde olmasını duyan kalbinin harayını, ağrısını okyucularla bölüşerek, onları uyarmak ve aynı zamanda bu hakikatı tarihin yaddaşına yazmak isteyi idi.

**KÜLTÜR EVRENİ DERGİSİ SAHİBİ
YAZAR HAYRETTİN İVGİN
MOSKOVA VE PRİZREN'DE
ÖDÜLLERİNİ TÖRENLE ALDI**

**OWNER OF THE KULTUR EVRENI (CULTURE UNIVERSE)
MAGAZINE, HAYRETTİN İVGİN RECEIVED HIS AWARDS
WITH CEREMONY IN MOSCOW AND PRIZREN**

**В МОСКВЕ И В ПРИЗРЕНЕ ВРУЧЕНЫ НАГРАДЫ
ХОЗЯИНУ ЖУРНАЛА "ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ"
ИССЛЕДОВАТЕЛЮ ХАЙРЕТТИНУ ИВГИНУ**

Yazar Hayrettin İvgin'e; Birleşmiş Milletler Sosyal Ödüller Şûrası adına Rus Edebiyat Akademisi tarafından "Puşkin Edebiyat Ödülü" Moskova'da, Doğru Yol Kuruluşu tarafından "Süleyman Brina Balkan Türk Kültürüne Hizmet Ödülü" Kosova-Prizren'de törenle verildi.

Birleşmiş Milletlere (BM) bağlı Sosyal Ödüller Şûrasının 14.04.2009 tarihinde yaptığı toplantıda, Rus Edebiyat Akademisi tarafından "Aydınlanma Fedakârı Aleksandr Sergeviç Puşkin Altın Madalya ve Edebiyat Ödülü"nü'nün Türk Yazar Hayrettin İvgin'e verilmesi kararlaştırıldı.

16 Aralık 2009 tarihinde Rusya Federasyonunun başkenti Moskova'da bir tören düzenlenerek, BM Sosyal Ödüller Şûrası Başkanı M. Pekelis ile Rus Edebiyat Akademisi Başkanı A. Simonov tarafından Hayrettin İvgin'e altın madalyası takıldı ve ödül belgesi verildi. Bu ödül ilk defa bir Türk yazara verilmiş oldu.

Büyük Rus Hikâyecisi-Romancısı ve Şairi Aleksandr Sergeviç Puşkin 1799 yılında Moskova'da doğmuş, yine Moskova'da bir düello sonunda 1837 yılında hayatını kaybetmiştir. Ölümünden bugüne kadar Puşkin her doğum ve ölüm yıl dönümünde halk, Moskova'daki heykeline akın eder, şiirlerini ezbere okur. 2009 yılı onun doğumunun 210. yıl dönümü olduğu için yıl boyu çok önemli etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Hayrettin İvgin'e verilen "Puşkin Edebiyat Ödülü", Puşkin'in doğumunun 210. yıl dönümüne rastlaması sebebiyle daha da önem kazanmıştır.

16 Aralık 2009 tarihinde Moskova'da yapılan aynı törende Hayrettin İvgin'e, Rusya Federasyonu Yazarlar Birliği'nin asli üyelik belgesi de Rusya Federasyonu Yazarlar Birliği Başkanı Şair Vladimir Boyarinov tarafından takdim edildi.

1954 yılında kurulan Rusya Federasyonu Yazarlar Birliği'nin 2009 yılı kuruluşunun 55. yılı olması dolayısıyla bu birlik tarafından "Dünyada Saygın (Önemli) 500 Yazar" tespit edilmiştir. Bu 500 önemli yazar arasına Hayrettin İvgin de seçilmiştir. Aynı törende, Hayrettin İvgin'e "Önemli Yazar Madalyası" yine Rusya Federasyonu Yazarlar Birliği Başkanı V. Boyarinov tarafından takıldı ve madalya sertifikası verildi.

Kosova'nın en köklü Türk kültür ve sanat kuruluşu olan 1951 yılında kurulan Prizren Doğru Yol Derneği Balkan Türk kültürüne eser ve yazılarıyla hizmet verenlere 14 yıldır ödül vermektedir. 19 Aralık 2009 tarihinde Prizren'de düzenlenen bir törenle, "Süleyman Brina Uluslararası Balkan Türk Kültürü Hizmet Ödülü" sahiplerine takdim edildi.

Bu yılki ödüllerden birine Hayrettin İvgin layık görülmüştü. Törende Hayrettin İvgin'e ödülü, Kosova Cumhuriyeti Meclis Başkan Yardımcısı ve Milletvekili Müferra Şinik tarafından takdim edildi.

Edebiyat ve halk bilimi konularında yayımlanmış 47 kitabı ve 2000'i aşkın yazısı bulunan Hayrettin İvgin, Samsun Vezirköprü'de doğmuştur. Her düzeyde eğitim kurumlarında öğretmenlik ve öğretim üyeliği yapan, Millî Eğitim Bakanlığı ile Kültür Bakanlığında üst düzey görevlerde bulunan Hayrettin İvgin'in bazı eser ve yazıları; Çince, Kırgız Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Azeri Türkçesi, Romence, Almanca, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Rusçaya çevrilerek yayımlanmıştır. Hayrettin İvgin Türkiye'de üç dilde yayımlanan "Kültür Evreni" ile "Karadeniz" adlı uluslararası hakemli bilimsel dergilerin sahibidir.

Yazar Hayrettin İvgin'e bazı ülkelerin ilimler akademileri ve üniversiteleri tarafından; akademik üyelik, fahri doktora ve profesörlük payeleri verilmiştir. Hayrettin İvgin, merkezi Azerbaycan'da bulunan Türk Dünyası Uluslararası İlimler Akademisi'nin İlmi Şûra üyesidir.

(Prof. Dr.) HAYRETTİN İVGİN KİMDİR?

Hayatı - Öğrenimi:

Samsun'un Vezirköprü kazasında doğdu. İlk ve ortaokulu Vezirköprü'de okudu. Kuleli Askeri Lisesi'ni 1961'de bitirdi. Kara Harp Okulu son sınıfından 1963 yılında ayrıldı. Gazi Eğitim Enstitüsü Edebiyat Bölümünden 1966'da mezun oldu. Daha sonra Anadolu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde lisans tamamladı. (1991)

Bulunduğu Görevler:

Sungurlu Lisesi, Hereke Lisesi'nde Edebiyat Öğretmenliği ve Müdürlük yaptı (1966-1974). MEB'nda Mektupla Öğretim Merkezi, Yaygın Yüksek Öğretim Kurumu, Planlama-Programlama ve Değerlendirme Dairesi gibi birimlerde; Şube Müdürlüğü, Daire Başkan Yardımcılığı ve Daire Başkanlığı görevlerinde bulundu (1974-1978). Bir süre; Mektupla Öğretim Okulunda Müdürlük ile Açık Yüksek Okul'da Müdür Yardımcılığı ve Edebiyat Öğretmenliği yaptı (1978-1979). Kültür Bakanlığı'nda Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkan Yardımcılığı ile APK

Kurulu Daire Başkanlığı görevlerinde bulundu. (1979-1993). 1993 yılında emekli oldu.

Hayrettin İVGİN, lise, yüksek okul, konservatuvar, üniversite gibi pek çok eğitim kurumlarında edebiyat, Türkçe, halkbilimi, musiki tarihi gibi dersler vermiştir.

Kitapları ve Yayınları:

Hayrettin İVGİN'in, yayımlanmış **47 kitabı** ve **2000'ü aşkın yazısı** bulunuyor. Bunların en az **300** tanesi **bilimsel** çalışma ürünüdür.

Eğitim, şiir, edebiyat, folklor, halk edebiyatı, deneme, eleştiri, tanıtma, genel kültür, siyaset bilimi gibi konularda eserler vermiş ve yazılar yazmıştır.

Bir çok derginin ve gazetenin kuruluşunda bulunmuş, Yazı İşleri Müdürlüğü ve yayın kurullarında görev almıştır. Ankara'da yayın hayatını sürdüren Türksöy Genel Müdürlüğünün çıkardığı TÜRKSOY Dergisi ile UNIMA Türkiye Millî Merkezi'nin çıkardığı Karagöz Dergisi'nin Yazı İşleri Müdürlüğünü yapmıştır. Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nin öğretim üye ve görevlileriyle birlikte çıkarılan Karadeniz adlı uluslararası sosyal bilimler dergisinin sahibidir. Ayrıca Kültür Ajans olarak yayımlanan Kültür Evreni adlı uluslararası sosyal bilimler dergisinin de sahibidir. Her iki dergi üç ayda bir yayımlanmakta, Türkçe, İngilizce ve Rusça dillerinde yazılmış bilimsel yazılara yer vermektedir.

Diğer dillerde (**Çince, Kırgız Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Azeri Türkçesi, Romence, İtalyanca, Fransızca, Almanca, İngilizce** vb.) yüzlerce makalesi ve bilimsel tebliği yurtdışında yayımlanmıştır. Kırgızların Manas Ansiklopedisi'nde yazıları yer almıştır. Türkiye'de ve yurtdışında çıkan pek çok ansiklopedilerde biyografisi yayımlanmıştır. "*Türkiye'de Kim Kimdir?*", "*Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*" (Yapı Kredi Yayınları), "*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*" (Dergah Yayınları), "*Edebiyatımızda İsimler*" (Dr. Arslan Tekin) "*Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*" (İhsan Işık) "*Encyclopedia of Turkish Authors*" (İhsan Işık) "*Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*" (İhsan Işık) gibi ansiklopediler bunlardan birkaç tanesidir.

Bilimsel Toplantılar:

Hayrettin İVGİN, yurtiçi ve yurtdışında yapılan **200'ü aşkın millî ve milletlerarası** kongre, seminer ve sempozyumlarda bildiriler sunmuştur. Ayrıca, pek çok millî ve milletlerarası kongre, seminer, sempozyum gibi bilimsel toplantıların bizzat organizasyonunda da bulunmuştur.

Ödülleri ve Başarı Belgeleri:

150'yi aşkın teşekkür, takdirname ve onur belgesi, 100'ü aşkın ödül ve başarı plaketi bulunuyor. Çok önemli ödüllerin sahibidir. "**İhsan Hınçer Türk Folkloruna Hizmet Ödülü**" (Folklor Araştırmaları Kurumu-1989), "**Türk Şairleri Yüksek Sanat Ödülü**" (Kastamonu Daday Kaymakamlığı-1987), "**Halk Ozanlarına Emegi Geçenler Ödülü**" (Halk Ozanları Vakfı-1984), "**Halk Ozanlığı Gelenegine Hizmet Ödülü**" (Aş-Der Kurumu-1994), "**Mersin Kültür-Sanatına Hizmet Ödülü**" (Mersin Valiliği-1995), "**Geleneksel Türk Tiyatrosuna Hizmet Ödülü**" (UNIMA Türkiye Millî Merkezi-1998), "**Samsun Kültür ve Sanatına Hizmet Ödülü**" (Samsun Canik Belediyesi-2001), "**Türk Dünyası Kültür ve**

Halk Bilimine Hizmet Ödülü" (Hüseyin Gazi Kültür Derneği-2006) "**Türk Dünyasına Hizmet Uluslararası Ödülü**" (Azerbaycan Vektör Milletlerarası İlim Merkezi-2007), "**Türk Dünyasına Hizmet Uluslararası Altın Madalya**" (Azerbaycan Türk Dünyası Araştırmaları Uluslararası İlimler Akademisi-2008) önemli bazı ödülleridir.

Hayrettin İVGİN'e Birleşmiş Milletler Sosyal Ödüller Şurası (Komitesi)'nin 14.04.2009 tarihli kararıyla "dünya edebiyatına büyük katkılar" gerekçesiyle Rus Edebiyat Akademisi'nce **Aydınlanma Fedakârı A.S. Puşkin Altın Madalya Ödülü** verilmiştir.

Ayrıca 2009 yılı içerisinde Kosova'da "**Uluslararası Süleyman Brina Balkanlar Türk Kültürüne Hizmet Ödülü**"ne layık bulunmuştur.

Radyo ve Televizyon Programcılığı:

Hayrettin İVGİN'in Millî Eğitim Bakanlığı tarafından verilmiş "**Radyo ve TV Programcılığı Sertifikası**" bulunmaktadır. 1989-1990 yıllarında TRT-2'de "**Folklorumuza Emek Verenler**" programını yapmıştır (52 program), TRT'de 10 dizilik "**Türk El Sanatları Belgeseli**"nin yapımcılığında ve uzmanlığında bulunmuştur.

Yine TRT'de yayımlanan 8 dizilik "**Âşıklık ve Âşıklık Geleneğimiz**" adlı belgeselin metin yazarlığını ve danışmanlığını yapmıştır. TV ve radyolarda yüzlerce programın ve belgeselin metin yazarlığını, uzmanlığını, prodüktörlüğünü ve danışmanlığını yapmış, bazılarında bizzat konuşmacı olarak bulunmuştur. Uzun bir süre bazı radyolarda kültür programları yapmıştır. En son yaptığı ve uzman olarak görev aldığı programlar, TSR'da "**Türklerde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma**" adlı geleneklerle ilgili program, "**İnci-Mercan**" adlı eğlence-eğitim programı ile "**Perde Kurdum Şema Yaktım**" adlı Karagöz programıdır.

Bir televizyon kanalında bir süre devam eden "**Raflardaki Kitaplar**" programının yapımcılığında ve sunuculuğunda (13 Bölüm) bulunmuştur. TRT'de yayınlanan "**Halk Hikâyeleri**" adlı yapımın (13 Bölüm) metin yazarlığı görevini yürütmüştür. Halen, TRT televizyonlarında yayımlanan "**Derin Kökler**" programının danışmanlığı görevini yürütmektedir.

Vakıf ve Dernekler:

Hayrettin İVGİN, pek çok vakıf ve derneğin kurucusu ve üyesi olmuş, kimilerinin yönetim kurullarında görev almıştır. Folklor Araştırmaları Kurumu (FAK), Türk-Alman Dostluk Derneği, Türk-Pakistan Kültür Derneği, Başkent Halk Oyunları Topluluğu (BAŞ-HOT), Ankara Halk Âşıkları Kültür ve Araştırma Derneği (AŞDER), Türkiye Turizm Yazarları ve Gazetecileri Derneği (ATURJET), Dünya Turizm Yazarları ve Gazetecileri Birliği (FİJET), Çağdaş Atatürkçüler Derneği (ÇAĞ-ATA-DER), Eskişehir Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bolu Kültür ve Sanat Vakfı, Cumhuriyet Kültür ve Tanıtım Vakfı, Müteşebbis Gelişim Vakfı (MESVAK), 21 Mayıs Harbiyeliler Derneği, İlim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliği (İLESAM), Avrasya Dostluk Kültür Sanat ve Turizm Kurumu, Türk-Romen Kültür Sanat ve Dostluk Kurumu, Ankara-Varşova Dostluk Derneği, Ege Araştırmacı ve Yazarlar Birliği (EGAY-DER), Milletlerarası Gölge Oyunları Birliği (UNIMA)

Türkiye Millî Merkezi vb. Türkiye çapındaki ve uluslar arası dernek, birlik vakıf ve kuruluşlarda üyedir.

Hayrettin İVGİN, Azerbaycan Âşıkklar Birliği ile Azerbaycan Yazıcılar (Yazarlar) Birliğinin asli üyesidir. Azerbaycan'da bulunan "Vektör" Beyheltalk İlim Merkezi'nin Türkiye Temsilcisidir. Azerbaycan'da faaliyet sürdüren Türk Dünyası Araştırmaları Uluslararası İlimler Akademisi'nin İlmî Şûra üyesi olup aynı zamanda Türkiye Şubesi Başkanındır.

1994 yılından bu yana Ankara'da faaliyet gösteren Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti.'nin sahip ve kurucuları arasında bulunmakta olup Kıbrıs Lefke Avrupa Üniversitesi'nin temsilcisidir.

Hakkında Yapılan Tezler ve Kitap Yayınları:

Hayrettin İVGİN hakkında, Cumhuriyet Üniversitesi ile Erciyes Üniversitesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde bitirme tezi yaptırılmıştır.

Bitirme tezleri ve hakkında çıkarılan kitaplar şunlardır:

1. Nuriye Demirdağ; **Yazar, Folklorcu Hayrettin İvgin'in Hayat ve Çalışmaları** / Bitirme Tezi/Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili Edebiyatı Bölümü / Tez Danışmanı: Dr. Bayram Durbilmez, Kayseri 2003, Sayfa: 54.

2. Burcu Yıldız; **Hayrettin İvgin Biyografisi** / Bitirme Tezi / Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili Edebiyatı Bölümü / Tez sorumlusu: Yrd. Doç. Dr. Doğan Kaya, Sivas 2005, Sayfa: 112.

3. Prof. Dr. Elçin İskenderzade; **Prof. Dr. Hayrettin İvgin (Biyografi-Bibliyografya)**, Vektör Neşirler Evi, Bakü / Azerbaycan 2008.

Akademik Ünvanları:

Hayrettin İVGİN, Avrupa, Kuzey Afrika ülkelerinin büyük bir bölümünü, komşu Arap ülkeleri ve Arabistan'ı, Asya ülkelerini, Çin'i ve Türk Cumhuriyetlerini ziyaret etmiştir.

Hayrettin İVGİN'e bir çok ülkenin ilimler akademileri ve üniversiteleri **akademik üyelik, fahri doktora** ve **profesörlük** payeleri vermiştir.

2003 yılı içinde; Azerbaycan'da bulunan "VEKTÖR" Beynelhalk İlim Merkezi tarafından kendisine Fahri Doktora verilmiştir. Azerbaycan Bakü Asya Üniversitesi'nin de Fahri Doktorudur.

2006 yılı içinde kendisine Azerbaycan'da faaliyet gösteren Vektör Beynelhalk İlim Merkezi ile Türk Dünyası Araştırmaları Uluslararası İlimler Akademisinin Fahri Profesörlüğü verilmiştir. Bakü Devlet Üniversitesinin bölümlerinin ortak yayını olan ve bilimsel hakemliği dünyaca kabul görmüş olan "Dil ve Edebiyat" jurnalının redaksiya heyetince kendisine "Fahri Diploma" verilmiştir. Türk Dünyası Araştırmaları Uluslararası İlimler Akademisi'nin (TDAUIA) İlmî Şûra Üyesidir.

Bürokraside ve sivil hayatta pek çok projenin hazırlayıcısı ve uygulayıcısı olan Hayrettin İVGİN, evli ve 2 çocuklu olup Fransızca bilmektedir.

Hayrettin İvgin'in Yayımlanmış Kitapları:

1. *Uzaktan Öğretimde Ders Mektubu Yazma Teknikleri* (N. Aslan, A. Şeren ile birlikte);
2. *Halk Edebiyatı II* (N. Aslan, A. Şeren ile birlikte);
3. *Halk Edebiyatı III*;
4. *Türkçe ve Öğretimi II* (Ö. Ünal, N. Aslan, A. Şeren ile birlikte);
5. *Âşık Sıtkı (Pervane)*;
6. *Uzaktan Öğretimle İlgili Bir Kaynakça Denemesi*;
7. *Atatürk'ün Türkiyesi (Âşık Eminî Düştü'nün Hayatı ve Şiirleri)*;
8. *Atatürk'ün İnzideyiz (Âşık Kul Ahmet'in Hayatı ve Şiirleri)*;
9. *Gelin Atatürk'ün Yoluna Dostlar (Âşık Kul Ahmet'in Hayatı ve Şiirleri)*;
10. *Âşık Tahiri-Hayatı ve Bibliyografyası* (N. Tan ile birlikte);
11. *Zileli Âşık Fedâî* (M. Yardımcı ile birlikte);
12. *Âşık Veysel'e Değişler* (İ. Ü. Nasrattınoğlu ile birlikte);
13. *Karınca Dergisi Kooperatifçilikle İlgili Bibliyografya* (N. Tan ve İ. Ü. Nasrattınoğlu ile birlikte);
14. *Onuzuncu Kuruluş Yıldönümünde Folklor Araştırmaları Kurumu*;
15. *İhsan Hınçer Türk Folkloruna Hizmet Ödülü 87*;
16. *Zileli Âşık Zefil Necmi* (M. Yardımcı ile birlikte);
17. *Dertler Üstüme Üstüme (Âşık Yanık Umman'ın Hayatı ve Şiirleri)*;
18. *Dost İline Götür Beni (Âşık Yoksul Derviş'in Hayatı ve Şiirleri)*;
19. *Yüz Bin Oldu Yarelerim (Âşık Yoksul Derviş'in Şiirleri)*;
20. *Geredeli Âşık Figani*;
21. *Eski ve Yeni Karagöz Oyun Metinleri* (M. Özlen ile birlikte);
22. *Zileli Âşık Ceyhunî* (M. Yardımcı ile birlikte);
23. *Türk Halkbilimi ve Halk Edebiyatında Görüşler*;
24. *Bir Şah Olsam Hükmeyleşem Cihana (Âşık Kul Ahmet'in Hayatı ve Şiirleri)*;
25. *Gönlüm Kanatlandı (Âşık Çoban Hüseyin'in Hayatı ve Şiirleri)*;
26. *Âşıklar Dünyasında AŞ-DER (Antoloji)* (A.E. Bozyiğit, H. Çemrek ile birlikte);
27. *Vezirköprü Halk Kültürü Derlemeleri*;
28. *Karagöz ve Kukla Sanatımız*;
29. *Nail Tan (Biyografi - Bibliyografya)*;
30. *Anadolu Halk Hikayeleri*;
31. *Uluslararası Türk-Ermeni Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri* (O. Sanan ile birlikte);
32. *Uluslararası Atatürk ve Güzel Sanatlar Sempozyumu Bildirileri* (N. Tan ile birlikte);
33. *Kalecikli Âşık Mir'ati* (A.E. Bozyiğit ile birlikte).;
34. *Tellerimiz Atatürk'ü Çağırır (Âşık Eminî Düştü Şiirleri)*;
35. *Hüsne Mağrur Olma (Halk, Âşık, Tekke Edebiyatı Yazıları)*;
36. *Altay Dağlarının Kapları Manas (Mitolojik Roman)*;
37. *Deli Görünüşlü Akıllı Behlül Danende*;
38. *Melânko-lik Şiirler (Hazırlayan: Erhan İvgin)*;
39. *Prof. Dr. Taciser Onuk Armağanı* (F. Akpınarlı, H. S. Ortaç ve N. Tan'la birlikte);
40. *Bilirem Gelmeyeceksen (Şiirler)*, (Hz: Prof. Dr. Elçin İsgenderzade);
41. *Türk Halk Edebiyatında Karakuş Kadı Fıkraları* (Prof. Dr. S. Akten ve N. Tan'la birlikte);
42. *Avrasya Kurumu Sempozyum Bildirileri*;
43. *Sözün Gözesi / Âşık Erol Şahiner'in Hayatı ve Şiirleri*;
44. *Geçmişten-Günümüze Sungurlulu Halk Şairleri*;
45. *Yozgat Türküleri ve Oyun Havaları* (S. Turhan ve Ö. Ünal'la birlikte);
46. *5. Nizamî'den Yunus Emre'ye-Kemal Atatürk'ten Haydar Aliyev'e Uzanan Sevgi ve Barış Yolu Sempozyumu Bildirileri*;
47. *Yozgatlı Hüznî / Hizbî Baba Hayatı, Şiirleri, Anlatıları*, (Ö. Ünal ve F. Öncül'le birlikte)